

ISSN 3005-3137
E-ISSN 3005-4982

MAHMUD KAŞĞARLI

Beynəlxalq elmi jurnal

Международный научный журнал

International scientific journal

www.kashgarli.az
info@kashgarli.az

Cild 2, №2

ISSN 3005-3137 (Print)
E-ISSN 3005- 4982 (Online)

MAHMUD KAŞĞARLI

Бейнәлхалқ елми журнал
Международный научный журнал
International scientific journal

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatata alınmışdır.*

*It was officially registered by the Commission of Higher Attestation
under the President of Azerbaijan Republic*

- *İldə 3 dəfə nəşr olunur*
- *Издается 3 раза в году*
- *Published 3 times a year*

II cild
№2

BAKİ – 2024

TƏSİSÇİLƏR

f.ü.e.d., prof. Mahirə Hüseynova
f.e.d., prof. Mirvari İsmayılova

BAŞ REDAKTOR

f.ü.e.d., prof. Mahirə Hüseynova
f.e.d., prof. Mirvari İsmayılova

REDAKTORLAR

f.e.d., prof. Elman Quliyev
p.ü.f.d., dos. Dəyanət Musayev

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Dilçilik üzrə: akad. Kamal Abdullayev, akad. Nizami Cəfərov, müxb. üzv Əbülfəz Quliyev, f.e.d., prof. Hüseyn Əsgərov, f.e.d. prof. Qəzənfər Kazımov, f.e.d., prof. İbrahim Bayramov, f.e.d., prof. Məhərrəm Məmmədli, f.e.d., prof. Mınəxanım Nuriyeva, f.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.e.d., prof. Rüşət Rüstəmov, f.e.d., prof. Sayalı Sadıqova, f.e.d., prof. Səadət Muhamedova, f.ü.e.d., dos. Aysel Qəribli, f.ü.e.d., dos. Elçin İbrahimov, f.ü.f.d., dos. Könül Həsənova, fil.ü.f.d. Şəkər Məmmədova

Ədəbiyyat üzrə: akad. İsa Həbibbəyli, akad. Muxtar İmanov, f.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.e.d., prof. Flora Hacıyeva, f.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.e.d., prof. Almaz Ülvi Binnətova, f.e.d., prof. Mahmud Allahmanlı, f.e.d., prof. Nizami Tağısoy, f.e.d., prof. Ramazan Qafarlı, f.e.d., prof. Rüstəm Kamal, f.e.d., prof. Seyfəddin Rzasoy, f.e.d., prof. Təyyar Salamoğlu, f.ü.f.d. Şəbnəm Məmmədova

Tarix üzrə: t.e.d., prof. Cəfər Cəfərov, t.e.d., prof. Abbas Seyidov, t.e.d., prof. Anar İsgəndərli, t.e.d., prof. Arif Məmmədov, ant.e.d., prof. Əliəğa Məmmədli, t.e.d., prof. Fuad Məmmədov, t.e.d., prof. Qafar Cəbiyev, t.e.d., dos. Güllü Yoloğlu, t.ü.f.d., dos. Fariz Xəlilli, t.ü.f.d., dos. Naibə Əhmədova,

Mədəniyyət və incəsənət üzrə: akad. Nailə Vəlixanlı, müxb. üzv Zenfira Səfərova, əməkdar memar Elbay Qasımzadə, t.e.d., prof. Ərtəkin Salamzadə, sənət.e.d., prof. Kübra Əliyeva, sənət.ü.f.d., dos. Telman İbrahimov, İlham İsmayılov (TDƏM)

MƏSUL KATİBLƏR:

f.ü.e.d., dos. Şəbnəm Həsəni-Qəribova
f.ü.f.d., dos. Larisa Kolesnikova
f.ü.f.d., b/m.Məsmə İsmayılova

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR

Dilçilik üzrə:

Akad. Zeynep Bazarbayeva (Qazaxıstan)
Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun (Türkiyə)
Prof. Dr. Ahmet Buran (Türkiyə)
Prof. Dr. Ahmet Nahmedov (Türkiyə)
Prof., f.e.d. Alfiya Yusupova (Tatarıstan)
Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz (Türkiyə)
Prof., f.e.d. Gulbanu Kosımova (Qazaxıstan)
Prof., f.e.d. Gulbahar Aşurova (Özbəkistan)
Prof., f.e.d. Gulnur Kulsarina (Rusiya)
Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel (Türkiyə)
Prof. Dr. İmre Pachai (Macarıstan)
Prof. Dr. İrina Sarıvanova (Bolqarıstan)
Prof., f.e.d. Kadirali Konkabayev (Qırğızıstan)
Prof., f.e.d. Lemara Selendili (Kırım)
Prof., f.e.d. Marika Jikia (Gürcüstan)
Prof. Dr. Mustafa Öner (Türkiyə)
Prof., f.e.d. Natalya Yablonovskaya (Kırım)
Prof., f.e.d. Nesimxan Raxmonov (Özbəkistan)
Prof., f.e.d. Oqulay Qaylıyeva (Özbəkistan)
Prof. Dr. Osman Mert (Türkiyə)
Prof., f.e.d. Rauşangül Avakova (Qazaxıstan)
Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın (Türkiyə)
Dos., f.e.d. Elisabed Bzhlava (Gürcüstan)
Dos., f.e.d. Jepbarmamet Göklenov (Türkmənistan)
Dos. Dr. Minara Aliyeva-Çinar (Türkiyə)

Ədəbiyyat üzrə:

Akad. Amantay Şərip (Qazaxıstan)
Akad. Şuhrat Sirojiddinov
Prof., f.e.d. Alimjan Xamrayev (Qazaxıstan)
Prof., f.e.d. Axtəm Celilov (Kırım)
Prof. Dr. Alev Sınar Uğurlu (Türkiyə)
Prof. Dr. Ali Duymaz (Türkiyə)
Prof. Dr. Bilal Çakırçı (Türkiyə)
Prof. Dr. Cezmi Bayram (Türkiyə)
Prof. Dr. Erkin Emet (Türkiyə)
Prof. Dr. Eyup Akman (Türkiyə)
Prof., f.e.d. Flera Sayfullina (Tatarıstan)
Prof., f.e.d. İsmayıl Kerimov (Kırım)
Prof. Dr. Metin Ekici (Türkiyə)
Prof. Dr. Necati Demir (Türkiyə)
Prof., f.e.d. Nurila Şaymerdinova (Qazaxıstan)
Prof. Dr. Ramazan Korkmaz (Türkiyə)
Prof. Dr. Selami Fedakar (Türkiyə)
Prof., Dr. Yavuz Arpınar (Türkiyə)
Dos. Dr. Pınar Fedakar (Türkiyə)
Dr. Şəmsettin Kuzeçi (İraq)
Sultan Raev (Türkiyə)

Dos. Dr. Spartak Kadiu (Albaniya)
Dos., f.e.d. Rohila Ruzmanova (Özbəkistan)
Dr. Gous Xan Mashkoor (Hindistan)

Tarix üzrə:

Akad. Abilabek Asankanov (Qırğızıstan)
Akad. Bulat Kumekov (Qazaxıstan)
Prof., t.e.d. Ahmet Taşağıl (Türkiyə)
Prof., t.e.d. Aleksandr Nesterov (Rusiya)
Prof., t.e.d. Baybolat Abıtovov (Qırğızıstan)
Prof., Dr. Mehmet Ersan (Türkiyə)
Prof. Dr. Selcuk Kırılı (Türkiyə)
Prof., Dr. Stiven Yangblud (Amerika)
Prof., t.e.d. Tınçtıkbek Çoroteqin (Qırğızıstan)
Prof., t.e.d. Yuliya Lisenko (Rusiya)
Dos., t.e.d. Joldoşbek Bötöneyev (Qırğızıstan)
T.e.d. Anvar Buranov (Özbəkistan)

İncəsənət və mədəniyyət üzrə:

Akad. Əflatun Nematzade (Türkiyə)
Prof., mem.e.d. Mehriban Bəhrim (Qazaxıstan)
Prof. Dr. Alev Çakmakoglu Kuru (Türkiyə)
Prof., mem.e.d. Asiya Qalimjanova (Qazaxıstan)
Prof. Dr. Alpaslan Hamdi Kuzucuoğlu (Türkiyə)
Prof. Dr. Chonq Jin, Oh (Koreya)
Prof. Dr. İbrahim Yuldaşev (Özbəkistan)
Prof., sən.e.d. Kamola Akilova (Özbəkistan)
Prof. sən.e.d. Tatyana Starodub (Rusiya)
Prof., sən.e.d. Leyla Xasiyanova (Rusiya)
Prof. Dr. Səidəkbər Bulatov (Özbəkistan)
Prof. Dr. Ahmet Aytac (Türkiyə)
Dos., Dr. Abduşükür Məhəmməd Qumtur (İsveç)
Dos., sos.e.ü.f.d. Timur Davletov (Türkiyə)

УЧРЕДИТЕЛИ

Д.фил.н., проф. Махира Гусейнова
Д.фил.н., проф. Мирвари Исмаилова

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Д.фил.н., проф. Махира Гусейнова
Д.фил.н., проф. Мирвари Исмаилова

РЕДАКТОРЫ:

Д.фил.н., проф. Эльман Гулиев
Д.ф.п.н., доц. Даянат Мусаев

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

По языкознанию: акад. Камал Абдуллаев, акад. Низами Джафаров, член-корр. Абульфаз Гулиев, д.фил.н., проф. Гусейн Аскеров, д.фил.н., проф. Газанфар Казымов, д.фил.н., проф. Ибрагим Байрамов, д.фил.н., проф. Мухаррам Мамедли, д.фил.н., проф. Минаханум Нуриева, д.фил.н., проф. Надир Мамедли, д.фил.н., проф. Руфат Рустамов, д.фил.н., проф. Саялы Садыгова, д.фил.н., проф. Саадат Магаммедова, д.фил.н., доц. Айсель Гарибли, д.фил.н., доц. Ельчин Ибрагимов, д.ф.по.ф., доц. Конуль Гасанова, д. ф. по. филол. Шекер Маммадова

По литературе: акад. Иса Габиббейли, акад. Мухтар Иманов, д.фил.н., проф. Аскер Расулов, д.фил.н., проф. Газанфар Пашаев, д.фил.н., проф. Алмаз Ульви Биннетова, д. фил.н., проф. Флора Гаджиева, д.фил.н., проф. Махмуд Аллахманлы, д.фил.н., проф. Низами Тагисой, д.фил.н., проф. Рамазан Гафарлы, д.фил.н., проф. Рустам Камаль, д.фил.н., проф. Сейфеддин Рзасой, д.фил.н., проф. Тайяр Саламоглы, д.ф. по ф. Шабнам Маммедова.

По истории: д.ист.н., проф. Джафар Джафаров, д.ист.н., проф. Аббас Сеидов, д.ант.н., проф. Алиага Мамедли, д.ист.н., проф. Анар Искандерли, д.ист.н., проф. Ариф Мамедов, д.ист.н., проф. Кафар Джабиев, д.ист.н., проф. Фуад Мамедов, д.ист.н., доц. Гюллю Йологлу, д.ф. по ист.н., доц. Наиба Ахмедова, д.ф. по ист., доц. Фариз Халилли

По искусству и культуре: акад. Наиля Велиханлы, член-корр. Зенфира Сафарова, засл. архитектор Елбай Касымзаде, д.ист. н., проф. Ертекин Саламзаде, д.н.иск., проф. Кюбра Алиева, д.ф. по иск., доц. Тельман Ибрагимов, Илхам Исмаилов (ЦСТГ)

ОТВЕТСТВЕННЫЕ СЕКРЕТАРИ:

Д.фил.н., доц. Шабнам Гасанлы-Гарибова
Д.ф. по пед., доц. Лариса Колесникова
Д.ф. по филол. Месме Исмаилова

МЕЖДУНАРОДНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ

По языкознанию:

Акад. Зейнеп Базарбаева (Казахстан)
Проф., д.ф.н. Альфия Юсупова (Татарстан, Россия)
Проф., докт. Ахмет Биджан Эрджиласун (Турция)
Проф., др. Ахмет Буран (Турция)
Проф., др. Ахмет Нахметов (Турция)
Проф., д.ф.н. Гулбану Косымова (Казахстан)
Проф., д.ф.н. Гульбахар Ашунова (Узбекистан)
Проф., д.ф.н. Гульнур Кульсарина (Россия)
Проф., др. Имре Пачай (Венгрия)
Проф., др. Ирина Сарыванова (Болгария)
Проф., д.ф.н. Кадырали Конкабаев (Кыргызыстан)
Проф., д.ф.н. Лемара Селендили (Крым)
Проф., д.ф.н. Марика Жикиа (Грузия)
Проф., др. Мустафа Онер (Турция)
Проф., д.ф.н. Наталья Яблонская (Крым)
Проф., д.ф.н. Несимхан Рахманов (Узбекистан)
Проф., д.ф.н. Огулай Гайлыева (Узбекистан)
Проф., др. Осман Мерт (Турция)
Проф., д.ф.н. Раушангуль Авакова (Казахстан)
Проф., др. Хуля Касапоглу Ченгель (Турция)
Проф., др. Ченгиз Алийлмз (Турция)

По литературе:

Акад. Амантай Шарип (Казахстан)
Акад. Шухрат Сирожиддинов (Узбекистан)
Проф., др. Алимжан Хамраев (Казахстан)
Проф., др. Алев Сынар Угурлу (Турция)
Проф., др. Али Дуймаз (Турция)
Проф. д.ф.н. Ахтем Джелилов (Крым)
Проф., др. Билал Чакырчы (Турция)
Проф., д.ф.н. Исмайыл Керимов (Крым)
Проф., д.ф.н. Флера Сайфуллина (Татарыстан)
Проф., д.ф.н. Метин Экиджи (Турция)
Проф., д.ф.н. Неджати Демир (Турция)
Проф., др. Рамазан Коркмаз (Турция)
Проф., др. Селами Федакар (Турция)
Проф., др. Чезми Байрам (Турция)
Проф., др. Эркин Эмет (Турция)
Проф. др. Эюп Акман (Турция)
Проф., д.ф.н. Нурила Шаймердинова (Казахстан)
Проф., др. Явуз Акпынар (Турция)
Доц., др. Пынар Федакар (Турция)
Др. Шемсеттин Кузечи (Ирак)
Султан Раев (Турция)

Проф., д.ф.н. Элизабед Бзалава (Грузия)
Проф., др. Шукрю Халук Акалын (Турция)
Доц., д.ф.н. Жепбармамет Гекленов (Туркменистан)
Доц., др. Минара Алиева-Чинар (Турция)
Доц., д.ф.н. Спартак Кадиу (Албания)
Доц., д.ф.н. Рохиля Рузманова (Узбекистан)
Др. Коус Хан Машкур (Индия)

По истории:

Акад. Абылабек Асанканов (Кыргызстан)
Акад. Булат Кумеков (Казахстан)
Проф., д.ист.н. Александр Нестеров (Россия)
Проф., др. Ахмет Тишагил (Турция)
Проф., д.ист.н. Байболот Абытов (Кыргызыстан)
Проф., др. Мехмет Эрсан (Турция)
Проф., д.и.н. Тынчтыкбек Чоротегин (Кыргызыстан)
Проф., др. Селджук Кырлы (Турция)
Проф., др. Стивен Йогунблоод (Америка)
Проф., др. Юлия Лысенко (Россия)
Доц., к. ист. н. Жолдошбек Ботоноев (Кыргызыстан)
Докт. ист.н. Анвар Буранов (Узбекистан)

По искусству и культуре:

Акад. Эфлатун Немензаде (Турция)
Проф., др. Алев Чакмакоглу Куру (Турция)
Проф., др. архит. Ася Галимжанова (Казахстан)
Проф., др. Алпаслан Хамди Кузуджуоглу (Турция)
Проф.др. Иброхим Юлдашев (Узбекистан)
Проф., др. иск. Камола Акилова (Узбекистан)
Проф., др. иск. Лейла Хасиянова (Россия)
Проф., др. архит. Мехрибан Бахрим (Казахстан)
Проф., др. Саидахбор Булатов (Узбекистан)
Проф., др. иск. Татьяна Стародуб (Россия)
Проф., д.ф.н. Чонг Джин, Огайо (Корея)
Проф., др. Ахмет Айтач (Турция)
Доц., к.ф.н. Абдушукур Мухаммед Кумтур (Швеция)
Доц. к.соц.н. Тимур Давлетов (Турция)

FOUNDERS

Prof. Dr. Mahira Huseynova
Prof. Dr. Mirvari Ismayilova

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Dr. Mahira Huseynova
Prof. Dr. Mirvari Ismayilova

Editors

Prof. Dr. Elman Guliyev
Phd. Ass. prof. Dayanat Musayev

Members of the editorial board:

In Linguistic: acad. Kamal Abdullayev; acad. Nizami Jafarov, cor. mem. Abulfaz Guliyev, prof. dr. Gazenfer Kazimov, prof. dr. İbrahim Bayramov, prof. dr. Huseyin Asgerov, prof. dr. Maharram Memmedli, prof. dr. Minakhanım Nuriyeva, prof. dr. Nadir Memmedli, prof. dr. Rufat Rustamov, prof. dr. Sayali Sadigova, prof. dr. Saodat Muhammadova, assic. prof., dr. Aysel Garibli, assis.prof. dr. Elchin Ibrahimov, phd. in philol., Associate professor Konul Hasanova, phd in philol Shakar Mammadova
On Literature: acad. Isa Habibbeyli, acad. Mukhtar İmanov, prof. dr. Asker Rasulov, prof. dr. Almaz Ulvi Binnatova, prof., dr. Flora Hajiyeva, prof. dr. Gazenfer Pashayev, prof. dr. Mahmud Allahmanli, prof. dr. Nizami Tagisoy, prof. dr. Ramazan Gafarlı, prof. dr. Rustam Kamal, prof. dr. Seyfeddin Rzasoy, prof., dr. Tayyar Salamoglu, dr. Shabnam Mammadova.
On History: prof.,dr. Jafar Jafarov, prof. dr. Abbas Seyidov, prof., dr. Aliagha Mammadli, prof. dr. Anar İsgenderli, prof. dr. Arif Mammedov, prof. dr. Fuad Mammedov, prof.dr. Gafar Jabiyev assic.prof. dr. Gulli Yologhlu, assic.dr. Naiba Ahmedova.,
On Art and Culture: acad. Naile Velikhanli, cor.mem. Zenfira Safarova, prof. dr. Artekin Salamzadeh, prof. dr.in art history Kubra Aliyeva, honored architect. Elbay Qasimzadeh, phd.in Art Hictory, Ass. Prof. Telman İbrahimov, İlham İsmayilov (TWCC)

EXECUTIVE SECRETARIES:

Assic. prof. dr. Shabnam Hasanli-Garibova
Assic. P.Sc.Ph. Larisa Kolesnikova
Doc.Philosophy on Philology Mesma İsmayilova

INTERNATIONAL CONSULTANTS:

In Linguistics:

Akad. Zeyneb Bazarbayeva (Kazakhstan)
Prof. Dr. Ahmet Bijan Ercilasun (Turkey)
Prof. Dr. Ahmet Buran (Turkey)
Prof. Dr. Ahmet Nahmedov (Turkey)
Prof. Dr. Alfiya Yusupova (Tatarstan)
Prof. Dr. Chengiz Alyılmaz (Turkey)
Prof. Dr. Gulbanu Kossymova (Kazakhstan)
Prof. Dr. Gulbahar Ashurova (Uzbekistan)
Prof. Dr. Gulnur Kulsarina (Russia)
Prof. Dr. Hulya Kasapoglu Chengel (Turkey)
Prof. Dr. Imre Pachai (Macaristan)
Prof. Dr. İrina Sarıvanova (Bulgaria)
Prof. Dr. Kadirali Konkabayev (Kyrgyzstan)
Prof. Dr. Lemara Selendili (Crimea)
Prof. Dr. Marika Jikia (Giorgia)
Prof. Dr. Mustafa Öner (Turkey)
Prof. Dr. Natalya Yablonovskaya (Crimea)
Prof. Dr. Nesimkhan Raxmonov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Oqulay Qayliyeva (Uzbekistan)
Prof. Dr. Osman Mert (Turkey)
Prof. Dr. Rauşangul Avakova (Kazakhstan)
Prof. Dr. Shukru Haluk Akalın (Turkey)
Dos. Dr. Elisabed Bzhlava (Georgia)
Dos. Dr. Jepbarmammet Goklenov (Turkmenistan)
Dos. Dr. Minara Aliyeva-Chinar (Turkey)
Dos. Dr. Spartak Kadiu (Albania)
Dos. Dr. Rohila Ruzmanova (Uzbekistan)
Dr. Gous Xan Mashkooor (India)

On literatur:

Акад. Amantay Şarip (Kazakhstan)
Akad. Shuhrat Sirojiddinov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Alimjan Xamrayev (Kazakhstan)
Prof. Dr. Alev Sınar Ugurlu (Turkey)
Prof. Dr. Ali Duymaz (Turkey)
Prof. Dr. Axtem Jelilov (Crimea)
Prof. Dr. Bilal Chakırchi (Turkey)
Prof. Dr. Chezmi Bayram (Turkey)
Prof.. Dr. Erkin Emet (Turkey)
Prof. Dr. Eyup Akman (Turkey)
Prof. Dr. Flera Saifullina (Tatarstan)
Prof. Dr. İsmayıl Kerimov (Crimea)
Prof. Dr. Metin Ekichi (Turkey)
Prof. Dr. Nejati Demir (Turkey)
Prof. Dr. Nurila Shaymerdinova (Kazakhstan)
Prof. Dr. Ramazan Korkmaz (Turkey)
Prof. Dr. Selami Fedakar (Turkey)
Prof. Dr. Yavuz Akpınar (Turkey)
Dos. Dr. Pinar Fidakar(Turkey)
Dr. Shemsettin Kuzechi (İraq)
Sultan Raev (Turkey)

On History:

Akad. Abulabek Asankanov (Kyrgyzstan)
Akad. Bulat Kumekov (Kazakhstan)
Prof. Dr. Akhmet Tashagıl (Turkey)
Prof. Dr. Aleksandr Nesterov (Russia)
Prof. Baybolot Abitov (Kyrgyzstan)
Prof. Dr. Mehmet Ersan (Turkey)
Prof. Dr. Selchuk Kırılı (Turkey)
Pprof. Dr. Steven Youngblood (Amerika)
Prof. Dr. Tynchtykbek Chorotegin (Kyrgyzstan)
Prof. Dr. Yuliya Lisenko (Russia)
Dos. Dr. Joldoşbek Botoneyev (Kyrgyzstan)
Dr. Anvar Buranov (Uzbekistan)

On Art and Culture:

Akad. Eflatun Nemanzade (Turkey)
Prof., Arts. Dr. Tatiana Starodub (Russia)
Prof. Arch. Dr. Asia Galimjanova (Kazakhstan)
Prof. Dr. Alev Çakmakoglu Kuru (Turkey)
Prof., Dr. Alpaslan Hamdi Kuzucuoglu (Turkey)
Prof., Dr. Chong Jin, Oh (Koreya)
Prof..Dr. İbrahim Yoldaşev (Uzbekistan)
Prof., Dr. Saidakhbar Bulatov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Kamola Akilova (Uzbekistan)
Prof., Dr. Leyla Xasiyanova (Russia)
Prof., Dr. Chong Jin, Oh (Koreya)
Ass.prof. dr. Ahmet Aytaç (Turkey)
Dos.,Dr. Abdüşükür Muhammed Qumtur (Sweden)
Dos., Dr. Timur Davletov (Turkey)

Biz beynəlxalq təşkilatlarla bağlı bundan sonra da öz addımlarımızı atacağıq, ilk növbədə, Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində söylərimizi davam etdirəcəyik. Bu, bizim üçün prioritetdir, mən bunu açıq demək istəyirəm, yəqin ki, indi aparılan siyasət də hər kəsə bunu aydın göstərir. Bu, bizim üçün əsas beynəlxalq təşkilatdır, çünki bu, bizim ailəmizdir. Bizim başqa ailəmiz yoxdur. Bizim ailəmiz Türk dünyasıdır.

***Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyev***

Türk dünyası yeniliklərə və inkişafa açıq möhtəşəm sivilizasiya yığımı, güclü dövlət ənənəsi, möhkəm ictimai quruluşu, uzaqgörən qeyri-hökumət təşkilatları ilə yeni bir oyanışda, yeni yüksəlişdədir. Buradakı hər bir qardaşımız bir nəsil, bir millət, bir sivilizasiya uğrunda öz ideyası, istedadı, əzmi, əzab-əziyyəti, uğurları ilə mübarizə apararaq bu günə gəlib çatıb. Biz mədəni, tarixi, iqtisadi, sosial və siyasi əlaqələrimizi gücləndirmək üçün davamlı olaraq çalışırıq.

***Türkiyə Respublikasının Prezidenti
Rəcəb Tayyib Ərdəğon***

Mahmud Kaşğarlı (Mahmud ibn Hüseyin əl-Kaşqari)

«Divanü lüğət-it türk» - 950

Türkologiya elminin banisi, dahi türk mütəfəkkiri və ensiklopedisti, ilk türk xəritəsinin müəllifi Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it türk” əsəri dünya mədəniyyəti xəzinəsinin əvəzsiz incisi, türk milli-bədii düşüncəsinin genofondunu keçmişdən bu günə və gələcəyə ərməğan edən möhtəşəm türk abidəsidir.

Əziz dostlar!

Bu il dünya elmi ictimaiyyəti çox əlamətdar bir hadisəni - Mahmud Kaşğarlının "Divanü lüğət-it türk" əsərinin 950 illik yubileyini qeyd edir. Bütün türk dünyası üçün çox qiymətli mənbə hesab olunan "Divan" türk xalqlarının dili, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, mentaliteti, adət-ənənələri, coğrafiyası, kartoqrafiyası, astronomiyası, etnonimləri, toponimiyası və s. kimi elmi məlumatları əhatə edir və Mahmud Kaşğarlının "Divani-lüğət-it türk"

əsərinin yazılmasından 950 il keçməsinə baxmayaraq, tarixi, linqvistik, coğrafi, etnoqrafik məxəz olmaqla yanaşı, türk düşüncəsinin, həyata baxış fəlsəfəsinin genofondunu özündə daşıyan bir abidə kimi öz dəyərini və aktuallığını saxlayır, müasir dövrümüz üçün tarixi mənbə kimi siyasi aktualıq kəsb edir. M.Kaşğarlının bu əsəri bütün dolğunluğu ilə özündə lap qədimdən Kaşğarlı dövrünə qədərki türklərin tarixini, həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsini, türk ruhunu əks etdirən poetik nümunələrlə zəngin möhtəşəm abidədir.

"Mahmud Kaşğarlı" jurnalının missiyası türk dünyasının birliyi strategiyasının tərkib hissəsini təşkil edir və jurnal dünyanın çox geniş coğrafiyasını əhatə edən türk xalqlarının dili, tarixi, ədəbiyyatı, antropologiyası, etnoqrafiyası, mədəniyyət, incəsənət, arxitektura və s. aid elmi tədqiqat işlərini əhatə etməyi nəzərdə tutur.

Sizi böyük türk mütəfəkkiri və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarlının adını daşıyan mötəbər jurnalın növbəti Xüsusi buraxılışının nəşri münasibətilə səmimi qəlbdən təbrik edir, yaradıcı heyətə işlərində uğurlar diləyirəm.

Böyük ehtiramla,
Tarix elmləri doktoru, professor **Cəfər Cəfərov**
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rektoru

Böyük zəka və ensiklopedik biliyə malik olan klassik lüğətçi Mahmud Kaşğari Divanını bizdən 950 illik uzun bir zaman məsafəsi ayırır. Mahmud Kaşğari dünyanın ilk ensiklopedik zəkaya malik filoloq alimi olmuşdur ki, o, türkcənin üstünlüyünü ərəbdilli oxuculara tarixin ən mühüm dönməndə, XI əsrdə xeyli söz sənətkarlarının öz əsərlərini ya ərəbcə, ya da farsca yazdığı dövrdə çatdırmışdır.

Böyük türkoloq Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərinin öyrənilməsi dilçiliyimizdə həmişə diqqət mərkəzində olub və əsərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsində və nəşri sahəsində ən böyük zəhmət və əziyyəti tanınmış türkoloq Ramiz Əsgər çəkmişdir. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında çağdaş türk dillərinin

hamısının payı var. Məhz bu payı qoruyub saxlayan şumer və lüğətdə əksini tapan leksik paralellər, “Divan”ın Orxon-Yenisey abidələri ilə, “Divan”ın “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə müqayisəli aspektdə tədqiqi qənaətbəxş deyildir. Mahmud Kaşğari “Divan”nın fonetik özəllikləri, leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri və s. barədə xeyli tədqiqat işləri aparılmasına baxmayaraq, hələ də bizi qane etməyən problemlər qalmaqdadır. Odur ki, “Mahmud Kaşğarlı” jurnalına bu məsələlərlə bağlı məqalələr verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Mahmud Kaşğari min illiklərin sınağından çıxmış, yəni özündən 5 min il əvvəl türkcədə formalaşmış folklor örnəklərini toplamış və onların yeri gəldikcə elmi şərhinə də geniş yer ayırmışdır. Mahmud Kaşğari və türk xalqlarının etnoqrafiyası, Mahmud Kaşğari və türk boylarının geniş coğrafiyası və s. ilə bağlı elmi topluda müxtəlif səpkidə araşdırmaların verilməsi də diqqət mərkəzində saxlanacaq.

Mahmud Kaşğari “Divan”ının yazıldığı Xaqaniyə ləhcəsi XI əsrdə Türkünstan ərazisinin ədəbi dili olmuş və Xaqaniyə ləhcəsinin lüğət tərkibindəki sözlər hazırda orta q türk dilinin formalaşmasında istifadə olunacaq qaynaqlardan, mənbələrdən biri kimi olduqca dəyərlidir. Məhz buna görə də, ümumtürk dillərinin qarşılıqlı inteqrasiyasında, türklər üçün orta q ünsiyyət dilinin yaradılması ilə bağlı təqdim olunan yazılar da şübhəsiz ki, “Mahmud Kaşğarlı” beynəlxalq elmi jurnalında əksini tapacaqdır. Mahmud Kaşğarının həyat və fəaliyyətinin metodik istiqamətdə şagirdlərə və tələbələrə öyrədilməsi işləri də hazırda bizi qane etməyən məsələlərdəndir. Odur ki, metodik istiqamətdə də tam orta məktəb müəllimlərimizin, ali məktəblərin filologiya fakültələrində çalışan həmkarlarımızın məqalələrinə də geniş yer verməyi nəzərdə tutmuşuq. Bu yolda jurnal əməkdaşlarının hamısına uğurlar arzulayıram.

Mahirə Hüseynova

Filologiya elmləri doktoru, professor

ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru

UJRO.GOV.UZ tizimi orqali EPR bilan tasdiqlangan. Hujjat kodi: TD91143834

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti

Toshkent sh., Yakkasaray t. n., Yusuf Xos Hojib
ko'chasi, 103 Web-site: www.tnu.uz
E-mail: info@tnu.uz Tel: 71-281-45-11

MINISTRY OF HIGHER EDUCATION,
SCIENCE AND INNOVATIONS OF THE
REPUBLIC OF UZBEKISTAN
Tashkent State University of the Uzbek
Language and Literature named after
Alisher Navoi

103, Yusuf Xos Hojib st., Yakkasaray distr., Tashkent city
Web-site: www.tnu.uz
E-mail: info@tnu.uz Tel: 71-281-45-11

№ 04/1-1114

2024 - yil 29-aprel

"Mahmud Kashgarli" jurnali
Bosh muharriri, professor
Mahire Huseynovaga

Assalomu alaykum, hurmatli hamkasblar va jurnal o'quvchilari!

Mashhur qomusiy olim Mahmud Koshg'ariyning turkiy xalqlar tarixida buyuk ahamiyat kasb etgan "Devonu lug'atit turk" asarining yaratilganiga 950 yil to'lishi munosabati bilan xalqaro *"Mahmud Kashgarli"* jurnali sahifalari orqali Sizlarni tabriklayotganimizdan nihoyatda baxtiyormiz.

Ma'lumki, "Devonu lug'atit turk" asari turkiy xalqlarning tarixiy, ma'naviy, ilmiy - ensiklopedik bebaho umumiy xazinasiga bo'lib, u xalqlarimizni birlashtirishda ulkan ramziy ma'noga ega. Zero, turkiy xalqlar mazkur manbadan necha-necha asrlar davomida o'zlari zarur bo'lgan ma'lumotlarni olib, ular asosida o'z milliy ilm-fanini rivojlantirib kelmoqda.

Xususan, Ozarbayjon davlat pedagogika universiteti qoshidagi Turkologiya Markazida nashr qilinayotgan xalqaro *"Mahmud Kashgarli"* jurnali tom ma'noda zamonaviy dunyoda turkiy xalqlarni ilmiy-madaniy sohalarida hamkorlik qilishda katta rol o'ynamoqda. Shunga ko'ra, jurnalning Mahmud Koshg'ariy ijodining 950 yilligiga bag'ishlangan maxsus sonini turkiy tili xalqlarning ilmiy-madaniy yutuqlarini zamonaviy prizmada qayta ko'rib chiqish, ko'p asrlik turkiy tarixning birligi va uning ruhi mustahkamligining ramzi sifatida qabul qilamiz. Umid qilamizki, mazkur jurnal bundan keyin ham turkiy tili xalqlar ilm-fan, ma'rifiy-madaniy hayotining barcha jabhalaridagi hamkorligini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Jurnalning ushbu soni bilan Sizlarni tabriklash biz uchun katta sharaflar va shu munosabat bilan tahririyat jamoasi va barcha mualliflarni tabriklaymiz.

Shuhrat SIROJIDDINOV
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti rektori, akademik

Урматтуу кесиптештер жана окурмандар!

Махмуд ибн Хусейин Кашгари Барсканинин 950 жылдыгына карата, терең урматтоо жана ыраазычылык менен чын жүрөктөн куттуктайм.

Карахандар каганатынын доорундагы чыгаан энциклопедист окумуштуу, Махмуд ибн Хусейин Кашгари Барскани XI кылымда бул мусулман түрк мамлекетиндеги жана жалпы мусулман дүйнөсүндөгү түркология илимин эң бийик сереге чыгарган. Дүйнөлүк тил илиминде, картография илиминде өзгөчө кызыгууну туудурган ысым.

«Диван-и Лугати'т-Түрк» сөздүк гана эмес, түрк элдеринин бай тил мурасы, маданияты жана биримдиктин символу болуп саналат.

Түрк тилдерин жана маданияттарын түшүнүүгө жана сактоого кошкон салымы теңдешсиз, орто кылымдарда Евразияны байырлаган түрк элдеринин тили, этнографиясы жана тарыхы тууралуу соолбос булак .

Атактуу “Диван лугат ат-түрк” эмгеги менен дүйнөлүк тил илимине үлкөн фундаменталдуу эмгекти жаратып, тил илим алтын корунда жазылса, ал эми анын “Барскоон-дүйнөнүн борбору” деген дүйнөдөгү алгачкы карта, картография тарыхындагы адамзаттын эң алгачкы карталарынын бири катары, тунгуч карта катары таанылган.

Дүйнөлүк илим Махмуд Кашгарини Түрк дүйнөсүнүн алтын уюгу, улуу мурасы, руханий сыймыгы деп билебиз. Илим дүйнөсүндө Махмуд Кашгаринин түрк дүйнөсүнө кошкон чоң салымы менен аты кылымдарга сакталары айкын.

Редакцияны жана бардык авторлор менен бирге, окурмандарды чын дилимден куттуктайм!

Каалоо тилегим менен,

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын

Б. Джамгерчинов атындагы тарых, археология жана этнологии институтунун
директору,

профессор, тарых илиминин доктору,

академик Аблабек Асанканов

AZƏRBAYCANDA
ATATÜRK MƏRKƏZİ

ATATURK CENTER IN
AZERBAIJAN

Azərbaycan Respublikası, Az1001, Bakı, T.Əlyarbəyov küçəsi 5. Tel: (+99 412) 4989789

№: 25

« 1 » may 2024

**“Mahmud Kaşğarlı” beynəlxalq elmi jurnalının
baş redaktoru, professor Mahirə Hüseynovaya**

Hörmətli Mahirə xanım, hörmətli redaksiya heyəti,

Türkologiya elminin mərkəzlərindən biri olan Bakıda dahi türkoloq Mahmud Kaşğarlının adını daşıyan beynəlxalq elmi jurnalın nəşrə başlaması çox mühüm tarixi hadisədir. Və heç şübhəsiz, jurnal sizin rəhbərliyiniz altında öz elmi, mədəni, intellektual missiyasını Bakının XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlayan zəngin türkoloji ənənələrinə dayanaraq uğurla yerinə yetirəcəkdir.

Jurnalın Mahmud Kaşğarlı “Divan”ına – “Divani lüğət it- türk”ə həsr edilmiş xüsusi sayına gəldikdə isə bu, son dərəcə cəsarətli addımdır. “Divan” elm aləminə çox sonralar məlum olduğundan (və onun nəşrində, tədqiqində uzun illər müəyyən ideoloji problemlər meydana çıxdığından!) bir sıra məsələlər bu günə qədər əsərin tarixi dəyərinə layiq bir səviyyədə öyrənilməmiş qalır.

Mən əminəm ki, jurnal vaxtaşırı olaraq “Divan”a (və adını daşıdığı dahi türkoloq-mütəfəkkirin yaradıcı şəxsiyyətinə) ehtiramın diqqətçəkən təcrübələrini verəcəkdir.

Sizə bu yolda böyük uğurlar diləri ilə

Nizami Cəfərov,
akademik,

Milli Məclisin deputatı

Дорогие друзья!

Я от всей души хочу поздравить вас с выходом очередного номера солидного журнала, носящего имя великого тюркского мыслителя и энциклопедиста Махмуда Кашгарлы.

Гениальный труд “Divan-i Lügati't-Türk” – это блестящий дар потомкам, ставший известным всему миру как источник знаний, ценность которых с течением времени лишь возрастает. Это сочинение обрело славу далеко за пределами мусульманской цивилизации, явившись кладезью духовного опыта общечеловеческого масштаба.

В свое время, будучи ученым секретарем Международной тюркской академии, я не раз становился свидетелем нескончаемого и глубокого интереса ученых (лингвистов, фольклористов, историков, географов и др.) многих стран к наследию Махмуда Кашгарлы. Отрадно отметить, что казахские ученые тоже вносят свою лепту в изучение этого бесценного памятника письменности. Так, например, талантливый поэт и тюрколог (ныне покойный) Аскар Егеубаев еще в 90-х годах прошлого столетия переложил полный текст “Divan-i Lügati't-Türk” на казахский язык. В образовательной программе кафедры Тюркологии ЕНУ, где я сейчас работаю, имеется специальный курс «Наследие Махмуда Кашгарлы» для студентов бакалавриата.

Мне кажется, само название журнала подразумевает широкий спектр тем и проблем, которые позволяют охватить все сферы тюркологических исследований. Круг статей, опубликованных в специальном выпуске издания, подтверждает это. Желаю творческому коллективу журнала дальнейших успехов в развитии единого тюркского культурного пространства.

С глубоким уважением,
д.ф.н., член-корр. НАН РК **Амантай Шарип**,
профессор кафедры тюркологии Евразийского
национального университета имени
Л.Н.Гумилева

Dept. Turkic Studies
Facul. International Relations
L.N.Gumilyov Eurasian National University

2 Satbayev Street, Astana, 10000,
Kazakhstan

Hörmətli həmkarlar və oxucular,

Kaşğarlı Mahmudun Divanının 950-ci ildönümü kimi əlamətdar bir məqamda durarkən, bu seçkin jurnalın səhifələri vasitəsilə dərin hörmət və təqdir hissi ilə səmimi təbriklərimi ifadə etməkdən böyük məmnuniyyət duyuram.

Divan-i Lügati't-Türk yalnız bir lüğət deyil, Türk xalqları arasında zəngin dil mirası və mədəni birlik simvoludur. Türk dilləri və mədəniyyətləri anlamaq və qorumaqda onun töhfələri müqayisəsizdir və bu mirası qeyd etmək, mədəni tədqiqat və akademik mükəmməlliyə olan ortaq öhdəliyimizi göstərir.

Hankuk Xarici Dillər Universitetinin Türk-Azərbaycan Tədqiqatları Departamentinin başçısı kimi, Türk mədəniyyətlərinin akademik araşdırılmasına və qiymətləndirilməsinə şahid və iştirakçı olmaq imkanına malik oldum. Divan-i Lügati't-Türk, həm tələbələr, həm də alimləri Türk dillərinin və onların tarixi hekayələrinin qəlizliklərini və gözəlliklərini daha dərinləndirən araşdırmağa ilham verən təməl sütundur.

Kaşğarlı Mahmudun Divanına həsr olunmuş bu xüsusi say, əhəmiyyətli bir nailiyyətdir və mən bu akademik bayramın bir hissəsi olmaqdan şərəf duyuram. Bu xüsusi buraxılışı reallaşdırmaq üçün əziyyət çəkən redaksiya heyəti və bütün töhfə verənlərə təbriklərimi ifadə edirəm. Bu xüsusi sayın daha da akademik sorğuları təşviq etməsini və Türk dil və mədəni irsinin zəngin toxumasına olan qiymətimizi dərinləşdirməsini arzulayıram.

Ən səmimi salamlarla,

Prof. Dr.

Chong Jin Oh

Türk-Azərbaycan Tədqiqatları Departamentinin Başçısı

Hankuk Xarici Dillər Universiteti

Dept. Turkish-Azerbaijani Studies, Head

Dept. International Relations (Graduate School) Dept. Turkic-Mongolian Studies, Head (Grad. S) Hankuk University of Foreign Studies

Seoul Campus 107, Imun-ro, Dongdaemun-gu, Seoul, 02450, Korea

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MADANIYAT VAZIRLIGI**

**O'ZBEKISTON DAVLAT
SAN'AT VA MADANIYAT
INSTITUTI**

**MINISTRY OF CULTURE OF THE
REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

**UZBEKISTAN STATE
INSTITUTE
OF ARTS AND CULTURE**

100164, Toshkent sh, Yalong'och dahasi, 127 «a» uy
Tel (faks): (998) 71 230-28-15, 230-28-02
<http://www.dsmi.uz;>
uzdsmi@exat.uz

100164, Tashkent, Yalangach, 127 «a»
Tel (faks): (998) 71 230-28-15, 230-28-02
<http://www.dsmi.uz;>
uzdsmi@exat.uz

29 mart 2024 yil.

04-02/160-son

**Ozərbayjon davlat pedagogika
Universiteti Turkologiya markazining
"Mahmud Koshg'ariy" nomidagi
Xalqaro ilmiy jurnali tahririyatiga**

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti rektorati qardosh Ozarbayjonda turkiy xalqlarning buyuk mutafakkiri va atoqli farzandi Mahmud Koshg'ariy nomidagi xalqaro jurnal tashkil etilganligini katta mamnuniyat bilan kutib oldi. Bizga ma'lumki, XI asrning buyuk qomusiy olimi, tilshunos Mahmud Koshg'ariy kelajak avlodlarga o'zidan katta badiiy-ma'naviy meros — "Devonu lug'otit turk" deb nomlangan tarixiy asarini yozib qoldirdi. Ushbu asar boy madaniy merosga ega bo'lgan turkiy xalqlar tarixida alohida ahamiyatga egadir. Mahmud Koshg'ariy ushbu asari bilan o'tmish davr madaniy hayotida va tilshunoslik tarixida yangi sahifa ochdi. Uning bu o'lmas asari o'z davri uchun benihoya katta voqea bo'lgani kabi turkologiya fani sohasida ham birinchi namuna bo'ldi.

Bugun Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari yaratilganining 950 yillik yubileyi keng nishonlanmoqda. O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti jamoasi nomidan Siz azizlarni ushbu asarning 950 yillik yubileyi sanasi bilan samimiy tabriklaymiz. O'z navbatida, Mahmud Koshg'ariy nomidagi xalqaro ilmiy jurnalning butun jamoasi a'zolarining kelajak ishlarida zafarlar tilaymiz.

Hurmat bilan,

Rektor v.b.

E.U.Shermanov

08.05. 2024

Əziz oxucular,

Filologiya elmləri doktoru, professor, nəcib, vətənpərvər ziyalı Mahirə xanım Hüseynovanın təsisçisi olduğu “Mahmud Kaşğarlı” jurnalı Sizinlə görüşə gəlib. Uzun illər türk xalqları bir-birindən ayrı salınmış, tarixləri təhrif olunmuş, ortaqların dilin yaranmasına əngəllər törədilmiş, bir sözlə, türk birliyinin yaranmasına imkan verilməmişdir. Azərbaycan öz dövlət

müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra türk xalqlarının tarixinin, ədəbiyyatının, dilinin, etnoqrafiyasının və əlifbasının dərinəndən öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açılmışdır. Bu mənada yenidən işıq üzünə çıxan “Mahmud Kaşğarlı” jurnalı bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycanın dövlət başçısı İlham Əliyev cənabları növbədənənkənər prezident seçkilərindən sonra andiçmə mərasimindəki çıxışında qeyd etdi ki, bizim bir ailəmiz var, bu türk ailəsidir. Prezidentin tarixi fikri göstərdi ki, türk xalqlarının tədqiqi sahəsində uğurlu işlərə böyük ehtiyacımız var. Əminəm ki, “Mahmud Kaşğarlı” jurnalı bu istiqamətdə uğurlu işlərə imza atacaq, ümumtürk ailəsinin ən sevimli və oxunaqlı jurnalı olacaq. Jurnalı maraqlı görmək istəyirsinizsə, Sizi düşündürən və hamını maraqlandıran tarixi tədqiqatlarınızı bu jurnalla bölüşün.

Ən səmimi arzularla,

Anar İsgəndərov

tarix elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri

Milli Məclisin deputatı

06.05.2024

**Уважаемые коллеги, редакторы и
члены редакционной коллегии,
международные консультанты
Международного научного журнала
«Махмуд Кашгарлы»!**

В этом году мировое научно-экспертное сообщество отмечает очень значимое событие в истории и культуре всех тюркоязычных народов – 950-летие с момента создания Махмудом аль-Кашгари энциклопедии «Диван лугат ат-тюрк»!

«Дивани лугат ат-тюрк» представляет собой энциклопедию, в которой собран и обобщён обширный историко-культурный, этнографический и лингвистический материал. Филолог и фольклорист Махмуд аль-Кашгари собрал в своем произведении основные жанры тюркоязычного фольклора – обрядовые и лирические песни, отрывки героического эпоса, исторические предания и легенды, более 400 пословиц, поговорок и устных изречений.

Это памятник тюркской культуры, увековечивший этические ценности и нормы поведения, специфическое мировосприятие тюркских народов в XI веке. Сегодня очевидно, что вклад Махмуда аль-Кашгари в становление тюркологии, филологических исследований тюркской языковой группы, восточного религиоведения и лексикографии бесценен.

Уважаемые коллеги, разрешите поздравить вас со столь знаменательной датой в истории тюркоязычных народов и пожелать процветания Международному научному журналу «Махмуд Кашгарлы»!

*С уважением, доктор исторических наук, профессор,
Директор НОЦ алтаистики и тюркологии «Большой
Алтай» Алтайского государственного университета
Юлия Лысенко*

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЦЕНТР НОЦ АЛТАИСТИКИ И ТЮРКОЛОГИИ
«БОЛЬШОЙ АЛТАЙ»

656099, г. Барнаул, ул. Димитрова, д. 66, офис 06. Телефон: 8 (3852) 29-66-64.
Сайт: bolshoy-altay.asu.ru e-mail: bolshoy_altay@asu.ru

**Уважаемые коллеги, учредители, члены
редакционной коллегии, международные
консультанты международного научного журнала
«Махмуд Кашгарлы»!**

В 2024 году исполняется 950 лет со времени создания выдающимся тюркским ученым Махмудом ал-Кашгари энциклопедического труда, посвященного тюркским языкам и народам – «Диван лугат ат-тюрк». В этом труде нашлось место не только чисто лингвистическим материалам, связанным с тюркскими народами, но и сведениям о литературе, фольклоре, быте, истории и культуре тюркских народов X – XI веков, прежде всего народов Центральной Азии и ближайших к ней территорий. Значение этого огромного по своей важности труда в настоящее время не вызывает сомнений, по сути, Махмуд ал-Кашгари был одним из первых тюркологов, заложив основу формирования тюркологии как комплексной научной дисциплины.

Поздравляю всех с этой знаменательной датой в истории тюркологии и желаю процветания тюркологической науке в целом – и успехов и быстрого эффективного развития журналу «Махмуд Кашгарлы»

*С уважением,
доктор исторических наук, профессор кафедры зарубежного регионоведения,
директор Центра Азербайджановедения,
руководитель Екатеринбургского представительства Бакинского международного
центра мультикультурализма
Александр Нестеров*

Уважаемые коллеги и читатели!

Отмечая такую важную историческую дату, как 950-летие «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгарского, с глубоким уважением и признательностью хочу выразить свои искренние поздравления на страницах уважаемого журнала «Махмуда Кашгарлы».

Данный журнал открывает новые страницы общетюркской истории. Написанный М. Кашгари 950 лет назад «Дивану лугат-ит-тюрк» ярко свидетельствовал о возрождении тюркского ренессанса в эпоху Средневековья.

Второе ожидаемое историческое пришествие «Дивану лугат-ит-тюрк» относится к концу XIX и начало XX века, когда богатое языковое и культурное наследие тюркских народов были пересмотрены представителями тюркского просвещения.

Третий приход «Дивану лугат-ит-тюрк» глубоко связан с приобретением Независимости тюркоязычными странами, которые вносят бесценный вклад в понимание и сохранение тюркских языков и культур.

Современное переосмысление достижений культуры тюркоязычных народов несомненно базируется на новых, прогрессивных идеях гуманизма и символизирует единство многовековой тюркской истории и силу ее духа. Будучи лектором в вузах Казахстана, Узбекистана и Кыргызстана я стал свидетелем академического изучения и новой оценки литературы всего Караханидского периода, в частности «Дивану лугат-ит-тюрк» М. Кашгари, и это меня вдохновило на новые исследования древних текстов тюркских племен и народов.

Специальный выпуск, посвященный 950-летию произведения М. Кашгари, свидетельствует о новых возрожденческих тенденциях в Азербайджане, потребностью по-новому осмысливать достижения культуры тюркского средневековья.

Для меня большая честь быть частью этой академической даты и в связи с этим выражаю свои поздравления коллективу редакции и всем авторам.

Искренне Ваш, Алимжан Хамраев

Главный научный сотрудник

Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова НАН РК,
доктор филологических наук, профессор, академик МАИН.

10.05.2024

Урматтуу Эл аралык “Махмуд Кашкарлы” илимий журналынын жамааты!

Ардактуу азербайжандык жана чет элдик кесиптештер!

Сиздерди жалпы түрк элдеринин орток илимий бермети болгон чыгарманын – бабабыз Махмуд Кашгари Барскани 1072–1077-жылдары жазган “Дивану лугати т-түрк” – “Түрк тилдеринин сөз жыйнагы” түркологиялык энциклопедиялык эмгегинин шарттуу 950 жылдык мааракеси менен байланыштуу ак дилимден куттуктайм.

Бул мааракелик чаралар азыркы эл аралык түркологиялык изилдөөлөрдү жаңыча жалпылоонун дагы бир сересин камсыз кылат деп ишенемин. Мындан ары да эгемен Азербайжандын башка дүйнө өлкөлөрүндөгү түрколог, алтай таануучу жана чыгыш таануучу илимпоздор менен эл аралык тыгыз кызматташтыгынын өнүгө беришине тилектешмин.

Эл аралык “Махмуд Кашкарлы” илимий журналына жаркын келечек каалаймын.

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин профессору, “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмесинин президенти **Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу Чоротегин (Чороев)**
Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы

İÇİNDƏKİLƏR

DİLÇİLİK

Nizami Cəfərov

Mahmud Kaşğarının tədqiqat metodu 32

Mahirə Hüseynova

Şumer-türk açar sözlərinin Mahmud Kaşğarının “Divanı”ndakı
leksik vahidlərlə tarixi-müqayisəli linqvistik təhlili 35

Əbülfəz Quliyev

“Divanü lüğət-it türk” abidəsindəki antroponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri 40

Mirvari İsmayılova

Türkologiya elminin banisi Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsər 49

Alfiya Yusupova

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsəri sözlüyünün XIX əsr tatar dilinin
ikidilli lüğətlərində əksi (“Heyvanlar aləmi” tematik qrupu) 56

Rauşangül Avakova, İlyas Samatov

Mahmud Kaşğari leksikoqrafiya elminin banisi kimi 68

Məhərrəm Məmmədli

M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it- türk” əsəri və Azərbaycan dili şivələrinin leksikası 75

İşənbek Sultanəliyev

Mahmud Kaşğarının “Divanü Lüğət-it türk” əsərinin leksik tərkibinin
müasir qırğız dili ilə müqayisəli təhlili 82

Şəkər Məmmədova

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində Azərbaycan dialekt və şivələri 88

İradə Kərimova

M. Kaşğarının “Divanü Lüğət-İt Türk” Əsərində Arxaik
Aplyativli Bəydili Və Çəpni Etnotoponimləri 93

Sevinc Sadıqova

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsəri və Qərbi Azərbaycan şivələri 100

Sahilə İbrahimova

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və
məsələrdə sintaktik əlamətlər.....105

Osman Əhmədzadə

Tofiq Hacıyev şumeroloq tədqiqatçı kimi 111

Aynur Namazova

Mahmud Kaşğarlı – areal dilçiliyin banisi kimi 116

Nigar Məmmədova

Coğrafi relyef bildirən şivə elementlərinin Qərbi Azərbaycan toponimik sistemində
mühafizəsi və Mahmud Kaşğari “Divan”ındakı izləri 124

Röya Qəhrəmanova

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmış bəzi türk leksik vahidlərin professor İbrahim Bayramovun “Qərbi Azərbaycan sözlərinin leksikası” əsərində əksi 130

ƏDƏBİYYAT

Elman Quliyev

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” kitabı türkün özünütanıma və özünütanımasının möhtəşəm abidəsi kimi 135

Mirvari İsmayılova, Şairə İsaeva

“Divanü lüğət-it-türk” əsəri unikal ədəbi mənbə kimi 142

Gulbanu Kosımova

Mahmud Kaşğarının dünyagörüşündə kəlmələrin dünyası 147

Könül Həsənova

Mahmud Kaşğarının “Divan”ından şeir mətnlərinin etnopoetik müstəvidə təhlili 154

Qüdrət Umudov

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında işlədilmiş atalar sözü və məsəllərin ideya-məzmun xüsusiyyətləri 160

TARİX

Anar İsgəndərov

M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri Azərbaycan tarixinə dair mənbə kimi 168

Александр Нестеров

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsəri əsasında Qaoçan uyğurları 175

Tıncıtkbek Çorotegin (Çoroyev)

Mahmud Kaşğari Barskaninin kökəni, doğum ili və yeri haqqında bilgilər və nəzəriyyələr 180

Baybolot Abitov

Mahmud Kaşğari – türk dillərinin ensiklopedisti, leksikoqraf, dialektoloq və qrammatiki 190

İrina Tretyak

Mahmud Kaşğarlı dövründə Çin bədii ədəbiyyatında şato türkləri 198

MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT

Kübra Əliyeva

Azərbaycan muğamının mənşəyi 205

Səidəkbər Bulatov

Səmərqənd ornamentlərinin sirli dünyası 214

İbrohim Yo‘ldoshev

“Devonu lug'otit Turk” asarı nəşri və undağı kitobatçılıqka oid terminlar xususida 223

Soo Hyun, Park

Türk təhsilində dil-mədəniyyət inteqrasiyasının təkmilləşdirilməsi: yeni hitit başlanğıc dərslisinin təhlili 233

Venera Axmatova

Etnik mənsubiyyət mənəvi mədəniyyətin güzgüsüdür 241

Yeganə İsmayılova

M.Kaşğarının “Divanü lüğat-it- türk” əsəri Xalid Səid Xocayevin tərcüməsində 245

Şəbnəm Həsənli-Qəribova

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it türk” əsərində

XI əsr türk xalqlarının etnoqrafik leksikası 250

Yeganə Qəhrəmanova

Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğat-it türk” əsərində işlənən

bəzi geyim adlarının izahı 258

Mənsurə İsmayılova

Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it- türk” əsərində əxlaq və tərbiyə məsələləri 265

PERSONALİA

Lətafət Əliyeva

Professor Kübra xanım Əliyevanın çoxşaxəli yaradıcılığı 271

İrina Tretyak

Aleksandr Gennadyeviç Nesterov: Alimin 70 illik yubileyinə həsr olunur 274

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Низами Джафаров

Метод исследования Махмуда Кашгари 32

Махира Гусейнова

Историко-сравнительный лингвистический анализ шумеро-тюркских ключевых слов с лексическими единицами в «Диване» Махмуда Кашгари 35

Абульфаз Гулиев

Лексико-семантические особенности антропонимов в памятнике «Дивани лугат-ит-турк» 40

Мирвари Исмаилова

Произведение основоположника науки тюркологии Махмуда Кашгарлы «Дивани лугат-ит тюрк» 49

Альфия Юсупова

Преимственность словаря Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк» в двуязычных словарях татарского языка XIX века (тематическая группа «Животный мир») 56

Раушангуль Авакова, Ильяс Саматов

Махмуд Кашкари основоположник лексикографической науки 68

Магеррам Мамедли

«Дивани Лугат ат-Тюрк» Махмуда Кашгари и лексика диалектов азербайджанского языка 75

Ишенбек Султаналиев

Сопоставительный анализ лексического состава словаря «Дивану лугат-ит тюрк» М.Кашгари и современного киргизского языка 82

Шекер Маммадова

Азербайджанские диалекты и акценты в произведении Махмуда Кашгари «Дивани лугат-ит-турк».....88

Ирада Каримова

Этнотопонимы бейдили и чапни с архаическими апеллятивами в произведении М. Кашгарлы «Дивану лугат-ит турк» 93

Севиндж Садыхова

«Дивани-лугат-ит тюрк» Махмуда Кашгарлы и говоры Западного Азербайджана 100

Сахила Ибрагимова

Синтаксические особенности в пословицах на примере произведения Махмуда Кашгари «Дивану лугат-ит тюрк» 105

Осман Ахмадзаде

Тофик Гаджиев как шумерский исследователь 111

Айнур Намазова

Основоположник ареальной лингвистики – Махмуд Кашгари..... 116

Нигяр Мамедова

Сохранение слоговых элементов, обозначающих географический рельеф, в топонимической системе Западного Азербайджана и их следы в «Диване» Махмуда Кашгари 124

Роя Кахраманова

Отражение некоторых тюркских лексических единиц, зафиксированных в «Диване» Махмуда Кашгари, в «Лексиконе западноазербайджанских слов» профессора Ибрагима Байрамова..... 130

ЛИТЕРАТУРА

Эльман Гулиев

Книга Махмуда Кашгарлы «Дивани люгет-ит тюрк» как великолепный памятник самопознания и самопредставления тюрка..... 135

Мирвари Исмаилова, Шаира Исаева

Произведение «Девону лугот-ит тюрк» – уникальный литературный источник..... 142

Гульбану Косымова

Мир слов в мировоззрении Махмуда Кашгарли 147

Кёнуль Гасанова

Этнопоэтический анализ поэтических текстов из «Дивана» Махмуда Кашгари 154

Гудрат Умудов

Идеально-содержательная характеристика пословий и притч, используемых в «Диване» Махмуда Кашгарли 160

ИСТОРИЯ

Анар Искендеров

Произведение Махмуда Кашгари «Диван лугат-ат турк» как источник по истории Азербайджана..... 168

Александр Нестеров

Уйгуры Гаочана по данным «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгарского 175

Тынычтыкбек Кадырмамбетович Чороев (Чоротегин)

Сведения и мнения о происхождении, времени и месте рождения Махмуда Кашгари Барскани 180

Байболот Абытов

Махмуд Кашгари – энциклопедист тюркских языков, лексикограф,

грамматист и диалектолог	190
--------------------------------	-----

Ирина Третьяк

Тюрки шато в художественной литературе Китая эпохи Махмуда Кашгарского	198
--	-----

КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО

Кубра Алиева

Истоки азербайджанского мугама (по археологическим материалам)	205
--	-----

Саидахбор Булатов

Таинственный мир орнаментов в Самарканда	214
--	-----

Иброхим Юлдашев

Об издании произведения «свод тюркских слов» и о терминах, относящихся к книжному делу	223
---	-----

Су Хён, Пак

Усиление интеграции языка и культуры в турецком образовании: анализ нового хеттского учебника для начинающих	233
---	-----

Венера Акматова

Этническая принадлежность – зеркало духовной культуры	241
---	-----

Егяна Исмаилова

Произведение Махмуда Кашгари «Дивани лугат-ит-турк» в переводе Халида Саида Ходжаева	245
---	-----

Шабнам Гасанлы-Гарибова

Этнографический лексика тюркского народа XI века в «Дивану-лугат-ит тюрк» Махмуда Кашгари	250
--	-----

Егана Кахраманова

Объяснение некоторых названий одежды, использованных в «Дивани лугат-ит турк» Махмуда Кашгарли	258
---	-----

Мансура Исмаилова

Нравственно-воспитательные вопросы в «Дивани лугат-ит турк» Махмуда Кашгари	265
--	-----

ПЕРОНАЛИЯ

Летафет Алиева

Многогранная деятельность профессора Кюбра ханум Алиевой	271
--	-----

Ирина Третьяк

Александр Геннадьевич Нестеров: К 70-летию ученого	274
--	-----

CONTENTS

LINGUISTICS

Nizami Jaferov

Mahmud Kashgari's research method 32

Mahira Huseynova

Historical-comparative linguistic analysis of sumerian-turkic keywords with lexical units
in Mahmud Kashgari's "Divan" 35

Abulfaz Guliyev

Lexical-semantic features of anthroponyms in the "Divani-lugat-it-turk" 40

Mirvari Ismayilova

Literary work "Divani lugat-it turk"
by the founder of the turkology science Mahmud Kashgarli 49

Alfiya Yusupova

Continuity of Mahmud Kashgari's dictionary "Divian lugat at-turk" in bilingual
dictionaries of the tatar language XIX (thematic group "Animal World") 56

Raushangul Avakova, İlyas Samatov

Mahmud Kashgari founder of lexicographic science 68

Maharram Mammadli

Dīwān Lughāt al-Turk" by Mahmud Kashgari and
lexicon of the dialects of the Azerbaijani language 75

Ishenbek Sultanaliev

Comparative analysis of the lexical composition of Mahmud Kashgari's
"Divanü Luğat-it-turk" with the modern Kyrgyz language 82

Shakar Mammadova

Azerbaijani dialects and accents in
Mahmud Kashgari's work "Divani lugat-it - turk" 88

Irada Karimova

Etnotoponyms of beidili and chapni with archaic appellations
in the work of M.Kashgarli "Divani lugat-it turk" 93

Sevinj Sadigova

Mahmud Kashgarli's "Divani lugat it-turk" and West Azerbaijan dialects 100

Sahila Ibrahimova

Proverbs - used in Mahmud Kashgari's "Divani lugat-it turk" work
and syntactic features in proverbs 105

Osman Ahmadzadeh

Tofiq Hajiyev as a sumerian researcher 111

Aynur Namazova

Mahmud Kashgarli - as the founder of areal linguistics 116

Nigar Mammadova

Preservation of syllabic elements denoting geographical relief in the toponymic system of West Azerbaijan and their traces in Mahmud Kashgari's "Divan" 124

Roya Gahramanova

Reflection of some Turkish lexical units recorded in Mahmud Kashgari's "Divan" in professor Ibrahim Bayramov's "Lexicon of Western Azerbaijani Words" 130

LITERATURE

Elman Guliyev

Mahmud Kashgarli's book "Divani luget-it Turk" as a magnificent monument of Turk's self-knowledge and self-promotion.....135

Mirvari İsmayilova, Shaira Isayeva

"Divani-Lüğat-it-Turk" work as a unique literary source 142

Gulbanu Kossymova

The world of words in Mahmud Kasgarli's world view 147

Konul Hasanova

Ethnopoetic analysis of poetry texts from "Divan" by Mahmud Kashgari.....154

Gudrat Umudov

Idea-content characteristics of proverbs and parables used in Mahmud Kashgarli's "Divan" 160

HISTORY

Anar Iskanderov

Work of Mahmud Kashgari "Divanu lugat-it turk" as a source on the history of Azerbaijan 168

Alexander Nesterov

Uygurs of Gaochan according to data of "Divan lugat it-turk" Mahmud of Kashgar 175

Tyntchtykbek Chorotegin (Tchoroev)

Information and theories on the origin, year and place of birth of Mahmud Kashghari Barsgani 180

Baybolat Abitov

Makhmud Kashgari – encyclopedist, Turkic lexicographer, grammarian, dialectologist 190

Irina Tretyak

The shato turks in the Chinese literature of the Mahmud Kashgarli era 198

CULTURE AND ART

Kubra Aliyeva

Origin of Azerbaijani mugham 205

Saidakhbor Bulatov

The mysterious world of ornaments in Samarkand 214

Ibrahim Yoldoshev

On the publication of the work "Divani lugat- it turk" and
the terms related to the book publishing 223

Soo Hyun, Park

Enhancing language-culture integration in turkish education:
an analysis of the hitit beginner textbook 233

Venera Akmatova

Ethnicity is a mirror of spiritual culture 241

Yegana Ismailova

The first translator of “Divanü lüğat-it-turk” is Khalid Said Khocayev 245

Shabnam Hasanli-Garibova

Ethnographic vocabulary of the turkic people of the XI century
in “Divanu-lugat-it turk” by Mahmud Kashgari 250

Yegana Kahramanova

Explanation of some clothing names used
in Mahmud Kashgarli's work "Divani-lugat-it turk" 258

Mansura Ismayilova

Moral and educational issues in Mahmud Kashagzri's "Divani lugat-it turk" 265

PERSONALIA

Letafet Alieva

Many-sided activity of professor Kubra khanum Aliyeva 271

Irina Tretyak

Alexander Gennadievich Nesterov: devoted to the 70th anniversary of the scienticr 274

DİLÇİLİK

UOT: 81. 374

MAHMUD KAŞĞARININ TƏDQIQAT METODU

Nizami Cəfərov
AMEA-nın həqiqi üzvü, professor
Azərbaycanda Atatürk mərkəzi
Bakı, Azərbaycan
nizamiceferov@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-2888-5141

Xülasə

Azərbaycan, ümumən türk dilçiliyində professor, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü Ə.M.Dəmirçizadənin API- nin «Elmi əsərləri»ndə (1966, № 1) çap olunmuş məşhur məqaləsindən sonra belə bir yanlış fikir meydana çıxmışdır ki, guya Mahmud Kaşğari müqayisəli-tarixi metodun banisidir. Məqalə müəllifi hətta ümumi dilçilik dərslərlərinə düşmüş bu fikri təkzib edərək göstərir ki, “Divani- lüğət it- türk” orta əsrlər ərəb-müsəlman dilçiliyi üçün səciyyəvi olan ənənəvi təsviri metodla qələmə alınmış, həmin metodun hüdudundan kənara çıxmayan geniş müqayisələr aparılmışdır.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, “Divani-lüğət it-türk”, müqayisəli-tarixi metod, təsviri metod, türk dili.

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ МАХМУДА КАШГАРИ

Низами Джафаров
Действительный член НАНА, профессор
Центр Ататюрка в Азербайджане
Баку, Азербайджан

Резюме

После знаменитой статьи А.М. Демирчизаде, профессора тюркского языкознания в целом, члена-корреспондента НАНА, опубликованной в «Научных трудах» АПИ (1966, № 1), появилось такое заблуждение, что якобы Махмуд Кашгари является основоположником сравнительно-исторического метода. Автор статьи опровергает эту идею, встречающуюся даже в учебниках общего языкознания, и показывает, что «Дивани-люгат ит-Тюрк» написан традиционным описательным методом, свойственным средневековому арабо-мусульманскому языкознанию, и проведены обширные сравнения, не выходящие за рамки пределы этого метода.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, «Дивани-люгат ит-тюрк», сравнительно-исторический метод, описательный метод, тюркский язык.

MAHMUD KASHGARI'S RESEARCH METHOD

Nizami Jafarov
Academic of ANAS, professor
Ataturk Center in Azerbaijan
Baku, Azerbaijan

Summary

After the famous article by A.M. Demirchizade, professor of Turkic linguistics in general, corresponding member of ANAS, published in the “Scientific Works” of the API (1966, No. 1), a misconception appeared that supposedly Mahmud Kashgari is the founder of comparative historical method. The author of the article refutes this idea, which is found even in textbooks of general linguistics, and shows, that “Divani-lugat it-Turk” was written using the traditional descriptive method characteristic of medieval arab-muslim linguistics, and extensive comparisons were made, that didn't go beyond the scope of this method.

Key words: Makhmud Kashgari, "Divani lugat-it-Türk", comparative-historical method, descriptive method, Turkic language.

Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" türkologiyasının şah əsərlərindən biri, dünya dilçiliyi tarixinin də, heç şübhəsiz, dəyərli, diqqəti cəlb edən hadisəsidir. Lakin, təəssüf ki, dünyanın tanınmış dil nəzəriyyəçiləri "Divan"la tanış olmadıqlarına görə müəllifin istifadə etdiyi tədqiqat metodu və ya metodları barədə heç bir fikir söyləməmişlər.

Azərbaycanda isə bu istiqamətdə müəyyən cəhdlər olmuşdur ki, onun da əsasında professor Əbdüləzəl Dəmirçizadənin məşhur məqaləsi (API- nin "Elmi əsərlər"i, 1966, № 1) dayanır. Milli dilçilik elminin yaradıcılarından olan görkəmli alimin həmin məqaləsində "Divan"ın tədqiqat üsulu on maddə üzrə müfəssəl şərh edildikdən sonra belə bir nəticəyə gəlinir:

"Beləliklə, aydın olur ki, müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsas mahiyyətini təşkil edən bu xüsusiyyətlərin ünsürləri, rüşeymi M.Kaşğarının Divanında tətbiq edilmişdir. Buna görə də ümumiyyətlə dilçilikdə, xüsusən türkologiyada müqayisəli-tarixi metodun başlanğıcını XVIII və ya XIX əsrdən deyil, məhz XI əsrdən – Mahmud Kaşğarının "Türk dillərinin divanı" adlı kapital əsərindən hesablamaq daha doğru olar".

Akademik Ağamusa Axundovun Azərbaycanda ümumi dilçilik sahəsində ən mötəbər mənbə kimi uzun illərdir ki, istifadə olunan "Ümumi dilçilik" dərslində deyilir: "Ə.Dəmirçizadənin ayrıca tədqiqatında Mahmud Kaşğarının "Türk dilləri divanı"nda leksik, fonetik, qrammatik səviyyədə aparılmış müqayisələrin mahiyyəti geniş şərh edilmişdir. Həmin əsərdə samitlərin əvəzlənməsi, saitlərin əvəzlənməsi, ahəng qanunu kimi fonetik sahələr üzrə aparılan müqayisələr dilçilik tarixi üçün böyük maraq doğurur. Hərtərəfli tədqiqatdan sonra Ə.Dəmirçizadənin gəldiyi ümumi nəticə tamamilə doğrudur".

Həmin fikir professor Fəxrəddin Veysəllinin kifayət qədər iddia ilə yazılmış "Dilçiliyin əsasları" dərslində də, demək olar ki, təkrar edilmişdir.

Əlbəttə, Ə.Dəmirçizadənin ümumi dilçilik üzrə mütəxəssis olmağını nəzərə alsaq, onun fikrinə müəyyən mənada loyal yanaşmaq, həmin fikrin elmi obyektivlikdən çox, keçən əsrin 60- cı illərinə məxsus milli təəssübkeşlikdən irəli gəldiyini düşünmək olar. Lakin ümumi dilçilik mütəxəssislərinin münasibəti məsələyə yenidən qayıtmağı, elə bilirik ki, zəruri edir.

Hər şeydən əvvəl, nəzərə alınmalıdır ki, XIX əsrin əvvəllərində formalaşmış tarixi-müqayisəli metod elə bir mükəmməl sistemdir ki, onun "ünsür" və ya "rüşeym"lərini orta əsrlərdə axtarmaq mümkün deyil. Və bu metod yalnız XVII-XVIII əsrlərdə toplanmış külli miqdarda dil faktlarının təhlilinə əsaslanır.

Maraqlıdır ki, həmin əsrlərdə dillərin müqayisəsi daha mühüm yer tutur, tarixilik məsələsi isə bundan sonra gəlirdi.

Müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössür yazır:

"Dil haqqında elm əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk edənə qədər üç ardıcıl inkişaf fazasından keçmişdir...

Üçüncü mərhələ dilləri bir- birilə müqayisə etmək imkanının kəşfi ilə başladı... 1816- cı ildə Frans Bopp özünün "Sanskrit dilinin təsrif sistemi haqqında"kı əsərində sanskriti yunan, latın və başqa dillərlə bağlayan münasibətləri araşdırdı"...

Dahi dilçi davam edir:

"Əgər əvvəl sanskrit kəşf edilməsəydi, Bopp öz elmini (özü də bu qədər qısa bir müddətdə) çətin ki, yarada bilərdi. Boppun axtarışlarının bazası məhz ona görə genişləndi və möhkəmləndi ki, yunan və latın dilləri ilə yanaşı üçüncü informasiya mənbəyindən – sanskritdən istifadə imkanı əldə edildi"...

Və göründüyü (əslində, ümumən məlum olduğu) kimi, tarixip-müqayisəli metod bir neçə müstəqil dilin struktur baxımından müqayisə olunaraq aralarındakı qohumluq əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır ki, bu da, nəticə etibarilə, onların hər biri üçün başlanğıc olan ulu dilin (pradilin) rekonstruksiyasına gətirib çıxarır.

M.Kaşğari öz “Divan”ında qarşısına belə bir məqsəd qoymamışdı. Və qoya da bilməzdi... O, ərəblərə türk dilini (və ruhunu!) tanıtmıq istəyirdi. Və buna da nail olmuşdu...

“Divani-lüğət it-türk”ü, bir qayda olaraq, “Türk dillərinin divanı” kimi tərcümə edirlər ki, bu, tamamilə yanlışdır. M.Kaşğari “türk dilləri”ndən yox, “türk dili”ndən danışır. Və göstərdiyi, müqayisə etdiyi fonetik, yaxud leksik fərqlər də dialekt-şivə fərqləri həddini aşmır... Ona görə ki, ilk orta əsrlərdə türk dili öz təbii diferensiasiyasını başa çatdırıb hələ müstəqil dillərə bölünməmişdi. Və türk dillərinin bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənməsi orta əsrlərin sonlarına aiddir.

“Divan” müəllifinin üsulunu o vaxt tarixi-müqayisəli metod adlandıran bilərdik ki türk, monqol və tunqus-mancur dillərini müqayisə edib ulu Altay dilini bərpa etmiş olsun.

O ki qaldı M.Kaşğarının guya müqayisəli-tarixi, yaxud tarixi-müqayisəli metodun banisi olduğunu “sübut edən” on maddədən ibarət dillərə, əminliklə demək olar ki, heç biri tənqidə dözmür. Məsələn, görkəmli dilçi yazır: “M.Kaşğari geniş ərazidə yaşayan türkdilli tayfalar arasında xeyli dolaşmış, bu dillərin yayılma şəraitini, necə qruplaşdığını, hansı dillərlə qonşuluqda olduğunu, öz əslindən uzaqlaşmış təcrid olunmuş halda inkişaf edərkən necə dəyişdiyini və deməli, tarixi perspektivini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır”.

Bu isə o deməkdir ki, “Divan” müəllifi türk dilinin yayıldığı geniş coğrafiyanın gəzib-dolaşdığı müəyyən sahəsindəki (qeyd edək ki, həmin sahədə, əsasən, müsəlman türklər məskun idilər) dialekt-şivə xüsusiyyətlərini təsvir (və təsnif) etmişdir. “...Tarixi perspektivini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır” məsələsinə gəldikdə isə, deyə bilərik ki, heç bir elmi əsası olmayan, tamamilə absurd bir mülahizədir. Ən azı ona görə ki, tarixi-müqayisəli metod perspektiv müəyyənləşdirmir... Əksinə, tarixə müraciət edir, dillərin keçmişinə, genotipinə işıq salır. Bir dilin dialekt-şivələrinin məhz həmin dilə mənsub olduğunu xüsusi sübut etməyə isə həm ehtiyac yoxdur, həm də əgər bu və ya digər dilə aidliyi mübahisə doğuran bir dialekt, yaxud şivə mövcuddursa, onun “yer”inin sübut edilməsinin tarixi-müqayisəli metoda öz klassik təzahüründə çox az dəxli var.

Ə.Dəmirçizadə yazır:

“M.Kaşğari tarixi perspektivi müəyyənləşdirmək məqsədilə türk dillərinin daha əvvəlki fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini o dövrdəki bu və ya digər dilin əslinə münasibətlərini – oxşarlığını, yaxud fərqlənməsini yeri gəldikcə göstərmişdir. Bu yolla da müxtəlif türk dillərinin ilk əslini təsbit və bərpaedici əlamətlərini müəyyənləşdirmişdir”.

Çox dolaşmış olan bir fikirdən anlaşılan odur ki, M.Kaşğari ədəbi dillə dialekt-şivələri müqayisə edir. Lakin belə bir müqayisəni “Divan” müəllifindən təxminən min beş yüz il əvvəl hind dilçisi Panini də aparmışdı.

Ə.Dəmirçizadə yazır:

“Faktların müqayisəsində M.Kaşğari imkan daxilində qruplaşmadan istifadə etmişdir: yəni müəyyən xüsusiyyətlərinə görə eyniləşən müxtəlif tayfa dilləri bir qrupa, həmin xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən tayfa dilləri ikinci qrupa daxil edilmiş və müqayisədə də əksərən belə qruplar qarşılaşdırılmışdır (məs.: türk dilləri, oğuz və qıpçaq dilləri kimi)”.

Əlbəttə, M.Kaşğarının terminologiyasını müasirləşdirmək düzgün deyil... “Divan” müəllifi “türk dilləri”, “oğuz dilləri”, “qıpçaq dilləri” demir. Və deyə də bilməzdi... O, “türklərin dili”, “oğuzların dili”, “qıpçaqların dili” deyir ki, bunlar tamamilə başqa-başqa anlayışlardır... Dil faktlarının bu cür “qruplaşdırılması”nın isə tarixi-müqayisəli metoda qətiyyən dəxli yoxdur.

“Divan” zəruri müqayisələr, təsnifatlar aparılmaqla məhz ənənəvi təsviri metodla tərtib edilmişdir.

UOT-811.512.162

ŞUMER-TÜRK AÇAR SÖZLƏRİNİN MAHMUD KAŞĞARININ "DİVAN"INDAKI LEKSİK VAHİDLƏRLƏ TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ LİŖQVİSTİK TƏHLİLİ

Mahirə Hüseynova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru
Bakı, Azərbaycan
huseynova.mahira@yandex.ru
Orcid: 0000-0002-5135-1666

Xülasə

Şumer və türk sözlərinin genetik əlaqələrinin aşkar olunmasında yaxın və uzaq keçmişin yazılı abidələri mühüm rola malikdir və şumer dili ilə Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it türk" əsərinin yaranmasını 5-6 min illik böyük bir zaman məsafəsi bir-birindən ayırır. Şumer və türk dillərinin genetik bağlılığını onların leksikonuna daxil olmuş sözlərin forma oxşarlığı və semantik yaxınlığı fonunda da görmək olar. 5-6 min il əvvəl Mahmud Kaşğari dönməsinə qədərki şumer-türk leksik paralellərinin keçib gəldiyi inkişaf yollarını izləmək olduqca maraqlı göründüyü kimi, dillərin genetik kökünü müəyyənləşdirmək işində də olduqca aktualıq kəsb edən məsələ kimi dəyərləndirilməlidir. Şumer-türk leksik paralellərinə Mahmud Kaşğarının "Divan"ında olduğu kimi, ya da cüzi fonetik dəyişiklərlə işlənməsi hallarına daha çox rast gəlirik. Şumer dilini dünyanın bir çox tədqiqatçıları Altay dili ilə tarixi-müqayisəli müstəvidə araşdırmış onu "protürk" kimi qiymətləndirmişlər. Ensiklopedik xarakterə malik olan Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it türk" əsəri XI əsrlə özündən əvvəlki "Orxon – Yenisey", "Kitabi-Dədə Qorqud" abidələri arasında körpü funksiyasını uğurla yerinə yetirməklə bərabər, şumerlərlə də irs-varis əlaqələri haqda zəngin bilgiler verir ki, məqalədə bu əlaqələr söz layları əsasında baş vermişdir.

Açar sözlər: Şumer-türk leksik paralelləri, Kaşğari "Divan"ı, sözlərin tarixi təkamül yolu, şumer və türk sözlərinə konseptual yanaşma.

ИСТОРИКО-СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ШУМЕРО- ТЮРКСКИХ КЛЮЧЕВЫХ СЛОВ С ЛЕКСИЧЕСКИМИ ЕДИНИЦАМИ В «ДИВАНЕ» МАХМУДА КАШГАРИ

Махира Гусейнова
Доктор филологических наук, профессор
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Проректор по международным связям АГПУ
Баку, Азербайджан

Резюме

Письменные памятники ближнего и далекого прошлого играют важную роль в выявлении генетических связей между шумерскими и тюркскими словами, а шумерский язык и создание «Диваню-люгат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари разделяет большой Временной разрыв в 5-6 тысяч лет. Генетическая связь шумерского и тюркского языков просматривается на фоне сходства формы и смысловой близости слов, входящих в их лексикон. Поскольку очень интересно проследить пути развития шумеро-тюркских лексических параллелей вплоть до времен Махмуда Кашгари 5-6 тысяч лет назад, это следует рассматривать как весьма актуальный вопрос при определении генетических корней языков. Часто используются шумеро-тюркские лексические параллели, как в «Диване» Махмуда Кашгари, или с небольшими фонетическими изменениями. Многие исследователи мира изучали шумерский язык на историко-сравнительном уровне с алтайским языком и оценивали его как «протюркский». Произведение Махмуда Кашгари «Диваню-люгат-ит-тюрк», имеющее энциклопедический характер, успешно выполняет и функцию моста между XI веком и стоявшими до него памятниками «Орхон-Енисей» и «Китаби-Даде Горгуд», поскольку богатые сведения о связях

наследия с шумерами свидетельствуют о том, что эти связи в статье сделаны на основе словесных пластов.

Ключевые слова: шумеро-турецкие лексические параллели, Кашгарский «Диван», историческая эволюция слов, концептуальный подход к шумерским и турецким словам.

HISTORICAL-COMPARATIVE LINGUISTIC ANALYSIS OF SUMERIAN-TURKIC KEYWORDS WITH LEXICAL UNITS IN MAHMUD KASHGARI'S "DİVAN"

Mahira Huseynova

Doctor of philological sciences, professor

Azerbaijan State Pedagogical University

Vice-rector for international relations of ASPU

Baku, Azerbaijan

Summary

The written monuments of the near and distant past play an important role in revealing the genetic links between Sumerian and Turkish words, and the Sumerian language, the creation of Mahmud Kashgari's "Divanü-lügat-it-türk" are separated by a big time gap of 5-6 thousand years. The genetic connection of the Sumerian and Turkic languages can be seen in the background of the similarity of form and semantic proximity of the words included in their lexicon. Just as it is very interesting to follow the development paths of Sumerian-Turkish lexical parallels until the time of Mahmud Kashgari 5-6 thousand years ago, it should be considered as a very relevant issue in determining the genetic roots of languages. Sumerian-Turkish lexical parallels are often used, as in Mahmud Kashgari's "Divan", or with slight phonetic changes. Many researchers of the world studied the Sumerian language on a historical-comparative level with the Altai language and evaluated it as "pro-Turkic". Mahmud Kashgari's "Divanü-lügat-it-türk" work, which has an encyclopedic nature, successfully fulfills the function of a bridge between the XI century and the "Orkhon-Yenisei" and "Kitabi-Dade Gorgud" monuments before it, as well as rich information about the heritage relations with the Sumerians. Indicates, that these connections in the article were made on the basis of word layers.

Key words: Sumerian-Turkish lexical parallels, Kashgari "Divan", historical evolution of words, conceptual approach to Sumerian and Turkish words.

Aktuallıq. 5-6 min il əvvəl türklərlə şumerlər bir-biri ilə sıx etnomədəni əməkdaşlıq şəraitində yaşamışlar və əslində hər iki etnosun ən qədim dövrlərdə bir məkanda, bir coğrafiyada yaşam sürməsi əksər tədqiqatçıları belə bir nəticəyə gəlməyə vadar etmişdir ki, türklərlə şumerlər eyni kökdən yaranmışdır, lakin son illərin tədqiqatçıları göstərir ki, türklərin yer üzündə yaranışı şumerlərdən çox-çox əvvəlki minilliklərə təsadüf edir.

Annotasiya. Osman Nadim Tuna, Begmurat Gerey, Oljas Süleymanov, Aydın Məmmədov, Atakişi Cəliloğlu, Müəzzez İlmiye Çığ, F. Hommel və başqa araşdırmaçılar minilliklər boyu davam edən türk və şumer dillərinin qrammatika, fonetika və leksikasını araşdıraraq, onların qohumluğu məsələsini gündəmə gətirmişlər. Bunlarla yanaşı, O.Süleymanov 60 sözün, O.N.Tuna 158 sözün, B.Gerey 295 sözün oxşar olduğunu, A.Cəliloğlu isə şumer dilinin qəti şəkildə türk dili olması fikrini irəli sürmüşlər. Onların bu araşdırmaları şumer və türk dillərinin qohumluğu məsələsinin öyrənilməsi üçün olduqca yüksək dəyərləndirməyə layiq bir işdir.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Giriş. Şumer və türk dillərinin genetik bağlılığı onların leksikonunda daha çox özünü göstərir. Məsələn, Mahmud Kaşğarının "DİVAN"-ında coğrafi relyef bildirən "atız" sözü göstərilmiş və "iki dərə arasında keçid" mənasında izah edilmişdir. Bununla yanaşı Mahmud Kaşğari "atızla" feilini qeydə almış və "arx açmaq, sədd qurmaq, torpağı parçalara ayırmaq" anlamlarını göstərmişdir. "DİVAN" mətnlərindən belə məlum olur ki, "atız" sözü qıpçaqlar üçün, "ətiz" sözü isə oğuzlar üçün xarakterik olmuşdur [1, 55]. "Şumer türk açar sözləri lüğəti"ndə göstərilir ki, "atız" sözü əski türkcədə "atış" formasında olmuşdur. Bu söz həm qədim türkcədə, həm də şumer dilində

iki mənada işlənmişdir 1) kiçik tarla; 2) əkin-biçin yeri. Atış sözü Azərbaycanın şimal bölgəsi toponimiyasında bir yaşayış məntəqəsi adında "atuc" kimi sabitləşmişdir. T.Əhmədovun fikrincə, Quba rayon ərazisindəki Atuc oykonimi mənbələrdə və bəzi müasir türk dillərində rast gəlinən "iki arx arası əkin sahəsi" [1, 54; 2, 67; 3, 263], suvarma üçün ayrılan lək, cərgə və ya şum sahəsi" [4, (1) 5] mənalı "atız" sözünün ç dialekt variantını əks etdirir. Məntəqə adı, görünür, əvvəllər yer adı kimi işlənmiş, "atuc" oronimindən törəmişdir.

"Adaş" sözü Mahmud Kaşğari "Divan"ında "adhaş" fonetik tərkibində qeydə alınmış, "dost, yoldaş" mənası göstərilmişdir [1, 18]. Adaş sözü qədim və müasir türk dillərində həm atas, həm adaş, atas fonetik tərkibində işlənərək 3 mənə ifadə etmişdir. 1) eyni soyadlı; 2) eyni adlı; 3) yoldaş, aşna, dost. "Adaş" sözü eyni soyadlı mənasında əski türkcədə, şumer dilində, yaxud Azərbaycan, qazax, noqay, qaraqalpaq, tatar, başqırd, altay dillərində, "eyniadlı" mənasında, şumer, Azərbaycan və Atay türkcələrində yoldaş, aşna, dost mənasında əski türkcədə və Orxon-Yenisey abidələrində, uyğur və yakut dillərində işlənmişdir [6, 98]. Adaş sözü qədim türkcədən şumer dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilində adaş eyni bir adı daşıyan adama deyilir. Eyni zamanda, yaxın bir adama, dost, qohuma, özündən böyüyə müraciət forması kimi istifadə olunur. Adaş sözü qədim türkcədə "qoldaş" sözü ilə birləşdirilir və "dostlar, yoldaşlar" mənasını bildirir. Qədim türkcədə adaş, udaş, qudaş - adaş-qardaş sözü də dostlar, yoldaşlar mənasındadır. Bundan başqa, qədim türkcədə adaş tut - dost əldə et, dost qazan mənasında işlənir: adaş tutmaq asan kudazmaki sarı - dost qazanmaq asan, qorumaq çətindir [2, 9]. Qədim türkcədə adaş sözündən əmələ gəlmiş adaşlıq sözü də işlənir. Adaşlıq qədim türkcədə "dostluq, yoldaşlıq", "düzlük, doğruluq, sədaqət, vəfa" mənalarını bildirmişdir [2, 9].

İnsanın bədən üzvünün adını bildirən və isim kimi funksionallaşan "ayaq" sözünü Mahmud Kaşğari "adhaq" fonetik tərkibində qeydə almışdır [1, 18]. "Ayaq" sözü əsasında formalaşan "adhaq", "adhaqla", "adhaqlan" feillərində qeydə almış və lüğətdə "ayağa vurmaq, ayaqlanmaq, ayaq sahibi olmaq" mənaları göstərilmişdir. Ayaq sözü şumer dilində insanın bədən üzvünün bir hissəsinin adını ifadə etmişdir. Azərbaycan, türk, qaraqalpaq, qumuq, başqırd, uyğur, altay, əski türkcə, Orxon abidələrində, özbək dilində və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu söz ayaq, ayağ, azaq, adaq, ataş fonetik tərkiblərində işlənmişdir. Ümumiyyətlə, türk dillərində ayaq sözünün 12 mənası göstərilmişdir. 1) insana məxsus bədən üzvünün adı (bütün türk dillərində); 2) ayağın altı, pəncə (qumuq və qaraqalpaq dillərində); 3) ayağın aşağı hissəsi (qumuq, qaraqalpaq, qırğız dillərində); 4) pəncə, ayaq (heyvanlarda) (Azərbaycan, türk, qaqauz, noqay, tatar, qırğız, yakut dillərində); 5) ləpir, iz, pəncə dərisi (tatar dilində); 6) ayaqcıq gövdə (göbələklərdə) (Azərbaycan, türk, qumuq, qaraqalpaq, krım tatar, noqay, özbək, uyğur dillərində); 7) altlıq (türk, qumuq, uyğur, yakut dillərində); 8) bünövrə, təməl (türk dillərində); 9) ayaqaltı, payəndaz (əski türk dilində); 10) pillər (türk dilində); 11) qanov, arx (əski türk dilində); 12) dəfə, kərə, səfər (Azərbaycan dilində) [6, 127-128]. Şumer və türk leksik paralellərinə daha çox Azərbaycan-türk mənşəli paleotoponimlərin komponentlərində rast gəlik. Məsələn, barmaq sözü həm qədim türkcədə, həm də şumer dilində işlənmişdir. Bakı şəhərindən 100 km şimal-şərqdə, dəniz sahilində məşhur Beşbarmaq qaya adının tərkibindəki barmaq sözü adətən müasir Azərbaycan dilində işlənən eyni sözlə əlaqələndirilir. Bunu sanki oronimin əvvəlindəki miqdar bildirən 5 sözü də təsdiq edir. B.F.Minorski oronimin ərəb mənbələrində "barmaq" formasında qeydə alındığını, beşbarmaq formasının isə xalq etimologiyası əsasında yarandığını göstərmişdir. Həqiqətən də, ilk dəfə IX əsr ərəb mənbələrində və sonralar orta əsr Avropa səyyahlarının əsərlərində adı çəkilən oronim hər yerdə "barmak" variantında qeyd edilmişdir. Son dövr tədqiqatçıları çox doğru olaraq, həmin adın barmaq komponentini qədim türk dillərində "kiçik dağ" mənalı parmaq sözü ilə əlaqələndirirlər ki, bu da onun dilimizə məxsus leksik arxaizmlərdən olduğunu sübut edir. "Barmaq" sözü əlin hissəsi mənasında bütün türk dillərində antik dövrlərdən çağdaş dövrümüzdə qədər işlənəlməkdədir. Azərbaycan, türk, qaraqalpaq, qumuq, başqırd, uyğur, altay, əski türkcə, Orxon-Yenisey abidələrində, özbək dilində, krım tatarlarının dilində "barmaq" şəklində işlənən bu söz türk, qaqauz, çuvaş, osmanlı, tatar, altay dillərində "parmaq", uyğur dilində "pamaq", tatar dilində və dialektlərində "barnaq, marnaq" fonetik

tərkiblərində çıxış edir [6, 143-144]. Barmaq sözünün etimoloji izahını, fikrimizcə, B.Əhmədov düzgün vermişdir. Barmaq qarşılığı kimi bəzi türk dillərində “ərnək” kəliməsi işlədilir: adsız barmaq yerinə “cicəmuq ərnək” deyirlər, ulu ərnək-“baş barmaq”, suq ərnək-“şəhadət barmağı”dır və s. Barmaq bizdə ölçü vahidi də olub, indiki *dyum* sözünün yerinə işlədilib. Biz bəzən *dyum* sözünü təhrif edərək düymə kimi də işlədirik. Güman edirəm ki, barmaq kəliməsi “dırmıq, dırnaq, daraq” sözləri ilə də qohumdur, “diş” deməkdir. Elə indi də dırmıqın dişləri bəzən barmaq kimi işlədilir. Barmaqlıq sözü də buna müəyyən əsas verir [7, 39].

Geyim əşyasının adını bildirən “başmaq” sözünü Mahmud Kaşğari qeydə almış, “ayaqqabı” mənasında həm oğuzcada, həm də qıpçaqçada işləndiyini göstərmişdir [1, 77]. Başmaq sözü təxminən 5-6 min il bundan əvvəl türk dilindən şumerçəyə keçmişdir. Azərbaycan, türk, tatar, başqırd, altay dillərində “başmaq” şəklində işlənən bu söz Osmanlı və çuvaş dillərində “paşmaq, poşmaq” fonetikasi ilə işlənmişdir. Başmaq sözü “ayaqqabı” mənasında şumer, Azərbaycan, türk, qaraqalpaq, noqay, osmanlı, başqırd, altay, çuvaş dillərində “tufli” mənasında Azərbaycan, əski türk, tatar dillərində “səndəl” mənasında osmanlı türkcəsində, “sandal” formasında Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, “keçə çəkmə” mənasında Çuvaş dilində, “pəncə” mənasında isə tatar dilində işlənir [6, 145-146]. Bir sözlə başmaq sözü ən qədim türk dilində “ayaqqabı” mənasını verən leksik vahid olmuşdur. Ehtimal ki, başmaq feili zəminində əmələ gəlib. İkinci fərziyyəyə görə, başmaq sözü “dəri” mənasını da əks etdirir. Həmin dəridən hazırlanan ayaqqabıya “başmaq” deyilib. Xan Çoban Saraya həsr etdiyi şeirində deyir: Sağu başmaq suda üzər, /Apardı sellər Saranı. Birinci misradakı sağu sözü də “dəri” anlamında işlədilib.

Çağdaş türk dillərində işlənən “azman” sözü həmin fonetik tərkibdə əski türkcədə, özbək, osmanlı türkcəsində “azman” formasında, qazax, noqay, qırğız dillərində “zəif, sısqə” mənasında şumer və qırğız dillərində “aktalanmış”(heyvanlar haqqında), qazax, noqay, özbək dillərində, “ayğu və yaxud öküz” mənasında əski türkcədə işlənmişdir [6, 133]. Mahmud Kaşğari çağdaş azman sözünü “azıman” fonetik tərkibində qeydə almış, “xayası yarılmış qoç” anlamında izah etmişdir [1, 61].

Mahmud Kaşğari “Divan”ında “azuq” sözü işlənmiş, “azuqə” mənası göstərilmişdir. “Şumer türk açar sözləri lüğəti”ndə “azuq” sözünün 5 mənası göstərilmişdir. 1) Azıq - türk; 2) Azuk – türk; 3) Azıq – türk, tatar, altay, qaraqalpaq, krım tatar, qumuq; 4) Azıx-Azərbaycan türkcəsi, türk; 5) Azıq-özbək; 6) Azuq-əski türk, Orxon-Yenisey abidələri; 7) Ozuq – uyğur; 8) Uzuq-uyğur, Orxon-Yenisey abidələri; 9) İşıq-yakuta; 10) Azuqə-əski Azərbaycan türkcəsi. 1. Azuqə, ərzaq-şumer Azərbaycan türkcəsi, əski türk, Orxon-Yenisey abidələri, türk, krım tatar, qaraqalpaq, qumuq, bolqar, qazax, qırğız, tatar, başqırd, altay. 2. Yemək, xörək – türk, qumıq, noqay. 3. Qida- noqay. 4. Yol tədarükü – qazax, uyğur, yakut. 5. Yem-əski türk, noqay, başqırd, Orxon-Yenisey abidələrində, uyğur dillərində işlənir [6, 133].

“Şumer-türk açar sözləri lüğəti”ndə “ulu” sözünün əski türkcədə və şumer dilində 2 mənası verilmişdir: 1) yaşca böyük; 2) güclü [6, 319]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “ulu” şəklində özünü göstərən bu leksik vahid Azərbaycan, türk, qaqauz, krım tatar, altay, qırğız, qazax, osmanlı türkü, qaraqalpaq, qumuq dillərində həmin fonetik tərkibində, “üli” fonetikasi ilə qazax, tatar dillərində, “ulı” şəklində kərkük-türkmən dialektlərində, “üli” variantında başqırd dilində, “ulux” fonetikasında özbək, uyğur, tuva dillərində, “uluk” variantında, Orxon-Yenisey abidələrində “ulig” fonetikasında, qazax dilində “allı” fonetikasında, türk, noqay, qaraqalpaq, özbək, qumuq, kərkük-türkmən dialektlərində, “uluğ” şəklində şor dilində işlənir və həmin dillər üzrə mənə bildirir: 1) Ən böyük, ən qədim; 2) yaşca böyük; 3) Hörmətci; 4) Mühüm; 5) Qoca; 6) Yaşlı; 7) Qədim, köhnə; 8) Güclü [8, 103; 9, 319]. “Ulu” sözü Mahmud Kaşğarinin “Divan”ında “uluğ” fonetik tərkibində verilmiş və mənası “ulu, böyük, uca, ululuq, böyüklük” kimi göstərilmişdir ki, bu mənaların hamısı çağdaş türkcələrdə işlənməkdədir [1, 604].

Nəticə: Mahmud Kaşğarinin “Divani-lüğəti-it-türk” əsəri yüksək intellektə malik klassik-tarixi bir lüğətdir və bu mənbədə əksini tapmış çoxlu sayda leksik vahidlərin şumer dilindən çağdaş dövrümüzdə qədər gəlib çatmış sözlərlə tarixi-müqayisəli metodun köməyi sayəsində aşkara çıxarılıb

öyrənilməsi, ümumtürk leksik bazası əsasında tədqiqi türkoloji dilçiliyin qarşısında duran vacib problemlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk. Bakı, "Ozan", I cild, 2006.
2. Древнетюркский словарь. Л. «Наука», 1969, 676 стр.
3. Пенжиев М. Об ирригационной терминологии туркменского языка – Тюркская лексикология и лексикография М.: Наука, 1971.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1905, II том, II часть.
5. Сборник сведений о кавказских горцах, вып. I-X Тифлис: 1869-1881
6. Hüseynli N., Məmmədova J. Türk dillərinin genologiyası: Şumer və türk leksik paralelləri. Bakı, "Nağıl evi" 2012.
7. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı, "Altun kitab" 2015.
8. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası, I cild, Bakı, "Yeni nəşr evi", 2000.

Rəyçi:

Bakı Dövlət Universiteti
f.e.d., prof. Məhərrəm Məmmədli

UOT: 811.512.162.

“DİVANİ LÜĞƏT-İT TÜRK” ABİDƏSİNDƏKİ ANTROPONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əbulfəz Quliyev

AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Naхçиван, Azərbaycan

ebulfezamanoglu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8733-3833> ;

Xülasə

XI əsrin görkəmli türk alimi Mahmud Kaşğarlının məşhur «Divan»ında onomastik vahidlər geniş şəkildə işlənmişdir. Bu onomastik vahidlərin böyük bir qrupu antroponimlərdən ibarətdir. Abidədə işlənmiş şəxs adları türk dillərinin tarixini, onomastikasını, qədim türk ad sistesmini bütöv şəkildə araşdırmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Abidədə advermə adət və inancları, şəxs adı, ləqəb və titullar, onların işlənmə xüsusiyyətləri haqqında qiymətli bilgilərə rast gəlirik. Ümumiyyətlə, bu ensiklopedik əsərdə yüz ona qədər antroponimik vahid işlənmişdir. Bunların 7-8-i qadın adlarından ibarətdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 110 antroponim qədim türk ad sistemini tam şəkildə əhatə etməsə də, bu barədə müəyyən təsəvvür yarada bilir. Abidədəki antroponimlərin leksik-semantik qrupları özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Məqalədə abidədəki qədim türk şəxs adlarının leksik-semantik qrupları üzərində geniş dayanılmış, bu qruplar geniş şəkildə tədqiq və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Qaraxanlı dövləti, Mahmud Kaşğarlı, türk dilləri, abidə, dil, onomastika, antroponim.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНТРОПОНИМОВ В ПАМЯТНИКЕ “ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ ТЮРК”

Абульфаз Гулиев

Член-корреспондент НАНА, профессор

Нахчыван, Азербайджан

Резюме

В знаменитом «Диване» выдающегося турецкого учёного XI века Махмуда Кашгарлы ономастические единицы развиты широко. Большую группу этих ономастических единиц составляют антропонимы. Изучение личных имён, изображённых на памятнике, имеет большое значение для полного исследования истории тюркских языков, их ономастики и древней тюркской системы имен. В памятнике мы находим ценные сведения об обычаях и верованиях, личных именах, прозвищах и титулах, особенностях их обработки. В целом, в этой энциклопедической произведение было обработано до 100 антропонимических единиц, среди которых 7-8 составляют женские имена. Следует отметить, что хотя 110 антропонимов не охватывают полностью древнюю тюркскую систему имен, они все же создают определенное представление об этой системе. В статье широко обсуждаются лексико-семантические группы древних тюркских личных имен на памятнике и подвергаются тщательному анализу и изучению.

Ключевые слова: государство Караханлы, Махмуд Кашгарлы, тюркские языки, памятник, язык, ономастика, антропоним.

LEXICAL-SEMANTIC FEATURES OF ANTHROPONYMS IN THE “DİVANİ LUGAT- İT TURK”

Abulfaz Guliyev

Correspondent member of ANAS, professor

Nakhchivan, Azerbaijan

Summary

In the famous “Divan” of the outstanding Turkish scientist of the XI century Mahmud Kashgarly, onomastic units are widely developed. A large group of these onomastic units consists of anthroponyms. The exploring of personal names depicted on the monument is of great importance for a complete exploring of the Turkic languages history, their onomastics and the ancient Turkic name system. We find valuable

information about customs and beliefs, personal names, nicknames and titles, and the peculiarities of their processing in the monument. In general, in this encyclopedic work up to 100 anthroponymic units were processed, of which 7-8 are female names. It should be noted, that although 110 anthroponyms don't completely cover the ancient Turkic name system, they still create a certain idea of this system. The article widely discusses the lexical and semantic groups of ancient Turkic personal names on the monument and is subject to careful analysis and study.

Key words: Karakhanly state, Mahmud Kashgarly, Turkic languages, monument, language, onomastics, anthroponym.

Aktuallıq. Qaraxanlı türk dövləti islam mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Bu dövlətin zamanında türk dil və mədəniyyətinin gəlişməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərilmişdir. Ona görə də XI əsr dilçisi Kaşğarlı Mahmud “Divani lüğət-it-türk” kimi möhtəşəm abidəsində bu dövlət, onun tarixi, hökmdarları, demoqrafik vəziyyət, türklərin adət-ənənələri, inancları, ümumiyyətlə mədəni məsələləri haqqında geniş məlumat vermişdir. Bu əsərdə mədəniyyətin əsas göstəricilərindən olan türk onomastikasının tədqiqi xüsusi yer tutur.

Annotasiya. Türk onomastikası qədim köklərə malikdir. Bu onomastika, xüsusilə antroponimlər xalqın tarixi, təfəkkürü, dünyagörüşü, adət-ənənələri, inancları və s. sıx şəkildə bağlıdır. Bu baxımdan böyük türk alimi və mütəfəkkiri Kaşğarlı Mahmudun “Divani lüğət-it-türk” adlı monumental əsəri antroponimlərin öyrənilməsi baxımından çox dəyərli bir qaynaq rolunu oynayır.

Metod. Məqalədə təsvir, qarşılaşdırma və tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Giriş. XI əsrin görkəmli türk alimi Mahmud Kaşğarlının məşhur «Divan»ında onomastik vahidlər geniş şəkildə işlənmişdir. Bu onomastik vahidlərin böyük bir qrupu antroponimlərdən ibarətdir. Abidədə işlənmiş şəxs adları türk dillərinin tarixini, onomastikasını, qədim türk ad sistemini bütöv şəkildə araşdırmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Abidədə advermə adət və inancları, şəxs adı, ləqəb və titullar, onların işlənmə xüsusiyyətləri haqqında qiymətli bilgilərə rast gəlirik. Ümumiyyətlə, bu ensiklopedik əsərdə yüz ona qədər antroponimik vahid işlənmişdir. Bunların 7-8-i qadın adlarından ibarətdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 110 antroponim qədim türk ad sistemi haqqında müəyyən təsəvvür yaratsa da, onu tam şəkildə əhatə etmir. Müəllif özü də əsərində bu cəhəti nəzərə almış, həmin məsələyə işarə etmişdir. O, böyük fədakarlıqla topladığı vahidlərin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə xülasə etmişdir: «Yazdığım dağlar, çöllər, dərələr, sular, göllər müsəlman türklərin əllərində olan ərazilərdir. Çünki dillərdə dolaşan bunlardır. Bunları tanınmış olduqları üçün yazdım, tanınmamış olanların bir çoxlarını buraxdım. Müsəlman olmayan türk ellərindən bir qismini də yazdım, gerisini yazmadım; çünki onları yazmaqda bir fayda yoxdur. Türk dilinə sonradan girmiş olan kəlmələri yazmadım; kişi və qadın adları da yazılmadı. Bunlardan ancaq doğru bilinməsi üçün – çox istifadə olunan, hamı tərəfindən tanınan adlar yazıldı» [MK, I, 27-28].

Məlumdur ki, X əsrin ikinci yarısında Orta Asiyada Qaraxanlı dövləti zamanında türklər dövlət səviyyəsində kütləvi şəkildə islamı qəbul etmişlər. İslamın bayraqdarına çevrilən türklər, təbiidir ki, bir sıra islam qanunlarına, adət və ənənələrinə tabe olmağa, əməl etməyə məcbur idilər. Bu səbəbdən XI əsrdəki türk antroponimlər sisteminin əvvəlki dövrlərin, məsələn, Göytürk dövrünün ad sistemindən bəzi fərqli xüsusiyyətləri gözə çarpmaqdadır. Bu əsrdə artıq ərəb mədəniyyəti türk saray və divanlarında müəyyən nüfuza sahib olmağa başlamışdı. Bir sıra türk dövlət adamları, böyük vəzifə sahibi olan şəxslər formal da olsa, ərəb adları daşımağa başlamışdı. Məsələn, Əbu Bəkir-il Mufit-ul Cərcərai [MK, I, 351]: Əbu Bekir-il Kaffal-us Şaşi [MK, I, 443]: İbnü-el id-dünya [MK, I, 551] və b. Bu adlar ərəb ad sisteminə aid künyə, nisbə, ləqəb kimi bütün xüsusiyyətləri əhatə etməkdədir. Bununla yanaşı, bu dövrün şəxs adlarında ərəb mənşəli sözlərlə bərabər türkmənşəli leksik vahidlərin də işlənməsinə təsadüf edirik. Bu dövrdə məşhur adamlar öz adına yüksək peyğəmbərimizin adını və ya epitetlərindən birini əlavə edirdi. Səlcuq və Osmanlı dövrü türk mədəniyyətinin tanınmış tədqiqatçısı rus türkoloqu V.A. Qordlevski türk antroponimiyasındakı bu cəhəti türklər arasında bu dövrdə islam öncəsi ənənələrin yaşadılmaı,ı,

təsiri ilə izah edərək yazır ki, «Oğuzlar rəsmən müsəlmandır, amma bu zahirən belədir, uzun müddət onlar yeni müsəlman adını və əski boy adlarını bərabərcə yaşatmışlar. Qoşaadlılıq hətta Saray adamlarında da görünməkdədir. Məsələn, Ziyaəddin Kara Arslan; Fahreddin Arslan doğmuş; Seyfəddin Kara Sonkor və s.» [9, 83-84].

Mətn. «Divan»dakı antroponimləri mənşəyinə görə üç qrupa ayırmaq olar: 1. Türkmənşəli şəxs adları, 2. İran mənşəli şəxs adları, 3. Ərəb mənşəli şəxs adları.

1. Abidədə iyirmiyə qədər ərəbmənşəli şəxs adı işlənmişdir. Bəllidir ki, türklər uzun müddət islam mədəniyyətini inkişaf etdirən, onu qoruyan bir toplum olmuşlar. Bunlardan əlavə, dini dəyərlərin, inancların da mədəniyyətdə müəyyən rolu vardır. Abidədəki ərəb mənşəli antroponimlər apelyativi «igidlik, sağlıq, gözəllik, ağıl» mənası bildirən sözlərdən ibarət olur. Məs.: hafaç [MK, I, 59], Hüseyin [MK, I, 351], Sabit [MK, I, 33], Selim [MK, I, 59] Sultan Mesud [MK, I, 474], Ömər [MK, II, 286], Muhemmed [MK, I, 111] və s.

«Divan»da işlənmiş ərəb mənşəli antroponimlərdən biri də Makedoniyalı İsgəndərin ləqəbi sayıla biləcək Zülkarneyn antroponimidir. Bu şəxs adının apelyativi haqqında iki fikir vardır: 1. Makedoniyalı İskəndər Misiri fəth etdikdən sonra orada firon kimi tac qoymuşdur. Fironlar taclarında ay və günəş təsvirləri olan iki buynuzla bəzədilmiş hündür baş geyimi daşıyırdılar. A. Qafurovun fikrincə, buradan alınaraq İsgəndərə ərəbcə «ikibuynuzlu» mənasına gələn *Zülkarneyn* ləqəbi verilmişdir [8, 80]. 2. «Tarixi-Təbəri»də göstərilir ki, bu söz ərəb dilində *Zül* (mülk), *karn* (günəşin doğması və batması) və *eyn* (iki, qoşa) ünsürlərindən ibarətdir. İsgəndər bütün dünyanı fəth etdiyinə görə onu bu şəkildə adlandırmışlar [8, 163]. «Divan»da işlənmiş Tövratla bağlı olan bir neçə antroponim də vardır ki, bunlar islam dini vasitəsilə yayılmışdır: *Nuh* (MK, I, 28, 350), *İbrahim* [MK, I, 28], *İshak* [MK, I, 28; III, 369], *Iyso* [MK, I, 28], *Yasəf* [MK, I, 28] və s.

Az bir müddətdə geniş yayılmış bu antroponimlər bu gün türk dünyasında hamı tərəfindən işlədilir və başa düşülür.

2. Tarixdən bəllidir ki, türk-İran əlaqələri xronoloji cəhətdən daha qədimlərə gedib çıxır. Bəllidir ki, hələ I türk xaqanlığı dövründə, VI əsrdə qoyulmuş möhtəşəm Buqut abidəsi İran mənşəli soğd dilində yazılmışdır. Abidədəki İran dillərindən alınmış antroponimlər azlıq təşkil edir. Buna baxmayaraq bu şəxs adları maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Abidədəki *Tahmures* (MK, III, 149) antroponimi bir İran hökmdarının adı olaraq çıxış edir. A. Qafurov tayfa başçılarından hesab etdiyi bu antroponimin «Avesta» kitabında *Taxmaurupa* «güclü tülkü» şəklində qeyd olunduğunu göstərərək yazır ki, böyük ehtimalla hələ islamdan əvvəl urupa-uruxta «bədən» fonetik tərkibinə keçmişdir, çünki tülkü adı yarımmüqəddəs əfsanəvi hökmdarın obrazına uyğun gəlmirdi. Belə olan surətdə bütün ad yeni məna qazanmışdır: «güclü bədəni olan». Bu söz isə qədim qəhrəman hökmdara çox yaraşırdı. Eyni zamanda adın özü də sonralar yeni dəyişmələrə məruz qalmışdır. *Taxmauruxta* *Taxmuratx* şəklinə, sonuncusu isə *Taxmuras* şəklinə düşmüşdür [8, 136].

Mahmud Kaşğarlı Hotən bəyinin *Çenşi* [MK, III, 378] adından bəhs edərkən onun İranın əfsanəvi hökmdarı Cəmşidin adından törədiyini irəli sürür. Abidədə rast gəldiyimiz İran mənşəli antroponimlərdən biri də *Əfrasiyab* «qorxunc» onomastik vahididir [MK, I, 159, 243, 381]. Bu əfsanəvi qəhrəman Əbülqasım Firdovsinin «Şahnamə» poemasının da əsas qəhrəmanlarından biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Əfrasiyab türk və İran folklorunun müştərək qəhrəmanıdır və Mahmud Kaşğarlı və Yusuf Balasaqunlu kimi XI əsr mütəfəkkirləri onu Alp Er Tonqa ilə eyniləşdirirlər. Bu barədə müxtəlif fikirlər vardır. Amma bəzi alimlər bu fakta siyasi rəng verərək türklərin tarixən İran mədəniyyətinin güclü təsiri altında olduğu nəticəsini çıxarırlar ki, bununla qətiyyəən razılaşmaq mümkün deyildir. Bu məsələni ingilis şərqşünası Riçard Fray xüsusilə tündləşdirərək təqdim edir. O yazır: «İran eposunun təsir gücü haqqında onu təkcə İran tarixi kimi yox, həm də özlərinin qədim tarixi kimi qavramış, dərk etmiş türklərə əsasən də mühakimə yürütmək olar. Dövrümüzə qədər gəlib çıxan ən əski türk lüğətlərində əcdad-eponim və ya Orta Asiya türklərinin qəhrəmanı Alp Er Tonqa İran eposundakı İranın əsas turanlı düşməni Əfrasiyabla eyniləşdirilir» [9b, 68].

M.Kaşğarlı «Divan»da Əfrasiyabın övladlarının da adlarını qeyd edir: *Barsqan* (MK, III, 417). M.Kaşğarlı elə oradaca qeyd edir ki, eyniadlı şəhəri də Əfrasiyabın oğlu Barsqan inşa etmişdir.

Müəllifə görə Əfrasiyabın qızının adı *Kaz* [MK, 111, 149], ikinci oğlunun adı isə *Barmandır* (MK, III, 369). Müəllifə görə, *Siyavuş* [MK III, 417] Əfrasiyabın kürəkəninə adıdır. Abidədəki *Betzen/Bizen* [MK, I, 381, 466] də İran dillərindən alınmışdır. Bizcə, bu antroponim «Şahnamə»dəki *Pişeng* antroponiminin fonetik variantıdır. Mahmud Kaşğarlı İran tarixində parfiyalıların başçısı kimi məşhur olan Bəhram Çubinin adını ərəblərin Şubin şəklində işlətdiklərini qeyd edir [MK, III, 99]. Tədqiqatçılar Bəhram antroponiminin «Avesta»da Qələbə allahının adı olaraq Veretranq sözündən törədiyini göstərirlər. Bu antroponimin tərkibindəki *çupin* komponenti İran dillərində «qarğa» mənasını verir [8, 162].

3. XI əsrdə türk dünyasında islam adət-ənənələrinin geniş sahəni əhatə etməsinə baxmayaraq, «Divan»da göstəriləni kimi, XI əsrdə türkcə antroponimlərin işlənmə dairəsi xeyli geniş olmuş, qədim türk antroponim sistemi qorunmuşdu. Məhz buna görə abidədə işlənmiş şəxs adlarının yetmiş beş faizdən çoxunu türkmənşəli antroponimlər təşkil etməkdədir.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ı o dövr insanının adlandırma, advermə ənənələrinin, prinsip və metodlarının öyrənilməsi baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Müəllif hər hansı bir leksik vahidi izah edərkən onomastika elmi üçün fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edən qiymətli fakt və məlumatları öz oxucusuna təqdim etmişdir.

Qaraxanlı türklərinin antroponimlərinin leksik-semantik qrupları. Qaraxanlı türklərinin antroponimlərini leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Bu dövr abidələrindəki şəxs adlarından bir qismi quş adı bildirən leksik vahidlərdən əmələ gəlmişdir. Bu quşlar qədim dövrdə bir sıra türk qəbilələrində müqəddəs hesab edilmişdir. Bu səbəbdən bir sıra quş adları türk antroponimiyası sistemində ənənəvi olaraq işlədilmişdir. Abidələrdə tərkibində quş adı çıxış edən antroponimlər aşağıdakılardır: *Turumtay* [MK, III, 243]. Bu antroponimin apelyativi «qırğı» mənasını ifadə edir. Bu antroponimin *Torumtay* və *Toruntay* variantları da olmuş və XI-XII əsrlərdə Qəznəvilərdə, məmlüklərdə təsadüf edilmişdir [11, 395, 653, 678]. M.Kaşğarlı *Çağrı teqin* [MK, I, 413], *Çağrı bek* [MK, I, 413], *Muhammed Çakır Tonqa xan* [MK, I, 111] şəxs adlarındakı *çağrı* antroponiminin apelyativini doğan «şahin» şəklində izah edir, bu sözü «Divan»da ərəbcə *əş-şakır* leksik vahidi ilə şərh edir. Buna əsaslanaraq, ehtimal etmək olar ki, *Çağrı* və *Çakır* onomastik vahidləri bir sözün fonetik variantlarıdır. Yeri gəlmişkən F.Sümər də yazır ki, Osmanlı dövründə *çakır* deyilən quş da eyni quş olmalıdır. Bu adların arasında bir bənzərlik olduğu görülməkdədir [11,121]. *Çağrı* leksik vahidi Qaraxanlı hökmdarlarının titullarında da işlənirdi. Məsələn, Qaraxanlıların Səmərqənd hökmdarı Cəlaləddin Ali Çağrı [İA, VI, 268] titulu daşıyırdı. Səlcuq hökmdarı Çağrı bəyin də tarixi mənbələrdə adı tez-tez çəkilir. *Toğrul*. Mahmud Kaşğarlı bu antroponimin apelyativi haqqında yazır ki, yırtıcı quşlardan biridir, min qaz öldürür, birini yeyir, şəxs adı da ola bilər [MK, I, 482]. Müəllif *sonkur* yırtıcı quşundan bəhs edərkən onun toğrul quşundan kiçik olduğunu qeyd etmişdir [MK, III, 381]. Toğrul məfhumu türklər arasında böyük rəğbət gördüyünə görə, həm qədim dövr, həm də orta əsrlər dövrü antroponimləri içərisində çox geniş şəkildə gözə çarpır. Bu antroponimin *Tuğrul* variantı sonrakı dövrlərdə daha fəal işlənmişdir [11, 868]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış qədim türk yazılı abidələrində rast gəldiyimiz *Torğul* [İA b2] şəxs adı da, bizcə, bu antroponimin bir fonetik variantından ibarətdir.

Azərbaycan antroponimiyasında Toğrul şəxs adının geniş yayılması da, bizcə, haqqında bəhs etdiyimiz qədim türk advermə ənənəsinin davamı kimi özünü göstərir.

Nizaməddin İsrəfil Toğan teqin [MKI, 111] şəxs adının tərkibində təsadüf etdiyimiz *Toğan* «şahin» komponenti də türklərin tarixən müqəddəs hesab etdiyi quşlardan biridir. Ona görə də bu antroponimik vahidə qədim, orta və yeni dövrün türk antroponimi sistemində tez-tez rast gəlirik. Məsələn, Yenisey abidələrində (I kitabə) qeydə alınmış *El toğan tutuk* buna parlaq misal ola bilər. Bu antroponim bu gün də türk dünyasında *Doğan*, *Tuğan* şəklində antroponim sistemində gözə çarpır. Toğan «şahin» komponentinin də içərisində işləndiyi antroponimlər (*Toğan*, *Toğançuk Xatun*, *Toğan sunkur*, *Toğan Arslan*, *Toğan Buka*, *Toğan Toğdı* və s.) Səlcuqlar, İlhanlılar, Xarəzmşahlarda gözə çarpmaqdadır. F.Sümer Elxanlılar dövründə bu şəxs adının işlənmə dairəsi haqqında yazır: «Monqollar arasında yayqın adlardan biri budur. Qadınlara da verilmişdir. Hülaküoğlu Çomkurun

qızı bu adla anıldığı kimi Abakanın qızlarından birinə də Toğançuk adının verilmiş olduğunu bilirik» [11, 332]. Müəllif *Toğançuk* antroponiminin *Toğan* və *çuk* (kiçik toğan) ünsürlərindən ibarət olduğunu qeyd edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qaraxanlı hökmdarlarının titullarında *toğan* ünsürü də çıxış edirdi. Onlardan, məsələn, Taraz hakimi Toğrul bin Yınal *Toğan xan* titulu ilə tanınırdı [İA, VI, 266].

Mahmud Kaşğarlı *Laçın* quş adının ləqəb və ya titul kimi çıxış etdiyinə üstüörtülü şəkildə işarə etmişdir [MK, I, 410]. İgid adama da laçın adı verilir, şəkildə qeydi ilə bunu demək istəmişdir.

2. Qaraxanlı türklərinin antroponimlər sistemində aşağıdakı heyvan adları türklərdə müqəddəs hesab edildiyi üçün antroponimlərin tərkibində çıxış etmişdir. *Ton,a* «bəbir» güclü bir heyvanın adıdır. Bu heyvan hələ qədim türklərdə müqəddəs hesab edilirdi. Ancaq sonralar bunun totem olduğu unudulmuş, sadəcə ənənəvi olaraq şəxs adlarının tərkibində işlənmiş və türk dünyasında geniş yayılmışdır. M.Kaşğarlı *Ton,a* antroponimi və onun apelyativi haqqında bir neçə dəfə bəhs etmişdir. O bir yerdə Tonqa haqqında bunları yazır: “*Ton,a* bəbir, qaplan cinsindən bir heyvandır, fili öldürür. Bu ad türklərdə yaşamaqdadır, mənası aradan çıxmışdır. Çox zaman şəxs adı olaraq işlədilir. *Ton,a* xan, tiqin deyilir. Buna bənzər adlar tez-tez verilir» [MK, III, 368].

Təsadüfi deyildir ki, Göytürk dövləti şahzadələrindən birinin adı (VIII əsr) *Ton,a tigin* idi. Bilgə kağan abidəsinin 31-ci sətirində həmin şahzadə haqqında belə yazılmışdır: *Anta Ton,ra Yılpağutı bir oğuşıq Ton,a tigin yoğınta egirə tokıdım* [BXş 31]. - «Orada Tonqra yılpağutun bir qəbiləsini Tonqa teginin dəfnində mühasirə edərək məhv etdim». Qədim uyğur abidələrində də *Ton,a san,un* [USp 11, 81], *Oğul ton,a* [USp 110], *Yasır ton,a* [USp 108] antroponimləri işlənmişdir.

Ton,a antroponimi ilə bağlı məsələlərdən biri də türk mədəniyyəti tarixində Əfrasiyabın, Alp er tonqanın yeri problemidir. Bu məsələ ilə əlaqədar Mahmud Kaşğarlı belə yazır: «Türklərin böyük xaqanı Əfrasiyabın əsil adı *ton,a Alp Ördir*. Bəbir kimi qüvvətli, igid bir adam deməkdir» (MK, III, 368). Müəllif Əfrasiyab, Alp er Tonqa haqqında o zaman xalq arasında dolaşan şeir parçalarını, onun ölümü ilə əlaqədar söylənən ağıni da kitabına daxil etmişdir. Eyni zamanda müəllifin bu qəhrəmanın türkmənşəli olmasına o qədər böyük inamı vardır ki, onu türk xalqlarının başçısı hesab edir və yazır: «Xan. Türklərin ən böyük başçısıdır. Əfrasiyab oğullarına da xan deyilir.v Əfrasiyab xaqandır. Bu adın verilməsinin uzun bir tarixi hekayəsi vardır» [MK, III, 157].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əfrasiyab və Alp Er Tonqa eyniləşdirilməsi Mahmud Kaşğarlının «Divanı» və Balasaqunlunun «Kutadqu biliq»indən başqa mənbədə təsadüf edilmir. Mahmud Kaşğarlı *Alp Er Ton,a* antroponimini bəzən *Tonqa Alp er* şəkildə də işlədirdi.

Çingiz xan dövrünün tarixçisi Cüveyni uyqurlardan bəhs edərkən ehtimal şəkildə yazır ki, söyləndiyinə görə Bögü xan Əfrasiyabdır [7, II, 84].

Tarixçi Faruk Sümər Qaraxanlıların özlərini Əfrasiyaba bağlamasını yanlış hesab edərək yazır: «Bilindiyi kimi, Qaraxanlı hökmdarları «Şahnamə»dəki Turan qəhrəmanı Əfrasiyabı özlərinin ən böyük və ən şanlı əcdadları qəbul etmişdilər. Hətta onlar bu böyük və şanlı əcdadları Əfrasiyabın türkcə adının *Alp Er Ton,a* olduğuna inanmışlar» [11, 115].

Səlcuq hökmdarları da öz kökünü Əfrasiyaba bağlayırdı. Bu məsələ haqqında Əbülqazi Bahadırxanın «Şəcəreyi-Tərakimə»də söylədikləri diqqəti cəlb edir. O yazır: «Səlcuqlar türkmən idilər, qardaşıq dedilər. Ancaq nə elimizə və nə də xalqa heç bir faydaları gəlmədi. Padşah olana qədər “biz türkmənin kınık tirəsindənik» dedilər. Padşah olduqdan sonra da «Əfrasiyabın bir oğlu Keyxosrovdan qaçıb türkmənlərin içinə gəlmiş və orada oturmuş, qalmış. Biz onun oğullayıq, Əfrasiyabın nəslindən gəlirik» dedilər. Adlarını dəyişdirdilər. 35-ci nəsilədən sonra soylarını götürüb Əfrasiyaba bağladılar» [3, 264].

X. Koroğlu bu məsələ haqqında başqa bir versiya irəli sürür. O yazır: «Belə də ola bilər ki, IX-X əsrlərdə şərq İranlılar, taciklər arasında qədim türk epik qəhrəmanı Alp Er Ton,a haqqında rəvayətlər mövcud olmuşdur; sonralar bu obraz Turan hakimi Əfrasiyabın obrazı ilə bir-birinə qovuşmuşdur» [6a, 109].

Bizə belə gəlir ki, B.Ögel bu yanlışlığın əsaslı səbəbini daha inandırıcı şəkildə izah edir: «Türklər Turan və İrani əllərində saxlamaq üçün bir bəhanə axtara bilərdilər. Bunun üçün də başqa bir türk hökmdarı olan Qəznəvi Mahmud şimalda təmərküzləşən böyük türk kütlələrinə qarşı

qoymaq üçün Alp Ər Tonqanı bir İran hökmdarı kimi görmüş və Firdovsini qorumuşdur» [9a, I, 59].

Arslan şəxs adı kimi Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında iki dəfə [MK, II, 312; III, 142] gözə çarpır. Müəllif yazır ki, xaqanlara da bu ad verilir [MK, III, 412]. Müəllif bu antroponimin apelyativinin «güclü, qüvvətli» mənasını ifadə etdiyinə görə, bizcə, onun hökmdarlara ad kimi verilməsinə əsas səbəb olduğuna işarə etmək istəmişdir. Doğrudan da, Qaraxanlı hökmdarı *Arslan* onomastik vahidindən şəxs adı, titul kimi geniş istifadə etmişlər. Eyni zamanda *Arslan* onomastik vahidi Koçu-Bəşbəlik dövləti uyğur hökmdarlarından antroponimlərin tərkibində onları Ötükən uyğur dövlət başçılarından fərqləndirən əsas titul, ünsür kimi çıxış edirdi. Elmi ədəbiyyatda F. Sümərin bunu qəbul etməsinə baxmayaraq, *arslanın* çigillərin onqonu, totemi olduğu göstərilir [İA, VI c. 253]. Bəlkə elə buna görə Altay sisteminə uyğun olaraq iki qismə ayrılan Qaraxanlı dövlətinin əsas şərq hissəsinin hakimi olan böyük xaqan Kara orduda (Balasaqun) otururdu və *Arslan* Kara xakan titulu daşıyır, eyni zamanda nəzəri cəhətdən bütün Qaraxanlı sahəsinin ən böyük hakimi, hökmdarı sayılırdı [İA, VI c. 253].

Türk dövlətləri tarixində hökmdar və əmirilər içərisində *Arslan* adı daşıyanlar çox olmuşdur: *Arslan apa*, *Arslan Arqun*, *Arslan Bilgə*, *Arslan xan*, *Arslan körmüş*, *Arslan taş*, *Arslan yabğu*, *Arslan tiqin*, *Arslan toğmuş*, *Arslan şah*, *Arslan san*, *un və s.* [11, 778]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün türk dünyası antroponim sisteminə *Aslan* şəxs adı geniş yayılmışdır. Slavyan xalqlarındakı *Ruslan* şəxs adı da, ehtimal ki, *Arslan* adının dəyişilmiş formasıdır.

«Divan»da *Arslan* antroponimi ilə əlaqədar bir *Burslan* antroponimi də gözə çarpır. Bu barədə müəllif yazır: «*Burslan* sözü tək halda istifadə olunmur. Doğru olanı budur ki, bu söz «bəbir» mənasındadır. Əgər hər zaman *Arslan* sözü ilə birlikdə işlənməsəydi, bu söz kişi adı olmazdı» (MK, III, 418). *Burslan* antroponimi digər qədim türk yazılı abidələrində təsadüf edilmir.

Boğra xan antroponimini izah edərkən M.Kaşğarlı «Xaqaniyyə xanlarına *kara* deyilir, *Boğra kara xakan* kimi» işlədir (MK, III, 221). O, bu antroponimin apelyativinin *boğra* «dəvə aygırı» olduğunu da qeyd etməyi unutmamışdır [MK, I, 420]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *buğra/boğra* Qaraxanlılarda müqəddəs hesab edilmiş, mənbələrin göstərdiyinə görə o, hətta yağmaların onqonu, totemi olmuşdur [İA, VI, 253]. Bu səbəbdən Qaraxanlı dövlətinin qərb hissəsinin (paytaxtı Kaşqar şəhəri idi) hökmdarı, Şərik xaqan *Boğra kara xakan* titulu daşıyırdı [İA, VI c. 253]. *Boğra* antroponimi qədim türklərdə, o cümlədən qədim və orta əsr türk abidələrində antroponimik sisteminə nadir hallarda işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində isə *boğra/buğra* leksik vahidi yalnız «İrk bitiq» abidəsində ümumi isim olaraq çıxış etmişdir. Bizə belə gəlir ki, *boğra* leksik vahidi mənsəcə *boğa/buğa* leksik vahidi ilə bağlıdır. Ona görə bu *boğra/buğra* sözünün də ilkin forması olan *Buğa/Boğa* (Y5) antroponimi qədim və orta dövr türk yazılı abidələrində antroponim olaraq geniş şəkildə işlənmişdir.

Mahmud Kaşğarlının şəxs adı deyə göstərdiyi *Kapan* antroponiminin [MK, I, 415], apelyativi bizcə «qaban»dır. *Qaban güc* «Dədə Qorqud»da da işlənmişdir. Elə onun ardınca müəllif eyni qeydlə *Kutan* şəxs adını göstərir [MK, I, 415]. Bu şəxs adının apelyativi *kut* leksemi ilə bağlıdır.

Müəllif *Yağan tigindəki yağanın* «fil» demək olduğunu, qullara daha çox verildiyini yazır [MK, III, 29].

3. Etnoantroponimlər. Bəllidir ki, türklərdə qəbilə və tayfa mənsubiyyəti şəxs adlarının formalaşmasında tarixən mühüm rol oynamışdır. Bunun bariz nümunəsini Orxon-Yenisey abidələrində çox açıq şəkildə görməkdəyik. Şəxs adlarının verilməsində bu ənənə XI əsrdə Qaraxanlı türklərinin ad sisteminə də özünü göstərir. M.Kaşğarlı bununla əlaqədar aşağıdakı antroponimləri nümunə göstərir: *Komuk* antroponimini müəllif bir zaman yanında olduğu bəylərdən birinin adı kimi göstərir [MK, I, 383]. Ehtimal etmək olar ki, bu antroponim *komuk* tayfasının adından götürülmüşdür. *Kanqlı* antroponimini müəllif qıpçaqlardan böyük bir qrupun adı olaraq göstərir [MK, III, 379]. Bu antroponim, ehtimal ki, «Divan»da adı çəkilməyən *kanqlı* boyu ilə əlaqədardır. Mahmud Kaşğarlı *Tavğaç* xan titulu, antroponiminin Qaraxanlı hökmdarının titulu olduğunu və «ölkəsi əski və böyük» demək olduğunu yazır [MK, I, 454]. Müəllif eyni zamanda *tavğaç* kəlməsindən türklər murad edildiyini də göstərir (yenə orada). Demək, qədim dövrlərdə

etnonim olan *Tabğaç/Tağvaç* onomastik vahidi «Divan»da etnoantroponim kimi çıxış edir. Qaraxanlı hökmdarlarının *Tavğaçı (Tabğaç-Tamğaç)* bir titul olaraq almaları həm Çinin yüksək mədəniyyətindən, həm də, Kaşqar, Hoten, Yarkənd və digər şəhərləri hakimiyyətləri altında tutmalarından irəli gəlir. Uyğur abidələrində də *Tavğaç Yeke* [Usp 78] etnoantroponiminin işlənməsinə təsadüf edilir.

4. Tərkibində rəng, igidlik, xasiyyət bildirən leksemlər olan antroponimlər. *Kara* sözü Qaraxanlı dövləti hökmdarlarının böyüklüyünü göstərmək üçün istifadə edilən titul olaraq çıxış edir. Mahmud Kaşğarlı da Qaraxanlı xanlarına *kara* deyilir deyər yazır [MK, III, 221]. Qaraxanlıların adında rast gəldiyimiz *kara* leksemi burada eyni zamanda, ehtimal ki, «şimal» mənasını da bildirmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *Kara* ünsürü hələ Orxon-Yenisey abidələrində (Yenisey 30) *Kara kan* şəklində işlənirdi.

Yavlak sarığ antroponimindəki *yavlak* komponentini Mahmud Kaşğarlı «möhkəm, bərk» kimi izah edir [MK, III, 44]. N.A.Aristov antroponimlərin tərkibindəki *sarığ* ünsürünün hakimiyyət, aristokratiya rəmzi olduğunu göstərir [1, 302-303]. *Kümüş* [MK, I, 371], müəllifin göstərdiyinə görə, XI əsrdə qadın adı olaraq işlənirdi, həm də *Kümüş teqin* «rəngi kimi saf olan kölə»yə deyilirdi (MK, I, 413). X-XI əsrlərdə ərəb ordularında sərkərdə olmuş *Kümüş tiqin*, *Kümüş çor* türkəsilli şəxslərin adı da bu antroponimlə əlaqədardır [11, 834].

Tərkibində *alp* komponenti olan antroponimlər «Divan»da nisbətən çoxdur. Məs. *Alp aya* [MK, III, 208]. Bu şəxs adında *alp* «igid» mənasını, *aya* isə «ən yaxşı» [7,II,97] mənasını ifadə edir. «Divan»dakı *Alp tonqa* [MK, I, 41] və *Alp tiqin* [MK, I, 413] antroponimlərində də *alp* leksemi eyni mənanı ifadə etmişdir.

Kadır xan antroponimi və ya titulu, müəllifin izahatına görə, xaqanların sərt və çətin olanına verilir. Sərt olmaq, gücdən və qüdrətdən irəli gəlir, sərt olan adam istədiyini edə bilər [MK, I, 364]. Müəllif *kadır* lekseminin apelyativini də orada vermiş, buna *kadır kış* «qara qış» ifadəsini nümunə göstərmişdir. Abidədəki *Kılıç xan* antroponimi, titulu da eyni leksik-semantik qrupa aid edilə bilər. Mahmud Kaşğarlı həmin antroponim haqqında yazır ki, bununla xaqanlı bəylərə ad verilərək «Kılıç xan» deyilir ki, «qurduğu, düşündüyü işlərdə qılınc kimi kəsib atan bir xaqan» deməkdir [MK, I, 359]. Abidədəki *Küç tigin* [MK, I, 413] antroponimini də müəllif «qüvvətli şahzadə» kimi izah edir. V.A. Qordlevskinin fikrincə, bu antroponim hunlar arasında çox yayılmış qılınc kultunun izləri kimi özünü göstərir [9, 84].

5. *Ağıl, idrak, səadət*, bəxt bildirən antroponimlər. M.Kaşğarlı *Bilgə beq* antroponiminin XI əsrdə işləndiyini və apelyativinin «ağıllı» mənasını bildirdiyini qeyd edir [MK, I, 428]. Müəllif bununla əlaqədar uyğur xanının *Köl Bilgə xan* adını nümunə göstərir, onun «ağıl göl kimi olan» mənasını bildirdiyini, bunun sinonimi olan *Büqü Bilgə* adının da bununla yanaşı mövcud olduğunu qeyd edir [MK, I, 428]. Abidədəki *Inanç beq* şəxs adının apelyativi «güvənilmiş, inanılmış, etibarlı» mənasını ifadə edir [MK, I, 133].

6. Valideynlərin xeyirxah niyyəti, arzu və diləkləri əsasında meydana çıxan antroponimlər. Belə şəxs adları M.Kaşğarlı «Divan»ında çox işlənir. Bunlar qədim dövrdə türk insanının sözün qüdrətinə, ilahi gücünə inamı ilə bağlı olaraq formalaşmışdır: *Bektur* [MK, I, 455] antroponimi *be (r) k* və *tur* «sağlqla yaşa» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *Beqlen* [MK, I, 444] «özünü qoru» və ya «bəy kimi ol» deməkdir. Çava [MK, III, 225] «məşhur ol, tanın» mənasını verir. *Utar* [MK, I, 367] «qalib gələr, udar»; *Tapar* [MK, I, 361] «tapılar» və yenə «tapmaq» feli ilə bağlı olan *Tapdu* [MK, I, 205] antroponimi «tapıldı» mənasını ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan antroponimiyasında da bu tipli *Tapdıq* şəxs adı işlənməkdədir. *Azak* [MK, I, 66] «son, axır» mənasında, *Boluç* [MK, I, 368] «köməkçi, yardımçı» mənasındadır. -ç ünsürü burada kiçiltmə, əzizləmə çalarına malikdir. Abidədəki *Tutuk* [MK, I, 380] və *Tarxan* [MK, I, 436] antroponimlərini müəllif sadəcə şəxs, kişi adı deməklə kifayətlənmişdir. Bəllidir ki, bu şəxs adları vaxtilə hələ Göytürk dövləti zamanında yüksək vəzifəli şəxslərin titulu kimi işlənirdi. Görünür, valideynlər öz uşaqlarına bu adları verməklə onların böyüyəndə yüksək mənəsb sahibi olmalarını arzu etmişlər. *Tarxan* antroponimi bu gün də Azərbaycan antroponimik sistemində yaşayır.

7. Uşağın doğulduğu məqamı, şəraiti ifadə edən, əks etdirən antroponimlər. *Kavşut* [MK, I, 451] antroponimi «iki hökmdar arasında atəşkəs, sülh şəraitini» bildirir. Valideynləri bu uşağın müharibə deyil, sülh dövründə dünyaya gəldiyini bu vəsilə ilə əbədləşdirmişdir. *Tokış* [MK, I, 368] – «müharibə, savaşı», *Sün,üş* [MK, III, 365] «vuruş, döyüş, savaşı», *Atış* [MK, I, 60] «atışma» kimi şəxs adları da bilavasitə uşağın müharibə dövründə doğulması ilə əlaqədar meydana çıxmışdır.

8. Ananın doğum zamanı və ya ondan dərhal sonra ilk gördüyü şeyin və ya şəxsin adının uşağa verilməsi nəticəsində yaranan antroponimlər. Bu adət türk xalqlarında geniş yayılmışdır. «Divan»da *Katmış* [MK, I, 460] antroponimi də məhz bu üsulla yaranmışdır. Çünki bu antroponimin apelyativi, ehtimal ki, «üzük» məfhumu ifadə edir. Bunu görkəmli türkoloq V.V. Radlovun məşhur sözlüyü də təsdiq etməkdədir.

8. Mahmud Kaşğarlı kölələrə, sadə adamlara şəxs adı verilməsi üzərində də dayanmışdır. Böyük alimin fikrincə, *tiqin* əslində «kölə» deməkdir. Buradan alınaraq rəngi gümüş kimi saf olan köləyə *Kümüş* tiqin, igid köləyə *Alp tiqin*, uğurlu köləyə *Kutluğ* tiqin deyilir [MK, I, 413]. *Ayas* adı isə kölələrə üzəri parlaq olduğu üçün verilir [MK, I, 123]. Mahmud Kaşğarlı *Süli* şəxs adının [MK, III, 233] *Süleyman* antroponiminin qısaldılmış forması olduğunu ehtimal edir. Lakin bu antroponimin mənşəyi və mənası haqqında sonralar başqa yorumlar, yozumlar da meydana çıxmışdır.

9. Qohumluq və dostluq əlaqələrini ifadə edən antroponimlər. *Abı* [MK, I, 86] antroponimi XI əsrdə «ata, baba» mənasını bildirmiş və uşağa babasının şərəfinə verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, *Abı* şəxs adı indi də Azərbaycan antroponimik sistemində yaşamaqdadır. Mahmud Kaşğarlının göstərdiyinə görə XI əsrdə *Inal* [MK, I, 122], *Inal öz* [MK, I, 361] kimi şəxs adları tanınmış soydan, nəsilədən olan qadının uşağına verilir. *Beqi* [MK, III, 228] şəxs adı abidədə eyni zamanda «kişi, ər, dost» mənasını bildirmişdir.

Büke budraç [MK, III, 227] antroponimində budraç leksemi türkmənşəlidir, bu sözün türk və monqol dillərində *budur/buzur* şəklində olduğunu və «qıvrım, buruq» mənasını ifadə etdiyi də göstərilir. Həmin antroponimin tərkibindəki *buke* isə qədim türk sözü olub «güclü, igid» mənasını bildirir. Görünür, bu şəxs adı da uşaq haqqında valideynin arzusunu ifadə etmişdir. *Budraç* komponentindəki – aç ünsürü, şübhəsiz ki, kiçiltmə, əzizləmə bildirən şəkilçidir. Müqayisə et: *Beçək Arslan tiqin* [MK, I, 357], *Boluç* [MK, I, 368], *Kuluç* [MK, I, 358].

10. Topoantroponimlər. «Divan»da *Mahmud Kaşqari* (MK, I, 58, 340) antroponimindəki *Kaşqari* komponenti *Kaşqar* toponimindən əmələ gəlmişdir. Bu toponimin leksik-semantik tərkibi haqqında irəlidə bəhs edilmişdir. *Əbubəkril-Kaffalüş Şaşi* [MK, I, 443] antroponiminin tərkibindəki *Şaşi* komponenti həmin şəxsin Şaş şəhərindən çıxdığını bildirir. Şaş Daşkənd toponiminin başqa bir adıdır.

Səlçuk [MK, I, 478] antroponimini müəllif «Səlcuk xanlarının dedəsinin adıdır və ona *səlcuk sü başı* deyilirdi» deyər təqdim edir. Bu antroponim, ümumiyyətlə, yer adı ilə bağlı olsa da, onun mənşəyi, etimoloji tərkibi haqqında çox müxtəlif mülahizələr meydana çıxmışdır. L. Rasonyi onun *Saltua dağ* adından törədiyini iddia edir [11, 131].

Nəticə. Beləliklə, IX əsrin böyük türk mütəfəkkiri Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində o dövrdəki Qaraxanlı dövləti zamanında yaşamış türklərin tarixi, etnoqrafiyası, mifologiyası, inanclar sistemi, ədəbiyyat və dil məsələləri dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu dəyərli ədəbi-elmi abidə türk onomastikasının öyrənilməsində də dəyərli qaynaqlardan biri kimi bu gün də öz elmi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aristov N.A. Zametki ob etničeskom sostave...SPb., Jivaya starina, 1897
2. V.V.Bartold. Soçinenie, V c. Moskva
3. Ebülqazi Bahadır han. Şecereyi-terakime, Ankara, 1966

4. Hüseynova Mahirə. Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, 2023
5. İslam Ansiklopedisi, I-14 c. Ankara, MEB yay.1991
6. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, 1988
7. Mahmud Kaşğarlı. Divanü-luğət-it-türk, 4 cilddə, Ankara, TDK yay. 2016
8. X.Keroqlı. Alp er tonqa I Afrasyab po Yusufu Balasaquni, Maxmud Kaşqarlı I druqim avtorom-Sovetskaya tyurkoloqiya, 1970, N:4
9. Quliyev Əbülfəz. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi, 2 cilddə, II c .Bakı, Elm, 2001
10. Qafurov A. Lev i Kiparis, M., İzd.vostoçnoy literature, 1971
9. Qordlevskiy. V.A. İzbrannıe soçineniya, I c.M., 1960,
11. Ögel Baheddin. Türk mitolojisi, 2 cildde, I c. Ankara, 1991
12. Riçard Fray. Nasledie İrana, Moskva, 1972
10. F.Sümer. Türk devletleri tarihinde şahıs adları, İst. 1999

UOT: 811.512

TÜRKOLOGİYA ELMİNİN BANISI MAHMUD KAŞĞARLININ "DİVANÜ LÜĞAT-İT TÜRK" ƏSƏRİ

Mirvari İsmaylova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
ismaylova.mirvari1960@gmail.com
Orcid: 0000-0002-2085-544X

Xülasə

Məqalədə müasir dövrümüzdə türk düşüncəsini, mentalitetini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, türk ruhunu dünyaya təqdim edən çox qiymətli məxəz olan "Divanü lügət-it türk" əsərindən bəhs olunur. Türkologiya elminin banisi M.Kaşğarlının "Divanü lügət-it türk" əsəri yalnız türk dillərinin müqayisəli təhlilini verən lingvistik abidə kimi deyil, həm də müasir dövrümüz üçün siyasi aktualıq kəsb edən tarixi-etnoqrafik mənbə kimi də çox qiymətlidir. Orta əsr ərəb mədəniyyətinin hakim olduğu dövrdə ərəblərə türk dilini, onun incəliklərini, poeziyasını, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını və s. öyrətmək üçün yazılmış ensiklopedik Lügət indi də türk düşüncəsini, mentalitetini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, türk ruhunu dünyaya təqdim edən çox qiymətli abidədir. Bu, M.Kaşğarlının nə qədər dahi, hərtərəfli və uzaqgörən bir alim olduğunu göstərir. Mahmud Kaşğarlı türk, oğuz, qırğız bölgələrini, şəhərlərini, kəndlərini və çöllərini on ildən artıq qarış-qarış gəzmiş, nəhayət onların lüğətini yazmışdır. İlk dəfə türk dillərini müqayisəli tədqiqatla cəlb etmiş XI əsr Qaraxanilər dövrü mədəniyyətinin türkoloq alimi M.Kaşğarlı "Divanü lügət-it türk" əsəri ilə dünyada türkoloji dilçiliyin, eləcə də türkologiya elminin əsasını qoymuşdur və buna görə M.Kaşğarlı türkologiya elminin banisi hesab edilir. Ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmış M.Kaşğarlının "Divan"ı yalnız türk dillərinin tədqiqini əhatə etmir, həm də tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət, mentalitet, türk xalqlarının adət-ənənələri, coğrafiyası, kartoqrafiyası, astronomiyası, etnonimləri, toponimiyası və s. kimi elmi məlumatları əhatə edir. XI əsrdə türk mədəniyyətinin keçid mərhələsinin möhtəşəm abidəsi kimi "Divan" türk tayfa və qəbilələrinin dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsini, etnoqrafiyasını, əxlaqını, mifologiyasını özündə əks etdirən ensiklopedik lügət səciyyəli səkkiz kitabdan ibarətdir. Ərəb dilində yazılmış "Divan" türk tayfalarının dili, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, poeziyası, folkloru, məişəti, məskunlaşması, dini görüşləri, coğrafiya, astronomiya, dialektologiyaya və s. aid məlumatları əks etdirdiyi üçün ensiklopedik lügət kimi dəyərləndirilir. "Divan"ın ən səciyyəvi cəhəti odur ki, M.Kaşğarlının bu əsəri bütün dolğunluğu ilə özündə lap qədimdən Kaşğarlı dövrünə qədərki türklərin tarixini, həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsini, ruhunu əks etdirən poetik nümunələrlə bəzədilmiş möhtəşəm abidə, tarixi mənbədir.

Açar sözlər: Kaşğarlı Divanı, Qaraxanilər dövrü, türk tarfaları, dili, ərəzi, mədəniyyət

LITERARY WORK "DIVANI – LUGAT – IT TURK" BY THE FOUNDER OF THE TURKOLOGY SCIENCE MAHMUD KASHGARI

Mirvari Ismailova
Doctor of Philology, professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

It was spoken about presenting of spirit source our modern period of Turkish thought, about its mentality, geography, culture, the soul of Turkish world "Divani - Lugat - It Turk" in this article. The literary- work "Divani -Lugat - It - Turk" by M.Kashgari, wasn't presented only valuable Turkish thought, mentality, geography ,its linguistic monument that provides a comparative analysis of Turkic languages, but also presented as the very valuable historical and ethnographic source of political significance of our modern period. During the period of ruling medieval Arab culture, this encyclopedic dictionary, was written for teaching of Turkish language for Arabs, its subtleties, poetry, culture, ethnography, etc. and now, this is a very valuable resource, that represents the Turkish spirit to the world of Turkish thought, mentality,

geography, culture. This shows, that how genius and comprehensive scientist is M. Kashgarli. Mahmud Kashgari had walked more than ten years Turkish, Oguz, Kyrgyz regions, cities, villages and fields, and at last, he wrote their dictionary. M. Kashgari, Turkic scientist of the cultural period of the Karakhanilers of XI century; for the first time began exploring the comparative Turkic language, his literary work "Divani-Lugat-It Turk" laid the foundation for Turkic linguistics in the world, and therefore the researchers of his "Divan" considered him the founder of Turkological sciences. "Divan", which was written by Kashgari for learning of arabs, wasn't involved only researching of turkic languages, but also involved of the Turkic peoples scientific information history, literature, culture, mentality, traditions, geography, cartography, astronomy, ethnonyms, and toponymy. As a magnificent monument of the transitional period of Turkish culture of XI century, "Divan" is consists of eight typical encyclopedic dictionaries, books, which reflect the Turkic tribes' ethnography, morality and mythology, way of life, philosophy of life. "Divan", written in Arabic, is valued as an encyclopedic dictionary, because it contains information about the language, history, literature, culture, poetry, folklore, way of life, settlement, religious meetings, geography, astronomy, dialectology of the Turkic tribes. The most characteristic feature of "Divan" - literary - work by M. Kashgari, contains the history of the Turks from ancient times to the Kashgar period, its lifestyle, philosophy of life, a magnificent monument, which colored and reflected spirit with poetic images.

Key words: "Divan" by Kashgarli, period of the Karakhanilers, the Turkic tribes, language, territory, culture.

ПРОИЗВОДЕНИЕ ОСНОВОПОЛОЖНИКА НАУКИ ТЮРКОЛОГИИ МАХМУДА КАШГАРЛЫ "ДИВАНИ ЛУГАТ– ИТ ТЮРК"

Мирвари Исмаилова
Доктор филологических наук, профессор
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Статья посвящена драгоценному "Дивани лугат - ит турк", который представляет миру тюрскую мысль, менталитет, географию, культуру, турецкий дух в наше время. Произведение основоположника науки тюркологии М. Кашгарлы "Дивани дугат – ит тюрк" является не только лингвистическим памятником, дающим сравнительный анализ тюркских языков, но и историко-этнографическим источником, требующим политической актуальности для нашего времени. Энциклопедический словарь, написанный для обучения арабов тюрскому языку, его тонкостям, поэзии, культуре, этнографии и так далее в период доминирования средневековой арабской культуры, в настоящее время является очень ценным источником, представляющим тюрскую мысль, менталитет, географию, культуру и тюрский дух миру. Это показывает насколько гениальный учёный М. Кашгарли. Махмуд Кашгарлы более десяти лет путешествовал по тюрским, огузским, киргизским регионам, городам, селам и степям и наконец написал свой словарь. М. Кашгарли, тюрколог Караханидской культуры XI века, который первым привлек тюркские языки к сравнительным исследованиям, своей работой "Дивани лугат-ит тюрк" заложил основы тюркологического языкознания и науки тюркологии в мире, и поэтому исследователи "Диван"а считают М. Кашгарли основоположником науки тюркологии. "Диван" М. Кашгарли, написанный с целью обучения арабов тюрскому языку, включает не только изучение тюркских языков, но и включает в себя такие научные сведения, как история, литература, культура, менталитет, традиции тюркских народов, география, астрономия, этнонимы и так далее. Являясь великолепным памятником переходного этапа тюрской культуры XI века, "Диван" состоит из восьми энциклопедических книг - словарей, в которых отражены характерные черты языка, образа жизни, философии, этнографии и мифологии тюрского народа. "Диван", написанный на арабском языке, ценится как энциклопедический словарь, поскольку в нем отражены информация, связанные с языком, историей, литературой, культурой, поэзией, фольклором, религиозными идеями, географией, астрономией, диалектологией и так далее тюркских племен. Наиболее характерной особенностью "Диван"а является то, что это произведение М. Кашгарлы представляет собой великолепный памятник, украшенный поэтическими образцами, изображающими историю, образ жизни, философию и дух тюрков с древнейших времен до эпохи Кашгарлы.

Ключевые слова: Кашгарлинский Диван, Караханидское эпоха, тюркские племена, язык, территория, культура.

Aktuallıq. Görkəmli alimin "Divani lüğət-it türk" əsərini yazmasından 950 il keçməsinə baxmayaraq "Divan" yalnız türk dillərinin müqayisəli təhlilini verən, dil öyrənmək üçün linqvistik abidə deyil, həm də müasir dövrümüz üçün siyasi aktuallıq kəsb edən tarixi-etnoqrafik mənbə kimi də çox qiymətliyə. Orta əsr ərəb mədəniyyətinin hakim olduğu dövrdə ərəblərə türk dilini, onun incəliklərini, poeziyasını, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını və s. öyrətmək üçün yazılmış ensiklopedik Lüğət, indi də türk düşüncəsini, mentalitetini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, türk ruhunu dünyaya təqdim edən çox qiymətli məxəzdir. Bu, M.Kaşğarlının nə qədər dahi, hərtərəfli, uzaqgörən bir alim olduğunu göstərir.

Annotasiya. Mahmud Kaşğarlı türk, oğuz, qırğız bölgələrini, şəhərlərini, kəndlərini və çöllərini on ildən artıq qarış-qarış gəzmiş, nəhayət, türk dünyasının böyük abidəsini yaratmış, lüğətini yazmışdır. Qeyd edək ki, M.Kaşğarlının "Kitabü cəvahirin-nəhvi fi lüğət-it-türki" (Türk dilinin qrammatika (sintaksis) cövhərləri kitabı) adlı daha bir əsər yazdığı məlum olsa da, bugünədək həmin əsər hələ də tapılmayıb. Türkiyəli Besim Atalay "Divanü Lüğat-it-Türk" ün birinci cildində bu kitabın varlığı ilə bağlı dəlili belə göstərir: "Mahmud Kaşğarlının "Kitabu cəvahirin-nəhv fi lüğati-t türk" adında bir kitabı da olmuşdur. Müəllif özü "Divan"da bu haqda məlumat verir (B.Atalay). Mahmud Kaşğarlının anadan olmasının 1000 illiyi münasibətilə 2008-ci il UNESCO tərəfindən "Mahmud Kaşğarlı" ili elan olunmuşdu. 2008-ci "Mahmud Kaşğarlı ili"ndə "Kitabü cəvahirin-nəhvi fi lüğət-it-türki" kitabının tapılmasına Avrasiya Yazıçılar Birliyi tərəfindən təşəbbüs göstərilmiş, əsəri tapana mükafat belə veriləcəyi deyilsə də əsər tapılmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Divani lüğət-it türk" əsəri də 800 il elm aləminə məlum olmamışdır. Fəhri Solak "Divanın nəşri və tərcüməsi ilə bağlı tədqiqat aparmış, yazıldıqdan 800 il sonra tapılaraq elm aləminə məlum olmuş bu əsərin nə qədər təqiblərə və qadağalara məruz qaldığını söyləmişdir. Qeyd edək ki, "Divan"ın ilk tərcüməsi Azərbaycanda 1935-37-ci illərdə gerçəkləşdirilmişdir. AMEA-nın Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında əlyazması şəklində saxlanan "Divan"ın tərcüməsi işinə Xəlil Səid Xocayev rəhbərlik etmiş, Əbdüləzəl Dəmirçizadə və b. da bu işə cəlb edilmişdir. "Divan"ın tərcüməsi ilə məşğul olduğuna görə özbək əsilli Xəlil Səid Xocayev 1937-ci ildə həbs olunaraq güllələnmişdir. 1944-cü ildə uyğurlar Şərqi Türküstan Dövlətini qurduqdan sonra İsmail Damollam "Divan"ın tərcüməsi ilə xüsusi məşğul olur. Lakin "Divan"ı uyğur dilinə tərcümə etdikləri üçün Kutluq Sevkı və Məhəmməd Əli, İsmail Damollamın taleyi də Şərqi Türküstan Dövləti kimi faciəli olur. Sonralar uyğurlar dəfələrlə "Divan"ın tərcüməsi ilə məşğul olmuş, lakin onların tərcüməsi yandırılmışdır [2, 51-54].

Metod. Məqalədə tarixi müqayisəli, təsviri, qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Dünya tarixində öz möhtəşəmliyi ilə cəhanşümul rol oynamış türklər böyük fəthlər, alimlər yetirmiş, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz ədəbiyyat, mədəniyyət nümunələri bəxş etmişlər. Dünya mədəniyyətində dərin izlər buraxmış türk mədəniyyəti mədəniyyətin bir mərhələsindən digərinə keçid dövründə xüsusilə qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Belə dövrlərdən biri də türk mədəniyyətinin islam mədəniyyəti ilə çulğalaşdığı keçid dövrü mədəniyyətidir. Bu mədəniyyət öz mahiyyətinə görə birləşdiricilik missiyası dövrü olan Mahmud Kaşğarlı "Divan"ının yarandığı Qaraxanlılar dövrü mədəniyyətidir. M.Kaşğarlının "Divani lüğət-it türk" əsərinin yarandığı 1072-1077-ci illər dünya mədəniyyəti arenasında Bizans-xristian hegemonluğunun aradan qaldırılması, islam mədəniyyətinin öz yüksək zirvəsinə çatması və bu mədəniyyəti yaradan bir çox müsəlman xalqları içərisində türklərin xüsusi çəkisinin artması ilə əlamətdardır. Əslində "Divani lüğət-it türk" əsərinin təyinatı da türk mədəniyyətini islam mədəniyyətinin hegemon olduğu dövrdə ərəb dünyasına təqdim etmək olmuşdur. Görkəmli alim Mahmud Kaşğarlı türklərin həyatında çox önəmli bir mərhələ olan dövrdə bu əsərin yazılmasına böyük ehtiyac olduğunu duymuşdu. M. Kaşğarlı öz "Divan"ı barəsində Əbül Qasım Abdullah bin Məhəmməd əl-Müqtədiyə (Abbasilər xəlifəsinə) böyük cəsarət və qürurla belə demişdir: "Tanrı yer üzündəki gücü türklərə vermişdir: Bunların dilini öyrənməkdə fayda vardır. Bu kitabı ərəblərə türkcə öyrətmək üçün yazdım, buyurun". Qeyd edək ki, bu sözlər ərəb dilinin bütün islam dünyasında hakim, mədəni bir dil olduğu dövrdə deyilmişdi. Kaşğarlı Abbasilər xəlifəsinə türkləri

güclü, qüvvətli, düşməni diz çökdürən keyfiyyətlərə malik bir xalq kimi tanıtmışdır. Bununla birlikdə türklərdə gözəllik, səmimilik, dadlılıq, ədəb, böyükləri ağırlamaq, sözünü yerinə yetirmək, sadəlik, öyünməmək, igidlik, mərdlik kimi öyünməyə dəyən saysız yaxşılıqlar görülməkdədir. M.Kaşğarlı “Divan”ında iki hədis vermişdir. O birinci hədisi Buxara və Nişapur imamlarından eşitdiyini bildirmişdir: “Türk dilini öyrənin, çünki onların hakimiyyəti uzun sürəcəkdir”. II hədisi Kaşğarlı həmişəhərlişi Hüseyn İbn Xələfdən eşitdiyini yazır: Uca Tanrı belə buyurmuşdur: “Mənim bir ordum vardır, ona türk adını verdim..., onları şərqdə yerləşdirdim. Bir ulusa qızsam türkləri bu ulus üzərinə göndərəm” [2, 11].

Mahmud Kaşğarlının “Divani-lügət-it türk” əsərinin yazılmasından 950 il keçməsinə baxmayaraq, tarixi, linqvistik, coğrafi, etnoqrafik məxəz olmaqla yanaşı, milli-bədii düşüncəmizin genofondunu özündə daşıyan bir abidə kimi öz dəyərini və aktuallığını saxlayır. Əsərdə türklərin əxlaqi-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini, mədəniyyəti, etnoqrafiyasını əks etdirən geyim, milli oyunlar, yemək və içki adları, yüzdən çox türk qəbilələrinin adları, vəzifə, heyvan, quş, bitki adları, hərbi, tibbi, dini və s. terminlər (200-dən çox), bədii nümunələr verilmişdir.

M.Kaşğarlı “Divani-lügət-it türk” əsəri ilə dünyada türkoloji dilçiliyin, eləcə də türkologiya elminin əsasını qoymuşdur və buna görə M.Kaşğarlı “Divan”ının tədqiqatçıları onu türkologiya elminin banisi hesab edirlər. Ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmış M.Kaşğarlının “Divan”ı yalnız türk dillərinin tədqiqini əhatə etmir, həm də tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət, mentalitet, türk xalqlarının adət-ənənələri, coğrafiyası, kartoqrafiyası, astronomiyası, etnonimləri, toponimiyası və s. kimi elmi məlumatları əhatə edir. XI əsrdə türk mədəniyyətinin keçid mərhələsinin möhtəşəm abidəsi kimi “Divan” türk tayfa və qəbilələrinin dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsini, etnoqrafiyasını, əxlaqını, mifologiyasını, folklorunu, dialektologiyasını özündə əks etdirən ensiklopedik lügət səciyyəli səkkiz kitabdan ibarətdir. Ərəb dilində yazılmış “Divan” türk tayfalarının dili, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, poeziyası, folkloru, məişəti, məskunlaşması, dini görüşləri, coğrafiya, astronomiya, dialektologiya və s. aid məlumatları əks etdirdiyi üçün ensiklopedik lügət kimi dəyərləndirilir. “Divan”ın ən səciyyəvi cəhəti odur ki, M.Kaşğarlının bu əsəri bütün dolğunluğu ilə özündə lap qədimdən Kaşğarlı dövrünə qədərki türklərin həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsini, ruhunu əks etdirən poetik nümunələrlə bəzədilmiş möhtəşəm abidədir. Kaşğarlı “Divan” üzərində illərlə çalışaraq çətini asanlaşdırmağa, aydın olmayanı izah etməyə çalışmışdır. Əlifba sırası ilə tərtib olunmuş “Divan” atalar sözləri, sav//sajlar (qafiyəli nəsr nümunələri əfsanələr, rəvayətlər), zərb-məsəllər, şeirlər, rəcəzlər (hərbi məzmunlu şeirlər) və nəsr nümunələrindən parçalar verilərək “bəzədilmiş”dir. M.Kaşğarlı özü bu barədə belə yazır: “Mən kitabda türklərin hər boyuna məxsus köklərin və onlardan yaranan sözlərin xüsusiyyətlərini və harada işlənməsini izah edib göstərmək üçün əlahiddə bir yol tutdum. Kitabda türklərin dünyagörüşlərini və bilgilərini göstərmək üçün onların şeirlərindən, qayğılı və sevincli günlərindən, yüksək düşüncələr ifadə edən hikmətli sözlərindən misallar da verdim. Bunlar nəsillərdən-nəsillərə keçərək gəlmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, kitabda bir çox mühüm sözlər də topladım və nəticədə bu kitab saflıqda son həddə, gözəllikdə son mərtəbəyə çatdı” [2, 98].

Kaşğarlı “Divanü Lügət-it-Türk”də “Dünya xəritəsi” adlanan xəritə də vermişdir. “Divan”ın sonunda verilmiş xəritə türk xalqlarının yaşadığı ərazilərin təsvirini verən ilk türk xəritəsidir. Lügətdə mərkəz Balasaqun seçilərək türklərin yaşadığı bütün ölkələr, şəhərlər, türk qəbilələrinin tərkibi, türklərin məskunlaşdığı ərazilər, çaylar, göllər, dağlar, şəhərlər kartoqrafik dəqiqliklə verilmişdir. Kaşğarlı Xəzərin şərq sahillərindən başlamış Lobnor gölü meridianına və İli çayı enliyindən Kaşğarın cənub sərhədlərinə qədər olan geniş ərazini öyrənmiş, Orta və Mərkəzi Asiyanın rayonlaşdırılmasını aparmış, türk xalqları və abidələrinin yerləşdiyi əraziləri, sərhədlərini və yerlərini dəqiqliklə göstərmişdir. Xəritədə “ərzi-Azərbayadkan”, yəni Azərbaycan adı, Abisqun, yəni Xəzər dənizi, Dərbənd, Xazaran (Xəzərlər) adları da qeyd olunmuşdur.

Lügət orta əsr türk dialektologiyasına aid abidə kimi də qiymətlidir. M.Kaşğarlı “Divan”ında 31 türk dialektinin adını çəkir: “uyğurların dili saf türkcədir, lakin öz aralarında danışdıqları zaman işlətdikləri bir ləhcələri də var” [3, s. 103:4. s. 29] ; ”Comul boyunun çöl xalqı ayrı dilə sahibdir, türkcəni yaxşı bilirlər. Kay, yabaku, tatar, basmil, boyları da belədir. Hər boyun fərqli ləhcəsi vardır; bununla yanaşı türkcə də yaxşı danışirlar.” [6, 29-30]. Mahmud Kaşğari Oğuz tayfasının kiçik boylarını qeyd edir və onların hər birinin istifadə etdiyi simvolların adını çəkir. Başqa millətlərin nümayəndələrinə türk dilini öyrənməyi məsləhət görür.

Lügətdə türk dillərinin həm ədəbi dil, həm də ləhcə səviyyəsində müqayisəli təhlili aparılmış, türk dillərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri fonetik, leksik, frazeoloji, sintaktik qarşılaşdırma yolu ilə müqayisəli tədqiqata cəlb edilmişdir. Əsərdə 400-dən çox atalar sözü, deyimlər, şifahi ləhcələrə də rast gəlinir. Bu materiallar uzun illərin müşahidəsinin nəticəsi kimi türk, oğuz, qırğız bölgələrini, şəhərlərini, kəndlərini və çöllərini on ildən artıq qarış-qarış gəzdikdən sonra yazılmışdır.

“Divan”da iki dastandan (“Su xaqan”, “Alp ər Tonqa”) parçalar, 300-dən çox deyim mətni (sav, hikmət, alqış, qarğış, ovsun və s.), əfsanə və rəvayətlər, ağılar (sağu) yazıya alınmışdır. Bu baxımdan “Divan” həm də zəngin folklor toplusudur. 950 il öncə müqayisəli türkoloji dilçiliyin əsasını qoymuş M.Kaşğarlı həm də daha bir elmin – türk folklorşünaslığının təməlini hazırladığını xüsusi olaraq qeyd etməsə də, “Divan”da bunu aydın şəkildə görmək olur. “Divan”da verilmiş folklor nümunələrinin əhatə dairəsi, arealı genişdir. Uzun illər o, türk, oğuz, qırğız şəhərlərini, düşərgələrini dolaşaraq bu nümunələri toplamışdır. M.Kaşğarlı qarış-qarış gəzdiyi böyük türk dünyasının sərhədlərini belə göstərmişdi: “Bu gün türk ölkəsi Abesqun (Xəzər) dənizi ilə çevrələnmiş olaraq Rum diyarından və Özkənddən Çinə qədər uzanır. Uzunluğu beş min, eni üç min fərsəhdir. Hamısı səkkiz min fərsəh edər” [2, 57]. Bu, M.Kaşğarlının “Divani lügət-it türk” əsərində toplanmış folklor arealıdır. Kaşğarlı türklərin məskunlaşdığı bu ucsuz-bucaqsız arealın etnoqrafiyasını öyrənib toplamış, qiymətli folklor antologiyası hazırlamışdır. Kaşğarlı qeyd edir ki, topladığı nümunələr təkcə öz dövrünün deyil, həm də çox qədim zamanların tarixi bədii sənət salnaməsidir. “Kitabda türklərin görüşlərini, bilgilərini göstərmək üçün söylədikləri şeir nümunələrini səpələdim, qayğılı və şad günlərdə yüksək düşüncələrlə söylənmiş olan savları aldım. Onları ilk söyləyənlər sonrakılara bildirmişlər” [2, 53].

Bu sitat türk folklorşünaslığının XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəlində deyil, XI əsrdə M.Kaşğarlının “Divan”ı ilə başladığını söyləməyə əsas verir. M.Kaşğarlı həm də türk folklorşünaslığının banisi sayılır. “Divan”nın frazeoloji ifadə və ibarələr fondu təxminən 300-dək vahidi əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Kaşğarlı “Divan”da topladığı folklor nümunələrini janr xüsusiyyətlərinə görə də fərqləndirib: *türk hikməti* (“Kiminq bilə qoş bolsa yasın yaqmas” – “Kimin barmağında qaşlı üzük olsa, onu şimşək vurmaz”); *atalar sözü* (“Toz kəlikli bərkçiçə” – “Keçəlin gələcəyi yer papaqçı dükanıdır”); *söz* (“Keyik kəlikli bolsa, okta” – “Keyik gəlsə, oxla”); *ovsun* (“İsriq-ısrıq” – Uşaqlara göz dəyməməsi üçün ovsunlamaq üçün uşağın üzərinə tüstü üfürülərək “ısrıq-ısrıq” deyilir); *alqış* (“Tənqri qarğaıqılınma” – “Tanrı peşmançılıq verməsin, çətinlikdən qurtarasan”); *qarğış* (“Yesin səni or bori”). M.Kaşğarlı “Divan”ında bu folklor nümunələrini “sav” adlandırır. XII əsrdə “sav” və “zərb məsəl” terminləri paralel işlənmiş, daha sonrakı dövrlərdə “sav” sözünü “atalar sözü” əvəz etmişdir. “Divan”da isə bu termin yeddi mənada: “Sav” - atalar sözü, zərb-məsəl; qissə, tarixi şeirlər; hekayə; məktub, risalə; söz; xəbərlər, məlumatlar; şan-şöhrət mənalarında işlənir. “Divan”da rast gəlinən atalar sözləri və məsəllər üstünlük təşkil edir və bəlkə də ona görə daha çox tədqiqata cəlb edilmiş və nəşr olunmuşdur. F.Birtek “En eski türk savları” əsərində savları məzmun baxımından təsnif etmiş, “1)dil, söz; 2)soy, xasiyyət; 3)din, inanc; 4)sevgi; 5)yaxşılıq; 6)pislik; 7)insan, sağlamlıq; 8)iş, əmək; 9)düşünüb-daşınma, danışiq; 10)ortaqlıq, köməkləşmə; 11)tutum, fayda; 12)mal, zənginlik; 13)ehtiyac, yoxsulluq; 14)acgözlük; 15)bəxt, bilik; 16)igidlik, qabadayılıq; 17)kurnazlıq, hiylə; 18)sıxıntı, sevinc; 19)hısımlıq, yaxınlıq; 20)qadın; 21)başçılıq, hegemonluq, idarə; 22)öyünmək, böyüklük; 23)təşkilatlanma; 24)suçlanma, yanılma; 25)qarışma, çəkinmə; 26)at və it; 27)qonaq; 28)törə; 29)çəkişmə, döyüşmə; 30)hörmət” [Birtek F. En eski türk savları. Ankara, Türk Dil Qurumu, 1944].

Ədəbiyyat

1. Mahmud Kaşğari və onun "Divanü Lüğat-it Türk". 4 cildə. Tərcümə və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər, Bakı, Ozan, 2006.
2. Mahmud Kaşğari və onun "Divanü Lüğat-it-Türk". 4 cildə. Tərcümə və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər, Bakı: "Ozan", 2008
3. Atalay Besim. "Divanu Lüğat-t-Türk". "Türk Tarih Kurumu Yayınları. 2006
4. [↑UNESCO to name 2008 and 2009 after famous Turks Arxivləşdirilib](#) 2014-12-13 at the [Wayback Machine](#)
5. Birtek F. En eski türk savlari. Ankara, Türk Dil Qurumu, 1944
6. Cahangir Ə. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası. Bakı, Elm, 2001
7. Şükrü Haluk Akalın. Kaşğarlı Mahmud ve Divanü luğat-it türk. Ankara, 2004

Rəyçi:

Bakı Dövlət Universiteti
f.e.d., prof. Hüseyn Əsgərov

УОТ 81. 374

**ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ СЛОВАРЯ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК» В
ДВУХЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА XIX ВЕКА
(тематическая группа «Животный мир»)**

Альфия Юсупова
Доктор филологических наук, профессор
Казанский Федеральный
Университет Казан, Россия
alyusupova@yandex.ru
Orcid: 0000-0003-4156-5705

Резюме

Фундаментальный труд средневекового Востока – словарь Махмуда Кашгари “Диван лугат ат-турк” – был создан в 70-х годах XI века. В статье изучается тематическая лексика “Животный мир” словаря Махмуда Кашгари “Диван лугат ат-турк” в преемственности их в двухязычных словарях татарского языка XIX века. Тематическая организация лексических фондов ценна, прежде всего, тем, что даёт возможность выявить общий объём и степень детализации лексического богатства языка в какой-то определённой области. При этом объём тематических групп может быть ограниченным, т.к. состав лексико-семантической группы обусловлен уровнем жизнедеятельности общества на конкретном этапе. “Диван лугат ат-турк” сочетает в себе черты лингвистических и энциклопедических словарей. Главная ценность словаря заключается в том, что в нём зафиксировано огромное количество лексики, функционировавшей в XI веке. Махмуд Кашгари на страницах своего труда не только сконцентрировал слова, словосочетания, пословицы, поговорки, стихи, но и последовательно изложил грамматический материал, касающийся фонетических, морфологических, лексических и семантических особенностей тюркских наречий, отличавшиеся большим разнообразием и территориальным распространением, сравнил между собой тюркские языки, первым применил сравнительный метод изучения языков, став основоположником компаративистики. Двухязычные словари татарского языка XIX века отражают лексический корпус татарского языка и дают возможность представить активный лексический состав татарского языка данного периода.

Ключевые слова: словарь, М.Кашгари, тематическая лексика, названия животных, татарский язык.

**CONTINUITY OF MAHMUD KASHGARI'S DICTIONARY “DIVIAN LUGAT AT-TURK” IN
BILINGUAL DICTIONARIES OF THE TATAR LANGUAGE XIX CENTURE
(thematic group “Animal World”)**

Alfiya Yusupova
Doctor of Philological Sciences, professor
Kazan Federal University
Kazan, Russia

Summary

The fundamental work of the medieval East – the dictionary of Mahmoud Kashgari “Divan lugat at-turk” – was created in the 70s of XI century. The article examines the poetic vocabulary “Animal world” of Mahmoud Kashgari's dictionary “Divan lugat at-turk” in their continuity in the bilingual dictionaries of the Tatar language, of XIX century. The thematic organization of lexical collections is valuable, first of all, because it makes it possible to identify the total volume and degree of detail of the lexical wealth of a language in a certain area. At the same time, the volume of thematic groups may be limited, since the composition of the lexical and semantic group is determined by the level of life activity of society at a particular stage. “Divan lugat at-turk” combines the features of linguistic and encyclopedic dictionaries. The main value of the dictionary lies in fact, that it contains a huge amount of vocabulary, that functioned in XI century. Mahmoud Kashgari on the pages of his work didn't only concentrate words, phrases, proverbs, sayings, poems, but also consistently presented grammatical material concerning the phonetic,

morphological, lexical and semantic features of the Turkic dialects, which were distinguished by great diversity and territorial distribution, compared the Turkic languages, was the first to apply the comparative method of language learning, becoming the founder comparative searches. Bilingual dictionaries of the Tatar language of XIX century, reflect the lexical corpus of the Tatar language and provide an opportunity to present the active lexical composition of the Tatar language of this period.

Keywords: dictionary, M.Kashgari, thematic vocabulary, animal names, Tatar language

MAHMUD KAŞGARI'NIN "DİVÂN LUGAT AT-TÜRK" SÖZLÜĞÜNÜN TATAR DİLİNİN ÇİFT DİLLİ SÖZLÜKLERİNDE DEVAMLILIĞI XIX ASRDA (“Hayvanlar Dünyası” tematik grubu)

Alfiya Yusupova
Filoloji Bilimleri Doktoru, Profesör
Kazan Federal Üniversitesi
Kazan, Rusya

Özet

Ortaçağ Doğu'nun temel eseri - Mahmud Kaşgari'nin "Divan lugat at-Türk" sözlüğü - 11. yüzyılın 70'lerinde yaratıldı. Makale, Mahmud Kaşgari'nin "Divan lugat at-Türk" sözlüğünün “Faunanın” tematik sözlüğünü, 19. yüzyıl Tatar dilinin iki dilli sözlüklerinde sürekliliğinde inceleyecektir. Sözcüksel fonların tematik organizasyonu, her şeyden önce, belirli bir alanda dilin sözcüksel zenginliğinin genel kapsamını ve ayrıntı derecesini belirlemeyi mümkün kıldığı için değerlidir. Aynı zamanda, tematik grupların kapsamı sınırlı olabilir, çünkü sözcüksel-anlamsal grubun bileşimi, toplumun belirli bir aşamadaki yaşamsal faaliyet seviyesinden kaynaklanmaktadır. "Divan lugat at-türk", dilsel ve ansiklopedik sözlüklerin özelliklerini birleştiriyor. Sözlüğün temel değeri, 11. yüzyılda işleyen çok miktarda kelime dağarcığının kaydedilmesidir. Mahmud Kaşgari, çalışmalarının sayfalarında sadece kelimeleri, cümleleri, atasözleri, sözleri, ayetleri yoğunlaştırmakla kalmadı, aynı zamanda çok çeşitli ve bölgesel yayılımı ile ayırt edilen Türk zarflarının fonetik, morfolojik, sözcüksel ve anlamsal özellikleri ile ilgili gramer materyallerini tutarlı bir şekilde ortaya koydu, kendi aralarında Türk dillerini karşılaştırdı, karşılaştırmalı dil öğrenme yöntemini ilk kullanan, karşılaştırmaların kurucusu olan oldu. 19. yüzyılın Tatar dilinin iki dilli sözlükleri, Tatar dilinin sözcüksel külliyatını yansıtır ve belirli bir dönemin Tatar dilinin aktif sözcüksel bileşimini temsil etmeyi mümkün kılar.

Anahtar Kelimeler: sözlük, M. Kaşgari, tematik kelime bilgisi, hayvan isimleri, Tatar dili

Актуальность словаря заключается в том, что в нем зафиксировано огромное количество лексики, функционировавшей в XI веке. Махмуд Кашгари на страницах своего труда не только сконцентрировал слова, словосочетания, пословицы, поговорки, стихи, но и последовательно изложил грамматический материал, касающийся фонетических, морфологических, лексических и семантических особенностей тюркских наречий, отличавшиеся большим разнообразием и территориальным распространением, сравнил между собой тюркские языки, первым применил сравнительный метод изучения языков, став основоположником компаративистики.

Аннотация. Тематическая организация лексических фондов ценна, прежде всего, тем, что даёт возможность выявить общий объём и степень детализации лексического богатства языка в какой-то определённой области. При этом объём тематических групп может ограниченным, т.к. состав лексико-семантической группы обусловлен уровнем жизнедеятельности общества на конкретном этапе. “Диван лугат ат-турк” сочетает в себе черты лингвистических и энциклопедических словарей.

Методы. В статье использовались методы, как лингвистический, описательный анализ объектов изучения в их диахронии и синхронии, сравнительно-исторический метод, историко-этимологический, элементы статистического метода.

Введение. По свидетельству тюркских письменных и материальных источников VIII века, а китайских, более чем на тысячу лет раньше, тюркоязычные народы были

преимущественно кочевыми скотоводами, земледелие у них играло вспомогательную роль. По описаниям китайцев, хюнну (хунну, сюнну), в которых часть исследователей видит предков тюрков, разводили пять видов скота: мелкий рогатый скот (козы и овцы), крупный рогатый скот, лошадей и верблюдов.

Одомашнивание мясо-молочных животных происходило с начала неолита (VIII тыс. до н.э.), когда человек переходил от присваивающих форм хозяйствования (собирательство, охота) к элементарному производству продуктов, именно в этот период появились зачатки земледелия, животноводства, возникли ремёсла. К числу первых одомашненных животных принадлежали козы и овцы, а также крупный рогатый скот, затем были приручены лошади и верблюды [27, 425–426]. Одновременно тюрки начали использовать в хозяйстве птиц.

Как у всех тюрков, в жизни татарского народа на протяжении всей его истории животноводство занимало очень важное место. Вполне объяснимо поэтому, что авторы двуязычных словарей XIX века старались зафиксировать в них названия животных, птиц, рыб.

Лексика данной тематической группы довольно тщательно изучалась в тюркском языкознании. У названий домашних и некоторых диких животных как особого раздела лексики также есть свои специфические особенности. Слова, связанные с хозяйственной жизнью, для тюркских народов являлись основными. Однако будучи терминами, они почти не имели внутреннего развития значений и мало подвергались фонетическим изменениям. Эти слова убедительно свидетельствуют о связи лексики с трудовой деятельностью тюркских народов. Большое значение тех или иных домашних животных в хозяйственной жизни тюрков определило обширное развитие терминологии, связанной с обозначением возраста, пола и породы животных. Для тех же домашних животных, которые не имели хозяйственного значения, эта терминология, напротив, отсутствует. Обо всем этом речь идет в статье А.М. Щербака «Названия домашних и диких животных» (1961).

Также в трудах К.М.Мусаева (1984), Д.Х.Базаровой (1978) объектом научного исследования были выбраны названия животных и птиц в тюркских языках, а в трудах З.Р.Садыковой (1994) и Э.И.Сафиной (2006, 2010, 2011, 2015) анализируются названия фауны и орнитонимы татарского языка.

Обсуждение. На страницах древнего словаря зафиксировано 31 наименование домашних животных и птиц. Из всех зафиксированных в “Диван лугат ат-турк” в современном татарском языке употребляется 21 лексема.. В Диване можно найти названия таких домашних животных, как *buzaу* ~ *бозау* `теленок`; *çoçuk* ~ *чучка* `свинья; *eşgek/eşjek* ~ *ишәк* `осел`; *it* ~ *эт* `собака`; *siуir* ~ *сыер* `корова`, *tewe/tewej* ~ *дөя* `веблюд`; *toңuz* ~ *дуңгыз* `свинья` и др.

Ниже рассмотрим несколько примеров.

В “Диван лугат ат-турк” слово *at* [1, 34] ~ *ат* употреблялось в значении `конь, лошадь`: *kuş kanatın er atın* ~ *кош канаты белән, ир аты белән* `птица крыльями, воин конем`.

В современном литературном языке *ат* употребляется в значениях: 1) лошадь; 2) шахматная фигура; 3) гимнастический снаряд; 4) *перен.* коньки, машина, велосипед, мотоцикл и др. [28,132].

Лексема *ат* широко используется в составе пословиц и поговорок: *ат азгыны тай була* `бродячий конь идет за годовалым жеребенком`, *арба ватылса – ат, бозау үлсә хатын гәепле* `сломалась телега – виноват конь, умер теленок – виновата жена`, *ат алсаң, арба кирәк, хатын алсаң, бар да кирәк* `купишь лошадь – телега нужна, женишься – все нужно`, *ат ачыуын тәртәдән алмыйлар* `не справясь с кобылой, дал по оглоблям`, *ат аунаган жирдә төк кала* `где конь катается, там и шерсть остается`, *ат аягына ат басмый* `конь коню на копыта не наступит` и др. [13, 55]. Есть фразеологические обороты *ат башынан алу* `радушно принимать гостей`; *ат башында йөрү*; *ат башыдай* `с лошадиную голову/очень большой`; *ат кебек эшләү* `работать как лошадь`; *ат күк* `как лошадь/ большой, дородный человеке`; *атлы барып жәяү кайткан* `не повезло` и т.д. [11,100-101].

Для татар, как и для всех тюркских народов, конь является не просто домашним животным, а тотемом, прародителем, оберегом от злых сил. У древних кочевников конь сопровождал мужчин на тот свет. В народе много предметов, связанных с конем, которые являются мифологизированными, например, *ат авызлыгы* `удила`, по поверьям татар, излечивают болезни рта; *ат дагасы* `подкова`, предмет, оберегающий от сплетен.

Таким образом, значение древнетюркского *at* `конь, лошадь` в татарском языке не подверглось изменениям.

Как видим, рассматриваемая лексема *at* – общее слово для всех тюркских народов и во всех языках обозначает одно – `верховая лошадь, конь для верховой езды`, это подтверждается семантикой производного глагола *атла-* садиться верхом на коня [27, 441], причем во всех тюркских языках он сохранился без каких-либо внешних и внутренних изменений.

Г. Вамбери сопоставлял *at* с *aj* *ajır*, а также с *ot/öt* `бык (*ud* – в МК). Есть мнение, что *at* восходит к *akt* `лошадь`, тувинскому *a't* на основании монгольского *ayta* `мерин`. Г. Рамстедт возводил анализируемую лексему к монгольским *ata* мерин` и *atan* холощеньый верблюд` [26, 197].

В словаре М. Кашгари *kulun* [1, 404] ~ *колын* обозначало `жеребенок`.

В современном татарском языке слово *колын* употребляется в аналогичном значении: `жеребенок до года`. В языке имеются производные от слова *колын*, например: *колынлы* `имеющий жеребенка`, *колынчак* `жеребенок сосунок`, *колынлау* `жеребиться` [30, 487].

Лексическая единица *колын* входит в состав устойчивых выражений *колын мае төшмәгән* досл. `еще не избавился от жеребячьего жира/не испытывавший невзгод (о молодежи)`, а также пословиц и поговорок *бия эштә йөрөп тирләсә, колын бушка йөрөп тирли* `кобыла потеет от работы, а жеребенок от пустой беготни`; *колын асрасаң, ат менәрсең* `вырастишь жеребенка, будет тебе конь`; *ат кешнәп колын табар; табышсыз егеттән колынлаган бия артык* `жеребая кобыла лучше бестолкового парня`; *алтмыш колын ат булмас* `шестьдесят жеребят не стоят одного коня` и др. [14, 480].

Данная лексическая единица употребляется в тюркских языках в различных фонетических вариантах, ср.: в с.-юг. *kulut*, хак. *xulun*, тоф. *hulun* – `жеребенок`, `кобыла`, тат. *kolın*.

Этимология слова пока не выяснена. Предположение о производной основе *kul* `плод, зародыш` пока несостоятельно. Возможно и междометийное происхождение слова (междометия-подзыва) [36, 132].

В словаре слово *taj* [3, 158] ~ *тай* зафиксировано так же, как и вышеупомянутое слово, в значении `жеребенок`. Например: *Tegür meniñ savımı bilgeleje aj / Tınar kalı atatsa kısırak sırtı taj* ~ *Минем сүземне җиткер галимнәргә, / бия ял итәр – биядән туган тай ат булса* `Донеси мои слова знатокам / Кобылы отдохнут, когда станут конями их жеребята`.

В современном татарском языке *тай* обозначает `жеребенок по второму году, т.е. годовалый`. В среднем говоре татарского языка есть выражение *сабан кәргән тай*, что обозначает `годовалый жеребенок` [32, 811].

Данную лексему можно встретить в составе многочисленных пословиц и поговорок, например, *ябага тайны хурлама, язга чыккач ат булыр* `не охайвай жеребенка-стригунка, к весне он конем станет`; *акрын барган аттан узган, йөгереп барган тайдан калган* `кто не спешит, тот коня обгонит, кто спешит, тот и от жеребенка отстанет`; *биясенә атлансаң, тае үзе ияреп кайтыр* `хочешь привести жеребенка, оседлай кобылу`; *корчаңгы тай да кашка булыр* `и паршивый жеребенок станет конем`, *тумаган тайның билең сындырма* и др. [14, 481-482]. Также есть фразеологические обороты *башка тай типмәгән* `жеребенок еще по голове не пнул/не дурак`; *тай мену* `посадить на жеребенка/отправить, избавиться`; *тай биреп башлаттым, ат биреп туктаттым; тайга тамга баскандай* и т.д. [10, 103].

Таким образом, в современном татарском языке древняя лексема сохранила свою семантику.

В словаре Кашгари лексема *адуг* [1, 95] ~ *айгыр* зафиксировано в значении `жеребец`.

В современном татарском языке слово *айгыр* употребляется в аналогичном значении: `жеребец`. В языке есть производные от слова *айгыр*, например, *айгырлану* `вести себя как жеребец, наброситься на кого-либо` [28, 298]. Данное слово входит в состав пословиц и поговорок: *айгыр өерен таишлас* `жеребец своего косяка не бросит`; *ике айгырны бер сарайга япмыйлар* `двух жеребцов в одном сарае не держат`; *айгыр белән уйнаган тайның аркасы яралы булыр* `у жеребенка, который играет с жеребцом, спина в будет в ранах`; *байтал яманы ике айгырды үчләштерер* `из-за дурной кобылы два жеребца подрались` и др. [13, 23].

Семантика данной лексической единицы, как и у предыдущих, сохранилась.

В словаре М. Кашгари можно найти множество мастей лошадей и других животных. Например, *boz* ~ *буд* `сивый`: *boz at* ~ *буд ат* `сивая лошадь`, *boz koj* ~ *бүз сарык* `овца светло-серой масти` [28, 122]; *kuba* ~ *коба* `светло-коричневый`: *koba at* ~ *коба ат* `лошадь, чья масть цветом между светло-коричневым и желтым`. В татарском языке *коба* обозначает светло-бурую, светло-коричневую, светло-желтую, палевую, бледно-бурую масть, что соответствует и описаниям М. Кашгари [28, 217]; *kula* ~ *кола* `саврасый, буланый`: *kula at* ~ *кола ат* `саврасый конь` [28, 233]; *tüm* ~ *дөм* `одноцветный`, как отмечает М. Кашгари, данная лексема означает одноцветную масть лошадей: *tüm kara at* ~ *дөм кара ат* `полностью черный конь`; *tüm torıu at* ~ *дөм туры ат* `полностью гнедой конь` [1, 338]. На сегодняшний день лексема *дөм* употребляется в значении *сплошной*, а также является усилительной частицей со значением *очень, сплошь*; *torıu/torıu* ~ *туры* `гнедой` [1, 373]; *kaşu kou* ~ *кашка сарык* `черная овца с белой головой` [1, 426]; *kaşu at* ~ *кашка ат* `конь с белой мордой, с черными ободками вокруг глаз`. В татарском языке также имеются вышеперечисленные лексемы, означающие масти животных. Тюрки подразделяли лошадей и по аллюру, в Диване зафиксирована лексема *югуа ат* ~ *юрга ат* `иноходец` [28, 174], что соответствует значению в татарском языке: *юрга* – `лошадь, способная ходить только иноходью`.

Таким образом, лексика, обозначающая родополовую дифференциацию, различные масти лошадей, сохранила древнетюркскую семантику.

Несомненно, что с древнейших времен и по сей день лошади занимают особое место в жизни всех тюрков, но кроме лошадей они содержали и другой домашний скот: коров, овец, коз, ослов. В словаре М. Кашгари много лексических единиц, обозначающих домашних животных. В “Диван лугат ат-турк” лексема *içek* [1, 111] ~ *инэк* употреблялась в значениях: 1) корова; 2) самка черепахи. В современном татарском языке для выражения названия коровы употребляется слово *сыер*.

Лексическая единица *siğir* > *сыер* [1, 364], как отмечает К.М. Мусаев, впервые встречается в словаре М. Кашгари [19, 83]. В более древний период данную лексему употребляли в значении `буйволица`: *suw siğiri* ~ *су сыеры* `буйвол` [24, 49].

В “Диван лугат ат-турк” в значении *бык* зафиксированы лексемы *öküz* [1, 59] ~ *үгез* `бык`, *boka* [28, 226] ~ *буга* `бык`: *öküz adakı bolıunça buzaıu başı bolsa jıu* ~ *үгез аягы булудан, бозау башы булу артык* `лучше быть головой теленка, чем ногой быка`, т.е. `лучше быть свободным, чем подчиняться кому-то`. В современном татарском языке лексема *үгез* имеет значение `бык, вол`. Слово входит в состав фитонима *үгез күзе* `арника` [33, 321].

Лексическая единица входит в состав пословиц и поговорок, например, *сау үгезгә черек салам зыян*; *балыкны йөзәргә, үгезне сөзәргә өйрәтмиләр* `не надо учить рыбу плавать, а быка бодаться`; *үгезнең үз билкәсе үзенә авыр түгел / үгезгә мөгез авыр түгел* `быку собственные плечи не в тягость` и др. [13, 529].

Ряд ученых - Б. Мункачи, Х. Педерсен, Ю. Немет, Дж. Клосон, А.М. Щербак - считают лексему *öküz* заимствованием из одного из индоевропейских языков. Г. Дерфер не согласен с этим, по его мнению, это собственно тюркское слово. З. Гомбоц сопоставлял анализируемую лексему с монгольскими формами *üker, ükür* `рогатый скот`. М. Рсянен

выдвигал гипотезу об алтайском происхождении *öküz*. Г. Вамбери считал, что *öküz* и *buğa* – производные от одной основы *ögür* – ‘мычать’ [26, 523].

Слово *boğa* употребляется и в современных тюркских языках, в частности – тур. *boğa* ‘созвездие Тельца’, гаг. *buga/bua/buwa* ‘кабан; дикий бык’, аз. *buğa* ‘созвездие Тельца’; кар. *buğa* ‘созвездие Тельца’, кбалк. *buğa* ‘бык-производитель’, кум. *buğa* ‘огромный, здоровенный (о человеке)’, тат. диал., ног., ккалп. *buğa* ‘бык-производитель’; кирг. *buğa* ‘бык-производитель’, алт. *puğa* ‘бык-производитель’; узб., уйг. *buğa* ‘бык-производитель’; сюг. *boğa* ‘бык-производитель’, хак. *puğa* ‘самец марала или оленя’, тув. *buğa* ‘бык-производитель’.

В древнетюркском языке слово *koj* [1, 31] ~ *куй* ‘овца’ употреблялось в значении ‘овца’.

В современном литературном татарском языке для передачи понятия овца употребляется слово *сарык*, а лексема *куй* означает только один из видов овец – ‘курдючная овца’. Рассматриваемая лексическая единица употребляется в составе пословиц и поговорок: *ак куй күргәч тә эче тулы май дип белмә*; *куй өстендә тургай оялы* означает ‘на овце воробей гнездится/жить в изобилии’; *бүре куйга дус булмас* ‘волк овце не товарищ’; *куркак егет куй башынан да куркар* ‘трус и овечьей головы боится’; *симезлекне куй күтәрер* ‘тучность пригожа овце’ и т.д. [14, 535-536].

Слово *koj* функционирует и в других тюркских языках, преимущественно в своей древней форме, ср.: в хак. *хој*; тур., аз. *kojın* и т.д.

Есть разные мнения о происхождении данной лексемы, одни сопоставляют ее с монгольским *konin*, другие, наоборот, рассматривают слово *konin* как тюркское заимствование [36, 24].

Для обозначения понятия ‘ягненок’ древние тюрки использовали лексему *kuzı* [28, 224]. В современном татарском языке слово *кузы* характеризуется ограниченным функционированием, хотя оно и имеет значение ‘ягненок’.

К. Мусаев отмечает, что в названиях овец отдельную, особую зону образуют поволжские тюркские языки, в которых приведенное выше общетюркское слово *куй* в современном языке вытесняется другим словом: тат. *сарык*, башк. *һарык*, чув. *сурах*. В первых двух языках как синоним существует и общетюркское название, с тем только различием, что оно несколько сузило свое значение и обозначает курдючную овцу, а не овцу вообще, это, в свою очередь, свидетельствует, по-видимому, о том, что первоначально тюрки разводили курдючных овец [19, 25].

В словаре М. Кашгари в значении ‘коза’ зафиксировано лексемы *keçi* / *eçkü* [3, 219; I: 128] ~ *кәҗә* ‘коза’.

В современном татарском языке слово *кәҗә* употребляется в аналогичном значении: ‘коза’.

Данное слово входит в состав фразеологизмов *кәҗә маен чыгару* ‘выпустить козье масло’, которое употребляется в значениях ‘уморить, измотать’; *кәҗәсе килеү* ‘заупрямиться, капризничать’; *кәҗә шакаллы* ‘с козьей бородой’ насмешливое выражение о человеке с жиденькой бородкой; *кәҗәсе артыннан калмый* ‘коза ходит за ним по пятам’, что соответствует значению ‘обидчивый’ [10, 195]. Слово *кәҗә* можно встретить в пословицах и поговорках: *кәҗәне макта, сыерны сау* ‘хвали козу, но дои корову’; *кәҗәнең сакалы озын да, акылы кыска* ‘у козла борода длинна, да ум короток’; *күпме кымыз бирсә дә, кәҗә бия булмый* ‘сколько бы коза не давала кумыса, все равно кобылой ей не стать’; *кәҗә ярлының сыеры* ‘коза – корова бедняка’ и др. [13, 314-315].

Б. Мункачи считал слово и сходные с ним формы заимствованиями. Согласно К. Брокельману, *eçkü* произошло от оклика, которым подзывают козу, с ним согласны Ю. Намет, М. Расянен [26, 35].

В словаре М. Кашгари лексема *teke* [28, 228] зафиксировано в значениях: 1) самец одного из видов оленей, из рогов которого делают лук; 2) козел.

В современном татарском литературном языке *тәкә* имеет значение 'козел' *кәҗә* *тәкәсе* или 'баран' *сарык тәкәсе*, а в значении 'олень' употребляется лексическая единица *болан*. Лексемы *тәкә* входит в состав пословиц и поговорок *ике тәкә башы бер казанга сыймый* 'две бараньи головы в один казан не лезут'; *тәкә сөзеп тау екмас* 'баран рогами гору не опрокинет'; *тәкалар сөзешкәндә кәҗәлар ял итә* 'когда бараны бодаются, козы отдыхают' и др. [14,538].

Рассматриваемое слово функционирует в современных тюркских языках: в тур., гаг., аз.; кар., кбалк., кум., ног., ккалп., тат., каз.; кирг.; узб. *teke* 'козел'. Таким образом, в современном татарском языке семантика древнетюркского *teke* подверглась сужению.

В словаре М. Кашгари содержится около шестидесяти наименований диких животных, часть которых употребляются в современном татарском языке. Подавляющая часть слов из этой группы употребляются в первоначальных значениях.

В словаре "Диван лугат ат-турк" Махмуда Кашгари слово *böri* [28, 220] ~ *бүре* обозначала 'волк': *böri koşnısın jemes* ~ *бүре күршесен ашамас* 'волк соседа не трогает'.

В современном татарском языке слово *бүре* употребляется в значении: 1) волк; 2) *перен.* злой, жестокий человек. Есть родовое подразделение татар под названием *бүре*. У татар, как и у многих тюркских народов, испокон веков к волку особое отношение, поскольку волк – прародитель, спаситель и покровитель тюрков, поэтому вполне объяснимы все многочисленные понятия, включающие в свой состав лексему *бүре*. Например, в составе таких ботанических терминов, как *бүре аягы* 'волчья лапа/плаун'; *бүре җиләге* 'волчьи ягоды'; *бүре җимеше* досл. 'волчьи плоды/кизилник черноплодный'; *бүре тырнагы* 'волчий коготь/горец змеиный' [28,475].

Лексема *бүре* входит в состав устойчивых выражений *бүре бавыр/бүре бавыры ашаган* 'жестокий'; *бүре башын ашардай булу* 'готов съесть волчью голову/быть голодным'; *карт бүре* 'старый волк/бывалый человек' и др. [28,476]; а также пословиц и поговорок *аюдант качкан* – *бүрегә / бүредән качып аюга юлыккан* 'от медведя убежал, на волка нарвался'; *бүре йонын алыштырыр, табигатен алыштырмас* 'волк меняет шерсть, но не меняет суть'; *эт өрә торыр, бүре йөри торыр* 'собака лает, волк ходит' и др. [14,430-433].

Как видим, лексема *бүре* со времен М. Кашгари расширила свою семантику, кроме прямого значения, у нее появилось и переносное.

В словаре М. Кашгари в значении 'волк' зафиксировано еще слово *kurt* [1, 342].

Автор словаря отмечает, слово *kurt* во всех тюркских языках обозначает животных отряда червеобразных. Огузы же словом *kurt* называют волка. Называние волка словом *kurt* имеет древние корни – в ряде тюркских племен существовал культ волка как родоначальника, поэтому существовал запрет на его упоминание и требовалось иносказательное обозначение волка – зверя. В диалектах турецкого языка слово *böri* употребляется в значениях 'червь, насекомое', 'скорпион', в туркменском языке волка называют *төҗек* [26, 220].

Есть мнение, что анализируемое слово восточно-иранского происхождения, но пока это не доказано. Возможно, наоборот, *böri* для восточно-иранского является тюркизмом. У лексемы есть и алтайские параллели, ср.: монг. *beltereg* < *berte-leg*, *berte çinua* 'волчонок'; *birin* 'медведица, тигрица'. Русское 'бирюк' также считается тюркизмом [27, 160].

В словаре М. Кашгари слово *tilkü* [1, 428] употреблялось в значении 'лиса'. Автор также отметил переносное значение слова – 'девочка, девушка': когда у женщины рождается ребенок, повитуху спрашивают *tilkü mü toydı azu böri mü* ~ *төлке тудымы алла бүреме* 'кто родился, лиса или волк'. Этим хотят узнать пол новорожденного. Под словом лиса подразумевают девочку, так как она лстива и хитра, как лиса, а под словом волк имеют в виду мальчика, так как он смел, как волк.

Следовательно, метафоризация понятия лиса произошла еще в древности.

В современном татарском языке лексема *төлке* имеет значения: 1) лиса; 2) *перен.* хитрый. В языке есть и производные от слова *төлке*, например, фитоним *төлкекойрык*

лисохвость луговой`; *төлкеләнү*- `вести себя как лиса/хитрить, лукавить`; *төлкече* `охотник на лис`. Лиса в народе считается олицетворением некоторых болезней, от которых проводят обряд *төлке теле* `заговор лисы` [32,856]. Лиса привлекала татар преимущественно из-за своего меха, из которого шили разные шубы.

Данная лексическая единица употребляется в составе пословиц и поговорок: *арыслан ачта төлке тук* `пока лев голоден, лиса сыта`; *бер карасаң – керне, икенсе карасаң – төлке* `посмотришь раз – вроде еж, посмотришь другой – лиса`; *карт төлке капкынга төшмәс* `старый лис в капкан не попадетсЯ`; *төлке жиде бүрене житәкли* `лиса семерых волков ведет`; *төлке үз койрыгын хурламас* и др. [13, 487]. Как видим, в современном татарском языке лексема *төлке* употребляется в тех же значениях, что и во времена М. Кашгари, но если древние тюрки лисьей хитростью наделяли только женщин, то сегодня эта характеристика распространяется и на мужчин.

Версия происхождения данной лексемы от *tük* `пух` с метатезой из *tüklü* несостоятельна, есть более надежная алтайская параллель *tül*- `волк, медведь` [27, 161].

Кроме вышеперечисленных лексических единиц, в Диване зафиксированы названия и других диких животных, например, *ajı/adı* ~ аю`медведь`; *arslan* ~ *арыслан* `лев`; *arkar* ~ `архар`; *bulan*~ *болан* `олень`; *pars* ~ *барс* `барс`; *karsak* ~ *карсак* `корсак`; *kunduz* ~ *кондыз* `; *kiři* ~ *керне* `еж`; *roqsuk* ~ *бурсук* `барсук` и др.

Лексические единицы, выражающие названия домашних и диких животных были зафиксированы и в двуязычных словарях татарского языка XIX века. Отрадно, они зафиксированы в данных источниках в тех же формах и значениях, как и в словаре М.Кашгари «Диван лугат ат-турк». Лексика словарей данной группы состоит из двух частей: «Домашние животные» и «Дикие животные». Прежде всего остановимся на названиях домашних животных. Примеры из словарей: ат – лошадь [6,22], тэкэ – баран [38,42; 16,19], сарык [20, 7; 6, 22; 38, 50; 20,105; 22,112; 23,171; 16,19; 16,24,], сарык бэрэне [23,171], баран киргизский – куй [8, 932; 38,83], үгез – бык [6, 22; 38,110; 16,19], үгез-бозау – бычок [38,111], жеребенок – тай [20,44; 38,44], колын [8,156; 6,22], жеребец – айгыр [8,156; 6,22; 38,7; 34, 157; 22,54], дунгыз – свинья [38, 67; 16,18], цуцкы – свинья [16, 24], бэрэн – ягненок [6, 22; 20, 225; 34,184; 22, 63; 23,55; 16,18; 16, 24].

В татарском литературном языке и его диалектах отмечается специфический состав слов, связанных с породой, мастью лошадей: ат – лошадь [6,22; 38,5; 34,9; 20,13; 16, 18; 16,23; 22,51; 23,23], лошадь – елки [8,266], тибэ торган ат – лошадь брыкливая [38,47], кара-сары ать – лошадь буланая [38,88], лошадь верховая – ялань ат [7,266], кюкь ат – лошадь сивая [38,77], алаша – мерин [20, 79; 16,18; 16, 23; 22, 47; 23,12; 21,14], кобыла – бия [8,235; 6,22; 38, 31; 34,249; 16,18], байтал [38, 31; Т., 1833, 245; 8, 235], кобылица – байтал [7,10], конь – ат [34, 9; 6, 22; 8, 241; 38, 5; 20, 67]. В «Сравнительно-исторической грамматике тюркских языков» ученые отметили семантический нюанс: тюркское ат – всегда «верховая лошадь, конь для верховой езды», это подтверждается и семантикой производного глагола атла – «садится верхом на коня» [27, 441].

К.Мусаев отмечает, что в названиях овец отдельную, особую зону образуют поволжские тюркские языки, в которых приведенное выше общетюркское слово куй в современном языке вытесняется другим словом: тат. сарык, башк. һарык, чув. сурах. В первых двух языках как синоним существует и общетюркское название, с тем только различием, что оно несколько сузило свое значение и обозначает курдючную овцу, а не овцу вообще, это, в свою очередь, свидетельствует, по-видимому, о том, что первоначально тюрки разводили курдючных овец [19, 25].

В некоторых западно-кыпчакских языках параллельно со словом дунгыз употребляется иное название – чучка. Это характерно и для татарского языка. В двуязычных словарях татарского языка XIX века этот факт также нашел своё отражение: цуцкы [16, 24]. Слово дунгыз характерно для мишарского диалекта и большинства говоров среднего диалекта. В западно-кыпчакских и юго-западных тюркских языках эта лексема также является основным

названием свиньи. Слово чучка в татарском языке употребляется в разговорной речи. Оно характерно для мамадышского говора Заказанья, говоров пермских и златоустовских татар. Считается, что наиболее древним из двух названий является дунгыз, которое в древних памятниках употреблялось прежде всего для обозначения дикой свиньи – кабана [25, 34-35].

К древнетюркскому слову оглак восходит сибирско-татарское улак, которое зафиксировано в словаре И.Гиганова в значении «козлёнок» [8, 225]. Известно, что многие этимологи возводят эту общетюркскую лексему к тюркскому огул-угыл «сын» [39, 212]. Слово зафиксировано в словаре М.Кашгари и в «Кодексе Куманикус». Употребляется также в значении «козлёнок, родившийся весной» в говорах среднего диалекта татарского языка [17,153].

В двухязычных словарях XIX века слово жеребёнок зафиксировано в разных вариантах: в трудах К.Насыри и М.Юнусова – тай [20, 44; 38, 44], в работах И.Гиганова и Ш.Габделгагазиза – колын [8, 156; 6, 22]. Слова тай и колын в татарском языке отличаются по своему значению, они обозначают разный возраст скота: *тай* – годовалый жеребёнок, *колын* – жеребёнок, не достигший годовалого возраста.

Слова тую – верблюд [7, 45; 23,61; 6, 22; 20,13], түә баласы [20,13] в современном татарском языке употребляются в форме *дөя, дөя баласы. Тәвә, тәвә, дәвә* являются диалектными вариантами. Наличие фонетических вариантов, по мнению А.М.Щербака, объясняется «региональным процессом лабилизации широкого гласного под влиянием последующего губного согласного звука» [35,106].

Во всех словарях богато представлена тематическая подгруппа «Дикие животные»: барись – барс [38,26], каплан [20,7], сусыгыры – буйвол [7,31; 20, 11], су узеге [38,53], бурсык – барсук [6,25; 38,26; 34,192; 16,17; 16,24; 22,56], тиен – белка [6,25; 16,24], кондыз – бобр [6,25; 16,27; 20,9; 38,84], камчат – бобр камчатский [6,25], буре баласы – волчонок [34,46; 22,53], чяшке – водяной зверек [23,156], кама – выдра [22,84], ас – горноста́й [38,5; 22,55; 23,22], керпе – ёж [6, 25; 38,82; 16,17], зайчик – коянцыгац [8,169], кабан – кыр дунгызы [20,62], каплань – леопард [34,65], толке – лиса [6,25; 16,17; 16,24; 20, 73; 38,45; 8,263; 23,199], болань – лось [38,48], аю баласы –медвежонок [38,8], тычкань –мышь [38,45; 20,83; 16, 17; 16,27], чичкань [8,288], мышенок – тычкан баласы [16,24], болань – олень [6, 25; Кр., 1888, 27], тигрь – тигр [Кр., 1888, 27], юлбарыс [6,25; 34,320; 20,203], сасы козән – хорек [6,25; 16,17; 16,27], шакал – шакал [20,222], арыслань – лев [6,25; 16,17; 16, 26; 20,72; 38,14; 34,24; 22,51; 23,21], куян – заяц [6,25; 16,17; 20,54; 8,169], буре – волк [6,25; 16,17; 38,26, 20,18; 22,62; 23,53].

Тюркское название льва имеет два варианта: с корневым -р (сюда же относится монгольское арслан – лев) и без него. Если принять за исходную форму древнетюркское *ар/ер* – «рыжий, бурый, красноватый» + *-сыл/-сил* и *ан* «зверь», то существует и другой вариант этимологизации: арыслан < *ар-сыл* «дикий; свирепый, лютой» + *ан* «зверь». Можно также предположить, что слово *арстан* восходит к слову *арс+ыл* «рычать»; *ар+сай* «оскалить зубы, торчать остриём» [15, 49].

Авторы словарей четко выделяют особь животных. Например, ана арыслань – львица [38,14], ургачи арыслан [8,266], аю – медведь [6,25; 16,17; 38, 8; 16,24; 20,78; 8,274; 22,54; 23,30], ата аю – медведь [самец] [34,46], ана аю – медведица [38,8; 20, 78], ургачи аю [8, 274], лев [самец] – ата арыслан [34,46], ана буре – волчица [22,53], ата куян – заяц [34,46], ата дунгыз – боровь [16,24].

В исследуемых словарях встречаются и разные фонетические варианты названий животных: фил – слон [6,25; 38,73; 8,548], пел – слон [16,17; 16,27].

Лексема каплан [20,7] представлена в древне - и среднетюркских письменных памятниках без фонетических модификаций: каплан – тигр [9,421]. В памятниках чагатайского языка это слово встречается в значении «леопард, пантера» [Кадирова, 2001, с.36]. В значении «тигр» слово *каплан* распространено в ряде современных тюркских языков.

Как отмечает В.Х.Хаков, многие из этих названий зафиксированы в древнетюркских письменных памятниках, например, в «Кодексе Куманикус». Слова толке, бори, барс, куйан, тиен отмечены и в турецко-арабском словаре 1245 года [35,37–38]. Несмотря на древность этих слов, они дошли до наших дней. Однако существует и некоторые исключения. Слова сусыгыры – буйвол [7,31; 20,11] су үгезе [38,53] не являются активно употребительными. В современных русско-татарских словарях буйвол не переводится на татарский язык [РТС, 1985, с.49].

Среди названий животных имеются и диалектные слова, например: анн – зверь [Г., 1900, с.36], ургачы – самка – [7,36], иргакъ – самец [7,36], кяркадан – единорог [7,36], юша – олень [7,36], акъкиякъ – дикая коза [7,36], уршян – ласка [7,37], варте – бурундук [7,37], буга – порос [7,37], симяляк – овчарка [7,37], шомран - суслик [6,25].

Лексема ан не сохранилась в современном татарском языке в значении «животное», она существует лишь в качестве древнего корня в таких словах, как *куян, арыслан, болан, эрлән, йомран*.

Заключение. Современная тюркология достигла серьезных успехов в изучении тюркоязычных письменных памятников. Эти достижения играют большую роль в изучении эволюции тюркских языков, а также в описании процесса культурно-исторического становления отдельных народов.

Большой интерес представляют работы, в которых авторы обращаются к древнетюркскому письменному памятнику “Диван лугат ат-турк” Махмуда Кашгари для выявления тех или иных языковых явлений. Вместе с тем, в татарском языкознании фундаментальный труд Махмуда Кашгари остается недостаточно изученным. Нет специальных монографических исследований, посвященных сравнительно-историческому освещению древнего памятника с современным татарским языком, не подвергался анализу его лексический состав, не рассматривались зафиксированные в словаре лексических единицы и т.д. Все это обуславливает актуальность темы данной статьи.

Новизна работы заключается в том, что в ней впервые проведено комплексное изучение лексики словаря “Диван лугат ат-турк” в сравнении с современным татарским языком, двужызычными словарями татарского языка XIX века; систематизирован и классифицирован словарный состав тюркской лексики “Животный мир” исследуемого памятника и словарей; исследованы лексико-семантические параллели древнетюркского и татарского языков.

Изучение тематической лексики животного мира в словаре М.Кашгари и в двужызычных словарях татарского языка XIX века позволяет более чётко выделить основные этапы в развитии терминологии татарского языка. При этом выясняется, что отдельные слова заняли устойчивые позиции в лексике изучаемого периода; некоторые исчезли из оборота, а другие сохранились без каких-либо заметных изменений их внешней формы или значения.

И что особенно важно, исследуемые лексикографические труды показательны в плане выяснения общих линий и тенденций, направлений в эволюции словарного состава татарского языка в тесной связи с историей татарского народа.

Список литературы

1. Divanü lügat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. C. I. / перевод Б. Аталая. – Ankara, 1992. – 530 s.
2. Divanü lügat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. C. II. / перевод Б. Аталая. – Ankara, 1992. – 366 s.
3. Divanü lügat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. C. III. / перевод Б. Аталая. – Ankara, 1992. – 452 s.

4. Divanü lügat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. С. IV. / перевод Б. Аталая. – Ankara, 1992. – 885 s.
5. Воскресенский А. Русско-татарский словарь с предисловием о произношении и этимологических изменениях татарских слов А.Воскресенского. – Казань, 1894. – 374 с.
6. Габделгазиз Шигабутдин. Перевод съ татарскаго на русский языкъ или словарь– Казань, 1893. – 72с.
7. Гиганов И. Слова коренные, нужнейшие к сведению для обучения татарскому языку, собранные в Тобольской главной школе учителем татарского языка, Софийского собора священником Иосифом Гигановым и юртовскими муллами свидетельствованные. – СПб., 1801. – 75 с.
8. Гиганов И. Словарь российско-татарский, собранный в Тобольском главном народном училище учителем татарского языка И.Гигановым и муллами юртовскими. – СПб.: Имп. АН, 1804. – 627 с.
9. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
10. Исәнбәт Н. Татар теленәң фразеологик сүзлегә: 2 томда. – Казан: Татар.кит. нәшр., 1990. – Т. 2. – 365 б.
11. Исәнбәт Н. Татар теленәң фразеологик сүзлегә: 2 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – Т. 1. – 495 б.
12. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре . –Казан: Тат.кит.нәшр., т.3, 2010. – 798 б.
13. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. – Казан: Тат.кит.нәшр., т.1, 2010. – 622 б.
14. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. –Казан: Тат.кит.нәшр., т.2, 2010. –748 б.
15. Кадилова Э.Х. Исследование лексики поэм Мухамедьяра (XIV в.) в сравнительно-историческом плане: дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 1999. – 176 с.
16. Краткий татарско-русский словарь с прибавлением некоторых славянских слов с татарским переводом. – Казань, 1880. – 55 с.; 1882. – 55 с.; 1886. – 96 с.; 1888. – 96 с.; 1891. – 96 с.
17. Кузьмина Х.Х. История татарского языка (XIII – первая четверть XX в.) – Казань: Фикер, 2003. – с. 48-136.
18. Кукляшев С. Словарь къ татарской хрестоматии / С.Кукляшев. – Казань, 1859. – 106 с.
19. Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1975. – 356 с.
20. Насыри К. Полный русско-татарский словарь с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как научные термины / К. Насыри. – Казань, 1892. – 263 с.
21. Насыри К. Татарско-русский словарь. – Казань, 1878. – 120 с.
22. Остроумов Н.П. Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещеных татар Казанской губернии / Н. Остроумов. – Казань, 1876. –145 с.
23. Остроумов Н.П. Татарско-русский словарь. – Казань, 1892. – 246 с.
24. Русско-татарский словарь. – М.: Русский язык, 1985. – 733 с.
25. Садыкова З.Р. Зоонимическая лексика татарского языка – Казань, 1994. – 130 с.
26. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Прогресс, 1974. – 767 с.

27. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: в 4-х т. Т.4: Лексика. – М.: Наука, 1997. – 800 с.
28. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. – Казан: тат. кит. нәшр., 2015. – Т. 1. – 475 б.
29. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. – Казан: тат. кит. нәшр., 2016. – Т.2. - 726 б.
30. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. – Казан: тат. кит. нәшр., 2017. – Т.3. - 744 б.
31. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. – Казан: тат. кит. нәшр., 2018. – Т.4. - 760 б.
32. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. – Казан: тат. кит. нәшр., 2019. – Т.5. - 908 б.
33. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. – Казан: тат. кит. нәшр., 2021. – Т.6. - 912 б.
34. Троянский А. Словарь татарского языка и некоторых употребительных въ немъ речений арабскихъ и персидскихъ, собранный трудами и тѣченіемъ учителя татарского языка въ Казанской семинаріи священника Александра Троянского и напечатанный съ дозволенія комиссіи духовныхъ училищъ, в 2 т.. – Казань, 1833. – Т. 1. – 629 с.; – Казань, 1835. – Т. 2. – 340 с.
35. Хаков В.Х. Татар милли теленң барлыкка килүе һәм үсеше. – Казан: Каз. универ. нәшриәте, 1972. – 224 с.
36. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Вопросы исторического развития тюркских языков. – М., 1960. – С. 82-172.
37. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские лексические основы на букву «Қ». – М., 2000. – Т. 6. – 264 с.
38. Юнусов М. Татарско-русский словарь наиболее употребительных слов и выражений. – Казань, 1900. – 115 с.
39. Юсупова А.Ш., Туэрсюнтай Г. Лексико-семантическая группа «животный мир» в словарях татарского языка XIX века // Филологические науки. Вопросы теории и практики. В 2-х ч. Ч. II. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 3 (33). – С. 211-213.

Рәуфи:

Kazan Federal Universiteti
f.e.d., prof. Gülşat Galiulina

UDK: 81-11

MAHMUD KASHGARI FOUNDER OF LEXICOGRAPHIC SCIENCE

Raushangul Avakova

Doctor of Philological Sciences, professor

KazNU named after Al-Farabi

avakova.raushangul@kaznu.kz

Orcid: 0000-0003-4631-1755

Ilyas Samatov

KazNU named after Al-Farabi

PhD student of Turkic studies and language theory

samilka12@gmail.com

Orcid: 0009-0007-5165-5233

Almati, Kazakhstan

Summary

The explore is devoted to the lexicographic dictionary of the encyclopedist scientist Mahmut Kashkari. M. Kashkari laid the foundations of the dialectology of Turkic languages history using the historical-comparative method inherent in the history of Turkic explories. We can see his information, that the Turkic tribes settled down in XI century and adopted the urban culture. It lists the modern Turkic tribes in order of geographical location from west to east and provides the map of their location. Ethnographic, historical and geographical data are also given while explaining the words specific to the language of a particular tribe. Based on this information, it is possible to find out where the Turkic tribes lived in XI century, with whom they were neighbors. Mahmut Kashkari mentions the small clans of the Oghiz tribe and names the symbols used by each of them. Advises representatives of other nations to learn Turkish.

Key words: lexicography, dictionary, comparative-historical method, Turkic languages, Turkic ethnos.

МАХМУТ КАШКАРИ: ОСНОВОПОЛОЖНИК ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ НАУКИ

Раушангуль Авакова

доктор филологических наук, профессор

КазНУ имени Аль-Фараби

Ильяс Саматов

КазНУ имени Аль-Фараби

аспирант кафедры тюркологии и теории языка

Алматы, Казахстан

Резюме

Исследование, представленное в данной статье, посвящено анализу лексикографического словаря выдающегося ученого-энциклопедиста Махмута Кашкари. Махмут Кашкари заложил основы диалектологии и истории тюркских языков, используя при этом историко-сравнительный метод, который является важным инструментом в исследованиях тюркологии. В ходе исследования были выявлены ценные сведения о тюркских племенах, включая информацию о их появлении в XI веке и принятии городской культуры. Особое внимание уделено представлению современных тюркских племен и их географическому распределению, что дополнено наглядной авторской картой Махмута Кашкари. Махмут Кашкари упоминает небольшие кланы племени огузов и называет символы, используемые каждым из них. В работе также рассматриваются этнографические, исторические и географические аспекты, объясняющие лексические особенности того или иного племени. Исследование завершается ценным советом Махмута Кашкари, рекомендующим представителям других народов изучать тюркские языки язык, что подчеркивает практическую значимость результатов работы. Данное исследование не только представляет ценную информацию о прошлом

и настоящим тюркских племен, но и является важным вкладом в лексикографию и историю языков, благодаря тщательному анализу Махмута Кашкари и его методологическому подходу.

Ключевые слова: лексикография, словарь, сравнительно-исторический метод, тюркские языки, тюркские этносы.

MAHMUD KAŞĞARI LEKSIKOQRAFIYA ELMININ BANISI KİMİ

Rauşangul Avakova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Əl-Farabi adına Qazaxıstan Dövlət Universiteti
Ilyas Samatov
Əl-Farabi adına Qazaxıstan Dövlət Universiteti
Türkologiya və dil nəzəriyyəsi üzrə doktorant
Almatı, Qazaxıstan

Xülasə

Tədqiqat ensiklopedist alim Mahmud Kaşğarının "Divani lüğət-it türk" əsərinə həsr olunub. M. Kaşğari öz əsərində tarixi-müqayisəli metoddan istifadə etməklə türk dilləri tarixi və dialektologiyasının əsasını qoymuşdur. Divanda XI əsrdə türk tayfalarının məskunlaşaraq şəhər mədəniyyətini mənimsəmələri haqqında onun məlumatlarını görə bilərik. Kaşğari öz Divanında müasir türk boylarını qərbdən şərqə doğru coğrafi yerləşmə sırası ilə sadalayır və onların yerləşdiyi ərazinin xəritəsini təqdim edir. Konkret bir tayfanın dilinə xas olan sözlərin izahı zamanı etnoqrafik, tarixi və coğrafi məlumatlar da verilir. Bu məlumatlar əsasında XI əsrdə türk tayfalarının harada yaşadıklarını, kimlərlə qonşu olduqlarını öyrənmək olar. Mahmud Kaşğari Oğuz tayfasının kiçik boylarını qeyd edir və onların hər birinin istifadə etdiyi simvolların adını çəkir. Başqa millətlərin nümayəndələrinə türk dilini öyrənməyi məsləhət görür.

Açar sözlər: leksikoqrafiya, lüğət, tarixi- müqayisəli metod, türk dilləri, türk etnosları

Relevance: The problem of lexicography cannot be recognized only as a list of dictionaries. The names included in the dictionary should be evaluated first of all as relics of the customs and worldview of the people of each time. because the inner meaning structure of each name, especially in phraseological units, proverbs, in the inner meaning structure of ethnographic names, the manifestations of the folk worldview, and traces of national traditions are well preserved. The history of lexicography can be considered from linguistic and cultural points of view. It is true that, in the end, it also allows us to describe the cognitive aspect of linguistic units.

The theory of lexicography can achieve correct results only if it is based on the history of lexicography. Without the history of lexicography, it is impossible to develop its theory. These can be recognized only in close connection with each other, mutual unity.

Research methods. In addition to the methods of descriptive, historical and comparative analysis, methods of summation, formulation, text analysis and determination of the number of lexical units were used in the article.

Introduction: In the development of human culture, various dictionaries have been created. They have different goals and are created in different systems and structures. folk tradition represented by linguistic symbols is marked in the dictionary. Through the dictionary, folk patterns were written down and played the role of a genealogy of folk knowledge and skills.

The earliest and the most valuable Turkological studies written by Arabic-speaking scholars came from the Turkic dynasty. "Divan-i Lugat It-Turk" dictionary of Baghdad scientist Mahmud Kashkari. In his "Diwan-i", the great scholar writes: "I wrote this book with the wish to have infinite honour and an inexhaustible source, and I prayed to one God and named it "Diwan-i Lugat it-turk" - a collection of the dictionary of Turkic languages.". We believe that the common features and distinguishing features of all the Turkic languages, which represent the unity of the Turkic

languages, have been determined, the relevant laws have been systematized, the grammar of the written Turkish literary language has been created, and the vocabulary has been collected.

At the very beginning of his "Diwan" about the purpose of writing Kashkari's work, he said: "I saw that God created the garden and wealth in the star of the Turks, and turned the cosmos over their kingdom. God called them "Turks" and gave them country and power. He removed the rulers of our time from the Turks and put the will of other peoples in their hands. He made them the leaders of the people, supported them in righteous deeds and made those who were with them noble and dignified.", he placed them in the highest place of the earth, where the air is clean, and he considered them to be his army. Because Turks have good qualities such as charm, decency, cheerfulness, kindness, justice, humility, respect for the elderly, and keeping their word. Thus, after enumerating the many God-loving qualities of the Turks, he said: "To avoid the bullets of the Turks, every intelligent soul must follow their path. "There is no other way than to learn their language in order to find their satisfaction and to be able to express one's sorrows and needs," he explains his ultimate goal. That is, during the period of the Arabic language as the language of culture and civilization, knowledge and science, and most importantly, the language of the Holy Qur'an, which was honoured by the Muslim Eastern peoples, by revealing the semantic and personal qualities of the Turkish vocabulary, by showing its infinite richness, the Turkish language is no different from the Arabic language. proves no less. He glorifies the virtues of the Turks and warns that the future of the growing Turkish nation is great. Future promotes the fact that it will be in the Turkish language and invites other nationalities to learn the Turkish language. Not only inviting, but also comprehensively analyzing proverbs and idioms, poems and proverbs, ethnonyms and toponyms of the Turkish people, introducing the literature and culture of the nation, traditions and customs created for virtue, spirituality and worldview, and introducing the Turks and the Turkish language. wants to kiss. It is probably this quality that made "Diwan" so popular.

Theoretical basis: The first version of the finished "Diwan-i Lugat-it Turk" was probably copied by the Iranian Muhammad ibn Abulfath two centuries later, on August 1, 1266. The following is written about him at the end of the copy: "Muhammad ibn Abubakir ibni Abilfatih (may God bless him!) a resident of Sawa and later Sham, that is, Damascus, copied this book from the original and finished it on the twenty-seventh Sunday of the tenth month in the year 664."

This copy was first found in 1914-1915 by Turkish scientist Ali Amiri in the cart of a seller of antiques in the Istanbul market and bought it. He entrusts the editing of the manuscript to Kilasli Rifat. Rifat made a copy of the work and published the first and second books in 1915, and the third book in 1917 in Istanbul. And the first copy is kept today in Fatih Library in Istanbul.

The first translation of "Diwan" was made in Turkish by Mualim Ryfat in 22 notebooks. However, due to World War I, political instability and civil war in the country, the translation was not published. in addition, Abdullah Atif Tuzuner and Abdullah Sabri Carter also translated it into Turkish. However, none of these are published. All of them are still kept in manuscript form in the libraries of Turkey. Under the leadership of Atatürk, on September 26, 1932, at the 1st Turkish Language Conference organized in Dolmabahçe Palace, the task of translating the work was again assigned to Mualim Ryfat. Ryfat, who re-translated for the second time, met with Nejmi Dil, the general secretary of the Turkish Language Society, and Besim Atalay in Dolmabahçe Palace for publication. however, the negotiations failed and were not published again. At the end of 1937, Besim Atalay took over the translation work under the patronage of Nejmi Dilmen, and in 1940-41, the first Turkish translation was published. This translation has not only been the basis for the publication of many works for many years but also became the basis for translations in other languages. In 1960-63, the publishing house of the Academy of Sciences of Uzbekistan published 3 volumes under the name "Turkish Words Divani". Translated and prepared for publication by Salih Mutallibov. Gani Abdurrahmanov and Salih Mutallibov, who developed the index dictionary of the monument, published it as the 4th volume in 1967.

In 1955, the brothers Muhammad Peyzi and Ahmet Ziyai, in 1963-66, Sairani translated the work into modern Uyghur, but it was not published due to the political instability in East Turkestan.

Finally, in 1978, the issue of translation into Uyghur and Chinese languages was put on the official agenda. It was translated by the members of the council established under the Academy of Sciences of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region and was published in 1981-84. In 2002, a Chinese translation was made based on this work. Between 1982-85, it was translated into English at Harvard University is published under the name "Mahmud al-Kashgari Compendium of Turkic Dialects (Diwan-i Lugat at-Turk) "It was Askar Egeubaev who first spoke the relic in the Kazakh language and prepared it for publication. Volumes 1-2 were published in 1997, and volume 3 in 1998 under the name "Turkic Dictionary". "Dictionary" was translated into Russian by Zifa-Alua Auezova in 2005 and published in Almaty. Also, in 2004, professor Huseyin Duzgun translated it into Persian language in 1 volume, and Ramiz Esker translated it into Azerbaijani language in 2006. as we can see, translations of "Diwani Lugat it-Turk" published in Turkish, Kazakh, Uyghur, Uzbek, Azerbaijani, Chinese, English and Persian languages are still relied on by thousands of candidate and doctoral dissertations and fundamental research works.

"Diwan-i Lugat It-Turk" has not yet been studied enough. Even so, the language of this work cannot be limited to only one vernacular. It contains elements of the languages of today's Central Asia and Kazakhstan, the Volga-Ural region, and even all the Turkic peoples who live in the North Caucasus. The book "Diwan-i Lugat It-Turk" is not simply the vocabulary and grammatical structure of the language, but also it is a consistent with the materials of the modern Kazakh language. This alone proves that it is very necessary to conduct research works of Kashgari's work in terms of its proximity to the Kazakh language.

Of course, it's a fact that the surpassing and incomparable honour of "Diwan" dominated the career of Kashgari is that he collected the vocabulary of the language of the Turkic tribes a thousand years ago and added it with examples. As a result of the statistical analysis of the Kashgari dictionary to this day, consistency is not observed. K. Brockelman's work "Mütteltürkischer Wortshats nach Mahmut al-Kashgaris Divan Lugat at-Turk" contains 7993 words, while the number of words in Besim Atalay's Index dictionary is 8783 Abdurrahmenov and Mutallibov's index contains 9222 words, while Vefa Nalbant's dictionary contains 8624 words. The reason for this difference in statistics can be explained by the fact that some researchers have taken some of the registered words in "Diwan" as individual words.

In addition to general Turkic words, the diwan contains words unique to tribes such as Oghuz, Kypchak, Kyrgyz, Yagma, Uyghur, and dialect words used only in a certain region. also focusing on anthroponyms, ethnonyms and toponyms and providing detailed information about them gives "Diuan" not just a dictionary, but also an encyclopedic tone. That is, "Diwan" can be called "encyclopedia directory of Turkic peoples". thus, the vocabulary of "Diuan Lugat" reveals not only the language, but also the historical aspects of the spiritual and material culture of the Turks. Every person who studied the words, the concept of family and kinship relations, old and new beliefs, social and state structures, economic life and customs, national handicrafts, types of food, weapons, etc., of the Turks Undoubtedly, it is full of unparalleled information about its features.

M. Kashgari's connection of the "Dictionary" with the geographical map of the Turkic world lay the main beginnings of areal (geographical) linguistics. On the map, the east is at the top, the west is at the bottom, the north is on the left, and the south is on the right. "World map" in "Diwani lugat it-turk" by Kashgari is a set of the "Dictionary" text as a geographical map, it is established in the geographical map of the Turkic world of the names of the tribes, rivers, lakes, seas, villages, regions, cities, mountain passes in the places where they are located. also "Sozdik" is a textual explanation of the map. M. Kashgari draws the borders of the Turkic lands. It is written that the land of the Turks starts from the Khazarian Sea, covers the territory from Rum to Chin, and occupies the land of 5 thousand farsakhs in length and 3 thousand farsakhs in width (1 farsakh - 2250 meters). All these are said to be placed in a circular circle in the shape of the earth for clear visibility. This shows that even 5 centuries before Copernicus, the fact that the earth is spherical was not new to the Turks, they knew it well.

It was the first map of the world drawn by a Turkish citizen. If we judge from the point of view of the possibility of geography science in the conditions of 1000 years ago, it was developed at a very high level.

M. Kashgari laid the foundations of areal (geographical) linguistics in the history of world linguistics by using a geographical map in the scientific work on the languages of the Turkic tribes.

This map of Kashgari is also distinguished by being the first map in the world to put Japan on the world map. The scientist showed Japan as an island in the east under the name "Zhabarka". Japan entered the world map only 400 years after the Kashgari's map.

"Dictionary of Words of Turkic Languages" focuses primarily on the account of lexicographic heritage. Kashgari uses his way of arranging words. It first gives words consisting of a few letters, and then it develops according to the number of letters. It is said that what words should be given and what words should not be given, that is, only active words used in the language of the tribes at that time should be given. This proves that the author worked on a preconceived principle. he doesn't consider creating a dictionary as giving words that he somehow knows and hears. At the same time, the author distinguishes between active words and passive words in the vocabulary of the language and considers them to be two different phenomena. The lexicographic value of the "Collection of Turkish Language Words" does not end there. where antonyms and synonyms, homonyms and metaphors, and dialectal words are explained separately. Such systematization and observation were a great success for linguistics in Kashgari's time. The author claims that he did not include obsolete words and foreign words in the dictionary. Of course, from the point of view of today's Turkish history, it would be a very important thing to present them in the "Dictionary". However, the author sticks to his principle from beginning to end.

Mahmud Kashgari who collected the speech dialect and vocabulary of the Turks and made a book, named his work "Diwan-i lugat it-Turk". The word Diwan is said to be a poem in Arabic written by a poet in alphabetical order. Mahmud Kashgari's work written from the point of view is used in the dictionary meaning of divan. In the Arabic-Russian dictionary of Kh.K. Baranov, the word dictionary, whose roots are from the Arabic language, means sentence, word, vocabulary and language, the language of one people [2, 465]. In his works, Mahmud Kashgari used the word dictionary in the non-individual plural form in the sense of "speech of the Turkic peoples". Mahmud Kashgari tried to widely show the tools and vocabulary of the written language of that time in his work.

Mahmud Kashgari set the following goal: to consider only words related to the Turkish language. Therefore, in the dictionary, we can find words for clothes, household equipment, agricultural products, weapons, musical instruments, clan and tribal names, food names, animals, plants, names of the sun, moon, year, cities, diseases, and games. Ethnonyms, toponyms of 29 tribes. He emphasizes family names and names of clothes, food, customs and traditions, and describes them down to the symbols of small clans. At that time, the perception of the world, ethnic norms and values, and the habit of self-behaviour of the Turkic peoples are reflected in the language. historical and cultural relations between different tribes, and some historical events in the territory of Kazakhstan and Central Asia (for example, the campaign of Alexander the Great) are presented according to Kashgari's map, they are from Rum to the East: Begemen, Kyfgan, Oghuz, Yemen, Bashkir, Basmyl, Kai, Yabaku, Qatar, Khyrgyz, further Chigel, Tuhsi, Yagma, Ugrak, Charuk, Chomyl, Uyghur, Khitay, Tagut, Tabgash.

The number of words belonging to different Turkish tribes in the "Diwani Lugat-it Turk" dictionary is as follows:

Oguz: 185

Kipchak: 45

Source: 39

Argu: 36

Yagma: 23

Total: 348

The great scientist collects 6800 Turkish words (110 names of places and waters, 40 different peoples and tribes) in a book consisting of 3 volumes, 8 books, and explains in Arabic. The book contains 242 verses, 262 proverbs and sayings. It is amazing that 875 words and 60 proverbs in "Diwani" can be found in the Kazakh language without any changes. Mahmud Kashkari wrote "Diwan-i Lugat it-Turk" divided into eight parts: 1. Hamza book (words starting with the alphabet); 2. Salim book (words without alphabet, words wav, yay); 3. Muzagav book (double-sounding words); 4. Missal book (words beginning with the letter yay); 5. Book with three letters; 6. Book with four letters; 7. Book of nasal sounds; 8. A book with double consonants. the examples given in them are divided into "nouns" and "verbs" for each book. In the books, they form nouns first, then verbs. The number of verbs and nouns found in the works of the great medieval scholars of the Turkic peoples is as follows [4, 99]:

	Noun	Verbs	Everything
Diwan-i Lugat it-Turk	5147	3477	8624
Kutadgu Bilig	2015	946	2961
Hibuat-ul-haqaiq	943	363	1306
Diwani Hikmet	1881	327	2208
Everything:	11411	5687	17098

"This book - writes Mahmud Kashkari - I wrote in alphabetical order, illustrated it with proverbs, sadjas, proverbs, poems, rajaz (military poems) and prose passages. I simplified the difficult, explained the incomprehensible, and worked for years: to introduce (the students of the book) to their (Turks) customs and knowledge, to tell them the poems they read, the proverbs they use to tell them wise stories on happy and unhappy daysI wrote a note to convey to the speaker, and he to the next speaker. besides (the words), I collected the mentioned subjects and well-known (frequently used) words in the book, so the book rose to a high level and reached a clear priority."

Baskakov N. A. Kashkari was called a "pioneer of the comparison of Turkic languages", Samoilovich A. N - called "Radlov of the 11th century". The content of work consists of many priceless economic, material, spiritual values of Turks. there are literature, geographical and astronomical data, language features and scientific research works. Academician I. A. Kononov divides "Diwani" into 5 areas depending on the coverage of materials:

- 1.Vocabulary, lexicon of the defined tribe.
- 2.Information about the places of residence of the Turks.
- 3.Grouping of Turkic languages.
- 4.Details of historical phonetics and grammar.
- 5.Information about the history, geography, ethnography, poetry, folklore of the Turks.

Professor A.N. Kononov rightly emphasizes in his works that Mahmud Kashgari was first of all close to his native people. One of the factors that contributed to the comprehensive and deep understanding of people's lives was the research approach of the scientist from Kashgar to the Turkic way of life. the great teacher left an excellent example of studying the life of people, considering the ethnic characteristics of people in connection with his ethnic education. child and his upbringing, traditions and customs related to education, folk holidays, and artistic influence of nature born to man - all these are topics that Kashgari paid special attention to. The teacher highly appreciated the oral creativity of the people and the pedagogical experience reflected here. He clearly showed that if the representatives of the scientific point of view want to spread knowledge to the people and bring them to a high ideological level, they must first know their "inner life". in this sense, the scientist himself was moral, his warm feelings and interest for the people, first of all, showed in his work on "Peculiarities of Turkic languages". The stories, poems, legends, and songs collected by the Kashgar scientist turned out to be the beginning of Turkic literature. The author supplemented each of these examples with behavioural principles taken from Turkish folklore - proverbs and sayings. This strengthened the logical conclusion of the work.

The work "Diwan-i Lügat It-Türk" should not be understood as only a dictionary. In addition to individual words, there are numerous examples of oral literature and valuable historical data of the peoples who settled Central Asia in the 11th century.

List of references:

1. Ahmet Bican Ercilasun, Yirminci Yirminci Yuzyıla Türk Dili Tarihi from the Beginning, Akçağ Yay., Ankara 2004, p. 358.
2. Baranov H.K. Big Arabic-Russian dictionary. - 12th edition, st. - M.: Zhivoi Yazyk, 2008. Vol. 1. - 796 s.
3. Baskakov N.A. Turkic languages. - Moscow, 1996 - 208 p.
4. Old Turkic dictionary. - L.: "Nauka", Leningrad department. 1969. - 678 p.
5. Emek Üşenmez, Karahanlı Türkçesi Sözlüğü, (Published Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Ünv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2006, p. 116
6. Kashkari Mahmud. The bottom is a Turkic language. - Almaty, "Mother tongue", 1993. - 192 p.
7. Mahmut Kasgarlı. Divanu lügat-it-Türk. Translated by B. Atalay. Ankara 1939 (1), 1940 (2), 1941 (3), 1943.
8. Najib E.N. Studies on the history of Turkic languages XI-XIV centuries. - Moscow: Nauka, 1989. - 290 p.

Rəyçi:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
f.e.d. Şəbnəm Həsənlı-Qəribova

UOT: 811.512.161

M. KAŞĞARININ "DİVANÜ LÜGAT-İT TÜRK" ƏSƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİKASI

Məhərrəm Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Azərbaycan
mammadovmaharam@gmail.com
Orcid: 0000-0003-0608-7226

Xülasə

Məqalədə M.Kaşğarının "Divanü lüğat-it türk" abidəsində işlənən sözlərin Azərbaycan dili şivələrində mühafizə olunması araşdırılır. "Divan"dakı sözlər Azərbaycan dili şivələrində müxtəlif forma, məna və kəmiyyətdə qorunub saxlanmışdır. Belə sözlərin bir qismi həm ədəbi dil və dialektlərdə, digər qismi isə ədəbi dildə arxaıqlaşmış, dialektlərdə isə işikliyi itirməmişdir. Məqalədə yalnız dialektlərdə işlənən sözlərdən bəhs olunur və onlar ilkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər, ilkin mənasını saxlamaqla, fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər və semantik dəyişikliyə uğrayan sözlər şəklində qruplaşdırılmışdır. Həmçinin sözlərin tarixi inkişafı izlənilmiş; qədim türk yazılı abidələrindəki forma və mənası orta yüzilliklər yazılı abidələrlə, müasir türk dilləri və dialektləri ilə müqayisə olunmuş, baş verən dəyişikliklər, fərqlənmələr izah edilmiş, tarixi və müasir arealı müqayisə olunmuşdur.

Açar sözlər: M.Kaşğari, divan, türk, dil, dialekt, söz, məna, forma.

"DİWAN LUGHAT AL- TURK" BY MAHMUD KASHGARI AND LEXICON OF THE DIALECTS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Maharram Mammadli
Doctor of Philological Sciences, professor
Baku State University
Baku, Azerbaijan

Summary

The article researches the preservation of the words, which were used in M. Kashgari's monument "Dīwān Lughāt al-Turk" in the dialects of the Azerbaijani language. The words of the "Divan" have been preserved in the dialects of the Azerbaijani language in different forms, meanings and numbers. Some of these words have become archaic both in the literary language and in the dialects, while others have become archaic in the literary language and haven't lost their meaning in the dialects. The article deals only with words used in dialects, and they are grouped into words, that retain their original meaning and phonetic composition, words, that undergo phonetic change while retaining their original meaning, and words, that undergo semantic change. The history of the words has also been followed; the form and meaning of the ancient Turkic written monuments are compared with the written monuments of the middle centuries, modern Turkic languages and dialects, the changes and differences are explained, and the historical and modern areas are compared.

Key words: M.Kashgari, Divan, Turkic, language, dialect, word, meaning, form

«ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТЮРК» МАХМУДА КАШГАРИ И ЛЕКСИКА ДИАЛЕКТОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Магеррам Мамедли
Доктор филологических наук, профессор
Бакинский Государственный Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

В статье рассматривается сохранность слов, использованных в памятнике М. Кашгари «Диван Лугат ат-Тюрк», в диалектах азербайджанского языка. Слова «Дивана» сохранились в диалектах азербайджанского языка в разных формах, значениях и числах. Некоторые из этих слов архаичны как в литературном языке, так и в диалектах, другие же архаичны в литературном языке и не утратили

своего значения в диалектах. В статье рассматриваются только слова, используемые в диалектах, и они группируются на слова, сохраняющие исходное значение и фонетический состав, слова, претерпевающие фонетические изменения при сохранении исходного значения, и слова, претерпевающие семантические изменения. Также была прослежена история слов; сравниваются форма и значение древнетюркских письменных памятников с письменными памятниками средних веков, современными тюркскими языками и диалектами, объясняются изменения и различия, сравниваются исторические и современные ареалы.

Ключевые слова: М.Кашгари, Диван, тюркский, язык, диалект, слово, значение, форма.

Aktuallaq. Türk xalqlarının tarixi, coğrafiyası, dili, ədəbiyyatı, folkloru, etnoqrafiyası və mifologiyasının öyrənilməsində ən dəyərli mənbə M.Kaşğarının “Divanı”dır. İndiyə kimi “Divan” müxtəlif istiqamətlərdə kifayət qədər tədqiq olunsa da bu proses tam başa çatmamışdır. “Divan”ın lüğət tərkibinin Azərbaycan dili dialektləri ilə müqayisəli tədqiqi xalqımızın və dilimizin tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Annotasiya. M.Kaşğarının “Divanı”nda qədim və orta yüzilliklər ədəbi dillərin əlaqəsindən, 32 tayfa dilinin lüğət tərkibindən, həmin dövrdə oğuz tayfa dillərinin üstünlüyündən geniş bəhs olunur. “Divan”da işlənən sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan dili ilə oxşarlıq təşkil edir. Lakin dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərində bəzi sözlərdə dəyişmələr də baş vermişdir. Məqədə dialektlərimizdə oxşar sözlərdən əlavə forması və mənası dəyişən, izləri qalan sözlər də şərh olunmuşdur.

Metod. Məqələdə təsviri və müqayisəli-tarixi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş. XI yüzilliyin ensiklopedik alimi M.Kaşğarının “Divanü lüğət- it türk” əsəri türk xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, etnoqrafiyası və onomastikası ilə bağlı ən möhtəşəm abidədir. Bu abidədə qədim və orta yüzilliklər türk ədəbi dilləri arasında əlaqə, ədəbi dil və dialekt münasibətləri, türk tayfa dillərinin diferensiasiyası, milli və alınma sözlərin funksionallığı və s. mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır. “Divan”ın materiallarından aydın olur ki, orta yüzilliklər ədəbi dilləri qədim türk ədəbi dili əsasında formalaşmışdır. Bu dövrdə qədim türk, yəni Orxon-Yenisey abidələrinin dil xüsusiyyətləri orta yüzilliklər ədəbi dilinə ötürülmüşdür. Bu prosesdə əsas fonetik, qrammatik xüsusiyyətlər saxlanmış, qismən fərqlənmələr meydana çıxmışdır. Əsas lüğət fondu mühafizə olunmuş, alınma sözlər nisbətən artmış, bir qisim sözlər arxaikləşmiş, digər qisminin isə arealı və ya kəmiyyəti məhdudlaşmışdır. M. Kaşğarının “Divanı”nda 32 tayfanın dilindən istifadə olunmuşdur ki, onların arasında oğuzlara məxsus sözlər çoxluq təşkil edir. Divanda işlənən sözlərin əksəriyyəti ədəbi dilimizdə və dialektlərimizdə mühafizə olunmuşdur. V.Aslanovun statistik hesablamalarına görə, “Divan”da işlənən 8 min sözdən 5 mindən çoxu müasir ədəbi dilimizdə, dialektlərimizdə, yazılı abidələrimizdə işlənir [1,63]. M.Kaşğarının “Divanı”nın lüğət tərkibi müasir türk ədəbi dillərində və dialektlərində müxtəlif forma və mənada, eləcə də kəmiyyətdə qorunub saxlanmışdır. Müasir türk ədəbi dil və dialektlərində qədim türk sözlərinin bir hissəsi ilkin formasını və semantikasını olduğu kimi saxlamış, əksəriyyətinin tərkibində dəyişiklik baş vermişdir. Azərbaycan dilinin şivələrində işlənən “Divanı”ndakı sözləri fonetik tərkibinə və mənasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkün dür:

İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər: **Ün** - səs. Qədim türk yazılı abidələrində və M.Kaşğarının “Divanı”nda və digər yazılı abidələrdə ün sözü “səs” mənasında işlənmişdir: Kanınız yoklayur, kadaş alpınız, karğanur ününüz “Xanınız yüksəlir, dostluq igid liyinizdir, ucalır səsiniz (Yenisey abidəsi); - ol məni ündədi [MK, I, s.300]; - Ünüm anlan, bəglər, sözüm dinlən, bəglər! (KDQ); - Rəmlərin ünü həmçün cərəsvər (Nəsimi); - Mən yerdə ününü dinləməzsən (Xətai); - *Ünümdən* titrədi tamam vilayət, Elə sandılar ki, qopdu qiyamət (Vaqif).

Bu söz Bakı, Cəbrayıl, Cəlilabad, Culfa, Gədəbəy, Göyçay, Göygöl, İmişli, İsmayilli, Laçın, Oğuz, Saatlı, Salyan, Şahbuz, Şamaxı, Şəmkir, Şuşa, Tovuz və Şəki şivəsində qədim mənasında mühafizə olunmuşdur; məs.: - Səssiz-ünsüz gəlirv apardı (Ş.); - Hər yana ün saldım (İm.);- Mədət kişi dağa- daşa ün salıf (Gəd.) [ADDL,524] və s. Ün sözü özbək, qırğız, türkmən, uйғur, qaraqalpaq, başqırd və s. dillərdə də işlənəlməkdədir.

Ağıl - mal-qara, qoyun saxlanan yer. Qədim yazılı abidələrdə ağıl şəklində " tövlə, qoyun saxlanan yer" mənasında işlənmişdir; məs.: ... *ağılın*ta yilkın bolzun, özün uzun bolzun, -timiş "... tövləndə ilxin olsun, ömrün uzun olsun, - demiş [İB,71]; - Orta yüzillikdə ağıl sözünün mənası daralmış, M.Kaşğari oğuz tayfasının dilində " qoyun saxlanan yer" mənasında işlənməsini göstərmişdir; - *ağılda* oğlak toğsa, arıkda otı bitər "*ağılda* oğlak toğulsa, çay qırağında otu bitər" [MK, I,s.134]; - *Ağılın* qapısını bərkitdi (KDQ) və s.

Bu sözün şivələrdə qədim forma və mənası qorunub saxlanmışdır. Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl və Zəngilan şivələrində "yayda mal-qara saxlamaq üçün üstü açıq yer", Şirvan şivəsində "qışlaqda qoyunlar üçün yer", Şəki şivəsində "tövlə" mənasında işlənməkdədir; məs.: - Mən bu *ağıla* qoyun salmaram (Cəb.); - *Ağıl* çox mö:kəm tikilmişdi, içəri heç külək də keçməzzi (Şr.); - İneyi *ağıla* bağlı: fqavağına ot töhdü (Ş.) və s. [ADDL, 14].

Sökəl - xəstəhal. Bu söz Meğri şivəsində qədim forma və mənasında, Cəbrayıl və Zərdab (Körpükənd kənd şivəsi) şivələrində isə müstəqil şəkildə deyil, antonimi ilə birlikdə sağ-sökəl ifadəsinin tərkibində ilkin mənasında işlənir; məs.: - Bajım da *sağ-sökəldi*, heş nə azarrıdı, nə sağ kimi sağ [5, 279];- Nə tər də gözdəri qalıp *sökəl* öküz gözü kimi ağara-ağara e! (Meğ.)

M.Kaşğarının lüğətində sökəl/sükəl şəklində "xəstə" mənasında işlənmiş və oğuzlara mənsub olması göstərilmişdir: sökəl sızdı "xəstə arıqladı, zəiflədi", sökəl tınığı artak "xəstənin nəfəs alması pisdir" [MK, II, 38, 63].

Yaş - təzə, tər. Bu söz müasir Azərbaycan ədəbi dildə "göz yaşı, quru sözünün antonimi" mənasında işlənsə də arxaik "təzə, tər" anlamı Cəbrayıl şivəsində mühafizə olunmuşdur; məs.: - Meyvəni qıran kimi *yaş-yaş* yemədin nə ləzzəti? T.Hacıyevin fikrincə, bu söz klassiklərin dilində "cavan" mənası bildirmişdir ki, bu da ilkin mənasına uyğun gəlir [5, 278].

Qədim Yenisey və uyğur yazılı abidələrində bu söz yaş şəklində "göz yaşı, yaşıl, təzə, gənc, cavan" mənaları daşımışdır; - yaş ot körüpən, yorıyu barıpan, sub içipən, *yaş* yipən ölümdə ozmıştır "tər ot götürüb qaçaraq getmiş, su içib, tər ot yeyib ölümdən xilas olmuş, - deyir [İB, 26]. M.Kaşğarının "Divanı" nda bu sözün çoxmənalılığı qorunub saxlanmış, "*yaş*, təzə, göyərti, yaşıl lıq, göz yaşı, yaşıl, yaşlı, gizlənmək, saxlanmaq" mənaları bildirmişdir; - yaş ot "təzə ot", *yaş- yuş* "yaşılıq", *yaş* yedim "göyərti yedim", *yaş* ət "təzə ət" [MK, III, 11, 146, 159].

Ülüş - pay, hissə. Bu söz Ağdam şivəsindəuluş, Ağcabədi şivəsindəuluş şəklində " arasına halva qoyulmuş yuxa" mənasında mühafizə olunmuşdur; məs.: - Mənə bir *ülüş* halva ver (Ağc.); - O yannan bəri yasda *ülüş* verrixx' cama:ta (Ağ.) və s. Xalqımızın adət-ənənəsinə görə, dini bayramlarda və yas mərasimlərində iştirakçılara arasına halva qoyulmuş yuxa paylayırlar.

Orxon- Yenisey abidələrindəülüg, uyğur abidələrində isə həmülüg, həm də *ülüş* şəkillərində "pay, hissə, tale, nəsim, bölük" mənalarında işlənmişdir. Uyğur abidələrində sözün işlənmə arealı genişlənmiş, ülüglüğ "bəxtli, xoşbəxt, səadətli", ülügləmək "paylamaq, bölmək" sözləri də işlənmişdir.

Bu söz M.Kaşğarının "Divanı"ndaülüg/ ülük/uluş formalarında "pay, hissə, nəsim, xalq arasında təqsim" mənaları bildirmişdir. M.Kaşğariuluş sözünün sonundakı ş hərfinin **k** olduğunu, yəni **k** səsinin ş səsinə çevrildiyini göstərir [MK, I, 140]. Qıpçaq yazılı abidələrində bu sözülü/uluş formalarında "pay, hissə, paylaşmaq" mənaları bildirmişdir. Tarixi inkişaf prosesində söz müxtəlif formalarda da işlənsə də tədricən məna daralması baş vermişdir. Şivələrdə də sözün yalnız " pay, paylamaq" mənası qorunub saxlanmışdır.

İlkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər: Yadağ – piyada. Bu söz yazılı abidələrdə yadağ/ yayax şəklində "piyada" mənasında işlənmişdir; məs.: ...barmış bodun ölü yiti *yadağın*, yalının yana kəlti "... hər tərəfə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda piyada yalın yenə gəldi [KT, 28]; - *Yadağ* atı çaruk, küçi azuk "Piyadanın atı çarık, gücü azıqdır" [MK, I,s. 182].

Bu söz Dərbənd şivəsindəyayağ, Borçalı, Qazax, Qubadlı və Ordubad şivələrində yayax şəklində "piyada" mənasında saxlanmışdır; məs.: - Maşın düşməyəndə kəntdən asvəltəceg *yayağ* gəlmişig (Dər.); - *Yayax* getsək yorularıx, gəlin maşına minək (Br.); - Atam atdı, mən *yayax*, əlimdə dəmir dayax (Qub.) [ADDL,543]və s.

Bar - getmək, yola düşmək. Qədim yazılı mənbələrdə *bar/var* şəklində “getmək, yola düşmək” mənası bildirmişdir; məs.: - Kanım kağan...törük kazğanıp uça *barmıs* “Atam xaqan... qanun yaradıb vəfat etmiş [KT, 15]; - ol məndin burun *bardı* “o məndən öncə gəldi” [MK, I,307]; - Məsləhət gördülər ki, Dədə Qorqud varsun (KDQ);-Dərilibbir yerdə ol şahə *varun* (Mustafa Zərir); - Zülfün ucundan nə çox- çox yelə *vardı* başlər (Nəsimi); - *Vara-vara* artdı zülmü sitəmin (Vaqif) və s.

Bu söz qərb qrupu şivələrində daha çox “*varıf getməx*”, əksər şivələrdə isə “*vargəl*” ifadələrinin tərkibində işlənir. M.Şirəliyevin fikrincə, *vargəl* ifadəsi iki sözdən əmələ gəlmişdir: 1) varmaq, getmək; 2) gəlmək [19,169]. *Var* sözü müstəqil şəkildə qədim mənasını Qazax, Tovuz, Borçalı şivələrində və İraq- türkmən ləhcəsində qoruyub saxlamışdır; məs.: - Mən *vardım* nənəmin yanına getdim (Qaz.); - Nigah mərasiminə qədər adaxlı qız *varacağı* oğlanın necə olduğunu bilməz (İt.).

Say - düz, hamar yer. Ağdam şivəsində *say* sözü *saya* şəklində “hamar, düz” mənasında qorunub saxlanmışdır; məs.: *Saya* yerdə bostan əkirix; - Taxıl *saya* yerdə yaxşı əmələ gəlir və s. *Say* sözünün ilkin forma və mənası Bakı, Quba və Salyan şivələrində də qorunub saxlanmışdır [ADDL, 2007,422].

Qədim uyğur abidələrində bu söz *say* şəklində “düzən, çöl, şəhəra” mənası bildirir. M.Kaşğarının “Divanı”nda da bu sözün forması *say* şəklində saxlanmış, məna isə dəyişərək “qara, daşlıq yer” anlamında işlənmişdir [MK, III, 158]. Qıpçaq yazılı abidələrində də *say* sözü çoxmənalıdır, *say* yer ifadəsi “torpaq, ərazi” mənasında saxlanmışdır.

Türk dilinin şivələrində də *say* sözü çoxmənalı olub müxtəlif mənalar bildirir, İsparta, Maraş, Kayseri şivələrində “dik qayalıq, daşlıq yer” mənasında yayılmışdır [17, 3558].

Ulaş - çatmaq, bitişmək, birləşmək. Bu söz Laçın şivəsində *ulğaşmax* şəklində “birləşmək” mənasında işlənir; məs.: - Siznən ulğaşmağım gün dağıleydi və s. *Ulaş* sözü ilkin forma və mənasında, yəni *ulaşmax* şəklində İmişli, Kürdəmir və Mingəçevir şivələrində “qarışmaq, qoşulmaq” mənasında saxlanmışdır [2,517].

M.Kaşğarının “Divanı”nda bu söz *ulaş* şəklində “çatmaq, bitişmək, birləşmək” mənaları bildirir: bir nənq birgə *ulaşdı* “bir nəsnə bir nəsnəyə çatdı” [MK, I,238].

Uruk - tayfa, nəsil. Bu söz Ağdam və Şuşa şivələrində *uruğ- turuğ* şəklində “tayfa, nəsil” mənası bildirir; məs.: - Heş bütöy *uruğ-turuğunuzda* belə ağıllı uşağ olmuyuf (Şş.). Bu söz Azərbaycan dili şivələrində *uruğ/x* variantlarında “çoxdoğan (Ağc.), qarşı, qabaq (Sab., Bs.), nəsil (Bs., Göy.,Q.,Sab.) mənalarında yayılmışdır [2,519, 520]. Göründüyü kimi, Qarabağ şivələrində sözün toplu mənası (nəsil, qohum) qoşa sözlə ifadə olunur. Qoşa sözlərin topluluq bildirməsinin tarixi o qədər qədimdir ki, bunu kəmiyyətin ilkin forması hesab etmək olar. Şumerçədə də ismin cəmini əmələ gətirmək üçün sözün tam və qismən təkrarından istifadə olunmuşdur: *udu-udu* “qoyunlar” [6,27]. Bu hadisə Orxon-Yenisey abidələrində, Şərqi Türkünstan mətnlərində, M.Kaşğarının lüğətində və b. qədim yazılı abidələrdə də mövcuddur [11,33-34]. Toplu semantikalı qoşa sözlərin xalq danışığı dilində intensivliyini “Kitabi –Dədə Qorqud” abidəsindən də görmək olar: *qul- qaravaş, altun- aqça, sığın- keyik, ata- ana, ana- baba* və s.

Qədim türk yazılı abidələrində bu söz *uruğ* şəklində “qəbilə, boy, nəsil, soy” mənası bildirmişdir; Türk bodun, ölürəyin, uruğsıratayın, - tir ermis, yokadubarır ermis “Türk xalqı, ölək, nəslimizi kəsək,- deyirmiş, yox olaraq gedirmiş [KT, 10]. M.Kaşğarının “Divanı”nda *uruğ- turığ* şəklində “qohum” mənasında işlənmişdir: ...buna bənzədilərək qohumlara “*uruğ- turığ*” deyilir [MK,I, 133]. Qıpçaq yazılı abidələrində *uruk/h* sözü çoxmənalı olub “nəsil, uşaq, bir babadan çoxalan kənd, məhəllə, köpək balası və s.” mənalarda qeydə alınmışdır.

Bu söz müasir türk dillərində həmin mənada müxtəlif fonetik tərkibdə işlənməkdədir: *uruq* (türk mən), *uruğ* (özbək), *uruu* (qırğız), *ıruu* (başqırd) və s. Türk dilinin İstanbul şivəsində də *uruk* sözü “oba, ailə” mənasında yayılmışdır [17, 4043].

Yolak - iz, cığır. Bu söz Zəngilan şivəsində *yolağa*, Cəbrayıl və Kəlbəcər şivələrində isə *yolax* şəklində “cığır, yol” mənasında yayılmışdır; məs.: - Cahanın qapısından *yolağa* var, ordan gəlin (Zən.); - Təkə görür ki, ovçu *yolaxda* duruf (Kəl.) [ADDL, 550].

M.Kaşğarının "Divanı"nda *yolak* sözü "çay, bulaq, cığır, çöldəki kiçik yol" (MK,III, 24) mənaları bildirmişdir. Bundan başqa, həmin dövrdə türk tayfa dillərində *yolak* sözü ilə paralel *iz* sözünün işlənməsi həmin sözün arealını məhdudlaşdırmışdır. Buna görə də dilin inkişafının sonrakı mərhələlərində *iz* sözü *yolak* sözünü həmin mənada üstələmişdir.

Bu söz türk dilinin bir çox şivələrində *yolak/ yolah* şəklində " keçiyolu, kiçik keçid, su yolu, arx, toxuma üstündə çizgilər, qapı və s." mənalarda işlənir [17, 4290].

Yazmaq - yaymaq. Azərbaycan ədəbi dilində yaymaq sözü ilə paralel Kəlbəcər və Gədəbəy şivələrində həmin mənada *yazmaq* sözü də yayılmışdır; məs.: - Toxum narı əlnən *yazıxlıyif* qurudullar (Kəl.) və s.

Qədim türk yazılı abidələrində yay və yayıl sözləri həmin mənaları bildirmişdir. Yalnız "yazı kıl" ifadəsində " dağıtmaq, yayılmaq" mənasında işlənmişdir: - Sələnekə sıkı sançdım, *yazı kıl*tım, üküsi Sələndə kodı bardı " Selenqaya sıxaraq qalib gəldim, dağıtdım. Çoxu Selenqa boyu getdi" [MÇ,16]. M.Kaşğarının "Divanı"nda *yazıl* və *yayıl* sözləri paralel işlənmişdir: *yayıldı/ yadhıldı* sü "qoşun yayıldı". M.Kaşğarının müşahidələrinə görə, çigillər və başqa türklər tərəfin dən *z (dh)* şəklində tələffüz olunan hərfi Rum və rus ölkələrinə qədər uzanan bulğar, suvar, yəmək, qıpçaq boylarının hamısı *z* kimi tələffüz edirlər. Digər türklər ayağa "adhak", bunlar azak deyirlər [MK, I, 106; III,186]. Göründüyü kimi, qədim türk tayfa dilləri arasında mövcud olmuş *y~z* səs uyğunluğunun izləri şivələrdə hələ də qalmaqdadır.

Taş/ tış - çöl, bayır. Şuşa şivəsində *tışarı*, Ağdam şivəsində isə *dişğarı* sözlərinin tərkibində "çöl, bayır" mənasında işlənir; məs.: - Otur evdə *dişğarıya* çıxma, so:xdu (Ağ.); -Həsən *tışarıda* qaldı, mən içəri girdim [2,137, 499]. Bu sözün tərkibi *tış/taş* kökündən və qədim istiqamət halın – *ğaru/körü/ arı* şəkilçisindən ibarətdir. Azərbaycan dilində bu şəkilçi arxaıqlaşmış, zərf yaradıcı lığına xidmət edir.

Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrində *tas/taş, tasık/ taşık* "çöl, bayır, çıxmaq" [T., 13, 30], *taş, taşık/tışık* "çöl, bayır, qürbət, geniş açıqlıq, çölə çıxmaq" [MK, s.513,543] mənası bildirmişdir. Hazırda bu söz müasir türk dillərində həm *d*, həm də *t* başlanğıcı ilə ədəbi dil səviyyəsində işlənməkdədir: *dış* (türk, qumuq), *taş* (özbək), *tış* (tatar, şor), *tıs* (Qaraqalpaq), *tas* (xakas, Tuva) və s. Azərbaycan dili şivələrində bu sözün *d* və *t* başlanğıcında işlənməsi türk tayfa dilləri arasındakı fərqi saxlanması ilə bağlıdır.

Semantik dəyişikliyə uğrayan sözlər: **İni** - kiçik qardaş. Qədim türk yazılı abidələrində *ini* şəklində "kiçik qardaş" mənası bildirmişdir; məs.: - Anta kisrə *inisi* kağan bolmış erinç "Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş" [KT, 4]; - ərin kiçik qardaşına *ini*, yaşca böyüksə *ichi* deyilir" [MK. III, s.15].

Bu söz Şəki, Zaqatala və Qax şivələrində " arvadın kiçik qayını" , İrak- türkmən ləhcəsində isə "qayın arvadı" mənasında qorunub saxlanmışdır; məs.: -Zəhranın *inisinin* toyunda Bakidən gəlmişdi oxiyən (Ş.) və s. *İni* sözü qazax, qaraqalpaq, qırğız, başqırd, tatar və Altay dillərində də həmin mənada işlənməkdədir.

Tuğ - bayraq. Qədim yazılı abidələrdə *tuğ* şəklində "bayraq" mənasında işlənmişdir; məs.: - *Tuğ* taşkar erikli yəlmə əri kəlti, yağı kəltir, - tidi "Bayraq qaldırıb, səfərə çıxan zaman kəşfiyyatçı gəldi."Düşmən gəlir", - dedi (MÇ, 17); - tokuz *tuğluğ* xan "doqquz bayraqlı xan və ya xaqan" [MK, III,S.135]; - Qazan bəgün qartaşı kəfə rin *tuğılə* sancağı qılıcladı, yerə saldı (KDQ).

Bu söz Ağsu, İmişli, Şuşa və Zərdab şivələrində "bayraq", Ağcabədi və Yevlax şivələrində "dik, hündür", Ağdam, Ağdaş, Bərdə, Gəncə, Göygöl, Qax, Mingə çevir, Oğuz, Şəki, Şuşa, Ucar və Zaqatala şivələrində " narın süpürgə" mənalarında yayılmışdır; məs.: - Meydana hər dəstə öz *tuğuyınan* gəlmişdi (Şş.); - Büynün üç *tuğ* bağlamışam (Ağ.); - *Tuğ* dağa çıxmağ olmaz (Ağc.) [ADDL, 506] və s.

Tuğ sözü müasir türk, türkmən, qaqauz, özbək, uyğur, qazax, qırğız və başqırd dillərində ədəbi dil səviyyəsində həmin mənada işlənməkdədir.

Ula - bağlamaq, qoşmaq. Azərbaycan ədəbi dilində *ulamaq* sözü itin və qurdun çıxardığı səsə deyilir. Bu söz Füzuli və Xocalı şivələrində həmin mənadan əlavə, *ulamağ* şəklində " birləşdirmək,

calamaq və əlavə etmək” mənaları da ifadə edir; məs.: - Hələ mən başına ağaş *ulamı şam* (Xoc.); - Bırda nə var ki, ipləri uc-uca *ulaginən* getsin (F.) və s.

Qədim türk yazılı abidələrində *ula* sözü “bağlamaq, qoşmaq, qoşulmaq, ardınca getmək” mənaları bildirmişdir: Kutluğ oğlanın *ulatık* “Kutluğ oğlanı ilə qovuşdurduq (Talas, IX);- Sınukının səpər mən, üzükünün *ulayur* mən “ Sınıqlarımı birləşdirirəm, üzümüşlərimi calaşdırıram” [IB, 73]. M.Kaşğarının “Divanı”nda *ula* sözü “ulaşmaq, tapışmaq, calamaq, əlavə etmək” mənaları daşıyır; məs.: -*ulağu* nənq “bir şeyə əlavə olunan şey “paltar yamağı kimi”), ol yip *uladı* “ o, ipi bir-birinə bağladı [2006:I, 193; III, 238]. Qıpçaq yazılı abidələrində *ula* sözü “bitişdirmək, çatdırmaq” mənaları ifadə edir [8,292].

Una - razı olmaq. Bu söz Ağcabədi şivəsində *unamax* şəklində “baş düşmək, anlamaq” mənasında işlənir; məs.: -Ələsətin dediyinnən bir şey *unamadım*; - Gejə səsdən uşaxlar *unamışdı* və s.

Qədim türk yazılı abidələrində *una* sözü “razı olmaq, razılaşmaq” mənası bildirmişdir: Sü yorılım tısər *unaman* “Qoşun yürüdək, - desə razı olma” [T, 35]. M.Kaşğarının “Divanı”nda *una* sözü “razı olmaq, qəbul etmək” mənasında işlənmişdir; ol bu işığ *unadı* “o bu işə razı oldu” [MK,III, 238]. Qıpçaq yazılı abidələrində bu söz yaxın mənada “qəbul etmək, boyun əymək, itaət etmək” mənaları ifadə etmişdir [8,293].

Türk dilinin Qars bölgəsinin İrişli, Bayburt, Sarıqamış şivələrində də *unamak* sözü “anlamaq” mənasında mühafizə olunmuşdur [17,4041].

Nəticə. Araşdırmadan aydın olur ki, Azərbaycan dili dialektlərinin lüğət tərkibinin əsasını qədim və orta yüzilliklər türk dillərinin leksikası təşkil edir. Müasir dialektlərimizdə qədim sözlərin fərqli forma və mənada işlənməsi qədim türk tayfa dilləri arasında M.Kaşğarının da qeyd etdiyi fərqlərlə bağlı əmələ gəlmişdir (yaydı~yazdı, dış~ tış “çöl, bayır” və s.). Zaman keçdikcə bir qisim sözlərin isə arealı məhdudlaşmış, yeni sözlərlə birlikdə həmin mənaları ifadə edir (varıf getmək, vargöl). Dialektlərin leksikasının M.Kaşğarının “Divanı” ilə müqayisəli öyrənilməsi xalqımızın və dilimizin tarixinin qədimliyini bir daha təsdiqləyir.

İxtisarlar:Ağ.- Ağdam, Ağc.- Ağcabədi, Bk.- Basarkeçər, Bər.- Bərdə, Bs.- Biləsuvar, Bor.-Borçalı, Cəb.-Cəbrayıl, Cul.-Culfa, Çən.- Çənbərək, Daş.- Daşkəsən, Dər.-Dərbənd, F.-Füzuli, Gəd.- Gədəbəy, Gg.-Göygöl, Göy.-Göyçay, Xv.-Xocavənd, Xoc.- Xocalı, İm.- İmişli, Qub.-Qubadlı, Kəl.-Kəlbəcər, Qk.- Qarakilsə, Qaz.- Qazax, Laç.- Laçın, Nax.- Naxçıvan, Ord.-Ordubad, Ş.- Şəki,Şr.- Şərur, Şş- Şuşa, Şah.- Şahbuz, Tov.-Tovuz, Zən.- Zəngilan

ADDL- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, QTS- Qıpçaq Türçəsi Sözlüğü, MK- Mahmud Kaşğari, KDQ- Kitabı- Dədə Qorqud, KT- Kültiqin abidəsi, MÇ- Moyun Çor abidəsi, IB- İrk Bitiq abidəsi,THADS.- Türkiyədə Halk Ağzından Derleme Sözlüğü

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Асланов В.И. «Дивану лугат- ит- тюрк» Махмуда Кашгари и Азербайджанский язык. СТ, 1972, №1, с.62-63.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq- Qərb, 2007.
3. Ələkbərova E. Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili. Türk dillərinin tarixi- müqayisəli leksikologiya məsələləri. I cild, Bakı: Kitab aləmi, 2004.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016
5. Hacıyev T. Cəbrayıl şivəsi. Bakı: Elm, 2018
6. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında/Azərbaycan filologiya məsələləri. Bakı:Elm, 1983
7. Kaşğari M. Divanü lüğat- it türk (trc.Ramiz Əskər). IV cild, Bakı: Ozan, 2006
8. Qıpçaq Türçəsi Sözlüğü (tr: R.Toparlı, H.Vural, R.Karathı), 2. Baskı, Ankara, Öncü Basımevi, 2007

9. Kitabı- Dədə Qorqud (tr: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988
10. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət (tr.T.Hacıyev, C.Bəydili). Bakı: Öndər, 2004
11. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı: API nəşri, 1979
12. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2019
13. Məmmədov A. Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə. Bakı: ADMİU-nun nəşriyyatı, 2015
14. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa (trc. C.Qəhrəmanov, Ş.Xəlilov). Bakı: Elm, 1991
15. Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001
16. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993
17. Türkiyədə halk ağzından Derleme Sözlüğü VI cild. Ankara, 2009
18. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq- Qərb, 2008
19. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı: EA-nın nəşri, 1957

Rəyçi:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Terminologiya şöbəsinin müdiri
f.e.d., prof. Sayalı Sadıqova

УДК 80/81

ББК 81

**СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИЧЕСКОГО СОСТАВА СЛОВАРЯ
«ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРК» МАХМУДА КАШГАРИ И СОВРЕМЕННОГО
КИРГИЗСКОГО ЯЗЫКА**

Ишенбек Султаналиев
Кандидат филологических наук, доцент
Кыргызский национальный университет имени Жусуп Баласагына
Бишкек, Кыргызстан
sultanaliyev.i@mail.ru
Orcid: 0009-0006-9243-9855

Резюме

В статье рассматривается вопрос об общем количестве слов и лексическом богатстве словаря «Дивану лугати-т түрк» М.Кашгари в сопоставлении с современным киргизским языком. Дается классификация сопоставляемых групп слов и их характеристика. Все выбранные слова по фонетико-лексическим признакам разделены на 11 групп, при этом отмечается, что 80% слов из словаря М.Кашгари обнаруживается в лексике современного киргизского языка. Наше внимание привлекает тот факт, почему количество слов, переведенных с древнего тюркского языка, разнится. То, что количество слов словаря разное, объясняется тем, что, во-первых, слова в рукописи даны вперемежку. Говоря иначе, очень трудно подсчитать точное количество переведенных слов, так как они расположены несистемно. Во-вторых, некоторые исследователи объединили слова-омонимы с другими словообразовательными гнездами, а другие исследователи выделили их отдельно. В связи с этим некоторые переводчики выделили слова-омонимы с другими словообразовательными гнездами, а другие исследователи объединили их, тем самым уменьшая количество.

Ключевые слова: словарь М.Кашгари, лексика, лексический состав, киргизский язык, классификация, сопоставительный анализ.

**COMPARATIVE ANALYSIS OF LEXICAL COMPOSITION OF M. KASHGARI “DIVANU
LUGATI-T TURK” DICTIONARY AND MODERN KYRGYZ LANGUAGE
ISHENBEK SULTANALIYEV**

Candidate of philological sciences, ass. professor
Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn
Department of Turkology and Translation Studies
Bishkek, Kyrgyzstan

Summary

The article considers total quantity of words and lexical abundance of M. Kashgari “Divanu lugati-t tyurk” dictionary. We also divided it into 11 groups under phonetical and lexical features and we would like to underline as well, that it matches by 80% with the Kyrgyz language. Our attention is drawn to the fact, why the number of wordstranslated from the ancient Turkic language varies. The fact, that the number of words in the dictionary is different is explained by the fact that, first, the words in the manuscript are given interspersed. In other words, it is very difficultcount the exact number of translated words as they are arranged unsystematically. Secondly, some researchers have combined homonym words with other word-forming nests, and other researchers have identified them separately. In this regard, some translators have highlighted the words -homonyms with other word-forming nests, and others researchers combined them, thereby reducing the number

Key words: Dictionary, “Divan”, vocabulary, lexical composition, Kyrgyz language, classification, comparative analysis.

M. KAŞGARI "DIVANU LUGATI-T TURK" SÖZLÜĞÜNÜN SÖZLÜK YAPISININ VE
MODERN KIRGIZ DİLİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

İşenbek Sultanaliyev
Filoloji Bilimleri Adayı, Doçent
Zhusup Balasagin'in adını taşıyan
Kırgız Ulusal Üniversitesi

Özet

Makalede M. Kaşgari'nin "Divanu lugati-t Türk" sözlüğünün toplam kelime sayısı ve sözcük zenginliği sorunu modern Kırgız diliyle karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Karşılaştırılan kelime gruplarının sınıflandırılması ve özellikleri verilmiştir. Seçilen kelimelerin tamamı fonetik-sözlük özelliklerine göre 11 gruba ayrılmış olup, M. Kaşgari'nin sözlüğünde yer alan kelimelerin %80'inin modern Kırgız dilinin söz varlığında bulunduğu dikkat çekilmiştir. Kelime sayısının neden fazla olduğuna dikkatimiz çekiliyor. Eski Türk dilinden tercüme edilenler farklılık göstermektedir. Sözlükteki kelime sayısının farklı olması şu şekilde açıklanmaktadır: Öncelikle nüshadaki kelimeler serpiştirilmiş olarak verilmiştir. Başka bir deyişle çok zor çevrilen kelimelerin tam sayısını düzenlenirken sayın sistematik olmayan bir şekilde. İkinci olarak, bazı araştırmacılar eşsesli sözcükleri eşsesli sözcüklerle birleştirmişlerdir. diğer kelime oluşturan yuvalar ve diğer araştırmacılar tespit etti onları ayrı ayrı. Bu bağlamda, bazı çevirmenler şu kelimeleri vurguladılar: diğer kelime oluşturan yuvalarla ve diğerleriyle eş anlamlılar araştırmacılar bunları birleştirerek sayıyı azalttı.

Anahtar kelimeler: M. Kaşgarlı sözlüğü, söz varlığı, sözcük yapısı, Kırgız dili, sınıflandırma, karşılaştırmalı analiz.

Актуальность. Словарь М.Кашгари «Дивану лугати-т түрк» (Собрание тюркских наречий) создан в 1072-1077 годах XI века. Впервые он опубликован в Турции в 1915-1917 годах. Словарь «Дивану лугати-т түрк» содержит ценнейший материал для изучения истории киргизского и тюркских языков, и потому он сразу же привлек внимание мировой общественности. Впоследствии словарь стал предметом исследований таких выдающихся русских ученых, как В.В.Бартольд, С.Е.Малов, немецкого востоковеда К.Брокельманна, американских ученых Р.Денкоффа, Дж.Келли и др.

Аннотация. В словаре М.Кашгари дан перевод слов из тюркского языка на арабский. Таким образом, произошло взаимодействие культуры тюркоязычных народов с культурой арабского народа. По данным Э.И.Фазылова, число слов и словосочетаний в реестре Словаря у Б.Аталай – 8783, у С.Муталлибова – 9222, у К.Брокельмана – 7993 [см. Советская тюркология, 1972, с.143]. В словаре М.Кашгари в переводе З.Ауэзовой насчитывается 6727 слов, но учитывая, что 4 слова повторяются два раза, а одно слово пропущено, всего их у ней 6730 [Ауэзова З.-А.М.2005].

Методы. В статье использовались методы, лингвистический-описательный, сравнительно-исторический, историко-этимологический.

Введение. Наше внимание привлекает тот факт, почему количество слов, переведенных с древнего тюркского языка, разнится.

То, что количество слов словаря разное, объясняется тем, что, во-первых, слова в рукописи даны вперемежку. Говоря иначе, очень трудно подсчитать точное количество переведенных слов, так как они расположены не системно.

Во-вторых, некоторые исследователи объединили слова-омонимы с другими словообразовательными гнездами, а другие исследователи выделили их отдельно. В связи с этим некоторые переводчики выделили слова-омонимы с другими словообразовательными гнездами, а другие исследователи объединили их, тем самым уменьшая количество.

В словаре «Дивану лугати-т түрк» в переводе З.Ауэзовой в одно гнездо вошли слова омонимы, одинаковые по написанию на арабском языке, но разные по значению в тюркских языках. Например; 1) *Эр окатты* – эр ок атты «мужчина выстрелил»; 2) *Таңатты* – таң атты;

«рассвело»;3) *Олаттынеңи* – Ал нерсени ыргытты, «Он выбросил вещь» и т.д. Таким образом, в «Диване» даны 333 слов-омонимов, одинаковых по написанию и произношению, но разных по значению. Если эти слова выделить в реестре отдельно, то можно сказать, что в словаре М.Кашгари выявлено значение 7063 слов и дан их перевод на арабский язык.

В своей работе мы опирались на работы З.А.М.Ауэзовой, которая не только перевела словарь М.Кашгари, но и внесла большой вклад в уточнение его лексического состава. Во-первых, она составила «алфавитный индекс тюркских слов», упорядочив в алфавитном порядке 10211 слов и форм слов. Во-вторых, она составила «предметный указатель» слов, классифицировав их на 15 больших групп и разделив далее на 38 частей и 257 подотделов, указывая порядковый номер каждого слова. В-третьих, она составила список «тюркских наречий», включающий 41 название родов, народностей и указала, сколько раз в каком ряду они повторяются. В-четвёртых, она дала порядковый номер стихотворениям и пословицам. И в конце, сделала указатель примеров (цитат) «Словаря», взятых из Корана.

В нашем исследовании мы попытались определить количество слов и словоформ словаря М.Кашгари в сопоставлении с современным киргизским языком.

В приведенной ниже таблице впервые описана лексикологическая структура словаря Кашгари «Диван лугати-т түрк». К 6736 словам слов, внесенных в реестр З.Ауэзовой (2005), добавлено еще 24684 новых слов, обнаруживаемых в примерах и правилах (т.е. во введении, в фонетико-лексических, грамматических правилах, стихотворениях, пословицах и т.д.). В целом, общее количество слов составляет 31420.

В нижеприведенной таблице представлено, насколько сохранился фонетико-лексический и грамматический состав «Словаря» в современном киргизском языке.

Таблица 1.

Фонетико-лексическая сходства и различия между «Словарём» М.Кашгари и современным киргизским языком

№	Наименования групп слов	Количество слов	%
1	Слова, схожие по фонетическим и лексическим признакам	6527	20,77%
2	Слова, различающиеся фонетически, но одинаковые по лексическому значению	11457	36,46%
3	Слова, изменившиеся по значению	1510	4,8%
4	Слова, изменившиеся грамматически	5145	16,37
5	Слова, не употребляющиеся в современном киргизском языке	4897	15,58%
6	Архаизмы	764	2,43%
7	Диалектизмы	95	0,3%
8	Этнографизмы	953	3,03%
9	Иноязычные слова	15	0,04%
10	Устаревшие слова (редкоупотребляемые)	26	0,08%
11	Аффиксы	31	0,09%
	Общее количество слов	31420	100%

Как видно из таблицы, слова из групп 1–4, 7 и 10 встречаются и в современном киргизском языке; другими словами, из 31420 слов «Дивану лугати-т түрк» в современном киргизском языке используется 24760 слов, что составляет 78,80%. Сюда не вошли слова и аффиксы, которые встречаются в киргизском языке в составе архаизмов: *бөз* - ткань, *алик* - рука; топонимах: *Талас*, *Өзгөн*, *Ысык-Көл*, *Барскоон*; антропонимах: *Беглан*, *Мукалбет*, *Муса*; этнонимах и этнографизмах: *кыргыз*, *уйгур*, *кыпчак* (названия народов или племён) и

түшкүн, жылгын, ала оорусу). Если прибавить их, то процент слов из словаря Кашгари, используемых в киргизском языке, составил бы приблизительно **80%**.

Остановимся конкретно на характеристике выделенных нами групп слов и форм.

1. Слова, схожие по фонетическим и лексическим признакам.

Таких слов в современном киргизском языке очень много. Например,: *ата, от, эт, ит, үч, ак, ич; көч, кыр, кыз, мурч, орум, үпүп, эркеч, аркар, улар, эшилген, чигит* (семена хлопка), *курут, чанач, кысрак* (кобылица), *уйалады* (хищная птица), *камчылады, көмөлдүрүк, и т.д.* Как видно из приведенных примеров, четырёхсложные слова сохранились в современном киргизском языке.

2.Слова, различающиеся фонетически, но одинаковые по лексическому значению.

Ол - Ал, *ана* - апа, *йай* - жай, *йыл* - жыл, *анд* - ант, *уд* - уй, *ууг* - уук, *увут* - уйат, *огул* [*угул*] - уул, *бен* - мен, *кобуз* - комуз, *багыр* - боор, *кагун* - коон, *сүзме* - сүзмө, *сач* – чач, *үкек* - үкөк, *бөри* - бөрү, *теңиз* -деңиз, *эзгү* - изги, *аглак* - оолак, *углак* – улак, *йорыга* - жорго, *кайгык* - кайык, *байрам* - майрам, *бойундурук* - мойунтурук и.др.

3. Слова, изменившиеся по значению.

Следует отметить, что значения многих слов изменились. Например:

Единица	Значение в словаре Кашгари	Значение в современном киргизском языке
-йылкы	все виды скота	лошадь-жылкы
-тон	общее название одежды	верхняя одежда-тон
-от ичтим	выпил лекарственную траву	Трава-от,чөп
-уке	титул,обозначающий знаменитых людей	младший брат- үке,ини
-тавар	богатство, хозяйство	вещь,которая продаётся

4. Слова, не употребляющиеся в современном киргизском языке.

Аст -көчө (чигилче), *азут* - бир ууч, *өкит* - буудай уну, *икит* - калп, *амач* - максат, *обуз* - дөң, *ужуз* (өжүз) - арзан, кем; *эрмеку* - эринчээк, жалкоо; *ажун*-дүйнө, дүйнөжүзү; *алын* (элин) - маңдай, *йавуз* - жаман, *акы* - март, *ума* – конок , *төрү* - адат, салт, мыйзам; *күсүр*-туша, *суу-жоо*, душман, кол; *сокман* - жоокер, *урагут* - аял, и т.д.

5. Слова, изменившиеся грамматически.

Эта группа включается в свой состав слова с одинаковой лексической основой, но различающиеся словообразованием, т.е. словообразующими аффиксами:

<i>Сеник барасың качан</i>	Сенин барышың качан:	Когда ты пойдешь?
<i>Меник баргум йакты</i>	Менин барышым жакындады	Мой приход близок

Из приведенных выше примеров можно увидеть, что корневые морфемы остались без изменений, суффикс –ник в современном киргизском языке преобразовался в –нин, суффикс деепричастия –а стал суффиксом – ыш глагола движения, а притяжательный аффикс 2-го лица остался прежним.

В следующих примерах, можно заметить, что основные корневые морфемы не изменились, а служебные морфемы, т.е. словообразующие и словоизменятельные изменились.

Болгыл - болгун, *кайгык* - кайык, *азук* - азган, *озук* ат - озгон ат, *арук эр* - арыган, азган киши; *өрүк* - өрмө, *өрүг* - өргүү, *меник* - менин, *атум эр* -аткыч эр, *алым* - аласа, *күчүн*-күч менен, *атлыг* - аттуу, атчан; *удлук* – уйкепе, *бардуку бармадуку бир* - барганы барбаганы (баары) бир, *барыңлар* - баргыла, *бардачы* - баруучу, *ат сувгаргучы* - ат сугаруучу, *сүт сагкыл* - сүт саагын, *бирле* - бирге, менен; *чебичленди* - чебичболду, *кышлагланды* - кыштоо кылды.

6. Архаизмы. Некоторые устаревшие слова из словаря отдельно не используются в современном киргизском языке, но используются в составе сложных слов, словосочетаний или в диалектах. *Арт* – ашуу (Кызарт, Көгарт, Торугарт), *амач* - буурсун; *өкүз, өгүз* - дарыя, аккан суу (Жети-Өгүз, т.е. Жети-Суу); *ушак* - майда, кичине (улан-ушак), *эб(эн)* - үй (Н: боз үйдүн *эпчи* жагы - «женская (правая от входа) половина юрты» *эпчил* киши – үй - оокатына тың киши - «умелый человек на хозяйство», *ортак* - теңтуш, *сирке* - уксус, *текди* - тийди; *сургууч* - кызыл же кара түстөгү чайыр [Юдахин, 2000, с.841], *башмак* - бут кийим, *кобды* - турду, *бөз*- кездеме, *батман* - салмак бирдиги, и т.д.

7. Диалектизмы. Некоторые диалектизмы из словаря сохранились в современном киргизском языке в южном диалекте:

Агыл - кой короо, малкана (Баткен), *йама* - дагы, *сыгыр* - уй, *эбмек, этмек* - нан, *улдаң* - ултан, таман [Мукамбаев Ж., 2009, с.304], *севнүр* - сүйүнөр, *йуза* - жусак, журсак (Жерге - Тал) [Мукамбаев Ж., 2009, с.415], *эсиз* - эгиз, бийик. Значения некоторых слов в изменённом виде также встречаются в южных диалектах киргизского языка. Приведем два типичных примера: кызыл, сарыг *äркäишib*, Йабкин йашыл йүзгешиб. Слово *äркäишib* из этого примера в южном диалекте встречается как эргешип. Эти слова близки фонетически и по значению. К.К.Юдахин в «Кыргызско-русском словаре» (КРС) перевёл их следующим образом: 1. эгеш – спор, ссора, схватка [Юдахин, 1985, с.443], т.е. тирешүү, талашуу. 2. эргеш - “*южн. то же, что ээрчи*” [Юдахин, 1985, с.460]. А З.Ауэзова перевела следующим образом: «Красные и желтые (цветы) теснят друг друга, зеленые и коричневые (стебли базилика) сплелись друг с другом».

Словосочетание *татырку йер* (№2948) - өсүмдүк өспөгөн, такыр жер, «голый без растительности». Диалектолог Ж.Мукамбаев дал следующее толкование слова: 1. аянты анча чоң эмес, үй ордундай түзөң жер, ак татыр *кочк.* ак чополуу жер; кичине татыр *батк.* анча көп эмес, ак чополуу жер; куу татыр *нам.* боз талаа, боз топурактуу жер” [Мукамбаев, 2009, с.870]. Приведенные примеры свидетельствуют о том, что некоторые слова «Дивана» в современном киргизском языке сохранились в лексике, но перешли в разряд диалектизмов или архаизмов.

8. Зоонимы, топонимы и т.д.

-Названия растений: *келеб* - келеп, өсүмдүк; *түшкүн* – түшкүн, төө куйрук; сарыг эрүк - сары өрүк, кагун - коон, йагак - жаңгак, кат - мөмө, йылгун - жылгын, и т.д.

- Названия болезней: *тумагу* - тумоо, *өтүк* - ич өтүү, *черлет* - көз оору, *кезик* - калтыроо, чыйрыгуу;

- Названия лекарств: *эгир* - ич оорудан айыктырчу саз чөбү; *андуз* - карандыз [Юдахин, 1985, с.152], жылкынын ич оорусун дарылачу чөп;

- Названия игр: *Атыч* - балдар жаңгакты мээлеп түшүрүүчү чункур; *карын атмак.*

- Названия посуды: *ашыч* - казан.

- Названия мест, водоемов, рек: *Баласагун, Барсган, Ак сай, Занби арт* (перевал Шамшы), *Исик көл, Улуг Талас, Кем Талас, Уз кенд* - *Узген, Кара сеңир, Семиз кенд* - Самарканд, *Фергана, Хорезм, и др.*

- Имена людей: *Арслан тегин, Беглан, Бурслан, Чагры бек.*

-Названия племён: *Огуз, кыргыз, чигил, уйгур, бачанак, тавгач, кыфчак, карлук, тат* (перси), и т.д.

- Названия одежды: *угук* - галош, көлөш.

- Названия животных: *ывык* - бөкөн, *кашгалак* - кашкалдак, *кейик* - кийик.

- Названия инструментов: *кобуз* - комуз, *икама* - кыл кыяк, *сыбызгу* и т.д.

9. Устаревшие, малоупотребляемые слова. Многие такие слова встречаются в составе парных двукорневых слов и не функционируют как самостоятельные единицы. *Адаш* – аяш - адаш, *торуг* – арык - торук, *эриш* – эриш - аркак (кездеменин эриш - аркак жиптери), *ушак* – улан - ушак (бала - бакыра), *тит бакты* - тике карады, *сыхта* – ыйлап - сыктады,

терүү -жыйноо (жыйнап - терүү), *чечек* - гүлдүн бир түрү (байчечекей). Иногда они встречаются в словосочетаниях. Например: *Су йумурланды* - аскерлер (кол) чогулду [Ауэзова, 2005, №5135]. Киргизское словосочетание «жумурай журт» обозначает «жыйылган журт, чогулган эл», «собравшийся народ».

10. Аффиксы.

М.Кашгари в своем труде обратил внимание на аффиксы, объяснив их значения, но при этом все аффиксы он относил к категории частиц и потому называл их *бөлүкчө* - «частица», возможно поэтому, некоторые аффиксы были написаны отдельно от основы.

-лады: аффикс, используемый для образования глаголов от существительных. *Иңек бузагулады* - уй музоолоду, *куш балалады* - куш балапандады, *кысрак кулнады* - кысырак кулундады, *арслан энүкledi* - арстан энүктүү болду, т.е. балалуу болду.

-чу, -шу: в современном киргизском языке имеет значение просьбы. *Кел чу* - келчи, *барма чу* - барбачы, *баргыл ш у-* барчы, *кел шу* - келчи.

-са: аффикс условного наклонения глагола, ср. значение «если» в русском языке. *Ол эвге барса* - Ал үйгө барса. *Сен качан барсасан* – Сен качан барсаң?

-кы: аффикс с ласкательным значением. *Атакы* - атаке, *анакы* - апаке.

-ма: аффикс повелительного наклонения, организующее отрицательное значение глагола. *Кыл, кылма* - кыл, кылба.

-му: в вопросительном значении: *Бу атму* - бул атпы? *Бу итму* - бул итпи? *Бу ат сеник му* - Бул ат сеникиби? *Бу угул сеник му* - Бул уул сеникиби?

В **заключении** необходимо отметить, что при сопоставлении лексики «Дивану лугати-т түрк» с лексикой современного киргизского языка сходство составляет 80%. Эти факты говорят о том, что словарь М.Кашгари написан, по мнению некоторых ученых, не на карлукском языке, а на древнекиргизском языке. Мы считаем, если не обратить внимание на факты фонетико-лексических особенностей киргизского языка, это приведет к односторонним выводам.

Список литературы

1. *Кашкари М.* Дивану лугати-т түрк. // Перевод на киргизский язык. I-II т. Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморев А., Султаналиев И., Толубаев М. – Бишкек, 2013, с.811.
2. *Кашгари М.* Диван Лугат ат-Түрк. // Перевод на русский язык. Ауэзова З. - А.М. Алматы, 2005.
3. *Кашгари М.* Дивану лугат-ит түрк // Перевод на турецкий язык. Аталай Б. - Анкара, 1985
4. *Кашгари М.* Түркий тиллер диваны // Перевод на уйгурский язык. Имин Турсун, и др. 2012
5. *Кошгарий Махмуд.* Туркий сузлар девони // Перевод на узбекский язык. Муталлибов С. -Тошкент, 1960-1963.
6. *Кашгари М.* Түрк тилдеринин сөздүгү. 1-3т. // Перевод на киргизский язык. Токоев Т., Кошмоков К.- Бишкек, 2011-2013, с.2178
7. *Мукамбаев Ж.* Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. - Бишкек, 2009, с.1379
8. Советская тюркология, 1972, №1.
9. *Султаналиев И.* М.Кашгаринин “Диван лугати-т түркүнүн” тили. - Бишкек, 2015, с.232
10. *Юдахин К.К.* Русско-кыргызский словарь. - Бишкек, 2000, с.991
11. *Юдахин К.К.* Киргизско-русский словарь. 1-2 т. - Фрунзе, 1985, с.979

Рәуҗи:

Y.Balasaqun ad. Qırğız Milli Universiteti
f.e.d., prof. Venera Akmatova

UOT: 811.512.162.

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞƏT-İT TÜRK” ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİ

Şəkar Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
shakarmammadova1986@gmail.com
Orcid: 0009-0005-5385-4733

Xülasə

XI əsrin ikinci yarısında Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri türklərin yaşadığı coğrafi ərazini geniş şəkildə təsvir etməklə yanaşı, türk dilinin leksik vahidlərinin lüğətidir. “Divan”da oğuz leksikasına aid bəzi sözlər Azərbaycan ədəbi dilinin və həmçinin Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində də işlənərkəndədir. Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin tədqiqində mənbə kimi özünü göstərir. Bu qədim mənbədə çağdaş dialekt və şivələrimiz üçün fonetik, morfoloji, leksik-semantik resurslar üzrə söz qatlarına rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilinin şivə arealında hazırda özlərini qoruyub saxlamış bu dialektizimlərin bəziləri hal-hazırda olduğu kimi, bəziləri isə fonetik, leksik, semantik cəhətdən fərqli şəkildə işlənir. Divanda leksik vahidlərə nisbətən az olan frazeoloji vahidlərə də rast gəlmək mümkündür ki, bu frazeologizimlərin əksəriyyəti dialekt və şivələrdə öz əksini tapır. Mahmud Kaşğarının qeyd etdiyi leksik vahidlərin bəziləri arxaikləşsə də, Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında öz izlərini qoruyub saxlamaqdadır.

Açar sözlər: dialekt, şivə, türk xalqları, Divan

AZERBAIJANI DIALECTS AND ACCENTS IN MAHMUD KASHGARI'S WORK “DİVANİ LUGAT-İT-TURK”

Shakar Mammadova
Philology Doctor of Philosophy
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

In the second half of the XI century, the work of Mahmud Kashgari “Divan lugat at-Turk” represents lexical units of the Turkish language, in addition describing the geographical area of residence of the Turks. In “Divan”, some words, belonging to the Oghuz vocabulary are used in the Azerbaijani literary language, as well as in various dialects of the Azerbaijani language. Kashgari's work “Divan lugat at-Turk” is a source for the exploring of dialects of the Azerbaijani language. In this ancient source you can find the basis of words on the phonetic, morphological, lexical and semantic resources of our modern dialects. Some of these dialectisms, preserved in the dialect area of the Azerbaijani language, are used as they are now, while others are used phonetically, lexically and semantically in a different way. In “Divan” you can also find phraseological units, that are smaller than lexical ones, and most of these phraseological units are reflected in dialects. Although, some of the lexical units mentioned by Mahmud Kashgari have become archaic, they have retained their traces in the dialect vocabulary of the Azerbaijani language.

Key words: dialect, accent, Turkic peoples, Divan

Азербайджанские диалекты и акценты в произведении Махмуда Кашгари «Дивани лугат-ит тюрк».

Шекер Маммадова
Доктор философии по филологии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Во второй половине XI века произведение Махмуда Кашгари «Диван лугат-ат турк» представляет собой лексических единиц турецкого языка, помимо описания географической области проживания тюрков. В «Диване» некоторые слова принадлежащие к огузской лексике, используются в азербайджанском литературном языке, а также в различных диалектах азербайджанского языка. Произведение Кашгари «Диван лугат ат-турк» является источником по изучению диалектов азербайджанского языка. В этом древнем источнике можно найти основа слов на фонетических, морфологических, лексико-семантических ресурсах наших современных диалектов. Некоторые из этих диалектизмов, сохранившиеся в диалектном ареале азербайджанского языка, используются так, как они есть сейчас, другие же фонетически, лексически и семантически используются иным образом. В «Диване» также можно встретить фразеологизмы, меньшие, чем лексические, и большая часть этих фразеологизмов отражена в диалектах. Хотя некоторые из лексических единиц, упомянутых Махмудом Кашгари, стали архаичными, они сохранили свои следы в диалектной лексике азербайджанского языка.

Ключевые слова: диалект, акцент, тюркские народы, Диван.

Aktuallıq. Türk dilləri, onların yerləşdiyi tarixi-coğrafi məkan, bu dillərin leksik xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verən Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri dünya tarixində qələmə alınan ilk türk lüğətidir. Buna görə də əsərin tədqiqi türk dillərinin öyrənilməsi baxımından aktual və önəmlidir. Bu əsərin müxtəlif aspektlərdən tədqiqi türk xalqları və onların dilləri, yaşayış tərz, dünyagörüşü haqqında ətraflı məlumat verməsi baxımından önəmlidir.

Annotasiya. Məqalədə “Divanü lüğət-it-türk” əsərində olan Azərbaycan dialekt və şivələrinə məxsus sözlər tədqiq olunmuşdur.

Metod. Təsviri, müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Giriş. Türk dillərinin təsnifatı türkologiyanın əsas aktual problemlərindəndir. XI yüzillikdə türk dilçiliyinin əsasını qoyan, türkologiya tarixində möhtəşəm ensiklopedik əsər olan Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri bu baxımdan faydalı mənbədir. Türk dünyasını addım-addım gəzib dolaşan Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” yalnız lüğət deyil, türksoylu xalqların dil-ağız özəlliklərini, ləhcə fərqlərini, yayılma areallarını, həyat tərzini, tarixini, mədəniyyətini, folklorunu, mifologiyasını öyrənməyə imkan verən əsərdir.

Türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, yaşayışı və adət-ənənələri haqqında iyirmi ilə yaxın məlumat topladıqdan sonra “Divanü lüğət-it-türk” əsərini Bağdadda 10 fevral 1074-cü ildə tamamlamışdır. Türk dillərinin, dialekt və şivələrinin dil özəlliklərini ortaya çıxaran, türk dillərinə məxsus sözləri ilk dəfə lüğət formasında və müqayisəli şəkildə verən Mahmud Kaşğarının bu əsəri türkologiyanın ilk möhtəşəm mənbəsi sayılır. “Türk yazı dillərinin, Türk ləhcələrinin tarixi köklərini və yaşadığı inkişafı ortaya qoyan bir mənbədir “Divanü lüğət-it-türk” [1, 44].

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin tədqiqində qohum dillər-türk dilləri aparıcı rola malikdir. Türk dilləri, xüsusilə oğuz qrupu türk dilləri Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasının və leksikasının öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dialekt və şivələrin leksikasını izah edərkən başqa türk dillərində, şivələrimizdə olan sözlərə rast gəlmək mümkündür. Həmin sözlərin müxtəlif fonetik tərkibdə türk dillərində işləndiyini görürük. Bu hal türk dillərinin qohumluğundan qaynaqlanır ki, dialektizimləri tədqiq edərkən həmin türk dillərinə müraciət etmək vacibdir. Bu cəhətdən türksoylu xalqların dil-ağız özəlliklərini özündə əks etdirən Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri ən önəmli mənbə kimi çıxış edir.

Divanda işlənən və müasir Azərbaycan ədəbi dilində heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan istifadə olunan sözlərlə yanaşı, fonetik, morfoloji və semantik dəyişikliklərə məruz qalan leksik vahidlərə də rast gəlmək mümkündür. Bununla yanaşı əsərdə olan bəzi sözlər dialekt və şivələrdə bu gün də işlədilir. Bu sözlərin bəziləri dilimizdə arxaikləşsə də, dialektlərimizdə işlənir.

“Müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində elə sözlər var ki, onlar «Divan»ın lüğət tərkibində mövcuddur. Məsələn, Amasiya şivəsində (Qərbi Azərbaycan) ac adama «bir şey ye, ürəyində qut olsun», oğlan doğulanda «oğlan ayağı qutlu olar», «heyret etdim, mat qaldım» mənasında «matım-qutum qurudu», keyfiyyətsiz şeyə isə «nə törəli şeydir ki» deyilirdi. Yenə həmin şivədə qaramal yerinə davar, əla mənasında epeyicə sözü işlədilir» [2, 120].

Dialekt və şivələrimizdə elə sözlər var ki, lüğətin tərkibindəki sözlərin leksikası ilə həm şəkildə, həm də məzmunca səsləşir, bəzi sözlər isə yalnız şəkildə eyni olur. Məsələn, Qazax dialektimizdə işlənən *əsrük* (sərxoş) sözü Divandakı mənası ilə eynilik təşkil edir.

Divanda olan bəzi leksik vahidlər fonetik variantlılığa görə dialektlərimizdən fərqli olsa da, mənə cəhətdən eynilik təşkil edir: *ənük*: aslan balası, qaplan, qurd, it balasına da *ənük* deyilir [3,140]. Bu söz *ənix* və *ənək* şəklində Bərdə, Çənbərək, Qarakilsə, Qazax, Meğri, Tovuz, Zəngilan, Beyləqan, Kürdəmir şivələrində Lüğətdəki mənasında işlənir.

Divanda *anqut* sözü qaza bənzər qızılı rəngli bir quş, flamingo, *anqut* sözü isə işki qıfı, ağızlıq mənasında verilib. Bu sözlər Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində müxtəlif mənada işlənmişdir. Ağdam və Şuşa şivələrində *anqut* sözü uzunboğazlı ördəyə oxşar quş mənasında işlənir: *Zalım elə bil anqutdu* (Ağdam) [4, 24].

Bakı, Dərbənd, Ağdam, Şamaxı şivələrində isə *anqut* sözü acgözlüklə yeyən, hər nə gəldi yeyən mənasında, Oğuz şivəsində isə avam, qanmaz mənasında işlənir: - *Anqut kimi nə vərsov udadı* (Dərbənd); *Sən özünü lap anqut yerinə qoymusan* (Oğuz) [4, 24].

Lənkəran dialektində tor toxunan xana mənasında işlənən *anqıl* sözü divanda taybatay, büsbütün açıq qapı mənasında verilmişdir. – *Tori anqılda toxi:ruğ* [4, 24].

Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində (Borçalı, Cəbrayıl, Ordubad, Şərur, Tərtər, İrəvan, Yexlav, Zəngilan) isim kimi işlənən *kərdi* sözü lək mənasında, divanda feil kimi gərdi, bağladı, hürdü mənasında işlənir: – *Biz soğanı kərdidə əkərix* (Ordubad); – *Hər kərdidən üş put soğan çıxar* (Şuşa); *ər yıp kərdi* = adam ip gərdi; *bəg yol kərdi* = bəy yolu bağladı; *it kərdi*=it hürdü (“Divanü lüğət-it türk”).

Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk”də payız fəslə, sonbahar mənasında *küz* sözünü qeyd etmişdir ki, bu sözün müxtəlif dialektlərimizdə həm Divandakı mənə ilə, həm də fərqli mənada işləndiyini görürük. Ordubad, Borçalı, İmişli, Qax dialekt və şivələrində payız mənasında, Bakı, Ordubad dialektlərində, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Biləsuvar, Cəbrayıl, Cəlilabad, Kürdəmir, Şərur, Yardımlı, Laçın, Saatlı, Salyan, Şəmkir, Tovuz, Zəngilan, Zərdab şivələrində Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Dərələyəz, Qarakilsə, Meğri şivələrində “quzu saxlanılan üstüörtülü yer”, Ordubad dialektində və Meğri şivəsində “əkin sahələrində kiçik arx”, Quba dialektində, Cəlilabad, Füzuli, Göyçay, Xocavənd şivələrində “Xısn, kotanın açdığı şırımla müəyyən hissələrə bölünmüş əkin sahəsi”, “əkin sahələrini bir-birindən ayıran şırım, cızıq”, Yardımlı şivəsində “dilim, qıça” mənalarında işlənir [4, 271].

“Divanü lüğət-it-türk” və Füzuli şivəsində demək, söyləmək mənasında işlənən *ay* sözü Kürdəmir şivəsində *aydır* şəklində eyni mənada işlənir: –*Anasına aydırdı ki, o qızı isseyir* [4, 30].

Ədəbi dilimizlə yanaşı, dialekt və şivələrimizdə də XI əsr türk dillərinə məxsus leksik vahidlərlə yanaşı frazeoloji vahidlərin izi qalmışdır. H.Bayramovun hələ 1966-cı ildə nəşr olunan “Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində frazeoloji mənalı sözlər” adlı məqaləsində yazır: “...M.Kaşğari dövründə türk dillərində işlədilən müəyyən sözlər mənaca müasir türk dillərinin bir qisminə frazeoloji vahidlərə mütabiqdir. Düşünmək olur ki, qədim türk dillərində frazeoloji anlayışların belə təklərlə ifadə edilməsi söz birləşmələri ilə ifadəsi üsuluna nisbətən daha əvvəldir” [5, 25]. Fikrimizcə, söz səviyyəli frazeoloji vahidlərin dildə mövcudluğu danılmazdır, belə ki, frazeoloji vahidlər özlərinin inkişaf prosesi nəticəsində sözdən birləşməyə və birləşmədən sözə doğru inkişaf etmiş, daşlaşmışdır. Məsələn, Naxçıvan dialekt və şivələrində əldən düşüb frazeoloji vahidi zaman keçdikcə reduksiya uğramış və söz birləşməsi səviyyəsindən söz səviyyəsinə keçərək “düşüb” kimi sabitləşən frazeoloji

vahiddir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlərin bu cür dəyişikliyə uğraması ilə onlar arasında az da olsa, mənə fərqliliyi də yaradır.

Məqalədə müəllif frazeoloji mənə daşıyan səkkiz sözü (andğardı, tuşdı, tozğurdi, teşik, kozazdi, kiçindi, çökdi, çaşıkti) təhlil etmiş və onları müasir türk dilləri ilə müqayisə etmişdir. H. Bayramovun bu məqaləsini təhlil edərkən çox maraqlı bir fakta rast gəlinir. Müəllif *tuşdı* sözünü təhlil edərkən yazır: “Divandakı tuşdı sözünə qarşı Azərbaycan dilində iki sözün birləşməsindən əmələ gələn tuş gəlmək frazeoloji vahidi vardır, lakin bunun işlənmə dairəsi çox məhduddur. Ədəbi dilimizdə buna sinonim olaraq rast gəlmək frazeoloji vahidi işlədilir ki, bunun da birinci komponenti “rast” fars mənşəlidir” [5, 20].

Tuş gəlmək frazeoloji vahidinin Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənir: Allah eləsin ki, uşaxlar yaxşı adama tuş gəlsinnər (Naxçıvan).

Bu haqda Akademik M. Şirəliyev yazır: “Tuş gəlmək (Naxçıvan) – rast gəlmək. – Mən gedəndə Həsənə tuş gəldim. Bu söz birləşməsi bu mənada Dədə Qorqudda və M. Kaşğaridə də işlənmişdir. Olur feili ilə birlikdə bu sözə Vaqıfdə də təsadüf edilir; məs.: –Səni sevən çox bəlaya tuş olur” [6, 327]. Həmçinin H. Cavidin “Ana” dramında rast gəlmək mənasında tuş olmaq ifadəsinə rast gəlmək mümkündür: İsmət (Kəndisi): Allah, Allah! Bir bəlaya tuş oldum [7, 23]. Əsərdə frazeoloji vahidlər leksik vahidlərə nisbətə azlıq təşkil edir.

Türk dillərinin fonetik və leksik özəlliklərinin tarixini öyrənmək baxımından Divan ən qiymətli mənbədir. “Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk”ü dünya tarixində qələmə alınan ilk türk lüğətidir. Bu möhtəşəm sənət abidəsi təkcə sözlük deyil, eyni zamanda yazıldığı dövrün, zamanın xarakterik cizgilərini özündə əks etdirən, min il öncəki türkün dil aspektindən tarixinə, etnik mənəvi-mədəni dünyasına, etnoqrafiyasına, folkloruna, bütöv bədii düşüncəsinə, fəlsəfi kəlamına olduqca böyük və dəyərli bir baxışdır, qiyməti heç nə ilə ölçülməyən mötəbər bir qaynaqdır” [8, 29-30].

Türk dil ailəsinə mənsub olan 22 türkcənin müqayisəsi və ilən bu əsərdə hər türkcənin leksikası, fonetikası, morfologiyası haqqında aydın, tam elmi məlumat verilmişdir. Bu türkcələrin müqayisəli materialı əsasında ədəbi dil və danışiq təzahürləri göstərildi, yazılı və şilahi nitq anlayışları tanıdıldı. M. Kaşğari xalqların bir-biri ilə siyasi, mədəni, iqtisadi və hər cür əlaqələrinin onların dillərində iz buraxmasını əyaniliklə nümayiş etdirdi.

Dilçilikdə tarixi-müqayisəli metodun banisi sayılan Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri bu gün də dilçilər tərəfindən mənbə kimi müraciət olunan dilçiliyin tarixi divanıdır. Belə ki dilçiliyin hər bir sahəsi üçün etibarlı mənbə olan bu əsər türk xalqlarını birləşdirən dəyər olmaqla yanaşı, türk dillərinin, ləhcələrinin tədqiqi baxımından da önəm daşıyır.

Nəticə. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri XI əsrin əvvəlində müxtəlif türk xalqları, tayfaları və onların poetik yaradıcılığı barədə zəngin məlumat verən bir xəzinə olmaqla yanaşı, türk xalqlarının ləhcələri haqqında məlumat verən dialektoloji-etnoloji əsərdir. Dialekt və şivələr hər hansı bir dilin qədim keçmişini, arxaik formalarını ən yaxşı mühafizə edib saxlayan etibarlı mənbədir. Divanda məhz işlək şəkildə olan dialektlərə rast gəlinməsi təsadüfi deyil. Burada işlənən sözlərin bəziləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində eyni quruluş və mənada, bəziləri isə fonetik variantlıqla işlənir. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri türk dilini və ləhcələrini özündə cəmləşdirən universal bir əsərdir. Çağdaş türk dillərinin dialekt və şivələri üçün Mahmud Kaşğarının “Divan”ında zəngin leksik qat mövcuddur və dialekt və şivə sözlərinin tarixi-genetik köklərinin araşdırılması işində bu qədim mənbə misilsiz rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. Şükrü Haluk Akalın, Binyıl önce, Binyıl sonra. Kaşğarlı Mahmud və “Divanü lüğət-it-türk”, Ankara, 2008.
2. Ramiz Əskər Dahi Türk Dilçisi Mahmud Kaşğari, Bakı, 2020.

3. Ramiz Əskər, Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” IV cildə, I cild, Bakı "Ozan" -2006
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
5. Bayramov, H. Mahmud Kaşğarının “Düvanü lüğət-it-türk” əsərində frazeoloji ənalı sözlər // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1966. № 5, – s. 18-27.
6. Şirəliyev, M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, – 2008.
7. Cavid, H. Əsərləri: [5 cildə] / H. Cavid – Bakı: Lider, – c. 1. – 2005.
8. Hüseynova Mahirə. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri, Bakı – 2022.

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor
f.ü.e.d., prof. Mahirə Hüseynova

UOT: 811.

M. KAŞĞARLININ "DİVANÜ LÜĞAT-İT TÜRK" ƏSƏRİNDƏ ARXAİK APELYATIVLİ BƏYDİLİ VƏ ÇƏPNİ ETNOTOPONİMLƏRİ

İradə Kərimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
irade.kerimova.81@mail.ru
Orcid: 0000-0002-8057-8333

Xülasə

Etnonimlər öz qədimliyini qoruyub saxlayan onomastik vahidlər hesab olunur. M.Kaşğarlı'nın "Divanü luğat-it-türk" əsərində qeydə alınan toponimlər türk qəbilə və tayfalarının tarixi etnogenezi haqqında məlumatlarla zəngindir. Mahmud Kaşğarlı'nın "Divanü luğat-it-türk" əsərində adı keçən 22 oğuz boyundan biri də bəydili etnonimidir. Mənbələrdə *bəydili* tayfasının oğuzların bir qolu olan bozoklar olduğu bildirilir. Müxtəlif fonetik variantlarda adı keçən Begteli//begtili//beydilli//bəydili etnosu Azərbaycan və Anadolu türklərinin, eləcə də İraq və Suriya türkmənlərinin etnogenezində iştirak etmişdir. Bəydili etnonimi tarixən *bəg//bəy+tili* komponentlərindən formalaşmışdır. Bu söz türk xalqlarında qədim dövrlərdə titul kimi işlənmişdir. M.Kaşğarlı *bəydili* sözünün leksik-semantik izahını verərkən bu sözün "ulu, hörmətli adamların sözü, dili", "böyüklər kimi əziz" anlamında, F.Rəşidəddin isə yalnız "böyüklər kimi əziz" mənalarında işləndiyini bildirmişdir. Mahmud Kaşğarlı'nın "Divan"da adını qeyd etdiyi 22 oğuz boyundan biri *çəpni* etnonimidir. O, bu etnonimin çəbən//çapakı//çibni//çəpni fonetik variantlarda işləndiyini bildirmişdir. M.Kaşğarlı çəpni etnoniminin *çəp+ni* komponentlərindən yarandığını və bu leksemin "çəp gəlmək, işi çəp düşmək", "dolaşıq" mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir. Çəpni etnoniminin etimologiyası haqda müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Rəşidəddin isə *çəpni* boyunun mənasını "harda yağı görsək dərhal savaşa" kimi izah etmişdir. Əbülqazi Bahadır xan bu sözün etimologiyasını izah edərkən "varlıların varlısı" kimi, Ə.Rüstəmov isə "dalaşqanlıq", "çəpləşmək" kimi mənalandırmağa çalışmışdır.

Açar sözlər: M.Kaşğarlı, etnonim, etnotoponim, arxaik, etimologiya, leksem və s.

ЭТНОТОПОНИМЫ БЕЙДИЛИ И ЧАПНИ С АРХАИЧЕСКИМИ АПЕЛЛЯТИВАМИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ М. КАШГАРЛЫ «ДИВАНУ-ЛЮГАТ-ИТ ТЮРК»

Ирада Каримова
Кандидат филологических наук, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Этонимы считаются ономастическими единицами, сохранившими свою древность. Топонимы, зафиксированные в труде М. Кашгарлы «Дивану лугат-ит-тюрк», богаты сведениями об историческом этногенезе тюрков, племен, племен и народов. Этноним бейдилы - один из 22 огузских родов, упомянутых в «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгарлы. Согласно источникам, племя *бейдили* — это Бозок, ветвь огузов. Этнос бегтели//бегтили//бейдилли//бейдилы, упоминаемый в различных фонетических вариантах в источниках, принимал участие в этногенезе Азербайджанских и анатолийских тюрков, а также иракских и сирийских туркмен. Исторически этноним *бейдилы* образовался из компонентов *бег//бей+тили*. *Бей* буквально использовался как титул у тюркских народов в древности. Давая лексико-семантическое объяснение слова бейдилы, М.Кашгарлы заявил, что это слово употребляется в значении «слова и язык великих, уважаемых людей», «дорогих, как старейшины», а Ф. Рашидаддин заявил, что оно используется только в значении «дорогой, как старшие». Одним из 22 родов огузов, названных Махмудом Кашгарлы в «Диване», является этноним *чепни*. Он заявил, что этот этноним используется в фонетических вариантах *чабан//чапаки//чибни//чапни*. М.Кашгарлы отметил, что этноним чепни образован от компонентов *чеп+ни*, и эта лексема употребляется в значениях «застрять, застрять», «запутаться». Существуют разные мнения об этимологии этнонима чепни. Рашидаддин объяснил значение шеи Чепни тем, что

«где бы мы ни увидели врага, давайте немедленно сражаться». Разъясняя этимологию этого слова, Абулгази Бахадир-хан пытался истолковать его как «богатый из богатых», а А.Рустамов пытался истолковать его как «ссора», «склока».

Ключевые слова: М. Кашгарли, этноним, этнотопоним, архаика, этимология, лексема и др.

ETNOTOPONYMS OF BEIDILI AND CHAPNI WITH ARCHAIC APPELLATIONS IN THE WORK OF M. KASHGARLI "DİWAN LUGHAT AL-TURK"

İrada Karimova

Candidate of philological sciences, ass. Professor

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku, Azerbaijan

Summary

Etononyms are considered onomastic units, that have preserved their antiquity. The toponyms recorded in M. Kashgarli's work "Divanü luğat-it-türk" are rich in information about the historical ethnogenesis of Turks, tribes, tribes and peoples. It is one of the 22 Oguz clans mentioned in Mahmud Kashgarli's work "Divanü luğat-it-türk". According to the sources, the Beydili tribe is the Bozok, a branch of the Oghuz. The Begteli//begtili//beydilli//beydili ethnos, mentioned in various phonetic variants in the sources, took part in the ethnogenesis of Azerbaijani and Anatolian Turks, as well as Iraqi and Syrian Turkmen. Historically, the Beydili ethnonym was formed from the components beg//bey+tili. This word was used as a title in the Turkic peoples in ancient times. While giving the lexical-semantic explanation of the word beydili, M. Kashgarli stated, that this word is used in the sense of "the words and language of great, respected people", "dear as elders", while F. Rashidaddin stated, that it is used only in the sense of "dear as elders". One of the 22 Oguz clans named by Mahmud Kashgarli in "Divan" is Chepni ethnonym. He stated that this ethnonym is used in the phonetic variants чабан//чапаки//чибни//чапни. M.Kashgarli noted that the ethnonym çepni is derived from the components çep+ni, and this lexeme is used in the meanings of "getting stuck, getting stuck", "tangling". There are different opinions about the etymology of the ethnonym Chapni. Rashideddin explained the meaning of chepni neck as "wherever we see oil, let's fight immediately". Explaining the etymology of this word, Abulghazi Bahadır Khan tried to interpret it as "the rich of the rich", while A. Rustamov tried to interpret it as "quarrelsomeness" and "squeamishness".

Key words: M. Kashgarli, ethnonym, ethnotoponym, archaic, etymology, lexeme, etc.

Annotasiya. Etonimlər öz qədimliyini qoruyub saxlayan onomastik vahidlər hesab olunur. Türk dünyasının görkəmli dilçisi Mahmud Kaşğarlı yalnız orta çağdakı Türküstan mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyəti deyil, dünya mədəniyyətinə, türkoloji aləmə əvəzsiz xidməti olan bir insan olmuşdur. Onun "Divanü lüğat-it-türk" adlı əsəri yalnız Türküstandakı türk xalqlarının deyil, özünün də yazdığı kimi Çindən ta Qara və Ağ dənizlərinə qədər, yəni Avrasiyada, hətta Afrikada yaşamış və bu gün də yaşayan türk xalqlarının qürur duyduqları bir abidədir. "Divan"ın ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lüğət deyil, ilk türk ensiklopediyası olmasıdır.

Aktuallıq. Xüsusilə, "Divan"da işlənən onomastik vahidlər onu yaradan və yaşadan türk xalqlarının tarixini özündə qoruyub saxlayan faktlardır. M.Kaşğarlının "Divanü luğat-it-türk" əsərində qeydə alınan toponimlər türk, qəbilə, tayfa və xalqlarının tarixi etnogenezi haqqında məlumatlarla zəngindir. Orta türk dövrünün ilkin və möhtəşəm abidələrindən biri hesab olunan M.Kaşğarlının "Divan"ında türkün min il bundan əvvəlki dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, mənəvi-millî dəyərləri, adət və ənənələri öz əksini tapmışdır. M.Kaşğarlının "Divanü luğat-it-türk" əsərində 96-sı şəhər adı olmaqla 180-ə qədər toponim qeydə alınmışdır. Müəllif "Divan"da adı çəkilmiş oykonimləri oğuz və qıpçaq şəhərləri olmaqla iki qrup üzrə qruplaşdırmışdır. Türklərin Rumdan Maçinədək olan geniş bir ərazidə yaşadığını və əsil türklərin 22 tayfadan ibarət olduğu bildirən M.Kaşğarlı "Divan"da işlənən Sərpən (Sabran), Sitkün, Suğnak, Karnak, Karaçuk kimi qədim oğuz şəhərlərinin, boylarının, adlarının təhlili ilə yanaşı digər tipik, xarakterik xüsusiyyətləri üzərində də dayanmışdır.

Metod. Məqalədə istifadə olunmuş əsas metod tarixi-müqayisəli metoddur. Bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasında qarşılaşdırma, müşahidə və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş. Etonimlər öz qədimliyini qoruyub saxlayan onomastik vahidlər hesab olunur. Türk dünyasının görkəmli dilçisi Mahmud Kaşğarlı yalnız orta çağdakı Türküstan mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyəti deyil, dünya mədəniyyətinə, türkoloji aləmə əvəzsiz xidməti olan bir insan olmuşdur. Onun “Divanü lüğat-it türk” adlı əsəri yalnız Türküstandakı türk xalqlarının deyil, özünün də yazdığı kimi Çindən ta Qara və Ağ dənizlərinə qədər, yəni Avrasiyada, hətta Afrikada yaşamış və bu gün də yaşayan türk xalqlarının qürur duyduqları bir abidədir. “Divan”ın ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lüğət deyil, ilk türk ensiklopediyası olmasıdır. Xüsusilə, “Divan”da işlənən onomastik vahidlər onu yaradan və yaşadan türk xalqlarının tarixini özündə qoruyub saxlayan faktlardır. M.Kaşğarlının “Divanü lüğat-it türk” əsərində qeydə alınan toponimlər türk, qəbilə, tayfa və xalqlarının tarixi etnogenezi haqqında məlumatlarla zəngindir. Orta türk dövrünün ilkin və möhtəşəm abidələrindən biri hesab olunan M.Kaşğarlının “Divan”ında türkün min il bundan əvvəlki dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, mənəvi-milli dəyərləri, adət və ənənələri öz əksini tapmışdır. M.Kaşğarlının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində 96-sı şəhər adı olmaqla 180-ə qədər toponim qeydə alınmışdır. Müəllif “Divan”da adı çəkilmiş oykonimləri oğuz və qıpçaq şəhərləri olmaqla iki qrup üzrə qruplaşdırmışdır.

Cahid İsmayıloğlu bu prosesləri təhlil edərək yazır: “İlk öncə M.Kaşğarlının böyük səyi, köməyi nəticəsində XI əsr Türk dünyasının coğrafi-toponimik durumu formalaşmışdır. Dolaşdığı ərazilər və yazdığı incəltmələr dövrün istifadə etdiyi əsərlərə istinad Kaşğarlı Mahmudun bəhrələndiyi və şərhini verdiyi onomastik vahidlər və coğrafi məlumatlar ərəb və İran mənbələri ilə də uyğun gəlir. Böyük türkoloq məlumatları qiymətləndirmək və oxucuları inandırmaq məqsədilə “Divan”da ayrıca bir türk xəritəsi də tərtib etməyi unutmamış, ona görə də min illik türk coğrafiyası və toponimikasında öndərlik şərfi Mahmud Kaşğarlıya qismət olmuşdur” [9, 20].

Türklərin Rumdan Maçinədək olan geniş bir ərazidə yaşadığını və əsil türklərin 22 tayfadan ibarət olduğu bildirən M.Kaşğarlı “Divan”da işlənən Sərpən (Sabran), Sitkün, Suğnak, Karnak, Karaçuk kimi qədim oğuz şəhərlərinin, boylarının, adlarının təhlili ilə yanaşı digər tipik, xarakterik xüsusiyyətləri üzərində də dayanmışdır.

Mahmud Kaşğarlıya görə Sitkün, Manqışlaq, Suğnaq, Karnak oğuz şəhərləri olub, Xəzərin şərqində yerləşmişlər.

Bəydili. Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində adı keçən 22 oğuz boyundan biridir. Mənbələrdə *bəydili* tayfasının oğuzların bir qolu olan bozoklar olduğu bildirilir. Bozoklar oğuz türkmənlərinin 12 boyundan biri olmuşdur. M.ö. 60-cı illərdə bəydililər Roma imperatorluğunun təsiri altında qalmışlar [10].

Mənbələrdə müxtəlif fonetik variantlarda adı keçən Begteli//begtili//beydilli//bəydili etnosu Azərbaycan və Anadolu türklərinin, eləcə də İraq və Suriya türkmənlərinin etnogenezinə iştirak etmişdir. Bəydililərin böyük bir kütlə halında məskunlaşdığı ərazilərdən biri olan Suriyada XIV əsrdə Boz ulus və Yeni-el arasında ana qoldan ayrılmış bəydili qollarına təsadüf olunmuşdur. İç-el bölgəsində isə müstəqil bir bəydili qolu olmuşdur [5, 272].

Bəydili tayfasının Suriya ərazisinə necə yerləşdirilməsindən bəhs edən F.Sümər yazır ki, Suriyada yerləşən Rəqqa bölgəsini digər ərəb tayfalarının (şəmmarlar) axınlarının qarşısını almaq məqsədilə Osmanlı dövləti Hələb türkmənləri ilə Yeni-elə bağlı bütün bəydili obalarını Bəlix çayının Harranın altındakı Ağca Qaladan Rəqqayadək uzanan sahilinə yerləşdirdi.... Bəydilinin əksər obaları, baraqclar və digər bəzi oymaqlar XIX əsrə qədər Rəqqada qaldılar. Həmin əsrdə onlar da bir daha geri qayıtmamaq üzrə oranı tərk etdilər. Rəqqanı tərk edən bəydililər, ümumiyyətlə, Antəbin cənub bölgəsində yurd salmış və orada yerləşib qalmışlar. İndi onların kəndlərindən bir çoxu Suriya torpağındadır [5, 190-191].

Bəydililər Orta əsrlər dövründə Orta Asiyadan digər türkdilli tayfaları ilə birgə Azərbaycana gəlmiş etnosdur. Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə bəydili tayfasının bir hissəsi Kirman və Şiraza köçürülmüşdür. Bəydililərin Qədirli, Qubadlu, Ərəblu, Ulaşlı, Xəlfəli, Tatalı, Eyvazlılar kimi oymaqlarının olması qeyd edilir.

Bəydililər öz tarixi, dili və ənənələrini qoruyan boylardan olmuşlar. Onlar XII əsrin ortalarında Xorasanda Səlcuqlu hökmdarı Sultan Səncəri əsir almış, daha sonra Monqol istilasından qaçaraq (XIII əsrdə), Azərbaycan və Doğu Anadoluya köç etmişlər. Monqol istilasının yayılması ilə türkmənlərlə birlikdə Suriyaya gedərək yeni qurulan Məmlük dövlətinə sığınmışlar. Monqol zülmünün aradan qalxması ilə (XIV əsr) hərəkətə keçən Suriya türkmənləri ilə birlikdə bəydili boyunun əksəriyyəti bir hissəsi Suriyadan ayrılaraq Güney və Doğu Anadoluya və İrana getmiş, Dulkadiroğulları, Ramazanoğulları bəyliklərinin, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin qurulması və inkişafında mühüm rol oynamışlar [10].

Bəzi mənbələrdə isə bəydili tayfasının şahsevənlərin bir qolu olduğunu, XVI əsrdə Türkiyədən Ərdəbil ərazisinə gələrək burada məskunlaşdıqları, digər şahsevən tayfaları kimi onların da qışı Muğan düzündə, yayı isə Savalan dağı ərazisində keçirtməklə köçəri həyat sürməkləri haqda məlumatlara rast gəlmək olur.

XIX əsrin sonlarında İran ilə sərhəddə köçəri həyat sürən şahsevənlərin hərəkətlərini izləmək üçün Biləsuvara ezam olunmuş Oqranoviç yazır ki, şahsevən tayfasının ilk əcdadı sayılan Yunsur Paşanın XVI əsrdə 6 oğlundan biri olan Sarxan bəyin oğullarından birinin adı Bəydili olmuşdur. Radde yazır ki, Anadoludan Muğan ərazisinə köçmüş bəydili tayfası digər inallı tayfası kimi ayrıca bir tayfa olub, Yunsur Paşa ilə birlikdə Türkiyədən 3300 çadırla gələrək, Muğan ilə Ərdəbil-Savalan dağı ərazisində məskunlaşmışlar [22].

Türkiyədə hal-hazırda 24 Bəydili adlı oykonim mövcuddur. Hal-hazırda *bəydili* tayfasının adı Azərbaycan toponimiyasında Biləsuvar, Salyan və Yevlax rayonlarında Bəydili, Göyçay rayonunda isə Bəydövül oykonimlərində mühafizə olunmaqdadır.

Naxçıvan MR-nın Qarabağlar kəndində qeydə alınmış mövcud məhəllələrdən biri Bəydilidir. Vaxtilə vergi dəftərlərində Bəydili adlı kənd Şərrur nahiyyəsində qeydə alınmışdır [17, 326].

Qərbi Azərbaycanın Talin rayonunda Aşağı və Yuxarı Bəydili adlı kəndlər mövcud olmuşdur.

M.Kaşğarlının “Divanü luğat-it-türk” əsərində türk tayfalarının ardıcılığı verilərkən bəydili tayfasının adı yeddinci, Rəşidəddininin “Oğuznamə”sində isə on birinci sıralamada çəkilmişdir.

Faruq Sümərin qənaətinə görə M.Kaşğarlı “Divan”ında türk boylarını o zamankı siyasi şöhrətlərinə görə, Rəşidəddin isə oğuz boylarının qədim siyasi və ictimai mövqelərinə görə sıralamışdır [5, 198].

Bəydili etnosu Rəşidəddininin “Oğuznamə”sində hökmdar yetirən beş boydan biri kimi verilmişdir. XIV əsrin II yarısında yazılmış inşa kitablarındakı türkmən boyları və ailələrinə aid siyahıda bəydililərin adı çəkilir. Bəydili sözünün semantik mənası “böyüklər kimi əziz” deməkdir [8, 44].

Bəydili etnonimi tarixən *bəg//bəy+tili* komponentlərindən formalaşmışdır. Bəydili oniminin etimologiyası haqda müxtəlif mülahizələr mövcuddur.

M.Kaşğarlı *bəydili* sözünün leksik-semantik izahını verərkən bu sözün “ulu, hörmətli adamların sözü, dili”, “böyüklər kimi əziz” anlamında, F.Rəşidəddin isə yalnız “böyüklər kimi əziz” mənalarında işləndiyini bildirmişdir.

C.İsmayıloğlu yazır ki, XI əsrdə türk tayfalarının başında bəylər dururdu. Bəylərin idarəsi altındakı bölgəyə “bəg eli” deyilirdi. Mahmud Kaşğarının adını çəkdiyi Bəqdeli (Bəydili) tayfasının adı, fikrimizcə, “Bəg eli” (bəy eli) ifadəsi ilə bağlı ola bilər [9, 82]. Müəllif Salyan rayonunda qeydə alınmış Bəydilli toponiminin tam adının Puta Bəydili adlandığını qeyd edərək bu sözü “Putə yaxınlığında yaşayan bəydililər” mənasında izah etmişdir [9, 77]. C.İsmayıloğlu bundan əlavə, Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndi yaxınlığında Bəydili düzü deyilən böyük bir ərazinin olduğunu da vurğulamışdır [11, 154-161].

M.Hüseynova yazır ki, Əfqanıstan, Cənubi Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan ərazilərində mövcud olan Bekdili yaşayış məntəqə adları şübhəsiz, həmin etnonimin daşıyıcılarıdır. Müasir Azərbaycan, o sıradan türkcələrdə özünü göstərən “bəy” sözü “Divan”da “bəg” şəklində qeydə alınmış “bəy, ər, evli kişi”, “zəngin, varlı” mənalarında izah olunmuşdur [6, 57].

Ümumtürk dillərinə həsr olunmuş lüğətlərdə “bəy” sözünün türk dilində *boy*, başqırd dilində *bey*, *mirza*, qazax dilində *mirza*, qırğız dilində *mirza*, *törö*, özbək dilində *cünöb*, tatar dilində *bay*, *bey*, türkmən dilində *ağa*, uyğur dilində *bay*, *ahun* formalarında işlənmişdir [12, 56-57].

Z.Verdiyeva yazır ki, bəlkə də, “bəy” titulların ən qədimidir, çünki ibtidai icma dövründə siniflər meydana gələndə qəbilə başçılarına da “bəy” (böyük) deyilirdi. Adətən “bəy” titulu irsi olmuşdur. Lakin sonralar irsi olmayan, yəni bir şəxsə ömürlük verilən “bəylik” meydana gəlmişdir [21, 180].

E.Abişov Z.Xasiyevə istinadla yazır ki, “İnqilaba qədər Azərbaycanda hakim qüvvələrdən olan bəyin beş funksiyası, dərəcəsi olmuşdur. Bu dərəcə onlara xüsusi dövlət orqanları tərəfindən verilirdi. Bunlardan ən alisi, böyüyü bəylərbəyi idi. Lakin keçmiş sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda, eləcə də başqa türkdilli xalqlarda hakim qüvvə olan ağalar, xanlar, bəylər bir sinif kim ləğv edilmişdir. Buna baxmayaraq “bəy” sözü Azərbaycan antroponimiyasında və antropotoponimiyasında öz fəal mövqeyini qoruyub saxlamışdır” [1, 12].

Bəydili etnoniminin əsasında formalaşmış Bəydəvil/Bəydövül toponiminin də birinci komponenti olan *bəy* sözü türk dillərində “böyük” mənasında işlənmişdir. Bu söz türk xalqlarında qədim dövrlərdə titul kimi işlənmişdir. Müasir şəxs adlarının komponentlərindən biri kimi də çox işləkdir. “Bəy” leksemi müasir Azərbaycan dilində antroponimlərin tərkibində, eləcə də hörmət əlaməti olaraq şəxs adlarından sonra ikinci komponent kimi istifadə olunmaqdadır. Azərbaycan antroponimik sisteminin zənginləşməsində fəal rol oynayan bu söz müxtəlif dövrlərdə türk dillərində daha çox titul kimi işlənmişdir.

Çəpni. Oğuz türklərinin etnogenezində fəal rol oynamış etnonimlərdən biri də çəpnilərdir. Mahmud Kaşğarlının “Divan”da adını qeyd etdiyi 22 oğuz boyundan biri *çəpni* etnonimidir. Müəllif oğuz boylarını kök, əsas boylar kimi təqdim etmişdir. Onun fikrincə kök boylardan bir sıra oymaqlar yaranmışdır. O, bu etnonimin çəbən//çapakı//çibni//çəpni fonetik variantlarda işləndiyini bildirmişdir. M.Kaşğarlı çəpni etnoniminin *çəp+ni* komponentlərindən yarandığını və bu leksemin “çəp gəlmək, işi çəp düşmək”, “dolaşıq” mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir.

F.Rəşidəddinin məlumatına görə çəpnilər iç oğuz nəslindən olub, Oğuz xanın dördüncü oğlu Gök//Göy xanın törəmələridir. O, “Oğuznamə”sində bu tayfanı düşmənlə qətiyyətli şəkildə vuruşan tayfa kimi təsvir etmişdir [18, 40].

Mənbələrdən Çəpni etnoniminin tarixini araşdırsak görürük ki, onlar Orta Asiyadan səlcuqların tərkibində və Xarəzmşah Cəlaləddinin 1220-1231-ci illərdə olmuş hərbi yürüyüşləri zamanı Azərbaycan ərazisinə gəldikləri haqda məlumatlara rast gəlmək olur [2, 161-162].

Mənbələrdə qızılbaş tayfalarından birinin adının çəpnilər olduğu haqqında da məlumatlar vardır [14, 14].

Məşhur ərəb filoloqu Əbu Həyyanın 1312-ci ildə yazdığı “Kitabul-idrak fi lisanil ətrak” əsərində çəpni etnoniminə rast gəlinmişdir. Müəllif əsərdə müxtəlif türk boy və qövmləri adlarıyla bərabər türk dünyası haqqında da zəngin məlumatlar vermişdir. Əbu Həyyanın “Kitabul-idrak” əsərində türkmən (oğuz) boyuna aid iki – *qınıq* və *çəpni* etnonimlərinin adı keçmişdir. Əsərdə hər iki türk boyunun Ön Asiyada, xüsusilə Suriya bölgəsində yerləşmiş, ayrıca məmlüklər ilə əlaqəsi olan türkmən birlikləri olması haqqında da məlumat vardır [16, 253].

Çəpni etnoniminin etimologiyası haqda müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Rəşidəddin *çəpni* boyunun mənasını “harda yağı görsək dərhal savaşa” kimi izah etmişdir [18, 40].

Əbülqazi Bahadır xan çəpniləri Gök xanın dördüncü oğlunun törəmələri olduqlarını qeyd edərək, bu sözü “varlıların varlısı” kimi mənalandırmağa çalışmışdır [4, 71].

Türkiyədə Çəpni onomastik vahidinin yayılma arealı daha geniş olmuşdur. Faruk Sümərin fikrincə çəpni adı bu günümüze kimi gəlib çatmış boylardan biri olmuşdur. O, Türkiyə ərazisində 43 oykonimin, *çəpni* etnonimi əsasında yaranmasından bəhs edərkən, onun Çəpni, Çəpni-özü, Böyük Çəpni, Küçük Çəpni, Yazı Çəpni, Yenicə Çəpni, Baş Çəpni, Çəpni-Günü və s. müxtəlif fonetik variantlarda işləndiyini də qeyd etmişdir. Müəllif çəpnilərin Giresundan Batuma qədər uzanan Şərqi Qara dəniz bölgəsində yayıldığını yazmışdır. F.Sümər Amasya, Tokat və Sivas bölgələrində yaşayan Ulu yörük icmasının təşkilində çəpni tayfasının da rolundan bəhs etmişdir. O,

osmanlı coğrafiyaşünası Məhməd Aşiqin XVI əsrin sonlarında yazdığı “Mənəzir ül-əvalim” adlı əsərində Trabzon yörəsində yaşayan türklərin xeyli hissəsinin çəpnilərin təşkil etdiyini, yörənin qərb və cənub tərəflərindəki dağların da Çəpni dağları adlandığı haqda məlumat vermişdir [5, 294, 296].

Ə.Rüstəmov *çəpni* sözünün etimologiyasını izah edərkən “dalaşqanlıq”, “çəpləşmək” kimi mənalandırır [19, 162].

Çəpni etnonimi əsasında yaranmış toponimlərə Azərbaycanın Balakən rayonunda Cəbən yeri və Cəbənnər meşəsi oronimlərini, Kəlbəcər rayonunda Çəpli oykonimini göstərmək olar.

Çəpni etnotoponiminin Qərbi Azərbaycanda, Türkiyə, Dağıstan və Əfqanıstanda areallarına rast gəlmək mümkündür. Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur qəzasında (Qafan r-da) və İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyyəsində bir vaxtlar Çəpni adlı yaşayış məntəqələri olmuşdur [2, 421].

Dağıstan Respublikasının Kaytaq rayonunda qeydə alınmış Çabanı oykonimi də çəpni etnoniminin fonetik variantı olaraq mövcuddur [7, 156].

Əfqanıstanın Nuristan ərazisində Çapi kəndi və Qəndəhar ərazisində qeydə alınmış Çupan coğrafi obyektini R.Eyvazova M.Kaşğarının “Divan”ında verilmiş oğuz tayfası hesab olunan çəpnilərlə əlaqələndirməyə çalışmışdır [3, 205-206].

Çəpni onimini eyni zamanda arxaik onomastik vahid də hesab etmək olar. Belə ki, XIX əsrin 30-cu illərinə aid sənədlərdə Şabran rayonunda Çəpni, Şamaxı rayonunda Cabanı, XX əsrin əvvəllərində isə Göyçay qəzasında Capni adlı oykonimlər mövcud olmuşdur [15, 47-51].

Q.Qeybullayevin fikrincə çəpnilər ağqoyunlu tayfa birliklərinin tərkibində mövcud olmuşdur. Müəllif XIX əsrdə Zəngəzur və Quba mahalında Çəpni adlı kəndlərin mövcud olmasını da qeyd etmişdir. Q.Qeybullayev yazır ki, Dəvəçi rayonunda qeydə alınmış Molla-Kamallı - Çəpni adlandırılır. Kürdəmir rayonunun Karrar kəndinin bir məhəlləsi də Çəpni adlanır. Çəbli nəsl (Çəpnidən) Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndində indi də qalmaqdadır [13, 53].

Nəticə. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bu ərazilərin aborigen sakinləri türkdilli etnoslar olmuşlar, ona görə də bu regionda mövcud olan yer-yurd adları, əsasən türkmənşəli toponimlərdən ibarətdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abışov E. El-oba adlarının izi ilə. Bakı: Nafta-Press, 2007, 136 s.
2. Budaqov B., Qeybulayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998, 453 s.
3. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995, 243 s.
4. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəyi-Tərakimə. (Türkmənlərin soy kitabı) Bakı, 2002, 144 s.
5. Fəruq Sümər. Oğuzlar (Türkmənlər) Tarixləri. Boy təşkilatı. Dastanları. Bakı, 2013, 448 s.
6. Hüseynova M. “Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, 2022, 241 s.
7. Ханмагомедов Х.О. О некоторых этнотопонимах Дагестана. АОР, Bakı, 1986, с.156-158.
8. Xəlilov B. Mahmud Kaşğarının “Divani luğat-it-türk” əsərində etnonimlər. Bakı, 2009, 110 s.
9. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası. (Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsəri əsasında). Bakı, “Elm”, 2008.
10. İsmayıl Kazımov. Azərbaycan ərazisində Bəydili yaşayış məskənləri. Kimdir bəydililər?. Millikimlik.az 28.03.2023.
11. İsmayıloğlu C. Mahmud Kaşğarının “Divanı”ndakı toponimlərin Azərbaycan ərazisindəki izləri. Onomastika. Elmi onomastik jurnal. № 1-2, Bakı, 2008, s.154-161
12. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. Ankara, 1993.
13. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, «Элм», 1986, 191с.
14. Qızılbaşlar tarixi.(Tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmməd), Bakı, 1993.
15. Гусейнзаде А.А Параллелы огузских этнонимов в современной топонимии Азербайджанской ССР. Советская тюркология. 1977, №4, с.47-51

16. Məlikov T. Kitabul-idrak fi lisanil ətrak. BDU-nun Elmi məcmuəsi. Bakı, №16. 2011.
17. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, "Sabah", 1997, 336 s.
18. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı, Azərnəşr, 1992. 72 s.
19. Rüstəmov Ə. "Çəpni" etnonimi haqqında. AOP Konfrans Materialları. III. Bakı, 1990
20. Şahbazlı F. Çəpni etnotoponimi. AOP, Bakı, 1990, s.161-162
21. Verdiyeva Z. Köməkçi ad kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 1990, 225 s.
22. Az.wikipedia.org/wiki/Bəydili_Biləsuvar

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Türkoloji mərkəzin Türk dilləri şöbəsinin müdiri
f.e.d., prof. Mirvari İsmayılova

UOT: 811. 512

MAHMUD KAŞĞARLININ "DİVANÜ LUĞAT-İT TÜRK" ƏSƏRİ VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİ

Sevinc Sadıqova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
sevincsadigova@gmail.com
Orcid: 0000-0001-8720-3262

Xülasə

Türkologiyanın bahadırı Mahmud Kaşğarlı'nın XI əsrdə türk dilləri və ləhcələrinə aid yazdığı monumental əsəri müasir türk dillərinin və dialektlərinin mütləq əksəriyyətini əhatə edir. Tədqiq etdiyimiz Qərbi Azərbaycan şivələrinin də leksik tərkibində işlənən xeyli miqdarda söz və ifadələr vardır ki, bunlar Mahmud Kaşğarlı'nın "Divan"ında qeydə alınmışdır. Bu söz və ifadələr yalnız tədqiqata cəlb etdiyimiz şivələrdə deyil, Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də işlənməkdədir. Həmçinin, həmin leksik vahidlər ya eynilə, ya da cüzi fonosemantik fərqlərlə həm ayrı-ayrı türk ədəbi dillərində, həm də onların dialekt və şivələrində işlənəkdədir. Bu leksik vahidlərə misal olaraq *ağa/ aka, yengə, uruğ, aya, bağır, qıl, öfgə/ öykə, al, qut, suç, tuş, ün, küz, öynə/ öylən, yazı* və s. sözləri göstərmək olar. Qeyd edək ki, bu leksik vahidlər tarixən Azərbaycan ədəbi dilində də işlənmiş, lakin tədricən arxaikləşərək ədəbi dildə işləkliyini itirmiş, dialekt və şivələrdə isə qalmışdır. Məqalədə bu leksik vahidlərin həm türk dilləri və dialektlərində, həm də türk dillərinə aid bir sıra lüğətlərdə, qədim türk yazılı abidələrində işlənməsinə aid nümunələr verilmişdir.

Açar sözlər: dialekt, şivə, Azərbaycan dili, Qərbi Azərbaycan, Mahmud Kaşğarlı

MAHMUD KASHGARLI'S "DIVANÜ-LUGAT IT-TURK" AND WEST AZERBAIJAN DIALECTS

Sevinj Sadıqova
Doctor of Philosophy in Philology
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

The monumental work of Mahmud Kashgarli, the hero of Turkology, written in the XI century on Turkish languages and dialects, covers the absolute majority of modern Turkish languages and dialects. The Western Azerbaijani dialects, which we explored also have a large number of words and phrases, that used in the lexicon, which were recorded in the "Divan" of Mahmud Kashgarli. These words and expressions aren't used only in the dialects, that we involved in the exploring, but also in other dialects and dialects of the Azerbaijani language. Those lexical units are used either identically or with slight phonosemantic differences both in separate Turkish literary languages and in their dialects and accents. Examples of these lexical units are *aga/ aka, yenge, urug, aya, bagir, gyl, öfge/ oyka, al, kut, suç, tush, ün, kuz, oyen/ öylan, yızı*, etc. words can be shown. It should be noted, that these lexical units were historically used in the literary language of Azerbaijan, but gradually, they became archaic and lost their functionality in the literary language, and remained in dialects and accents. The article provides examples of the use of these lexical units both in Turkic languages and dialects, and in a number of dictionaries of Turkic languages and ancient Turkic written monuments.

Keywords: dialect, accent, Azerbaijani language, West Azerbaijan, Mahmud Kashgarli

«ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ ТЮРК» МАХМУДА КАШГАРЛИ И ГОВОРЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Севиндж Садыгова

Кандидат филологических наук, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Монументальный труд Махмуда Кашгарлы, героя тюркологии, написанный в XI веке о тюркских языках и диалектах, охватывает абсолютное большинство современных тюркских языков и диалектов. Изученные нами говоры Западного Азербайджана также имеют большое количество используемых в лексике слов и словосочетаний, зафиксированных в «Диване» Махмуда Кашгарлы. Эти слова и выражения используются не только в говорах, которые мы привлекли к исследованию, но и в других диалектах и говорах азербайджанского языка. Также эти лексические единицы употребляются либо одинаково, либо с небольшими фоносемантическими различиями как в отдельных тюркских литературных языках, так и в их диалектах и говорах. Примерами таких лексических единиц являются *ага/ака, енге, уруг, ая, багыр, гыл, офге/ойка, ал, кут, суч, туш, юн, куз, ойен/ойлан, язы* и др. Следует отметить, что эти лексические единицы исторически использовались в литературном языке Азербайджана, но постепенно они архаизировались и потеряли свою функциональность в литературном языке, и остались в диалектах и говорах. В статье приведены примеры использования этих лексических единиц как в тюркских языках и диалектах, так и в ряде словарей тюркских языков и древнетюркских письменных памятниках.

Ключевые слова: диалект, говор, Азербайджанский язык, Западный Азербайджан, Махмуд Кашгарлы.

Annotasiya. Məqalədə Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğat-it türk” əsərində işlənmiş bir sıra leksik vahidlərin hal-hazırda Qərbi Azərbaycan şivələrində, eləcə də bu söz və ifadələrin ayrı-ayrı türk dillərində və dialektlərində işlənməsi məsələsi təhlil olunmuşdur.

Aktuallıq. Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğat-it türk” əsərində işlənmiş leksik vahidlərin eynilə, ya da cüzi fonosemantik fərqlərlə müasir türk dillərində, eləcə də türk dillərinin dialekt və şivələrində işlənməsi türk dillərindəki leksik vahidlərin tarixi inkişaf prosesini izləməyə imkan verir. Bu leksik vahidlərin həm türk dilləri və dialektlərində, həm də ayrı-ayrı türk dillərinə aid mənbələrdə rast gəlinməsi onların tədqiqini aktual etmişdir.

Metod. Məqalədə dilçiliyin təsviri, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Qərbi Azərbaycan şivələri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə zəngin, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə rəngarəngdir. Araşdırmamızda bu şivələrdə işlənən, həmçinin vaxtilə Mahmud Kaşğarlı tərəfindən qeydə alınmış bir sıra söz və ifadələrin təhlil edilməsi və türk dilləri və dialektlərində işlənməsinin müəyyənəşdirilməsi yer almışdır.

Qərbi Azərbaycan şivələrində “*ata*” mənasında işlənən leksik vahidlərdən biri də **agadır**. Bu söz Dərələyəz, İrəvan dialektlərində “*ata*” mənasında, bəzən “*böyük qardaş, ata əvəzi qardaş*” mənasında da işlənir. Qədim türk yazılı abidələrində də işlənən bu sözə müasir türk dillərinin bir qisminə rast gəlinir. Bu leksemin *əkə, aka, akka* variantlarında “*ata, böyük qardaş, yaşca böyük qohum, baba, əmi*” mənalarında özbək, türkmən, qırğız, qaraqalpaq, tatar, uyğur və s. dillərin dialektlərində işlənməsi qeyd olunur [1, I,121]. M.Kaşğarlı bu sözü “*böyük bacı*” [2, I,151,154; III.15], bu sözdən törəmiş *əkəç* leksemini isə “*uşaqlıqdan dərrakə və zirəklik göstərən qız*” [2,I,125] mənasında izah etmişdir.

Ağbaba, Dərələyəz, İrəvan, Göyçə, Dağ Borçalısı dialektlərində **yengə** sözü “*əmiarvadı, dayıarvadı, qardaşarvadı*” mənalarını ifadə edir; məs.: *A Mənsu'rə yengə, bizə ələjsənmi?* (Dağ Bor.); *Əmim yengəmə təpindi möykəm* (Basark.). Qərbi Azərbaycanın bütün dialekt və şivələrində bu söz həm də “*toy günü gəlini bəy evinə müşayiət edən qadın*” mənasında işlənir. Tarixən ədəbi dildə bu leksem hər iki mənada işlənmişdir: Bu leksem Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri ilə yanaşı, Başkeçid, Goranboy, Qazax, Qax, Tovuz, Zaqatala dialekt və şivələrində “*qardaşarvadı*” mənasında işlənir [3,548]. “Qədim türk lüğəti”ndə **yengə** sözü “*böyük qardaşın və ya əminin arvadı*”

kimi izah olunur [4,256], M.Kaşğarlının [2,III,329] lüğətində də həmin semantika ilə qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən **uruğ** sözü qədim türk sözüdür: “*Bunça isig-küçig birtükgärü sakınmatı, türk bodun ölüräyin, uruğ sıratayın, -tir ermis, yokadu barır ermis (tərcüməsi: Türk xalqını məhv edəcəyik, nəslini kəsəcəyik, (beləcə) demişlər. (Onlar) ölümə getməyə başlamışlar)*” [5,200]. **Uruğ** sözü “*toxum*” mənasında **urık** (qazax, qaraqalpaq), **urık** (qırğız, uyğur), **uruğ** (özbək); “*tayfa, nəsil*” mənalarında isə özbək və qırğız dillərində işlənir. Bu söz “Qədim türk lüğəti”ndə [4,615] də qeydə alınmışdır. Mahmud Kaşğarlı [2,I,133] bu sözü “nəsil” kimi izah etmişdir.

Aya sözü Göyçə danışıqında “*ovucun içi*” mənasında işlənərkəndədir. Bu sözə qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlinir: “Aya – ovuc; aya yapmak - əlini əlinə vurmaq, əl çəpik çalmaq”. “Qədim türk lüğəti”ndə eyni mənada izah edilmişdir: “*aja-ovuc: ajaça aş bermiş – ovuc (boyda) yemək vermiş; aja teg jap jazı tüp tüz közünür – ovuc içi kimi tamamilə düz və hamar görünür*” [4,25]. **Aya** leksik vahidinin Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının türk dilinə tərcüməsində də rast gəlikir [6,306]. M.Kaşğarlı [2,I,150] bu sözü “ovuc” mənasında izah etmişdir.

Bağır sözü Qərbi Azərbaycan şivələrinin hamısında işlənir, həm “*qaraciyər*”, həm də “*ürək*” mənalarını ifadə edir. Bu leksem Azərbaycan dilinin Gəncə, Kürdəmir, Qax, Qazax, Mingəçevir, Şəki, Şəmkir, Şuşa, Borçalı dialekt və şivələrində *qaraciyər* mənasında, Ağdam, Cəlilabad, Füzuli, Kürdəmir, Quba dialekt və şivələrində *ürək*, *qəlb* mənasında işlənir. “Qədim türk lüğəti”ndə [4,78] qeydə alınmışdır. M.Kaşğarlı [2,I,366] bu sözü eyni fonosemantika ilə qeydə almışdır.

Qərbi Azərbaycanın əksər dialekt və şivələrində “*tük*” mənasında **qıl** sözü işlənir.

“Qədim türk lüğəti”ndə **qıl** sözü **qıl** fonovariantında, “*tük*” mənasında verilmiş: “*elig bojnı qılça ükəkçä başı – hökmdarın boğazı түк qədərdir, başı qüllə kimidir; joluq qılda jinčkä özüjñi könit – sənin yolun түkdən incədir, (buna görə də) özünü düzgün istiqamətləndir; qıl uçı – түkün ucu*” [4,442]; M.Kaşğarlı [2,I,348] bu sözü eyni mənada izah etmişdir.

İrəvan, Ağbaba, Göyçə, Dərələyəz dialektlərində “*ağ ciyər*” mənasında **öfgə// öykə** leksemi işlənir. M.Kaşğarlının [2,I,186; IV,410] lüğətində bu leksem qeydə alınmışdır.

Ağbaba dialektində **al** sözü “*hiylə*” mənasında işlənir.

Qədim türk yazılı abidələrində də bu söz “*hiylə, məkr, aldatma*” kimi izah edilir [5,462]. M.Kaşğarlının [2,I,148] lüğətində eyni mənada qeydə alınmışdır.

Zəngəzur dialektinin Qarakilsə, Meğri şivələrində **qut** sözü “*güc, qüvvət*” mənasında, İrəvan, Göyçə, Zəngəzur dialektlərində *qut olmax, qutdan düşməx* tərkibi feillərin komponenti kimi “*taqəti// gücü olmaq*”, “*taqətdən// gücdən düşmək*” mənalarında işlənir;

“Qədim türk lüğəti”ndə **qut**// **qutlu** sözünün I mənası məhz Qərbi Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, “*güc, qüvvət, taqət*” mənalarında izah olunmuşdur [4, 471, 473]. M.Kaşğarlının [2,I,337] lüğətində “*dövlət*” mənasında izah olunmuşdur.

Suç sözü Qərbi Azərbaycanın bütün şivələrində “*günah*” mənasında işlənir.

Bu söz Cəbrayıl, Gədəbəy, Qax, Tovuz, Zaqatala şivələrində də eyni mənada işlənir [3,446]. “Qədim türk lüğəti”ndə **suj** sözü verilmiş və “*günah*” mənasında izah edilmişdir: “*sujda baru – günahda gəzərək*” [4,513]. M.Kaşğarlının [2,I,337] lüğətində eyni semantika ilə qeydə alınmışdır.

Dərələyəz, İrəvan, Ağbaba, Dağ Borçalısı dialektlərində **tuş**// **duş** sözü “*yuxu*” mənasındadır;

Borçalı, Gədəbəy, İmişli, Qazax, Tovuz dialekt və şivələrində “*yuxu, rəya*” mənası **tuş** Zaqatala şivəsində **düş** fonovariantında işləndiyi qeyd edilir. Müasir türk dilində bu söz “*düş*” fonetik variantında işlənir. Bu leksem türk dillərinə aid lüğətlərdə [4,599-600], M.Kaşğarlının [2,III,133], V.V.Radlovun [7,III,1587,1816] qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən **ün** sözü M.Kaşğarlının lüğətində [2,I,122], “Qədim türk lüğəti”ndə [4,625] qeydə alınmışdır: “*Ün – səs: er üni bütti – kişinin səsi batdı; bir ünün siytaştilar – onlar bir səsdən ağlayırdılar; seviglig ünün irlaju... inça tep tedilər – xoş səslə oxuyaraq, onlar belə dedilər...*” qeydə alınmışdır.

Ağbaba, Göyçə dialektlərində **küz** leksik vahidi “*payız*” mənasını ifadə edir

Qədim türk yazılı abidələrində: “künçit altym küz iki küri künçit birürm(ä)n.” (tərcüməsi: künçüt aldım. Payızda iki küri künçüt verirəm) [5,360], “Qədim türk lüğəti”ndə: “*küz – 1.payız: ol jil küzün – həmin ilin payızında; küz keligi jazın belgürär – payızın gəlişi yazdan bəlli olar; 2.payızda: küz iki köni künçit berür men – mən payızda iki ölçü künçüt verəcəm*” bu söz küz fonovariantında verilmişdir [4,331]. M.Kaşğarının [2,I,341] lüğətində qeydə alınmışdır.

Göyçə dialektində **öynə** sözü “*günorta yeməyi yeyilən vaxt*”, Ağbaba dialektində “*vaxt*”, Dağ Borçalısı dialektində isə “*gecə-gündüz*” mənasında işlənir.

Azərbaycan dilinin Borçalı, Gədəbəy, Gəncə, Qazax, Lənkəran, Oğuz, Salyan, Tovuz, Ucar, Zərdab dialekt və şivələrində **öynə** sözü “*günorta yeməyi vaxtı, vaxt*” mənasında işlənir [3,390]. “Qədim türk lüğəti”ndə öylən sözü öylə və öylək fonovariantlarında “*vaxt, zaman*” mənasında izah olunmuşdur: “*öylä – 1.vaxt seçmək, vaxt təyin etmək: qalı elig öyläp tiläsä seni/jorıq tüz tapuı qıl basınma anı - əgər hökmdarın müəyyən vaxtda sənə ehtiyacı olsa, özünü düzəlt və xidmət et, diqqətsizlik etmə; öyläk – 1.vaxt: qışqa etin kelsä qalı qutluı jay/tün kün keçä alqınur öyläk bilä aj – qışa hazırlaş, çünki xoşbəxt yay vaxtı keçir;/ gündüzlər və gecələr keçib itir, vaxt keçdikcə isə aylar da...*” [4,377]. M.Kaşğarının [2,I,174], V.V.Radlovun [7,I,1175] lüğətlərində də bu leksem qeydə alınmışdır.

Dərələyəz, Ağbaba, Göyçə dialektlərində **yazı** sözü “*çöl, düz, düzənlik*” mənalarında işlənir.

Linqvistik ədəbiyyatda bu leksemin həm Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində, həm də Azərbaycan dilinin Qazax, Ordubad dialektlərində, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Laçın, Oğuz, Şahbuz, Tərtər, Zəngilan şivələrində “*çöl, səhra, düzənlik*” mənalarında işlənməsi qeydə alınmışdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşmiş **yazı** sözü dialektlərdə işlənməklə yanaşı, bəzi toponimlərin də tərkibində qalmışdır. Məsələn, Giləzi toponimi *gil* və *yazı*, Qarayazı (Qazax) toponimi *qara* və *yazı* sözlərinin birləşməsindən formalaşmışdır.

Qədim türk yazılı abidələrində *yazı* leksemi dəfələrlə işlənmişdir: “*İlgärü Şantun yazıka tägi sülädim, taluyka kiçig tägmädim, kurıǵaru Yinçü ügüz keçä Tämür Kapıǵka tägi sülädim*” (tərcüməsi: *İrəlində Şantun çölünədək qoşun çəkdim, dənizə çatmağımıza az qaldı, arxa tərəfdə İnci çayını keçərək Dəmir Qapıyadək qoşun çəkdim*); “*Türk bodun, üläsikiñ biriyä Çuǵay yıǵ tüǵül, tün yazı konayın tisär, türk bodun, üläsikig anta anıǵ kisi ança boşǵurur ermis*” (tərcüməsi: *türk xalqı, bir hissən desə ki, Çuǵay meşəli dağının cənubunda deyil, Tün çölündə məskən salaq, türk xalqı, orda bədxah adamlar beləcə bir hissəni başdan çıxarmış*) [5,188] və s. “Qədim türk lüğəti”ndə [4,251], M.Kaşğarının [2,III,29], V.V.Radlovun [7,IV,52;III.229] lüğətində *yazı* sözü eyni semantika ilə qeydə alınmışdır.

Nəticə. Mahmud Kaşğarının “Divanü-luğat it-türk” əsəri və Qərbi Azərbaycan şivələri mövzusunun araşdırılması, burda təhlil edilən leksik vahidlərin türk dilləri və dialektlərində də işlənməsi “türk dillərinin qədim və indiki vəziyyətinin ümumi təkamül xüsusiyyətlərini, çoxsaylı linqvistik hadisələri və faktları aşkar etmək müasir türkologiyanın qarşısında duran vacib və aktual problemlərdən biridir” [9,144]. Türk xalqlarının “tarixləri, mədəniyyətləri ortaq bir kökə malik olduğu kimi, dilləri və ya dialekt və şivələri də eyni kökə əsaslanır” [10,3]. Qohum türk dillərinin dialekt və şivələrinin müqayisəli aspektdə tədqiq edilməsi dilçilik elminin prioritet məsələlərindəndir.

Leksik vahidlərin müqayisə olunma prosesi türk dillərinin zənginliyini üzə çıxarmaq, buradakı oxşar və fərqli cəhətləri tədqiq etmək məqsədini qarşısına qoyur ki, Mahmud Kaşğarının əsəri də bu baxımdan müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan şivələrindəki dil faktları “Azərbaycan dilinin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi işində tədqiqatçılara zəngin faktlar verir” [11,47]. Bu sahədə bundan sonra da sistemli araşdırmaların aparılması zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kaşğari M. Divanü lüğat-it türk. Dörd cildə. I cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 512 səh.

2. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cilddə. II c., Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.; III c., Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 səh.
4. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 стр.
5. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 596 səh.
6. Фазылов Э. О словаре «Хосров и Ширин» Кутба. Тюркская лексикология и лексикография. Москва, «Наука», 1971, 312 с.
7. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.I, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; 1896, т.I, ч.2, 762 стр.; т.II, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; т.III, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; т.III, ч.2, СПб, 1893, 968 стр.
8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и междюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д». Издательство «Наука», Москва, 1980, 396 стр.
9. Hüseynova M. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, ADPU, 2022, 275 s.
10. Hüseynova M. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı integrasiyası. Bakı, ADPU, 2020, 600 səh.
11. Sadıqova S. Azərbaycan ədəbi dilinin arxaik morfemləri (Qərbi Azərbaycan şivələri ilə müqayisədə). Bakı, ADPU, 2018, 205 səh.

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
f.e.d., prof. İbrahim Bayramov

UOT: 81.038.39.

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞƏT-İT TÜRK” ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRDƏ SİNTAKTİK ƏLAMƏTLƏR

Sahilə İbrahimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
sahila.ibrahimova@yahoo.com
orcid: 0009-0008-6960-524X

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilçiliyində Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllər müəyyənləşdirilmiş və onların sintaktik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Mahmud Kaşğarının əsərində işlənən nümunələrin sintaktik əlamətlərinin araşdırılması Azərbaycan dilçiliyi ilə yanaşı, həmçinin türkoloji dilçilik üçün də mühüm nəticələrin əldə edilməsinə səbəb ola bilər. Türk dünyası haqqında ən möhtəşəm mənbələrdən biri olan “Divanü lüğət-it türk” əsərindəki atalar sözü və məsəllərdə işlədilən söz birləşmələrinin növlərini və bu birləşmələrə aid olan sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrini (yanaşma, idarə, uzlaşma) araşdırmaq, müasir Azərbaycan dili ilə müqayisəsini qeyd etmək, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bu tip birləşmələrin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından olduqca mühüm materiallar verir. “Divanü lüğət-it türk” əsərindəki atalar sözü və məsəllərdə işlədilən sadə cümlənin növləri, cümlə üzvləri və onların ifadə vasitələri, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlənin quruluşu, məna əlaqələrinə aid nümunələr təqdim edərək müasir Azərbaycan dilində sadə və mürəkkəb cümlə modelləri ilə müqayisəsi dilimizdə cümlənin tarixi inkişafını izləmək baxımından geniş material verir.

Açar sözlər: M.Kaşğari, “Divanü lüğət-it türk”, söz birləşmələri, atalar sözü, məsəllər

**SYNTACTIC FEATURES IN THE PROVERBS USING MAHMUD KASHGARI'S WORK
“DİVANU LUGHAT-İT TURK”**

Sahila Ibrahimova
Philology Doctor of Philosophy
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

In the article, the proverbs used in Azerbaijani linguistics Mahmud Kashgari's work "Divanu lughat-it turk" have been identified and their syntactic features are investigated. Exploring the syntactic features of the examples used in Mahmud Kashgari's work can lead to obtaining important results not only for Azerbaijani linguistics, but also for Turkological linguistics. Exploring the types of word combinations, which used in proverbs and the syntactic relations between the words belonging to these combinations (approach, management, reconciliation) in the work "Divanu lughat-it turk", which is one of the most magnificent sources about the Turkic world provide quiet necessary materials to note the comparison with the modern Azerbaijani language in Turkish languages and learning the historical development of these kinds of combinations in the Azerbaijani language. The types of simple sentences, sentence members and their means of expression, the structure of subordinate and subordinate complex sentences, the comparison of simple and complex sentence models used in "Divanu lughat-it turk" in the modern Azerbaijani language by presenting examples of the meaning relationships in the work "Divanu lughat-it turk" and the history of the sentence in our language provides extensive material in terms of following its development.

Keywords: Mahmud Kashgari, "Divanu lughat-it turk", word combinations, complex sentences, proverbs.

**СИНТАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ПОСЛОВИЦАХ НА ПРИМЕРЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАНУ ЛУГАТ-ИТ ТЮРК»**

Сахила Ибрагимова

Доктор философии по филологии, ст. преподаватель
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

В статье выявляются пословицы и примеры, использованные в труде азербайджанского языковедения Махмуда Кашгари «Дивану лугат-ит тюрк», и исследуются их синтаксические особенности. Исследование синтаксических особенностей примеров, использованных в творчестве Махмуда Кашгари, может привести к получению важных результатов не только для азербайджанского языковедения, но и для тюркологического языковедения. Исследовать виды словосочетаний, употребляемых в пословицах и поговорах, и синтаксические отношения между словами, входящими в эти сочетания (приближение, управление, примирение) в произведении «Дивану лугат-ит тюрк», являющемся одним из великопечных источников о Тюркский мир, отметим его сравнение с современным азербайджанским языком, дает очень важные материалы с точки зрения изучения исторического развития этого типа соединений в тюркских языках, в том числе азербайджанском. Виды простых предложений, используемых в пословицах и поговорах, члены предложения и средства их выражения, структура придаточных и придаточных сложных предложений, сравнение моделей простых и сложных предложений в современном азербайджанском языке с представлением примеров смысловых отношений в пословицах. Работа «Дивану лугат-ит тюрк» и история предложения в нашем языке дает широкий спектр материала в плане наблюдения за его развитием.

Ключевые слова: Махмуда Кашгари, «Дивану лугат-ит тюрк», пословицы, примеры, синтаксических особенностей.

Aktuallıq. Türk dillərinin tarixi sintaksisi digər sahələrlə müqayisədə az öyrənilsə də, son illər bu sahə ilə bağlı da müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Bu məqaləmiz də “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəlləri araşdırmaq məqsədilə yazılmışdır. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərin sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqi bu sahədə aparılan digər işlər üçün də baza ola bilər.

Annotasiya. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində xeyli miqdarda və öz xüsusiyyətləri ilə seçilən müdrik kəlamlar qeydə alınmışdır. Bu müdrik sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda kommunikativ hadisəni dil-nitq hadisəsi vasitəsilə həyata keçirir və bu gediş zamanı bədii xüsusiyyətlər ortaya çıxır. “Divanü lüğət-it türk” əsərindəki atalar sözləri və məsəllər xalqın ictimai, əxlaqi, idraki, ailə və məişət və s. qatlarının davranışını özündə əks etdirən həcm etibarilə kiçik, mənaca böyük mətn strukturlarından ibarətdir.

Metod. Məqalədə təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Türk dünyasının dil zənginliyinin, özünəməxsusluğunun araşdırılıb öyrənilməsində, kitab halına salaraq gələcək nəsillərə çatdırılmasında xüsusi xidmətləri olan Mahmud Kaşğarının həyatı haqqında geniş məlumat olmasa da, əsəri ilə ləyaqətli əməyi ortadadır. Hazırda Kaşğarının kitabı yüzillərdən o yana Türk dünyası haqqında ən möhtəşəm mənbələrdən biridir. Bu sahədə çox geniş araşdırma aparan Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarının dahi dilçi, filoloq, ensikopedist, türk ruhumun tərcumanı bir sözlə, türkologiyanın banisi kimi xarakterizə edir.

Türk və İslam mədəniyyətinin sintezindən ilk təsirlənən sahələrdən biri də dil və ədəbiyyat idi. Xüsusilə Qaraxanlılar dövlətinin hakim olduğu bölgə inkişaf etmiş bir mədəniyyət mərkəzi idi və bu dövrdə elmi-mədəni fəaliyyətlər geniş vüsət almışdır. Buxara, Səmərqənd, Kaşqar və Balasaqun mədrəsələrində elm və din sahəsində çoxlu alimlər təhsil almış, Qaraxani hömdarları isə onları himayə altına almışlar. Türk dilinin çox qədimdən bəri ədəbi cəhətdən yüksək olan milli dil kimi istifadə olunduğu aydın görünür. Bununla belə, XI əsrə qədər Türk dilinin sistemli bir şəkildə öyrədilməsi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Mahmud Kaşğarının yazdığı “Divanü lüğət-it türk” əsəri Türk dili ilə bağlı ilk ciddi araşdırma tədqiqatıdır. XI əsr Türk mədəniyyət tarixinə işıq tutan “Divanü lüğət-it türk” ilk Türk lüğəti və qrammatikası işləməsi xüsusiyyətinə malikdir. Əsərdə Türk cəmiyyəti həyatının demək olar ki, bütün sahələri üçün məlumat mövcuddur. Mahmud Kaşğari bu

əsrində müxtəlif Türk boylarının dil quruluşu və xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermiş, ərəb və farsca müqayisəli misallar verərək, Türk dilinin zənginliyini üzə çıxarmışdır. Əsərdə Türk əyalətlərinin coğrafiyası, tarixi, mədəniyyəti, atalar sözləri, şeirləri, iqtisadi və sosial həyatı haqqında dəyərli məlumatlar mövcuddur.

İlk Türk-İslam ədəbiyyatında xalqın anlama biləcəyi bir dil ilə elmi, dini və təsəvvüf mövzuları qələmə alınmışdır. Elm, düzgünlük, ədalət, gözəl əxlaq mövzuları üstünlük təşkil etmişdir. Türk-islam tarixindən bəhs edən mədəni yığım bizim üçün ən böyük sərvətdir. Elm və hikmətə söykənən dəyərlərimiz tarix boyu ədaləti, tolerantlığı, qardaşlıq və həmrəyliyi ön planda tutmuşdur. Mahmud Kaşğarının “Divanü lügət-it türk” kitabı həm həcmcə, həm məzmun, həm də yazılma etibarilə türkologiyanın ən böyük və qiymətli, ən qədim maddi-mənəvi mirasıdır, mədəniyyət abidəsidir [3, 84].

Bu məqaləmiz də “Divanü lügət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəlləri araşdırmaq məqsədilə yazılmışdır. Mahmud Kaşğarının “Divanü lügət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərin sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqi bu sahədə aparılan digər işlər üçün də baza ola bilər. Onu da qeyd etmək ki, bu zamana qədər dilçiliyimizdə bu yöndə – M. Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində, demək olar ki, çox az iş görülmüşdür. Müstəqillik dövründə bir çox sahələrdə olduğu kimi, dil tarixi istiqamətində görülən işlər də çoxalmış, bu baxımdan M. Kaşğari ilə də bağlı kifayət qədər tədqiqat işləri aparılıb və araşdırmalar olmuşdur. Əlbəttə, bu işlərin önündə Ramiz Əskərin “Divan”ın azərbaycanca nəşri durur. Məhz elə bu əsərin nəşrindən sonra Azərbaycan dilçiliyində Mahmud Kaşğariyə olan maraq daha da artdı və bu sahədə bir sıra tədqiqat işləri ortaya qoyuldu. Düşünürük ki, bu dəyərli əsərə dair yazılar hələ də yazılacaq və dilçiliyimizdə bu mövzuya dönə-dönə qayıdılacaqdır. Çünki Mahmud Kaşğari və onun bu dəyərli əsəri nəinki Azərbaycan dilinin, eyni zamanda bütövlükdə türk dillərinin tarixinin araşdırılması üçün ən qədim və dəyərli mənbələrdən biridir. T.Hacıyev bu barədə danışarkən haqlı olaraq yazır: “Divanü lügət-it türk” min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmimizdə tamamilə yeni üfqlər və istiqamətlər açmağa, daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir” [2, 7].

Bu fikirlər bir daha təsdiq edir ki, “Divanü lügət-it türk” əsərinin tədqiqi dilçiliyimizin inkişafı, o cümlədən, türkoloji dilçiliyin inkişafı üçün yeni bir cığır açır.

Kollektiv təcrübə və biliyin məhsulu olan atalar sözləri və məsəllərin quruluşca qısa, məzmun və mənaça çox geniş xüsusiyyətləri vardır. M. Kaşğarının dövründəki ümumtürk dilinin sintaksisinin tədqiqi həm də türk dillərinin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafını öyrənməkdə çox böyük əhəmiyyəti vardır. N. Xudiyev T. Hacıyevə istinadən yazır: “...ümumiyyətlə belə bir mülahizə mövcuddur ki, ədəbi dilin sintaksisinin inkişaf səviyyəsi ən çox xalqın intellektual tərəqqisi, danışiq dili sintaksisinin inkişafı isə, hər şeydən əvvəl, kollektivin adət-ənənələri, etnik təkamülü ilə mütənasıbdır” [4, 145]. Məlumdur ki, M. Kaşğarının əsərlərində işlənən atalar sözləri və məsəllər xalq danışığından götürülüb, deməli, bu misallarda etnik inkişafı görə bilərik. Etnik inkişaf isə eyni zamanda, heç şübhəsiz, dilin də inkişafı deməkdir. Deməli, dil tarixinin tədqiqi eyni zamanda dilin tarixi tərəqqisinin tədqiqidir. Baxmayaraq ki, türkdillərinin tarixi tədqiqi onun lap qədimdən artıq formalaşdığını deməyə əsas verir. Bu özünü sintaktik quruluşda da göstərir.

M. Kaşğarının əsərinin bu xüsusiyyətlərindən danışarkən R. Əskər yazır: “Ortaq türk ədəbiyyatı qədim dövrdə Orxon-Yenisey abidələrinin, orta dövrdə isə dörd fundamental, möhtəşəm klassik əsərin üzərində yüksəlir. Bunlar türk və dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri sayılan “Dədə Qorqud” dastanları, bəşər tarixinin və mədəniyyətinin həcm etibarilə ən böyük əsəri olan “Manas” dastanı, böyük türk mütəfəkkiri, şairi və dövlət xadimi Yusif Xas Hacıb Balasağunlunun “Qutadğu Bilig” poeması və ilk türk ensiklopedisti, dahi dilçi, filoloq, etnoqraf, mədəniyyətşünas Mahmud Kaşğarının “Divanü lügət-it türk” əsəridir.

Ümumtürk ədəbiyyatının təməl sütunları olan bu dörd şah əsərdən üçü türk dillərinin ayrı-ayrı qruplarına, məsələn, “Dədə Qorqud” oğuz qrupuna, “Manas” qıpçaq qrupuna, “Qutadğu Bilig” karluq qrupuna məxsusdur. “Divanü lügət-it türk” isə universal bir əsər kimi bütün qrup, dil və

ləhcələrin fəvqündə dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan istisnasız olaraq hamısını əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin xəzinədir” [1, 8].

“Divanü lügət-it türk” əsəri türk dilinin orta q abidəsi olmaqla tək cə türk dilinin nümunəsi deyildir. “Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri – başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, mənəvi-milli dəyərləri, psixologiyası, dünyagörüşü, həyat tərzı, adət və ənənələri, ailə, qohumluq, qonşuluq və ümumən sosial münasibətləri, geyimi, silahları, mətbəxi, oyunları, əyləncəsi... bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır” [1, 9].

“Divan”da bütün bu xüsusiyyətləri ən çox əks etdirən isə heç şübhəsiz, tarixi yaddaşı özündə əks etdirən atalar sözləri və məsəllərdir. Bu barədə Mahmud Kaşğarının özü də söz açır və yazır: “Kitabda türklərin dünya görüşlərini və bilgilərini göstərmək üçün onların şeirlərindən, qayğılı və sevincli günlərində yüksək düşüncələr ifadə edən hikmətli sözlərindən misallar da verdim. Bunlar nəsilərdən-nəsilərə keçərək gəlmişdir” [1, 58].

Məlumdur ki, predikativ birləşmələr cümləyə uyğun gəlir və söz birləşmələri qeyri-predikativ birləşmələrdir. Dilçilik ədəbiyyatında söz birləşmələrinin bu cür eyniləşdirilməsi bəzən predikativ birləşmələrin özlərinin də feili birləşmələrlə eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarır və predikativ birləşmələr dedikdə, yalnız feili xəbərlı cümlələr nəzərdə tutulur. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, cümlə tək cə feili xəbərlı olmur. Mahmud Kaşğaridə işlənən nümunələrə nəzər salaq: Kuzda kar əksüməs, koyda yağ əksüməs – qüzeydən qar, qoyundan yağ əskik olmaz [5,339]; Köp sögütgə kuş konar, körklüg kişigə söz kəlir – Şax söyüdə quş qonar, gözəl qıza söz gələr [5,336]; Küngə baksə, köz kamar – günəşə baxanın gözü qamaşar [5, 350]; Kış konıkı ot – Qışın qonağı oddur, atəşdir [5, 344]; Ərdəm başı til – Dil ərdəmin, fəzilətin başıdır [5, 347]; Kul yağı, it böri – qul yağıdır, it canavar (qul ağasının malını ələ keçirən kimi yeyir, fürsət gözləyir, düşmən kimi davranır, it də olduğı ev üçün bir canavardır, nə tapsa, çəkinmədən yeyir) [5, 348].

Mahmud Kaşğarının “Divanü lügət-it türk” əsərindən götürülən ilk üç nümunədə xəbərlər feillə ifadə olunursa, digər nümunələrdəki xəbərlər adlarla ifadə olunur. Nümunələrdən də görünür ki, cümlələr tək cə feili xəbərlı olmur. Deməli, predikativ birləşmələri yalnız feili birləşmələrlə eyniləşdirmək də yanlış fikirdir və bu birləşmələr tərkibində feil olması deyil, xəbər olması ilə fərqlənir.

İsmi birləşmələrdə isə isimlərin daha aktiv rola malik olduğunu bilirik. Bu tip birləşmələrin birinci tərəfi hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunursa olunsun, aparıcı hissə ikinci tərəfidir. Türkoloji dilçilikdə çox vaxt asılı tərəfin ifadə vasitələrinə görə ismi birləşmələr təsnif edilir.

Bu tip birləşmələri biz M.Kaşğarının əsərində də görə bilirik. Bura ilk olaraq əsas tərəfi isim, asılı tərəfi say olan ismi birləşmələr aiddir. Bu vaxt say təyin rolunda çıxış edir. Məsələn, Bir qarğa birlə kış gəlməz – bir qarğa ilə qış gəlməz [6, 51-52]; İki boğra ığəşür, orta kökəgün yançılır – iki buğa çarpışır, ortada göy milçək qırılır [6, 282]; Kırk yılka tegin bay-çığay tüzlünür – qırx ilə qədər bəylə yoxsul bir olar (ya ölüm, ya da zamanın dəyişməsi nəticəsində qırx ilə varlı və kasıb bir səviyyədə olar, dümdüz olar) [5, 357]; İki koçonqar başı bir aşaçta pışmas – iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz [7, 330].

İkinci növə əsas tərəfi isim, asılı tərəfi əvəzlik olan ismi birləşmələr daxil edilir. Misallara nəzər yetirək: Onınq yüzinqə titinü baksə bolmaz – onun üzünə dik baksə, olmaz (İnsan onun gözəlliyi üçbatından üzünə dik baxa bilməz) [6, 166]; Öz köz ir kışlağ – adamın öz gözü dağın günüy yamacındakı qışlaq kimidir [5, 452].

Üçüncü növ ismi birləşmələrə isə əsas tərəfi isim, asılı tərəfi sifət olan birləşmələr daxildir. Bu tip birləşmələrə M.Kaşğarının əsərində daha çox rast gəlmək olur. Misallara nəzər yetirək: Tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas – tatsız türk olmaz, başsız börk olmaz [6, 277]; Kutsuz kudhuğka kirsə kum yağar – uğursuz adam quyuya girsə, qum yağar, quyu qumla dolar [5, 446]; Kaynar öküz keçiksiz bolmas, coşqun su keçidsiz olmaz [5, 390]; Kuruk kaşuk ağızka yaramas; Kuruğ söz kulakka yakılmas – Quru qaşıq ağıza yaramaz; Quru söz qulağa yaraşmaz [5, 384]; Yaş ot köyməs, yalafar ölməs – yaş ot yanmaz, elçi ölməz (Yaş ot yandıрмаğı kimi, elçi də öldürülməz) [7, 48]; Yavlak tıllığ bəgdən kezü yalınqus tul yeg – bəd dilli ərdənsəyalnız (tənha) dul olmaq yaxşıdır

(qadının tənha dul olması onu söyən bəd dilli əri olmasından yaxşıdır); Karı öküz balduka korkmas – qoca öküz baltadan qorxmaz [7,139].

Dördüncü növə isə əsas tərəfi isim, asılı tərəfi feili sifət olan birləşmələr aid edilir. Məsələn, Öldəçi sıçğan muş taşakı kaşır – öləcək sıçan pişik xayası qaşır [5,430]; Ögüngüçi ünündə artatur – özünü öyən tumanını çirkləndirər [5, s.248]; Korkmuş kişigə koy başı koş körünür – qorxmuş adamın gözüne qoyun başı qoşa görünər [7, s.134].

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə ismi birləşmələr geniş şəkildə işlənir, xüsusilə də təyini söz birləşmələrinin hər üç növünə rast gəlmək olar.

Bununla bərabər, söz birləşməsi və cümlənin tərkibində sözlərin necə əlaqələndiyini, sözlər arasında əlaqələrin necə yarandığını Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə araşdırmaq dilçilik baxımından çox böyük maraq doğurur. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü biruzə verir.

Bu cür əlaqələrə Mahmud Kaşğarının əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə də rast gəlirik. Məs.: Alp yağıda, alçaq çoğıda – alp adam düşmən qarşısında, ağciyər adam isə döyüşdə bəlli olar [5, 115]; Alğıl ögüt məndin, oğul, ərđəm tilə; Boyda uluğ bilgə bolup bilginq ülə – Ey oğul, məndən öyüd al, fəzilət dilə; Boyda böyük alim olub biliyini payla (Ey oğul, məndən öyüd al, ədəb və ərđəm öyrən ki, ulusun böyüyü olasan, xalq arasında hikmətin, biliyin yayıla) [5, 124]; Kündə irük yok, bəgdə kıyık yok – günəşdə çat olmaz, bəy də sözündən dönməz [5, 138]; Ərik irini yağlığ; Ərməgü başı kanlığ – Qoçağın dodağı yağlı; Tənbəlin başı qanlı (Qoçaq, işlək adamın dodağı yağlı olar, çünki işləyir, gözəl yeməklər, yağlı ət yeyir, dodağı yağlanır, tənbəl isə iş görməyə ərindir, başına-başına döyüb qanadırlar) [5, 138-139]; Aç nə yeməs, tok nə teməs – ac nə yeməz, tox nə deməz (Aca nə versən, hamısını yeyib qurtarar, tox aca nələr deməz!) [5, 146].

Tabelilik əlaqəsi iki tərəfi birləşdirməklə, tərəflərdən birini əsas, digərini isə asılı tərəf edir. Yanaşma əlaqəsinin yaranması üçün formal – qrammatik vasitələr iştirak etmir. Məsələn, Açıqlığ ər şəbük karımas – varlı adam tez qocalmaz [5, 203]; çərig sıyumas – arxasız ər düşməni basa bilməz [5, 186]; Yoğurkanda artuk adhək kösülsə, üşüyür – ayaq yorğandan uzadılsa, üşüyər [6, 159-160]; Başmasar boz kuş tutar, evəsər üzünq kuş tutar – ovçu bezməsə boz quş tutar, tələsməsə ağ quş tutar (Ovçu sıxılmasa, ovda boz şahin tutar, tələsməsə şahinlərin ən gözəlini ovlayar) [6, 40-41]; Tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas – tatsız türk olmaz, başsız börk olmaz [6, 277]; Saçratgudan korkmuş kuş kırk yıl adhır yığaç üzə konmas – tələdən qorxanquş qırx il haça ağac üstünə qonmaz [6, 318]; Körklüg tonuğ özünqgə; Tatlığ aşığ adhinka; Tatğıl konuk ağırlıq; Yadhsun çavınq budhunka – Yaxşı paltarı özünə al; Dadlı aş başqasına ver; Qonağı əzizlə, ağırla ki; Yaysın ününü elə (Yaxşı paltarı özünqey, dadlı yeməyi başqalarına yedirt, qonağa yaxşı hörmət elə ki, adını-sanını el-obaya yaysın) [5, 119]. Yuxarıda M.Kaşğarının “Divan”ından götürülmüş nümunələrdə açıqlıq ər, arkasız ər, boz kuş, üzünq kuş, tatsız türk, başsız börk, korkmuş kuş, körklügtonuğ, tatlığ aşıq, tatğıl konuk, yadhsun çavınq birləşmələri yanaşma əlaqəsi ilə əlaqələnməşlər. Burada açıqlıq, arkasız boz, üzünq, tatsız, başsız, korkmuş, körklüg, tatlıq, tatğıl, yadhsun sözləri yanaşma əlaqəsi ilə ər, kuş, türk, börk, tonuğ, aşıq, konuk, çavınq sözünə tabe olmuşdur. Göründüyü kimi, burada yanaşma əlaqəsini bildirən heçbir şəkli əlamət yoxdur.

Qeyd edə bilərik ki, cümlə üzvləri arasında mənə əlaqələri ilə yanaşı qrammatik əlaqələr də xüsusi əhəmiyyət malikdir və bu əlaqələri Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə də görmək mümkündür.

Nəticə. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə işlənən söz birləşmələrinin böyük əksəriyyəti ismi birləşmələrdən ibarətdir. Ancaq az miqdarda olsa da feili birləşmələr də işlənib. Bunu yuxarıda qeyd etdiyimiz misallardan da görə bilərik. Bundan əlavə “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə işlənən sintaktik əlaqə və formalara diqqət yetirsək görürük ki, Azərbaycan dilində bu əlaqə formaları əsrlər keçsə də, demək olar ki, dəyişməmişdir. Həmçinin “Divan”da işlənən atalar sözləri və məsəllərdə cümlənin müxtəlif növlərinin işləndiyi görə bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əsgər, R. “Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri (azərbaycanca nəşrinə ön söz) // - Bakı: Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” [4 cildə], Ozan, c.1. - 2006, - s.8-52
2. Hacıyev, T. İ. “Divanü lüğət-it türk” [4 cildə] / -Bakı: Ozan, c.1. -2006, s.7
3. Hüseynova, M.N. Mahmud Kaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri, Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2022, 275 s.
4. Xudiyev, N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / N.M.Xudiyev. - Ankara: - 1997. 492 s.
5. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 1. - 2006. - 512 s.
6. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 2. - 2006. - 400 s.
7. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it türk” [4 cildə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 3. - 2006. - 400 s.

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
f.e.d., prof. Mahmud Allahmanlı

UOT - 811.512.162.

TOFIQ HACIYEV ŞUMEROLOQ TƏDQIQATÇI KİMİ

Osman Əhmədzadə
Müasir Azərbaycan dili kafedrası, doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
osman120896@gmail.com
[orcid: 0000-0003-36714673](https://orcid.org/0000-0003-36714673)

Xülasə

Dünya ədəbiyyatında Şumer ədəbiyyatına bərabər ikinci bir qədim yazı örnəklərinə rast gəlmək çətinidir və adətən dünya şumeroloqları bu ədəbiyyata ilahi motivlərin ədəbiyyatı kimi baxmış, onu “göy ədəbiyyatı” olaraq səciyyələndirmişlər. Şumer ədəbiyyatı həm tarixi, həm də müasir bəşər sivilizasiyası ədəbiyyatının təməli, başlanğıcı və estetik məfkurə mənbəyidir. İlahi motivlərin ədəbiyyatı kimi baxanlarla, onu “göy ədəbiyyatı” kimi səciyyələndirənlərlə müqayisədə S.Kramer “Tarix Şumerdən başlayır” əsərində fərqli şeyləri analitik təhlil süzgəcindən keçirdi. Şumer tarixinin vurğunu olan S.Kramer Şumer ədəbiyyatında dünya şumeroloqlarının görə bilmədiklərini görə bilmiş və onların söyləyə bilmədiklərini söyləyə bilmişdir. Şumer əfsanə ədəbiyyatının, epik mif ədəbiyyatının içində tarixi gerçəkliyi ilk dəfə görən də bu şumeroloq olmuşdur.

Açar sözlər: şumer dili, T.Hacıyev, Kramer, şumer–türk–Azərbaycan sözlərinin ortaq cəhətləri.

ТОФИК ГАДЖИЕВ КАК ШУМЕРСКИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ

Осман Ахмадзаде
Кафедра современного Азербайджанского языка, докторант
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

В мировой литературе трудно найти второй образец древней письменности, равный шумерской литературе, и обычно шумерологи мира рассматривали эту литературу как литературу божественных мотивов и характеризовали ее как «небесную литературу». Шумерская литература является основой, началом и источником эстетической идеологии как исторической, так и современной литературы человеческой цивилизации. По сравнению с теми, кто смотрит на нее как на литературу божественных мотивов, и с теми, кто характеризует ее как «небесную литературу», С. Крамер в работе «История начинается с Шумера» пропускает разные вещи через фильтр аналитического анализа. С. Крамер, делавший упор на шумерскую историю, смог увидеть в шумерской литературе то, чего не могли увидеть шумерологи всего мира, и смог сказать то, чего не могли сказать они. Этот шумеролог был первым, кто увидел историческую реальность в шумерских легендах и эпических мифах.

Ключевые слова: шумерский язык, Т. Гаджиев, Крамер, общие черты шумеро-турецко-азербайджанских слов.

TOFIG HAJIYEV AS A SUMERIAN RESEARCHER

Osman Ahmadzadeh
Department of modern Azerbaijani language, teacher
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

It is difficult to find a second example of ancient writing equal to Sumerian literature, and usually Sumerologists of the world viewed this literature as the literature of divine motives and characterized it as "heavenly literature" in world literature. Sumerian literature is the foundation, beginning and source of aesthetic ideology of both historical and modern human civilization literature. Compared to those, who looks at it as the literature of divine motives and those, who characterizes it as "heavenly literature", S. Kramer put

different things through the filter of analytical analysis in the work "History Begins with Sumer". S. Kramer, who emphasized Sumerian history, was able to see in Sumerian literature, what the sumerologists of the world couldn't see and was able to say, what they could not say. This sumerologist was the first to see historical reality in Sumerian legend literature and epic myth literature.

Key words: Sumerian language, T. Hacıyev, Kramer, common features of Sumerian-Turkish-Azerbaijani words.

S.Kramer "Tarix Şumerdən başlayır" əsərində Şumer ilə ondan sonrakı ədəbi örnəklər, hətta müasir ədəbiyyat arasında müqayisələr aparır, əsər boyu müəllif insanlığın keçmişinə rəğbət, hörmət yaradır, diqqəti keçmişə yönəldir, əcdadımızın yetkinliyi barədə oxucuda dolğun təsəvvür formalaşdırır. S.Kramer avrosentizmlə tərbiyələnməmiş şumeroloqlardan fərqli olaraq, Şərqi uca mövqeyi, mədəni tarixi və tarixi mədəniyyəti haqqında ətraflı və gur səslə danışır və 20-30 illik tədqiqatından sonra öz layiqli qiymət və mükafatını da ala bilmir. T.Hacıyev "S.N.Kramer və onun "Tarix Şumerdən başlayır" kitabı haqqında" əsasında "Şumer və biz" adlı yazısında bütün bu vacib və aktual məsələlərə münasibətini bildirir və təbii olaraq, onun əsərindəki, yəni S.Kramerin sözügedən əsəri haqqında elmi fikirlərini bir məqsədə, eyni axara yönəldən mərkəzi motivi müəyyənləşdirərək, təhlillərini bu istiqamətdə aparır.

Dünya ədəbiyyatında Şumer yazılarının, Şumer dastanlarının, Şumer mədəniyyətinin tarixilik baxımından öz siqləti, öz tale məqamı, öz qədim yeri və rolu vardır və bu baxımdan S.N.Kramer və onun "Tarix Şumerdən başlayır" kitabı dünya şöhrətlidir. Avropalı tədqiqatçının, şumeroloqunun bu əsəri ümumtürk dillərinin erkən mərhələsini əhatə edən, türkdilli xalqların, xüsusilə əski türklərin mifoloji dünyagörüşündən, həyat tərzindən, etnoqrafiyasından, dini inam və inanclarından xəbər verən əvəzsiz bir xəzinədir. Bu xəzinəyə çoxlu türkoloqlar baş vurmuş və ondan qədərincə bəhrələnməmişlər. Akademik T.Hacıyev də S.Kramerin bu əsərinin türkologiya elminin müxtəlif sahələri tərəfindən çox geniş miqyasda və hərtərəfli öyrənilmədiyini nəzərə alıb, bu qiymətli mənbəni özünün təfəkkür süzgecindən keçirmiş və olduqca maraqlı və orijinal elmi nəticələr əldə etmişdir. Xalqımızın tarixi retrobucağı baxımından, yəni dilimizin, bədii təfəkkürümüzün və mədəniyyətimizin əcdadı, kökü, qaynağı kimi Şumer yazı abidələrinə yanaşdıqda çox şeyi öyrənmiş oluruq. Belə yanaşmanı T.Hacıyevin böyük həcmə malik əsərində də müşahidə edirik ki, bu yanaşma tərzini, üsulunu təhlil etmək mövzunu kifayət qədər aktual edir.

Şumerlər və onların dili barədə dünya şumeroloqları az yazmamış və bu sahədə dünyanın ən məşhur alimlərindən N.S.Kramerin, Y.Uoydun, Q.Çayldın, L.Bullinin, Z.Kosidovskinin, E.Reklünün, M. Belitskinin, F.Deliçin, Azərbaycan türkoloqlarından A.Məmmədovun, K.Vəliyevin və O.Süleymanovun və digərlərinin əsərlərində maraqlı mülahizələrə rast gəlirik və bu araşdırmalar içərisində akademik T.Hacıyevin də adı fəxrlə çəkilməkdədir. Bu alimlərin əksəriyyəti belə bir nəticəyə gəlirlər ki, *"Müasir xalqların əcdadları şumerlərdir. Şumer dili isə protürk dilidir. Mənbələrdə qeyd olunur ki, "Tarix şumerdən başlayır." Həm də belə bir fikir vardır ki, bəşər övladı bir kökdən, bir ailədən törəyib və dünyaya yayılıblar. Bəşəriyyətin ilk başlanğıc məkanı da şumerlərin yaşayış bölgəsi olubdur. Azərbaycan adlı məmləkət, yer isə bu yaşayış bölgəsinin bir hissəsi kimi tədqiqatlarda qeyd olunur. Həm də mənbələrdə türkün rolu, xidməti onu deməyə imkan verir ki, şumer-türk əlaqələrinin, genetik qohumluğunun tarixi qədimdir. Bu, şumerlərin qədim olması ilə yanaşı, türklərin də qədimliyinə dəlalət edir"* [1,33]. Maraqlı cəhət bir də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilçilərinin əksəriyyəti öz məqalələrinə olduqca gözəl səslənən "Tarix şumerlərdən başlayır..." cümləsini başlıq seçmiş və bizdən 6 min il əvvəl yaşayan şumerlərin əkinçiliyi, maldarlığı, mədəniyyətləri, geyim tərzləri və sair barədə məlumatlar vermişlər. Həm də hansı dil ailəsinə daxil olduğu sübut olunmayan şumerlərin tarixin ilk möcüzəsi kimi bütün dünyanı düşüncələrə qərq etdirdiyi də K.Vəliyev, Q.Kazımov, İ.Kazımov, Ə.Fərzəli tərəfindən dəfələrlə yüksək dəyərləndirilmişdir [2, 115]. Hər hansı bir tədqiqatçının dəyişməyən, həmişə olmuş, həmişə olacaq təbiətini anlamaq üçün dönə-dönə abidələrə üz tutması təbiidir və həmin abidələrdən biri və birincisi olan şumer torpaq tabletlərinə S.Kramerin də müraciəti və bu müraciət əsasında gəldiyi qənaətlərin hər biri dünya şumeroloqlarını heyrdə qoymaqdadır. Bütün bu möcüzələr görkəmli

türkoloq, akademik T.Hacıyevin də diqqətini çəkmiş və bu təəssüratlarını “Şumer və biz” adlı irihəcmli əsərində oxucularla bölüşmüşdür. S.N.Kramerin “Tarix şumerdən başlayır” əsərinin dünya arenasında bədii əsər kimi sürətlə yayıldığını, geniş oxucu kütləsi qazandığını dilə gətirən akademik yazır: “S.N.Kramerin “Tarix şumerdən başlayır” əsəri dünya coğrafiyasına bədii əsər sürətilə yayıldı. Bu elmi əsər “Don Kixot”, “Ovod” romanları qədər və onlar kimi oxundu. S.Kramer yeganə şumeroloqdur ki, bütün yaradıcılıq ömrünü Şumer yazı abidələri içərisində ancaq bədii mətnlərin oxunuşuna və təhlilinə həsr etmişdir. Və təbii ki, onun elmi üslubu həmin bu şumer bədii təfəkkürünün cazibəsində və qeyri-adi düşüncə səviyyəsinin əfsununda formalaşdı; S.Kramerin gözəl yazı üslubu, elmi süjet qurma ustalığı, fəsillərində kompozisiyaların ardıcılığındakı məntiqi, canlı dili, obrazlı ifadəsi onu, bəli, Servantes, Voiniç kimi rahatlıqla, həvəs və ləzzətlə oxutdurdu” [3,5].

T.Hacıyevin şumeroloq S.Kramerin kitabı haqqındakı təhlillərini oxuyarkən anlayırsan ki, şumerlərin əsl adı şumerlər deyil, “qarabaşlılar”dır. Və İkiçayarası onların ikinci vətənidir. Qarabaşlılar Qafqazda, Xəzər ətrafında, Azərbaycanın qədim Albaniya ərazisində yaşamışdır. Onlar iki çayın arasına ibtidai, ancaq cəngavər, döyüşkən xalq kimi gəlmişlər. Qarabaşlılar İkiçayarasında güclü dövlət qurmuş, böyük mədəniyyət yaratmışlar. Bu dövlətin adı Şumer dövlətidir; onun yaratdığı mədəniyyət sonrakı nəsillərə və bu günümüzdə Şumer mədəniyyəti adı ilə miras qalmışdır. Qarabaşlıların yerlilər tərəfindən “şumerlər” adlandırılmasından güman etmək olar ki, sözün məzmununda igidlik, döyüşkənlik, cəngavərlik anlayışı olmuşdur (sözün tərkibindəki “er” Albaniyadan aparılmış “ər” sözüdür).

Şumerlərin Mesopotamiyada bir kənd mədəniyyəti ilə qarşılaşmasını xüsusilə vurğulayan T.Hacıyev məşhur şumeroloq S.Kramerə əsaslanaraq göstərir ki, bu mədəniyyəti İranın cənub-qərbindən gələnlər gətirmişdilər və həmin gələnlər müasir şərqşünaslığın və azərbaycanşünaslığın tanıdığı midiyalılardır. Beləliklə, Mesopotamiyada qohum etnoslara məxsus qədim Albaniya və qədim Midiya mədəniyyətləri birləşir [3,12; 4,239].

Şumer araşdırmaçılarının bəziləri Qarabaşlıların Mesopotamiyaya gəlişini 5 min əvvələ, bəziləri isə 6 min əvvələ aid edirlər. Şumer gil tabletlərində, yəni yazılarında bizə beş min il əvvələ aid bir bilik xəzinəsinin miras qaldığını T.Hacıyev xüsusi olaraq önə çəkərək Qarabaşlıların Mesopotamiyaya gəlişini e.ə. təxminən 3300-3250-ci illərə aid edir. Onların İran (Midiya) – (söhbət sonralar Midiya dövləti kimi tanınan ərazidən gələnlərin Mesopotamiyada qurduqları səltənətdən gedir – T.H) – Sami dövrünə son qoyub Mesopotamiyada Şumer dövlətini qurmasını və hakimiyyəti e.ə. 2300-cü illərə, kral Sarqonun Şumer səltənətinin yerində Akkad dövləti yaratmasına qədər davam etdiyini uzun illər hakimiyyət sürən şumerlərin bu gün dünyaya bir hissəsi məlum olan böyük tarixi mədəniyyəti miras qoymasını və həmin mədəniyyətin, ədəbiyyatın bizə məlum olan ən parlaq dövrünün e.ə. 2700-2300-cü illəri əhatə etdiyini, bu dörd yüz ildə Şumer yazısı şəkil yazısından fonetik yazıya keçmiş, böyük həcmli əsərləri, dastanları köçürmək imkanı qazanmasını Tofiq Hacıyev mükəmməl bir təhlil obyektinə çevirməyi bacarmışdır.

Qədim Misir, Çin, yunan, türk, hind-Avropa və digər mədəniyyətlərin çıxış nöqtəsinin şumer sivilizasiyasının olmasını və bu mədəniyyətlərin yaxınlığını, daha doğrusu, qohumluğunu şumerləri bütün dünya xalqlarına doğmalaşdırmasını T.Hacıyev bu yaxınlıq, qohumluq, doğmalılıq tellərinin və eyni zamanda Şumer dastanları ilə hind-Avropa epik əsərləri arasında təəccüb doğuracaq dərəcədə üslub və forma, kompozisiya uyğunluqlarının olduğunu əsaslı faktlarla izah edir və özü-özünə veridiyi:

– Bu eyniliklər müstəqimi törəyib, ya sonrakının əvvəlkindən xəbəri olub və ondan bəhrələnib? – sualını məntiqi baxımdan doğru-düzgün cavablandırır: “Hind-Avropa ədəbi yaradılışlarının, hətta dini ayinlərinin, Tövrat obrazlarının Şumerdəki analogları ilə sələf-xələflik əlaqələrində olmuş obrazlarına dərin tədqiqatları ilə S.Kramer “hə” deyir [3,13].

Həmin uyğunluqları türk ədəbi yaradıcılıq məhsullarında, türk tarixində də görən tədqiqatçı elmi fikirlərini dolğun bir şəkildə şərh edir və bu şərhərdən aydınlaşır ki, Şumer dilində olan bəzi sözlər Orxon yazıları və “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarındakı leksemlərlə, sintaktik təkrarlar, paralelizmlərlə uyğunluq təşkil edir.

T.Hacıyev xeyli ortaqlı köklü semantik yuvaları olan qədim şumer sözləri ilə Azərbaycan dilinin bir sıra toponimlərinin, leksik vahidlərinin tarixi-tipoloji, tarixi-etimoloji müqayisəsini, Azərbaycan poetik təfəkkürünün dildə öz inikasını tapan mənə-forma modellərini verərək və şübhəsiz ki, S.Kramerə əsaslanaraq orijinal müqayisəli - linqvistik təhlillər aparır. Məsələn, Şumer mənbələrində Maqan toponimi var. S.Kramer bunu “*yeri bilinməyən bir ölkə, bəlkə də Misir*” – deyərək təqdim edir. Ancaq Maqanın İran körfəzi ətrafında yerləşməsi, Şumerlə gəmi vasitəsilə ünsiyyətdə olması mötəbər son fikirdir. Bu, Midiya, Manna ərazisidir. Midiyanın şərq mənbələrində Makta göstərilməsi, “*mak*” sözünün türkcə “*ilan*” mənası bildirməsi, ilanın Midiyanın totemi olması və Makta adının bilavasitə həmin “*mak*” sözü ilə bağlılığı haqqında elmdə aydın qənaət formalaşdırır. Maqan toponimi də həmin məxrəcdə tədqiqatçı tərəfindən etimolojişdirilir: *maq//mak+an* (-an türkcə qədim cəm şəkilçisi). Makın (ilanın) Midiyanın totemi olması ilə bağlı Şumerlərdəki “*mah*” sözü sözü də diqqəti cəkir. “*Mah*” sözünü S.Kramer “*əsl vəzifəsi bilinməyən rahib*” kimi izah edir. Təbii ki, bu sözü *mah-max-mak-maq* tələffüzlərində qəbul etmək normal fonetika hesab edilməlidir. Bu halda sözün dini inanc məzmunu “*mak*”ın totem məzmunu ilə asanlıqla bağlanır. Başqa Şumer-türk söz uyğunluqları da *mah-maq* yaxınlığını mümkün sayır: Şumerlə *eren* “*döyüşçü*” – türkcə *ərən*; yenə həmin məxrəcdə Şumerlə *ere* “*qul*”; Şumerlə *eyer* “*bel, kürək*” – türkcə *yəhər*; Şumerlə *uru* “*icma*” – türkcə *uruğ* “*nəsil, soy, qohum*”; Şumerlə *udu* “*qoyun*” – türkcə *quzu*; Şumerlə *giri* “*ayaq*” – *yeri[mək]*; Şumerlə *kur* “*dağ*” türkcə *kurqan*; Şumerlə *karu* “*ölçü*” – türkcə *karu/qaru* “*qol*” və s. [4,393; 3,24; 5,7-8; 6,69].

T.Hacıyev bütün bunlarla bərabər şumerlərdəki *kımyz* – “*kımız*” (qımız), *nintu* (türkcədə *tu* “*doğuağ*”), *ağ* – “*su*” (axmaq), *qarım* (türkcə “*arx*”), *subarians* – *suburlar*, *Subur*, *Sabir*, *Suvar* (toponim), *tenqri* – “*tanrı*” (Allah) və s. onlarla sözü tarixi-müqayisəli müstəvidə etimolojişdirir və müasir türk dillərində bu sözlərin türkcələrin səs qanunlarına uyğun formaca qismən dəyişərək, mənəca genişlənərək və ya daralaraq işləndiyini S.Kramerin əsəri əsasında təhlildən keçirir.

Şumerin mifik – dastanları ilə Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanı “*Dədə Qorqud kitabı*”nın səsləşmələri xeyli sözlərdə təzahür edir və bu səsləşmələri də T.Hacıyev dəqiq çözməyə çalışır. Alimin bu səsləşmələrlə bağlı təkə bir fikrinə nəzər salmaqla dediklərimizi əyaniləşdirə bilərik. Maraqlıdır, dörd min əvvəl yazıya alınmış, yaranması ondan da əvvələ gedən “*Enmerkar və Aratta hökmdarı*” dastanı “*Çox qədim zamanlarda*” sözləri ilə başlanıb hadisəni müasirlərindən uzağa atır. Bu *uzaq* anlayışında qeyri-müəyyənlik var, oxuyan və dinləyən üçün tarix meydanı yaradır. “*Dədə Qorqud kitabı*” da həmin üslubda başlanır: “*Peyğəmbər əleyhüssəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata deyirlər bir ər qopdu...*” Əlbəttə, biz dastanımızın 1300 yaşını qəbul ediriksə, bunun üçün “*peyğəmbər ələhüs-səlam*” zamanı “*qədim zamanlar*” anlayışına uyğun deyil. Şübhəsiz, bu tarix sonralar islamın dastanımıza daxil edilməsi ilə bağlıdır – bu söz ən azı, peyğəmbərlər zamanından 2-3 əsr sonra türklərin – oğuzların islamlaşdığı zaman ora əlavə olunmuşdur. Artıq həmin ifadə altında iki-üç əsrlik zaman kifayət qədər məsafəsi olan keçmiş deməkdir.

T.Hacıyev istər Şumer, istərsə də *Dədə Qorqud* dastanlarının içinə girdikcə, hər iki qədim abidənin müstəvisindəki söz, cümlə, mətn modellərində oxşarlıqlar, uyğunluqlar görür, hər iki abidənin süjet xətlərindəki, motivasiyalarındakı dərin ideyaları üzə çıxarır. Qeyd etməliyik ki, türkoloji arenada Şumer ədəbi abidələri ilə türk ədəbiyyatından yalnız “*Dədə Qorqud kitabı*” arasında müqayisəli, özü də geniş, dolğun, mükəmməl bir şəkildə araşdırmanı ilk dəfə olaraq T.Hacıyev aparmışdır.

S.Kramer Şumer qəhrəmanlıq çağının, Şumer qəhrəmanlıq dastanlarının Xalqların Böyük Mühacirəti dövrünə düşdüyünü söyləyir [4,236]. T.Hacıyev bu fikrə münasibətini bildirərək qədim türkcələrdə “*Köç*” anlayışının müəyyən dövrünü və Şumer mifi ilə “*Dədə Qorqud*” mifi arasında əsaslı oxşarlıqları xarakterizə edir.

Nəticə. T.Hacıyevin “*Şumer və biz*” adlı təxminən 50 səhifəlik əsəri yalnız Azərbaycan dilinin, o cümlədən türkcələrin qədimliyini sübut etmək üçün qələmə alınmamışdır. Eyni zamanda alim özünün orijinal düşüncə məhsullarını da ortaya qoyur və S.Kramerə istinad edərək türk dünyasında ensiklopedik dəyər daşıyan mənbə yaradır. Sadə və aydın bir dildə yazılmış T.Hacıyevin bu əsəri qədim dilimiz, mifoloji görüşlərimiz, tariximiz, etnoqrafiyamız, psixologiyamız haqqında

zəngin elmi fikirlərlə doludur. Başqa sözlə desək, tədqiqatçının “Şumer və biz” monoqrafiyası koqnitiv yanaşma üsulu ilə yazılmış dəyərli bir əsər olub, etnolinqvistika, linqvokulturologiya, psixolinqvistika və etnopoetikanın öz tətbiqini qarşılıqlı əlaqə ilə tapdığı, şərtləndiyi araşdırmalarındandır.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası./ Xəlilov B. Bakı, 2008, – 442 s.
2. Vəliyev K. Sözün sehri. Bakı, “Yazıçı”, 1986, – 303 s.
3. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, “Elm”, 2017, – 490s.
4. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. – Москва, «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1991, – 239 с.
5. Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili./ Budaqova Z., Hacıyev T. – Bakı, “Elm”, 1992, – 201 s.
6. Azərbaycan tarixi (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, “Elm”, 1994, – 502 s.

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor
f.e.d., prof. Məhirə Hüseynova

MAHMUD KASHGARI – FOUNDER AREAL LINGUISTICS

Aynur Namazova

PhD student

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku, Azerbaijan

aynamaz@mail.ru

Orcid: 0009-0001-2498-8880

Summary

“Dictionary of Turkic languages” (“Divan lugat-at Turk”) by Mahmud Kashgari is a comprehensive work covering such branches of science as comparative historical linguistics, lexicography, anthropological linguistics, areal linguistics, cultural linguistics, and dialectology. The article reveals the content of the “Divan lugat at-Turk” in closely correlation with the “Map”, which is an appendix to the “Dictionary”. It should be noted, that in his work, the author not only describes the distribution areas of a number of tribes, but also shows their language characteristics. He also gave his own explanations for the appearance of these language features. Thus, in the chapter "Oral Names", he writes, that there is a clear and consistent disagreement between the Khakan Turks on the one hand and the Oghuz Turkmens on the other hand. All these prove, that he created a comprehensive work from the point of view of linguistics, and that he approached this work masterfully from his own position. The work is also considered as one of the important events of the period because it contains separate fields of linguistics. The author of the article notes, that Mahmud Kashgari revealed the relationship between the dialectal characteristics of the Turkic tribes and their geographical habitat, as well as the linguistic similarity of the Turkic tribes. The article concludes, that in the history of world linguistics “Divan lugat at-Turk” belongs to the place of the first work on areal linguistics.

Key words: areal linguistics, medieval written culture, linguistic historical monuments, Karakhanid era, dialects

ОСНОВОПОЛОЖНИК АРЕАЛЬНОЙ ЛИНГВИСТИКИ – МАХМУД КАШГАРИ

Айну́р Нама́зова

Докторант АГПУ

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

Баку, Азербайджан

Резюме

«Словарь тюркских языков» («Диван лугат ат-тюрк») Махмуда Кашгари — комплексный труд, охватывающий такие отрасли науки, как сравнительно-историческое языкознание, лексикография, антропологическая лингвистика, ареальная лингвистика, лингвокультурология, диалектология. В статье раскрывается содержание «Дивана лугат ат-тюрк» в тесном соотношении с «Картой», которая является приложением к «Словарю». Следует отметить, что в своей работе автор не только описывает ареалы распространения ряда племен, но и показывает их языковые особенности. Он также дал свои объяснения появлению этих языковых особенностей. Так, в главе «Устные имена» он пишет, что между тюрками-хаканами, с одной стороны, и туркменами-огузами, с другой стороны, существует четкое и последовательное разногласие. Все это доказывает, что он создал всеобъемлющий с точки зрения языкознания труд и мастерски подошел к этой работе со своей позиции. Работа также считается одним из важных событий того периода, поскольку она содержит отдельные области лингвистики. Автор статьи отмечает, что Махмуд Кашгари выявил взаимосвязь диалектных особенностей тюркских племен с их географическим местом обитания, а также языковое сходство тюркских племен. В статье делается заключение о том, что в истории мирового языкознания «Дивану лугат-ат тюрк» принадлежит место первого труда по ареальной лингвистике.

Ключевые слова: ареальная лингвистика, средневековая письменная культура, языковые исторические памятники, Караханидская эпоха, диалекты

AREAL DİLÇİLİYİN BANİSİ – MAHMUD KAŞĞARI

Aynur Namazova

Doktorant ADPU

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bakı, Azərbaycan

Xülasə

Mahmud Kaşğarının “Türk dilləri lüğəti” (“Divanü lüğət-it türk”) müqayisəli tarixi dilçilik, lüğətçilik, antropoloji dilçilik, ərazi dilçilik, mədəni dilçilik, dialektologiya kimi elm sahələrini əhatə edən əhatəli əsərdir. Məqalədə “Divan lüğət-ət-türk”ün məzmunu “Lüğət”ə əlavə olan “Xəritə” ilə sıx əlaqəli şəkildə açıqlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif öz əsərində həm də bir sıra tayfaların yayılma ərazilərini təsvir etməklə yanaşı, onların dil xüsusiyyətlərini də göstərmişdir. O həmçinin bu dil xüsusiyyətlərinin zahiri görünüşünə də öz izahatlarını vermişdir. Belə ki, “Şifahi adlar” fəslində bir tərəfdən xakan türkləri ilə digərləri, digər tərəfdən oğuz türkmənləri arasında aşkar və ardıcıl fikir ayrılığı olduğunu yazır. Bütün bunlar onun dilçilik baxımından əhatəli bir əsər ərsəyə gətirdiyini və bu əsərə öz mövqeyindən ustalıqla yanaşdığını sübut edir. Əsər həm də dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrini özündə ehtiva etdiyinə görə dövrün əhəmiyyətli hadisələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Məqalə müəllifi qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari türk tayfalarının dialekt xüsusiyyətləri ilə onların coğrafi yaşayış yeri arasındakı əlaqəni, türk boylarının dil oxşarlığını açıqlayıb. Məqalədə belə nəticəyə gəlinir ki, dünya dilçilik tarixində “Divanü lüğət-it türk” areal dilçiliklə bağlı ilk əsərin olduğu yerə aiddir.

Açar sözlər: areal dilçilik, orta əsr yazılı mədəniyyəti, dil tarixi abidələri, Qaraxanlılar dövrü, dialektlər

Actuality. Mahmud Kashgari is known as the first Turkic philologist, who created in 1074 the wonderful monument “Divan Lugatat Turk”, which is a rich source of information about the Karakhanid era. His work provides the most complete and accurate information about the dialects of the Turkic language of that time, about the peculiarities of grammar, ethnography and culture of the Turkic tribes. All this proves that Kashgari, studying Turkic dialects, made conclusions that have not lost their significance to this day. At the same time, he became the first scientist who used the comparative method in Turkology. Therefore, there is every reason to consider Mahmud Kashgari in the status of a linguistic historical figure. “Divan lugat at-Turk” (“Dictionary of Turkic languages”) by Mahmud Kashgari is a complex and versatile linguistic work created in 1072-1074. in the Muslim East, largely reflected the successes of Arab science, which flourished in the Middle Ages. It reconsidered, using new material and from a new perspective, the research of Islamic scientists who studied the existence of the universe, the place of man and the environment in it, and also raised problems that had never before been considered in Arabic linguistics as an object of study.

Annotation. Mahmud Kashgari is a multifaceted personality. His name is associated with the development of Arab science, which flourished in the Middle Ages. He rethought from a philosophical point of view the works of Islamic scientists who studied the universe, the place of man in it and in his environment, revealed problems never before this is not considered as an object of study. Kashgari wrote about this in his work: “I chose the indicated method in order to facilitate and shorten the description, and came up with an essay that did not exist and was not known about before” [al-Kashgari 2010: 58]. Revealing this position of the author is an important task of today’s Kashgar studies.

The main value of Kashgari’s work is that for the first time in the study of the languages of medieval Turkic tribes, on the basis of linguistic and areal methods, the first map of the Turkic-speaking world was created, the linguistic and geographical boundaries of the Turkic tribes, and the features of language contacts were examined.

Method. Descriptive and comparative methods were used.

Introduction. The prerequisite for the formation of Mahmud Kashgari as a linguistic personality is the historical situation of that time. In the history and culture of the Turkic peoples, the Middle Ages, which replaced the ancient Turkic period (8th century - first half of the 10th century) and lasted until the 19th century, both in time, in the number of people inhabiting it, and in the spread of Turkic literature, occupies an important place [2. p. 22]. It is known from history that the 9th–10th centuries. in the Turkic steppe were full of historical events. The weakening of the Arab Caliphate contributed to the strengthening of the Turkic states that converted to Islam. The time in which Kashgari lived was an era of political wars and a period of intersection of Turkic and Islamic cultures, their development in a new direction. In the Turkic worldview, there was a transformation of knowledge about Islam, as a result of which a platform for dialogue between Turkic, Arab and Persian cultures appeared.

The historical era in which Kashgari lived had a positive influence on the formation of a multilingual personality. The penetration of Islam into the Turkic steppe and the proximity of the Persian state played a role in Mahmud Kashgari's deep assimilation of the Arab-Persian-Turkic culture, his formation as an individual with a developed linguistic consciousness.

The emergence of the linguistic personality of Kashgari within the Turkic civilization is directly related to his family and upbringing environment. Lines from "Divan": "due to the fact that the Turks come from eloquent, from the best storytellers, from the most intelligent, knowledgeable, ancient noble tribes..." and "... our ancestors-emirs were called xamir, because the Oguzes cannot pronounce ami:r, they turn alif into x- and say xamir. Our ancestor, who conquered the country of the Turks from the Samanids, was called al-amir. They turned alif into x, as I already showed you with the Uyghurs" [1. p. 69] serve as evidence that Mahmud Kashgari is a descendant of the khan's family. At the same time, these words represent him as a linguistic personality who is fluent in several languages. Based on the theory of Yu.N. Karaulova, then a linguistic personality who has deeply mastered several languages is able to freely use the phonetic, nominative, and grammatical features of the mastered languages in relation to the language situation [3. P. 3]. Kashgari, who knew the Arabic and Turkic languages well, in his work points out the phonetic features of the development of linguistic units borrowed from the Arabic language.

The origin of Mahmud Kashgari from the Khan dynasty suggests that personal qualities contributing to the formation of a linguistic personality were instilled "with mother's milk" and special upbringing. To write a world-scale work like "The Divan," which would forever remain in the history of mankind, could only have been possible for a gifted person who surpassed his era.

The Karakhanid state paid attention to the development of religion and culture and made a significant contribution to the achievements of the early Renaissance in Central Asia. We will not be mistaken if we say that this historical period dates back to the "golden age" of Islam. Nevertheless, the Renaissance of the East "requires the most careful research" [4. P. 11]. In addition, Kashgari, being a representative of the Karakhanid elite, had the opportunity to study at the Hamidiye and Saji madrassas, where education was provided at the highest level. He "studied, improved his knowledge and skills from teachers such as Sheikh Jellalidin Baghdadi, Sheikh Imam al-Zahid Hussein ibn Khalef al-Kashgari" [5. P. 10]. The fact that Mahmud called himself Kashgari speaks of the decisive role in the formation of him as a personality of the city of Kashgar, which at that time was the administrative, political and cultural center of Central Asia. In Kashgar, he is formed as a personality and as a future scientist; here he pays attention to the study of national culture, language, folklore, ethnography, geography, and the mentality of Turkic tribes. He also wrote the main parts of the famous "Divan" here and completed them in Baghdad. The educator supplements the knowledge acquired in Kashgar with studies in Bukhara and Nishapur. During his studies, he successfully mastered philosophy, logic, literature, jurisprudence, history, theology, mathematics, astronomy, medicine and other fields of science, as well as Arabic and Persian languages. These horizons of knowledge, erudition, and horizons expanded and raised him to the level of an outstanding personality. The author's special patriotism towards the Turkic language,

which can be traced throughout the “Divan”, raises Kashkari to a common Turkic pedestal. Kashgari, a man who loved his native language infinitely, through it reveals the mentality and culture of the Turkic people, comparing them at the same time with the Arab-Persian picture of the world. He proves that “Turkic words compete with the Arabic language, like two horses running abreast” [1. p. 6].

In order to show the non-Turkic peoples the creative possibilities of language, the spiritual aspirations of the Turkic civilization, the originality of the intellect and worldview of the Turks, Kashgari expressed in “Divan” a unique opinion that the Creator created all the opportunities for the Turks on earth: “I was convinced that The favor of the Almighty towards the Turks was manifested in the fact that he created the settlements of the Turks and the cosmos in their times” [6. P. 5]. Referring to the hadith: “When our Prophet spoke about the signs of hard times, the onset of the end of the world, when the Oghuz Turks went on campaigns: “Study the Turkic language, then your power will be long,” which he heard from the scientists of Bukhara and Nishapur about what is a strong Turkic state, which, by providing care, shelter... will save you from danger,” giving the Turkic language an equal place with the Arabic language in terms of honor, Mahmud Kashgari showed the importance of studying the Turkic language for the inhabitants of the steppe [1. p. 2-3]. Kashgari wrote: “...when I saw that the Almighty God made the sun of destiny rise in the zodiac of the Turks and established their kingdom among the celestial spheres and that he called them the Turks. And now... studying it [the Turkic language] is a duty to faith, and if it is incorrect, [still] wisdom requires it” [1. p. 3]. From the subtext it becomes clear that its addressees are non-Turkic peoples; it can also be determined that this is a significant part of the Muslim world of the Turks, who lived under the conditions of a new military-political hegemony.

Kashgari, likening the rivalry between the Turkic and Arabic languages to “two galloping horses,” compared the Turkic facts with those written in Arabic and Persian, carried out an analysis and showed that the Turkic language is not lower than the Arabic and Persian languages belonging to the high culture. Along with this, the “wise words, sezhi, proverbs and sayings, songs and stories, rezez [inner song] and nesir” skillfully used in his work contain rich information about the worldview of the Turkic peoples, who attached exceptional importance to the art of words [1. p. 3-4].

The Turks perceived the diversity of the world in accordance with their ideas. “In order for students and those interested to quickly and easily find the right words,” the Turks, who constructed the image of this world in their language, gave them in a certain order, “revealing their hidden meaning,” wrote additional notes [1. p. 2-15]. In this work one can find information about the area of land inhabited by the Turks, characteristics of the tribes and nationalities inhabiting these lands, historical facts and legends associated with them, references to the appearance and settlement of certain tribes in the Turkic lands, and legends associated with them. The author notes: “... for a detailed knowledge of the various minor differences existing in these languages”, the experience of “careful ordering, systematization” undertaken in Divan through special methods is required [1. p. 20].

Mahmud Kashkari characterized the worldview of the Turks through his native language; he comprehensively described the details of the language. “Divan Lughatat-Turk” is the first dictionary known to us, compiled on the basis of the principles formed in Arabic lexicography, systematizing the grammar of the Turkic language on the basis of the grammar of the Arabic language. Kashgari wrote about this: “To facilitate the process of using the dictionary... I developed a special order unknown to anyone before me and hitherto unused. To make the work I wrote clear and convenient for those who use it, I corrected some rules and compiled measurable patterns of use. He took words of the same root from the language of each tribe, which became the basis for the formation of other words. Therefore, to put it briefly, having set a model for those who rushed forward, in order to open a wide road for them, to create a step for those who want to grow, I undertook this experiment” [1. p. 6-7].

From the stated sociolinguistic situation, stable for several centuries in the Karakhanid state, it should be concluded that “shifts in the language systems of monolinguals and polylinguals occurred at different rates,” and this was reflected in the written recording of their speech in surviving monuments. D.M. Nasilov, relying on the structural features of five languages, which were best studied by Mahmud of Kashgar, also draws conclusions that “the written literary language in the Karakhanid state was historically formed on a single linguistic basis, but, being a language of a high functional style, was used in a certain social environment close to the rulers and elite of the Muslim state” [7. p. 285-310]. At the same time, this language developed as a regional derivative of the once common supra-dialectal Tokuz-Oguz literary language.

It is known that thanks to serious achievements in the field of Arabic linguistics, especially grammar and lexicography, many dictionaries were published, starting with glossaries of the Koran and Hadith, including voluminous interpretations, religious terminological dictionaries, as well as bilingual Arabic-Persian, Persian-Arabic, Arabic-Turkic and Turkic-Arabic dictionaries. In the process of compiling his dictionary, Kashgari relied on the accumulated rich experience in developing dictionaries in Arabic linguistics and the works of Turkic scientists. Kashgari understood that the vocabulary of the Turkic languages, which belong to the group of agglutinative languages, cannot be simply correlated with the inflectional Arabic language, and the roots in the Arabic language are much more complex in comparison with the Turkic languages.

In the era in which Kashgari lived, scientific research based on the ideas of Islam rapidly developed, philosophical principles were grouped and developed, and branches of the natural sciences were formed along with the humanities. Science began to split into different branches. Being a complex work, Kashgari's work reflects the ongoing process of demarcation in science of different branches and branches. At the same time, you need to understand that this work naturally reflected the general level of scientific knowledge of that time.

In the course of considering the personal characteristics of Mahmud Kashgari, we tried to show his work from different sides.

The problem on which Kashgar scholars cannot come to a consensus is the “Dictionary” and the round map of the world attached to the “Dictionary”. Mahmud Kashgari marked on the map the settlements and peoples located on the Eurasian continent.

There are many different opinions regarding this card. It is known that the doctrine of geographical maps was developed by the great traveler-geographers who formed in the Arab Caliphate in the 7th - 10th centuries. Mahmud Kashgari, who skillfully used the rich experience of the classical school of Arab geographers, placed in the middle of the map, as V.U. points out. Makhpirov, “political centers of the Turks” [Makhpirov 1997: 216]. There he noted such cities of Turkic tribes as Zharkent, Kashgar, Barskhan, Balasagun, Yafuk, Ikioguz, Asbuali, Kumi and Talas [islamonline.ru/index.php].

If Arab cartographers drew a round map as an image of the earth and depicted Mecca in the middle, then Kashgari, in this likeness, drew a round map and marked in its center such cities as Kashgar, Barskhan and Balasgun, the centers of the Karakhanid state. In the west of the map the Kipchaks and Rum, inhabited by the Franks, are depicted, in the southwest - Ethiopia, in the north - India, in the east - China and Japan. We think cartographers, geographers and historians will have their say about the value of the map. Our task is to determine the activities of Kashgari as the founder of areal linguistics.

To consider Kashgari in relation to areal linguistics, it is necessary to pay particular attention to the relationship between its vocabulary and map. Despite the fact that the dictionary is studied in many ways in philological studies, they speak indirectly about the relationship with the map.

The German orientalist I. Marquart, who was the first to draw attention to the map of Mahmud Kashgari in 1931, together with the historian-cartographer K. Miller and the Arabist G. Gensler, made an attempt to read the inscriptions and translate them into German. But the “Dictionary” was not used for a thorough study of the map. In subsequent years, it was studied by A. Hermann (1935),

Sh. Ulkutashir (1946), V.V. Bartold. Based on previous studies, I.I. Umnyakov very successfully translated toponyms from the map into Russian, thereby raising Kashgar studies to a new level.

Researchers have repeatedly noted Mahmud's clear drawing of Kashgari relative to the center of the map of territories and border lands inhabited by Turkic tribes. In particular, Academician I.Yu. Krachkovsky wrote that the linguistic work of Mahmud Kashgari "Divan lugat at-Turk" is of particular significance from the point of view of geography [Krachkovsky 1957: 267-270].

Mahmud Kashgari is considered one of the representatives of cartographers of the school of Abu Rayhan Biruni [Khasanov 1967: 34.] Bartold believes that Kashgari is "the only Arab author who wrote about Central Asia not from a book, but from what he himself saw and knew." I. Umnyakov notes "...all the Turkic peoples mentioned in the text were placed on it" [Umnyakov 1940: 103-132]. G.G. Musabaev says that "since the meridians were not accurately marked on the map, there are some deviations in the location of rivers, lakes, etc." [Musabaev 1969: 48].

At the same time, researchers read the inscription on the edge of the northwestern part of the map differently. For example, I.I. Umnyakov reads this word as "al-majus", and proposes to translate it as "pagan, infidel" [Umnyakov 1940: 103-132]. The Uzbek scientist Kh. Khasanov writes that he comes across the name of the Hungarian land "al-majar" for the first time. This name appeared during the period when the Turkic tribes along the banks of the Danube formed a new neighboring state - Hungary [Khasanov 1967: 33].

Kh. Khasanov, who studied the geographical data of the Dictionary in connection with the map, supports the opinion of A. Hermann that Caparka and Japan are the names of the same country, and proves that Japan was first mentioned not by Marco Polo in the 13th century, but Mahmud Kashgari in the 11th century. [islamonline.ru/index.php].

Kh. Dosmukhameduly at the beginning of the twentieth century. - one of the first researchers who examined Kashgari's work in connection with areal linguistics, wrote that "in the history of Islam, geography has never been used in linguistics" and Kashgari did this by "drawing a map in a round shape and showing the whole world where and how the Turkic tribes" [Dosmukhameduly 1998: 24]. Along with this, A.M. Shcherbak notes that "The Divan of Mahmud of Kashgar (11th century) has no equal... it includes extensive linguistic data on Turkic grammar, uniquely interpreted (in comparison with Arabic), vocabulary, phonetics, details about the distribution of tribes, geographical and other information" [Shcherbak 1961: 29]. Kh. Khasanov speaks about the work of Mahmud Kashgari: "Divan lugat atturk" is a visual encyclopedia of culture, life, economy, language and geography of Central Asia and Western China of the 11th century," and about the author: "Kashgari is an outstanding local historian, geographer, terminologist and cartographer of Central Asia" [Khasanov 1967: 35].

Thus, Kashgari conducts a linguistic analysis of a number of place names. This may serve as proof that the Dictionary is the first areal linguistic work. In the course of compiling a round map, Kashgari examined the territory of Turkic clans and tribes settled from Rome to the ocean and the socio-geographical features of preserving their language "purely", and created an areal classification of Turkic languages [Egeubay 1997: 17].

It is known that the theoretical foundations of modern areal linguistics began to take shape at the beginning of the twentieth century. Representatives of neolinguistics G. Bertoni and M. Bartoli called it "spatial linguistics" and substantiated its original rules, principles, methods and techniques. The French linguist J. Gillieron introduced the term "areal", created the techniques of "areal linguistics": he examined the areas of distribution of language, the boundaries of the distribution of linguistic phenomena, the problems of the relationship of dialects in the large-scale field of linguistics - areal linguistics.

Features of linguistic areas and the boundaries of their distribution, determination of isoglosses, dialects, language contacts of area associations, problems of the spread of individual languages or language groups, etc. belong to the tasks of area linguistics. Specific terms of areal linguistics isophone, isolex, isosemes, the use of comparative genetic techniques to determine

isoglosses and the use of typological analysis for convergent isoglosses that appeared as a result of long linguistic connections of unrelated languages is an achievement of 21st century linguistics.

The classification of languages according to the geographical, or areal, principle adopted in linguistics can also be seen in the sections of the Dictionary of Mahmud Kashgari. “The Turks initially consisted of twenty tribes... Each tribe has clans, the number of which only Allah knows. I list the main tribes and leave insignificant ones, except for the clans of the Oghuz Turkmen. I give their clans and brands... I have also indicated the location of each tribe of the eastern land... in order to the east, starting from those closest to Rum” [Mahmud al-Kashgari 2010: 73]. In the same way, by location, he separately places the tribes of the Pechenegs, Kipchaks, Oghuzs, Yemeks, Bashkurts, Basmyls, Kays, Yabakus, Tatars and Kyrgyz, separately - the tribes Chigil, Tukhsi, Yagma, Igrak, Zharuk, Zhomul (Jumul), Uighurs, Tangyt and Chinese tribes. Here you can notice that an isogloss community of unrelated languages located in the same area has been identified.

In the Dictionary, Mahmud Kashgari also talks about specific places where tribes settled.

In the X-XI centuries. Oghuz tribes, and among them Seljuk and Turkmen tribes, inhabited a vast territory. The main part of the Oguz tribes roamed in the lower reaches of the Syr Darya to the Aral Sea and further covered Khorezm, the lower reaches of the Amu Darya to the Caspian Sea. In the 11th century. The Kipchak tribes, like the Oguz tribes, occupied a vast territory. In ancient times, the bulk of the eastern Kipchaks, who were part of the western Kimaks, were located north of the nomadic Oguz and Pecheneg tribes. Due to the fact that the Oguz tribes moved west, the Kipchaks settled in the territory from the lower reaches of the Syr Darya east to the Irtysh.

The Karluk tribes settled in Semirechye, along the Irtysh, crossing the Tarbagatai Mountains, and moved further to the west, south of Issyk-Kul, from Naryn to the river. Chu. The Argu tribes inhabited the lands between Ispijab and Balasagun, i.e. lands along the Talas and Chu rivers. The Argo tribes were semi-nomadic.

Conclusion. Mahmud of Kashgar provides information about the size of the lands of the Turks inhabiting the endless steppes. “Most of the Turkic regions from Rum to Machin are five thousand farsakhs in length by three thousand farsakhs in width, a total of eight thousand farsakhs. I marked them all in a circle - on the map of the earth, so that they would be known” [Mahmud al-Kashgari 2010]. If we consider that 1 Persian farsah of land was equal to 5549 m, then we can say that Kashgari, who went around and mapped all the tribes living on such a large territory, set himself a fairly large goal.

Geographical methods were not used in language research before Kashgari. In particular, the areas of distribution of languages, neighboring tribes, and their linguistic contacts had never been mapped before him. Therefore, there is every reason to believe that Mahmud Kashgari, with his “Dictionary of Turkic Languages,” became the founder of areal linguistics.

REFERENCES

1. Mahmud-al-Kashgari. (2010). Code of Turkic words / Translation from Arabic by A.R. Rustamov, ed. I.V. Kormushina, notes I.V. Kormushina, E.A. Potseluevsky, A.R. Rustamov. Moscow: Eastern Literature. Vol. 1. (in Russ).
2. Mahpirov, V.U. (1997). Names of farancestors. Almaty: Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. (in Russ).
3. The oldest map of Japan, nacherchenny Mahmud of Kashgaria. URL: islamonline.ru/index.php (accessed: 25.01.2017).
4. Krachkovsky, I.Yu. (1957). Al-Biruni and geographers in 11th century in the east. Selected works. T. IV. Moscow-Leningrad: Nauka. p. 267—270. (in Russ).

5. Hasanov, H. (1967). Geographical heritage of scientists of Central Asia: [dissertation abstract] Tashkent: Fan. (in Russ).
6. Umnyakov, I.I. (1960). The oldest Turkish world map. In: Proceedings of the Samarkand State Pedagogical Institute. Issue 1. Samarkand. p. 103—132. (in Russ).
7. Musabaev, G.G. (1969). Some data on M. Kashgarsky's life. In: Research on Turkic Studies. Almaty: Nauka. p. 48—62. (in Russ).
8. Dosmuhameduly, H. (1998). Code of Turkic words. Almaty. p. 155—162. (in Russ).
9. Shcherbak, A.M. (1961). Grammatical sketch of language of Turkic texts of the 10—13th centuries from East Turkestan. Moscow-Leningrad: The USSR Academy of Sciences. (in Russ).
10. Egeubaj, A. (1997). Code of Turkic words (XI century). Almaty. Vol. 1.

Rəyçi:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
f.e.d. Şəbnəm Həsənlı- Qəribova

UOT-811.512.162.

COĞRAFİ RELYEF BİLDİRƏN ŞİVƏ ELEMENTLƏRİNİN QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMİK SİSTEMİNDƏ MÜHAFİZƏSİ VƏ MAHMUD KAŞĞARI "DİVAN"INDAKI İZLƏRİ

Nigar Məmmədova

Doktorant

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bakı, Azərbaycan

mamedovanigar90@gmail.com

Orcid: 0000-0003-0401-3629

Xülasə

Qərbi Azərbaycanın makro və mikrotoponimik sistemində xeyli sayda coğrafi relyef adları bildirən şivə leksik elementləri mövcuddur. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tarixən formalaşmasında iştirak etmiş leksik elementlərin əksəriyyəti türkcələrin ədəbi dillərinin sözləri olmuş, tarixin müəyyən dövrlərində müxtəlif türkcələrdə həm ədəbi dil səviyyəsində, həm də dialektal fonda mühafizə edilib saxlanılmışdır. İndiki Ermənistanda, yəni Qərbi Azərbaycanda erməni millətçilərinin türk-Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarının xaincəsinə xəritədən silməsi ən böyük və analoqu olmayan böyük cinayətlərdən biridir. Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş xalqımıza məxsus toponimlərin mənşəyini, etimologiyasını, fonetik, morfoloji, leksik-semantik ehtiyatlarını araşdırarkən köməkçi mənbə kimi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə də, o sıradan qədim abidələrə də üz tutulur ki, məqalədə bu məsələlər izah edilir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan toponimləri, coğrafi relyef bildirən şivə leksik elementləri, Mahmud Kaşğari "Divan"ında paralelləri

PRESERVATION OF SYLLABIC ELEMENTS DENOTING GEOGRAPHICAL RELIEF IN THE TOPONYMIC SYSTEM OF WEST AZERBAIJAN AND THEIR TRACES IN MAHMUD KASHGARI'S "DİVAN"

Nigar Mammadova

PhD student

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku, Azerbaijan

Summary

In the macro-and microtoponymic system of Western Azerbaijan, there are a large number of Shiv lexical elements denoting geographical relief names. Most of the lexical elements that took part in the historical formation of the toponyms of West Azerbaijan were the words of the literary languages of the Turkic languages, and were preserved in various Turkish languages both at the level of the literary language and in the dialectal background at certain periods of history. In today's Armenia, i.e. in Western Azerbaijan, the treacherous erasure of geographical names of Turkish-Azerbaijani origin by Armenian nationalists from the map is one of the biggest and unprecedented crimes. While investigating the origin, etymology, phonetic, morphological, lexical-semantic reserves of the toponyms belonging to our people that existed in Western Azerbaijan, the dialects and dialects of the Azerbaijani language, as well as the ancient monuments, are used as an auxiliary source, and these issues are explained in the article.

Key words: West Azerbaijani toponyms, dialectal lexical elements denoting geographical relief, parallels in Mahmud Kashgari's "Divan"

СОХРАНЕНИЕ СЛОГОВЫХ ЭЛЕМЕНТОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ РЕЛЬЕФ, В ТОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И ИХ СЛЕДЫ В «ДИВАНЕ» МАХМУДА КАШГАРИ

Нигяр Мамедова

Докторант

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

Баку, Азербайджан

Резюме

В макро и микротопонимической системе Западного Азербайджана имеется большое количество **шивских** лексических элементов, обозначающих географические названия рельефа.

Большинство лексических элементов, принявших участие в историческом формировании топонимов Западного Азербайджана, были словами литературных языков тюркских языков и сохранились в различных тюркских языках как на уровне литературного языка, так и на диалектном фоне в определенные периоды истории. В сегодняшней Армении, то есть в Западном Азербайджане, вероломное стирание армянскими националистами с карты географических названий турецко-азербайджанского происхождения является одним из крупнейших и беспрецедентных преступлений. При исследовании происхождения, этимологии, фонетических, морфологических, лексико-семантических резервов принадлежащих нашему народу топонимов, существовавших в Западном Азербайджане, в качестве вспомогательного источника используются диалекты и говоры азербайджанского языка, а также древние памятники., и эти вопросы объяснены в статье.

Ключевые слова: западноазербайджанские топонимы, диалектные лексические элементы, обозначающие географический рельеф, параллели в «Диване» Махмуда Кашгари

Aktuallıq. İndiki Ermənistanda türk-Azərbaycan mənşəli makro və mikrotoponimlər təkcə ölkəmizin hüdüdlərində deyil, türk xalqları yaşayan ölkələrdə də geniş yayılmışdır. Bu toponimlərin demək olar ki, hamısı vahid bir dilin, yaxud paleodialektin əsasında yüzilliklər, minilliklər boyu formalaşmışdır. Bu coğrafi adlarda ədəbi dilin leksik vahidləri əks olunduğu kimi, dialekt və şivə elementləri də mühafizə olunub saxlanıla bilər. Həm ədəbi dil səviyyəsindəki ədəbi dil vahidləri, həm də dialektal elementlər coğrafi adlara formalaşması üçün ən etibarlı mənbə olmuşdur. Qərbi Azərbaycanda yerli landşaftı, coğrafi relyefi bildirən termin səviyyəli leksik elementlərin böyük bir qismi Mahmud Kaşğarının lüğətində, digər bir hissəsi isə türkcələrin ədəbi dillərində və dialektlərində izlənməkdədir. Mahmud Kaşğari “Divan”ında əksini tapmış coğrafi relyef bildirən sözlərin toponimlərdə və şivələrdə necə mühafizə olunması məsələsinin bir məqalədə araşdırılması problemin aktuallığını kifayət qədər şərtləndirir.

Annotasiya. Məqalədə Qərbi Azərbaycan toponimlərində əksini tapmış şivə elementləri Mahmud Kaşğari lüğətindəki leksik vahidlərdə qarşılaşdırılır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş. Tarixən Qərbi Azərbaycan toponimik sistemin yaranma və formalaşmasında coğrafi terminlərindən geniş istifadə edilmişdir və onların əksər hissəsi toponimlərdə, bir qismi isə şivələrdə yaşamaqdadır. Şivə areallarında fəaliyyət göstərən “yazı”, “sırt”, “yal”, “qaz”, “paru”, “ağça”, “dəh” və s. leksik elementləri toponimlərin tərkibində mühafizə edilib, ən uzaq keçmişdən bu günümüze qədər gəlib çıxmışdır. H.Mirzəyev Dərələyəz mahalının Qarısuq kəndi ərazisində yazı işi və elementi ilə bağlı mürəkkəb struktura malik Yazbulağı hidronimini və Yazıdüzü oronimini qeyd almışdır [1,108, 177]. Hidronimin və oronimin ikinci komponenti yerində işlənən yazı elementi dialektal və şivə səciyyəlidir. Belə ki, bu söz Qərbi Azərbaycanın Çənberək və Dərələyəz şivələrində “çöl, düzənlik” mənasında işlənir. Bu söz Orxon-Yenisey abidələrində də həmin mənanı (çöl, səhra) bildirmişdir [2, 358]. Qazax, Ordubad dialektlərində, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Laçın, Oğuz, Şahbuz, Tərtər, Zəngilan şivələrində yazı “çöl, səhra, düzənlik” mənalarını bildirir [3, 545]. Təbriz dialektində də yazı “çöl” mənasını bildirir [4, 209]. “Yazı” sözü Mahmud Kaşğari “Divan”ında üç mənada işlənmişdir: 1) yazı qır, ova; 2) “boş və açıq yer; 3) boşluq., açıqlıq, meydan [5, 665]. “Yazı” sözü çöl mənasında Mahmud Kaşğarının qeyd aldığı bir şer mətnində də işlənmişdir:

“Aydu m anqar, səwük,
Bizəri taba nə əlük,
Keçtin q yazı kərik,
Kırlar ədhiz, bədhük”
Dedim ona, sevgilim,
Bizim tərəfə doğru
Böyük çölü keçdin,
Necə gəlib keçdin?

(Sevgilisinin xəyalından bəhs edərək deyir: sevgilim, yüksək təpələri, uzun qırları, böyük çölləri, yazıları keçərək bizə necə gəlib çıxdın?) [5, 157] "Yazı" sözünə sinonim olaraq paleodialekt element kimi Qərbi Azərbaycan toponimlər sistemində "çöl, sahə, düzənlik, çəmənlik" mənası bildirən qır sözü işlənmişdir. "Qır" sözü əski türkcədə qaraqalpaq, tatar, çuvaş, çağatay dillərində işlənmişdir. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarında "qır" sözü işlənməmiş, "sayıb torpaq" mənasında işlənmişdir. "Qır" sözü çuvaş dilində "xir", çağatay və tatar dillərində "kir", əsgir osmanlı türkcəsində "hir" fonetik tərkibində olmuşdur [6, 256].

Mahmud Kaşğari "Divanı"nda "kır" sözünün 4 mənası göstərilmişdir. 1) qır, alçaq dağ, açıq yer; 2) su bəndi, gəvənəc; 3) qır rəngi; 4) qırmaq, qazmaq, bir şeyi kökündən çıxarmaq [5, 290]. "Qır" sözü kimi "yazı" sözü də tarixi dövrlərdə çoxmənalı leksik vahid kimi funksionallaşmışdır.

Yazı sözü qədim türkcədə aşağıdakı mənalarda işlənmişdir. 1) çöl, düz, bozqır, düzənlik, düzəngah, düzən, düz (yer) mənası: yazıda böri ulısa evda it baqır tartışur-çöldə qurd ulasa, evdə itin baqır çatlayır [7, 251]. 2) "Açılmış, yayılmış, sərilmiş, sərili", "açıq (ürəklə) mənası [251, 7] 3) Bu söz yazı şəklində cığatay və monqol dillərində "böyük, ulu" mənasında olmuşdur [8].

Coğrafi ad olan Qarayazı (çölü) sözündə yazı elementi ("çöl"mənasında) qorunub saxlanmışdır. Burada qara sözü "böyük" mənasındadır.

"Qaş" sözü Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Çəmbərək, Əştərək, Hamamlı, Qarakilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində iki mənada işlənir. 1) Dağın, təpənin hündür yeri 2) Dərənin yuxarı hissəsinin kənarı. "Qaz" sözü 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində mövcud olmuş oykonimin ikinci komponenti yerində qaraqaş toponimində əksini tapmışdır [9, 77].

"Qaş" sözü Mahmud Kaşğarinin "Divan"da "kaş" fonetik tərkibində qeydə alınmış və tərcümədə hər hansı bir şeyin qıyısı, sahili, kənarı anlamında izah edilmişdir [5, 256]. "Hər hansı bir nəsnənin qırağı, sərhəd, hədd" mənasında "qaş" sözü şumer və türk dili ilə paralellik yaradaraq çağdaş dövrdə Azərbaycan, qaqauz, qaraqalpaq, qumuq, başqırd, özbək, tatar, uyğur, yakut dillərində həm "qaş", həm də "kaş" xas fonetik tərkiblərində işlənir [6, 252].

Qərbi Azərbaycan toponimik sistemində relyef bildirən müəyyən bir leksik element təkliddə toponimi əvəz edə bilir və bu baxımdan "qaşqa" leksik elementi tarixən toponimlərin yaranmasında aktiv iştirak etmişdir. İnsanın bədən üzvünün bir hissəsini adını bildirən və "alın" mənasında işlənən "qaşqa" sözü metaforikləşərək toponimlərə transformasiya olunmuşdur.

Dərələyəz mahalının Keşkend rayonu ərazisində heç bir topoformatla işlənməyən "qaşqa" oykonimi qeydə alınmışdır [10, 198]. Həqiqətən, "qaşqa" sözü Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Çənbərək, Hamamlı, Kalinino şivələrində "alın" mənasında işlənir [11,234].

"Qaşqa" sözü Mahmud Kaşğari "Divan"ında "Kaşğa" formasında göstərilmiş və tərcüməçi tərəfindən "alında ağıqlıq olan heyvan" mənasında çevrilmişdir [5, 256].

"Qaşqa" sözü "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarından əvvəldə, yəni əsgir türkcədə işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində, qırğız, türk, Azərbaycan, tatar, başqırd, özbək, uyğur dillərində işlənən bu forma qırğız, qazax, noqay, qaraqalpaq dillərində "kaska", çuvaş dilində "kaska" fonetikasi ilə işlənmiş "xallı ad" anlamını bildirmişdir. Şumer dilində "qaşqa" sözü həmin mənəni ifadə etmişdir [6, 252-253].

Statik vəziyyətdə "yarpız" sözü bitki adını ifadə edən bir leksik vahiddir. H.Mirzəyev "yarpız" sözünün Dərələyəz şivəsində "su içində və su kənarında bitən tərəvəz, nanəyə oxşayan ot mənasında işləndiyini göstərmişdir [1, 512]. "Yarpız" sözü coğrafi landşaft bildirən leksik element kimi Dərələyəz mahalının Keşkend rayon ərazisində Qavışuq kəndində "yarpızlı arx" hidroniminin birinci komponentində özünü göstərir [1, 365]. "Yarpız" sözü Mahmud Kaşğari "Divan"ında "yarpız" fonetik tərkibində qeydə alınmış və "yarpız", "çöl nanəsi, ətirli bir ot, mayoran" mənaları göstərilmişdir [5, 654]. M. Kaşğari qeyd edir ki, "yarpuz" gözəl layihəli bir ot, qır nanəsidir. Bu sözün digər mənasında Kaşğari göstərmişdir: ilan yeyən bir heyvan, firon siçanı, mangus bu məsələdə də işlənmişdir: "Yılan yarpuzdan kaçar, kança barsa, yarpuz utru kəlür= ilan yarpızdan qaçar, hara getsə, qabağına yarpız çıxar". Bu söz sevmədiyi şeydən çəkinən, ancaq yenə də o şeyə yaxalanan adam haqqında deyilir. [12, 41]

Coğrafi relyef bildirən leksik element kimi “yal” sözü Qərbi Azərbaycanın mikrotoponimlər sistemində fəal iştirak etmişdir. Həsən Mirzəyev Dərələyəz mahalının kəndlərinin ərazilərində mövcud olmuş 10-a qədər mikrocoğrafi ad qeydə almışdır [1, 71, 119, 238, 390].

“Yal” sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz, İrəvan, Üçkilə, Vedi, Zəngibasar şivələrində “dikin, yoxuşun başı” mənasını bildirir [11, 405].

“Yal” sözü “yalbı” formasında M.Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmış “yastı, enli, dərin olmayan” mənalarında izah edilmişdir [5, 640].

Coğrafi relyef baxımından “yal” sözü ilə ifadəsini tapmış əksər məkanlar yastı formasında olur. “Yalbı” sözü hələ M.Kaşğari dönməmindən çox-çox əvvəllər əski türkcədə və şumercədə “iki təpə arasındakı düzənlik” mənasında işlənmişdir [6, 333]. Kaşğarının qeydə aldığı “yastı, enli, dərin olmayan” mənaları isə “yalpaq” fonetik tərkibində qaraqalpaq, altay, uyğur, tatar dillərində, “yalpaq” formasında qırğız, özbək dillərində, “yalpı” formasında əski türk, qazax dillərində, “calpı” formasında qırğız dilində işlənir və “yalpaq” forması qədim türk osmanlı, qaqauz, qaraqalpaq, qumuq, noqay, tatar, başqırd dilləri üçün də xarakterik olmuşdur [6, 333].

Mahmud Kaşğari “Divan”ında coğrafi relyef bildirən və “yüksək, yüksək yer” mənasını ifadə edən “edhiz” sözü qeydə alınmışdır [5, 159]. M. Kaşğari “iki edhiz” sözünü etimolojişdirmişdir: 1) Yüksək hündür yer və başqa yüksək şeylər; 2) edhiz tag = “keçid verməyən yüksək dağ” [13, 127].

Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda Öksüz adlı toponim fikrimizcə, edhiz, ediz sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. “Uca, hündür, yüksək” mənasında Azərbaycan ədəbi dilində və dialekt areallarında işlənməyən “edhiz” sözünə B. Xəlilov müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq aşağıdakı etimoloji fikirlərini söyləmişdir: Ediz sözü qədim türkcədə “uca, hündür, yüksək”, “ucalıq, hündürlük, yüksəklik”, “uca, hündür, yüksək yer” mənalarında işlənmişdir [7, 63].

Qədim türkcədə ediz sözündən yaranmış edizlik, edizlan sözləri də işlənmişdir. Edizlik sözü “ucalıq, hündürlük, yüksəklik” edizlan sözü isə “yüksək, uca, hündür hesab etmək” mənalarında olmuşdur [7, 63].

Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində, eləcə də türklərin yaşadıkları digər ərazilərdə Öksüz adlı toponim (yer adı) heç də az deyildir. Bu yer adı Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda da olmuşdur. Həm də bu rayondakı Öksüz toponimi hündür, yüksək, uca bir yerdə yerləşmişdir. Çox güman ki, digər ərazilərdə olan Öksüz toponimi də belə uca, yüksək, hündür yerdə olmuşdur. Bu mənada Öksüz toponiminin ediz sözü ilə bağlılığı vardır. Onu da qeyd edək ki, Öksüz toponimi şifahi dildə Öysüz şəklində işlənir. Öysüz sözündəki öy hissəsi ilə ediz sözündəki ed hissəsinin əlaqəsi vardır. Burada d-y əvəzlənməsi yolu ilə ed // oy morfemi əmələ gəlmişdir. Öksüz // Öysüz sözündəki “süz” hissəsi isə ediz sözündəki ız hissəsinin bir fonovariantı kimi yaranmışdır: ız//süz [14, 152-153] B. Budaqovun və Q. Qeybullayevin Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda mövcud olmuş Öksüz oyloniminə, İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsindəki Öküzbulaq hidroykoniminə, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasındakı Öküzdağ orotoponiminə, İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasındakı Öküzlü oykoniminə, İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində mövcud olmuş Öküzlü kənd adına verdikləri etimoloji təhlillərin heç biri sözün əsl mənasında özünü doğrultmur [14, 352]. Fikrimizcə, bu toponimlərin əsasında qədim “edhiz” sözü durur.

Nəticə. Qərbi Azərbaycan toponimlərində coğrafi relyef bildirən leksik elementlərin tarixən necə yarandığını coğrafi ada transformasiyasını çağdaş şivə areallarında işlənmə formalarını dialekt areallarında tələffüz şəkillərini və onlarla semantik əlaqələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri etnolinqvistik aspektdən araşdırmaqla lazımi elmi nəzəri nəticələr əldə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı “Elm” 2004, 856 s.
2. Rəcəbli Ə., Məmmədova Y. Orxon-Yenisey abidələrinin dili. Bakı, Yazıçı, 1993
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
4. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı 2007, 240 s.
5. Kaşğari M. “Divani-lüğət-it-türk” IV cild, Bakı “Ozan” 2006, 752 s.

6. Hüseynli N; Məmmədova J. Türk dillərinin geneologiyası; Şumer və türk leksik paralelləri, Bakı, "Nağıl evi" 2012, 356 s.
7. *Древнетюркский словарь*. "Наука", Ленинград, 1969, стр. 669
8. Радлов, В. В. Опыт словаря тюркских наречий Санкт-Петербург, 1905 III т. I Част, с. 237
9. Ələkbərli Ə. Qədim Türk Oğuz yurdu: Ermənistan, Bakı, 1994.
10. Budaqov B; Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı. "Nafta-Press", 1998, 452 s.
11. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı "Elm və Təhsil" 2011, 440 s.
12. Kaşğari M. "Divani-lüğət-it-türk" III cild, Bakı "Ozan" 2006, 400 s.
13. Kaşğari M. "Divani-lüğət-it-türk" I cild, Bakı "Ozan" 2006, 512 s.
14. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı "Elm və təhsil" 2010, 350 s.

Rəyçi:

Bakı Dövlət Universiteti
f.e.d., prof. Məhərrəm Məmmədli

UOT - 811.512.162

MAHMUD KAŞĞARININ "DİVAN"INDA QEYDƏ ALINMIŞ BƏZİ TÜRK LEKSİK VAHİDLƏRİN PROFESSOR İBRAHİM BAYRAMOVUN "QƏRBİ AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİNİN LEKSİKASI" ƏSƏRİNDƏ ƏKSİ

Röya Qəhrəmanova
Xarici Dillər Mərkəzi, müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0001-7057-6529>
omerqehreman@mail.ru

Xülasə

Klassik türkologiya elminin korifeyi Mahmud Kaşğari yalnız türk dilçiliyinin deyil, bütövlükdə dünyada tarixi-müqayisəli metodun, türk dilçiliyinin banisidir. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsəri XI əsrdən çağdaş dövrümüzə qədərki türkcələrə, o sıradan Azərbaycan türkcəsinə və onların dialekt və şivələrinə körpü salan möhtəşəm bir mənbədir. Bugünkü müxtəlif tipli lüğətlər Mahmud Kaşğari ənənəsinin bir növ davamıdır və həmin təməlin üzərində qurulmuşdur. Belə lüğətlərdən biri də filologiya elmləri doktoru, professor İbrahim Bayramovun 2011-ci ildə çap etdirdiyi "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" adlı əsəridir ki, məqalədə istər klassik lüğətdə, yəni Kaşğarının "Divan"ında, istərsə də İ. Bayramovun lüğətində əksini tapmış bəzi türk leksik vahidləri tarixi-müqayisəli təhlilə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Klassik lüğətçi Mahmud Kaşğari, çağdaş lüğətçi İbrahim Bayramov, lüğətlərdə qədim türk sözlərinin əksi, Qərbi Azərbaycan şivələri.

ОТРАЖЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ТЮРКСКИХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ЗАФИКСИРОВАННЫХ В «ДИВАНЕ» МАХМУДА КАШГАРИ, В «ЛЕКСИКОНЕ ЗАПАДНОАЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СЛОВ» ПРОФЕССОРА ИБРАГИМА БАЙРАМОВА

Роя Кахраманова
Центр Иностранных Языков, преподаватель
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Махмуд Кашгари, корифей классической тюркологической науки, является основоположником не только тюркского языкознания, но и историко-сравнительного метода и научного языкознания в целом в мире. Произведение Махмуда Кашгари «Диваню-люгат-ит-тюрк» является прекрасным источником, связывающим азербайджанский и тюркские языки, с 11 века до наших дней. Сегодняшние словари различных типов являются своего рода продолжением традиции Махмуда Кашгари и построены на этом фундаменте. Одним из таких словарей является опубликованный в 2011 году доктора филологических наук профессора Ибрагима Байрамова под названием «Лексикон западноазербайджанских диалектов» которые занимались историко-сравнительным анализом.

Ключевые слова: классический лексикограф Махмуд Кашгари, современный лексикограф Ибрагим Байрамов, отражение древнетюркских слов в словарях, западноазербайджанские диалекты.

REFLECTION OF SOME TURKISH LEXICAL UNITS RECORDED IN MAHMUD KASHGARI'S "DIVAN" IN PROFESSOR IBRAHIM BAYRAMOV'S "LEXICON OF WESTERN AZERBAIJANI WORDS"

Roya Kahramanova
Center of Foreign Languages, teacher
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

As a whole Mahmud Kashgari the luminary of classical Turkology science is the founder not only of Turkic linguistics, but also of historical-comparative method and scientific linguistics in the world Mahmud Kashgari's work "Divanü-lüğət-it-türk" is a great source that bridges Turkish languages from the 11th century to the present day, Azerbaijani Turkish and their dialects. Today's dictionaries of various types are a kind of

continuation of Mahmud Kashgari tradition and are built on that foundation. One of such dictionaries is the work entitled "Lexicon of Western Azerbaijani Dialects" published in 2011 by professor Ibrahim Bayramov, doctor of philological sciences. The units were involved in historical-comparative analysis.

Key words: Classical lexicographer Mahmud Kashgari, contemporary lexicographer İbrahim Bayramov, reflection of ancient Turkish words in dictionaries, Western Azerbaijani dialects.

Aktuallıq. Kaşğari klassik türk dilçi alimidir, İbrahim Bayramov da çağdaş türk dilləri və onun dialekt və şivələrini tarixi-müqayisəli metodun köməyi sayəsində tədqiq edən araşdırmaçılarımızdandır. İstər Mahmud Kaşğarının, istərsə də İbrahim Bayramovun lüğətləri insanların daim ünsiyyətdə olduğu qiymətli mənbələrdəndir. Hər iki lüğəti müqayisə edib, Kaşğari "Divan"ndakı qədim türk sözlərinin İ.Bayramovun lüğətində necə təhlil süzgəcindən keçilmə meyarlarının müəyyənəndirilməsinin olduqca böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

Annotasiya. XI əsrdə Mahmud Kaşğari türk dünyasında böyük və mükəmməl bir "Divan" yaratmışdır. Azərbaycan dilçisi İbrahim Bayramov xeyli sayda dərslik və monoqrafiyaların müəllifidir və eyni zamanda dialektoloji araşdırmaları ilə də məşhurdur. İ.Bayramov "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" adlı dərs vəsaitində xeyli sayda qədim türk sözlərini Azərbaycan dialekt və şivələrindəki paralelləri ilə müqayisə etmiş, nəticədə tədqiqat işinin elmi potensialını daha da gücləndirmişdir.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş. Qədim tarixi keçmişə malik olan Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, semantik, morfoloji sistemində tarix boyu hansı dəyişikliklərin baş verdiyini öyrənmək, onu müasir ədəbi dillə, canlı xalq dili və şivələrlə müqayisə edib müəyyən nəticələrə gəlmək üçün Mahmud Kaşğarının "Divan"ına müraciət etmək olduqca vacibdir. Azərbaycan dilinin dialektoloji leksikası, fonetikasi, morfolojiyası, semantikasına dair bir sıra əsərlərin müəllifi İbrahim Bayramov da bu yolla getmiş, həmin əsərlərində yeri gəldikcə Kaşğari "Divan"ından qədərincə bəhrələnmişdir. Məsələn, İ.Bayramov "Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası" adlı əsərində "ağ" sözünün Çəmbərək, Ağbaba şivələrində 2 mənada işləndiyini göstərir: 1) *mələfə, döşəkağı*; 2) *qadın və kişi tumanının parçasına verilən, artırılan əlavə parça* [1, 33]. "Ağ" sözü Mahmud Kaşğarının "Divan"ında "İki ayaq arasındakı boşluq" mənasında işlənmişdir [2, 142]. "Ağ" sözünə Xaçmaz, Salyan, Şəmkir şivələrində "alt tumanın və ya şalvarın ortası", İmişli şivəsində "var dövlət", "varidat", Salyan şivəsində həm də "süfrə" mənalarında rast gəlinir [3, 13]. "Ağ" sözünün leksik mənası ilə bağlı H.Mirzəyev yazır: "Yazılı mənbələrdən məlum olur ki, "axta" sözü ilə "ağ-ağ" bir mənə yuvasından təşəkkül tapmışdır. Qədim türk dillərində "ağ" sözü iki budun, iki paçanın arasındakı sahə, zolaq, tumanın, alt paltarının arası, ortası, çıxıntı, çiv, paza oxşar çıxıntı, çaladakı çıxıntı mənasında işlənmişdir. Müasir dilimizdə olan "ağət", "tumanın ağı" sözü də həmin "ağ" sözü ilə bağlıdır" [4, 70]. B.Əhmədov yazır ki, "ağ" sözü rəng mənası ilə yanaşı "şalvarın yuxarı hissəsi" mənasında da işlənir [5, 7].

Dil tarixində özünü göstərən leksik sistem və Mahmud Kaşğarının "Divan"ından qeydə alınmış dil faktları bir tərəfdən qədim türk sözlərinin qismən də olsa saxlanması ilə, başqa tərəfdən isə kökdil formalarının dəyişməsi və türk tayfa dillərinə məxsus elementlərinin paralel işlənməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan İ.Bayramov qeyd edir ki, "ağız" sözü Çəmbərək və Karvansara şivələrində "yenicə doğmuş inək, camış və qoyunun ilk südü" mənasında işlənir [1, 35]. "Ağız" sözü M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsərində "oğuc" formasında işlənmişdir və lüğətdə göstərilir ki, oğuc "ağız südü", "inək və ya qoyun doğandan sonra ondan sağılan ilk süd" mənasını bildirir [2, 127]. Ağız Şəki, Zaqatala dialekt və şivələrində "qaramalın doğandan sonra ilk südü", Ağdaş, Qax, Zərdab şivəsində və Şəki dialektində həm də "yeni doğan qaramalın ilk südündən bişirilən yemək" (pendir kimi olur) mənalarını ifadə edir [3, 15].

İ.Bayramov "tərəf, o yan" mənasında sağır nun (ŋ) səsi ilə Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində işlənən "anarı" sözünü qeydə almışdır. Tədqiqatçı eyni zamanda həmin şivədə işlənən

“anjarı bəri” qoşa sözün də qeydə almış, “o tərəf, bu tərəf” ora-bura mənasında işləndiyini göstərmişdir [1, 44]. Anjarı sözü Gəncə, Qazax dialektlərində, Şəmkir, Tovuz şivələrində “o tərəf, o yan”, “o biri tərəf”, “kənar” mənalərini bildirir [3, 24]. M.Kaşğarının lüğətində “anqar” sözü işlənib. Həmin söz “ona” əvəzinə işlənən bir sözdür [2, 457]. Mahmud Kaşğarının lüğətində anqa//anqar sözü “ona” mənasında işlənir. Məsələn:

*Kaçan körsə anı türk,
Budun anqa anıq aydaçı
Munqar təgir uluğlux,
Munda morru kəslünür*

Tərcüməsi:

*Haçan görsə onu türk,
Millət ona söyləyər,
Ona deyər böyüklük
Onda bitər ululuq*

(Haçan bir millət türkü görsə, hökmən belə deyər: ululuq və böyüklük ancaq türkə yaraşa və onda son həddinə, zirvəsinə çatır) [2, 359]. Başqa bir misal: “bəg anqar ot berdi = bəy ona ağı verdi, onu zəhərlədi [2, 110].

Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı leksik vahidlər Qərbi Azərbaycan şivələrinin fonetik, morfoloji və semantik səviyyəsini müəyyən qədər özündə əks etdirir. Bu dil səviyyələrində nəzərə çarpan əsas cəhətlər paralelliklərdir ki, bunlar da şivələrdə mühafizə olunmuşdur. İ.Bayramov qeyd edir ki, “arı” sözü “təmiz, saf, pak” mənasında Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino şivələrində işlənir [1, 470]. Bu söz “təmiz” mənasında M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində *arığ* formasında [2, 133], “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında həm *arı* [6, 59], həm də *aru* [6, 97] formalarında işlənmişdir. Eyni zamanda *arı* sözünə eyni mənada Qazax, Quba, Füzuli, Ağdam, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz dialekt və şivələrində [3, 25], Bakı dialektində, Xaçmaz şivəsində “arı” formasında rast gəlinir [3, 26].

Bu sözün M.Kaşğari tərəfindən “tərtəmiz” mənasında olması da qeyd olunmuşdur. Məsələn: “arığ nənq = tərtəmiz nəsnə” [2, 133]. Başqa bir misal: “*sartmaq azukı arığ bolsa, yol üzrə yer=satıcının malı təzə olsa, elə yoldaca yeyər*” [2, 135]. Digər bir misal:

*“Ödhlək kamuğ küfrədi,
Ərdəm arığ sərrədi,
Yenciğ yavuz tuvadı,
Ərdəm bəgi çərtilür”*

Tərcüməsi:

*Zaman yaman zəiflədi,
Ərdəm təmiz seyrəldi,
Azğü və yamanlar gücləndi,
Ərdəm bəyi yox edilir.*

(Zəmanə büsbütün azdı, ərdəm – filan qalmadı, azğınlıq və pislik gücləndi, bütün bunlar fəzilət bəyi olan Alp Ər Tonqa (Əfrasiyab) öldüyü üçün belə oldu [2, 166].

İ.Bayramov vaxt, zaman bildirən “ertə” sözünü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Kalinino şivələrində (tezdən mənasında) işləndiyini göstərir [1, 41]. M.Kaşğarının “Divan”ında “ertə” sözü heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan və semantik mənasını dəyişmədən səhər tezdən mənasında işlənmişdir. Qədim türk dili lüğətində də “ertə” sözü qeydə alınmış və səhər tezdən mənasında izah edilmişdir [1, 183; 7 182].

İ.Bayramov “küz” sözünün Qərbi Azərbaycanın Basakeçər, Dərələyəz, Qarakilsə şivələrində “quzu saxlanılan üstü örtülü yer”, Məgri şivəsində “əkin sahəsində kiçik arx”, Ağbaba şivəsində “yuva”, Çəmbərək şivəsində “payız” mənasında işləndiyini göstərmişdir [1, 225]. Küz Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində “payız fəslı”, “son bahar” mənasında [2, 341],

Ordubad dialektində İmişli, Qax, Gürcüstanın Borçalı şivələrində “payız”, Bakı, Ordubad dialektlərində, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Biləsuvarş, Cəbrayıl, Cəlilabad, Kürdəmir, Şərur, Yardımlı, Laçın, Saatlı, Salyan, Şəmkir, Tovuz, Zəngilan, Zərdab şivələrində Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Dərələyəz, Qarakilsə, Meğri şivələrində işləndiyi mənada (quzu saxlanılan üstüörtülü yer), Ordubad dialektində Meğri şivəsindəki kimi “*əkin sahəsində kiçik arx*”, Quba dialektində, Cəlilabad, Füzuli, Göyçay, Xocavənd şivələrində “*xışın və ya kotanın açdığı şırımla müəyyən hissələrə bölünmüş əkin sahəsi*”, “*əkin sahələrini bir-birindən ayıran şırım, cızıq*”, Yardımlı şivəsində “*dilim, qıça*” mənalarında işlənir [3, 271].

İ.Bayramov Qərbi Azərbaycanın müxtəlif şivələrində “ayux” sözünün omonimləşərək 5 mənada işləndiyini göstərir və həmin mənalardan – “*daşdan adam boyda yığılmış dindir*” mənasının 5-ci variantda olduğunu qeyd edir. “Oyux” sözü “oyuk” fonetik tərkibində M.Kaşğari “Divan”da qeyd alınmış, tərcümədə “oyuq, bosdan müqəvvəsi” anlamında izah edilmişdir [2, 150]. Bu mənə Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar, Vədi şivələri ilə paralellik yaradır. Bundan başqa Gəncə, Şəki dialektlərində, Gədəbəy, Kürdəmir, Mingəçevir şivələrində “*əkin sahələrini bir-birindən ayıran sərhəd nişanı*”, Şəki dialektində, Cəbrayıl, Kürdəmir, Mingəçevir şivələrində “*torxulu, bostan, meyvəni və quşlardan hər hansı zərərvericilərdən qorumaq məqsədi ilə ağaca paltar geydirilərək düzəldilən müqəvvə*” mənalarında işlənir [3, 384].

İ.Bayramov göstərir ki, “öynə” sözünü Ağbaba, Hamamlı, Zəngibasar şivələrində “*bir dəfə, bir oturma*”, Çəmbərək şivəsində “*günorta yeməyi*”, Kalinin şivəsində “*gecə-gündüz*”, Dərələyəz şivəsində “*vaxt, mal-qaranın sağıldığı vaxt, heyvanlara ot-ələf verildiyi vaxt*” mənasında işlənir [1, 298]. İ.Bayramov M.Kaşğariyə və çağdaş dialektoloji lüğətlərə istinadən yazır ki, “öynə” Qazax dialektində, Beyləqan, Cəbrayıl, Göyçay, Şərur, Gürcüstanın Borçalı şivələrində “*dəfə*”, Gəncə, Qazax dialektlərində, Gədəbəy, Lənkəran, Oğuz, Salyan, Tovuz, Ucar, Zərdab, Gürcüstanın Borçalı şivələrində “*günorta yeməyi vaxtı*” mənalarında işlənir [3, 390]. M.Kaşğarinin “Divanü lüğət-it türk” əsərində “*günorta vaxtı*” mənasında “öylə” sözü işlənmişdir [2, 174]. Fikrimizcə “öynə” məhz “öylə” sözünün dialekt və şivələrdə işlənən variantıdır.

Nəticə. Müəyyən bir sözün M.Kaşğari “Divan”ında işlənməsi və həmin sözün İ.Bayramovun “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” adlı əsərində izah olunması onların, yəni həmin sözlərin qədimliyinə dəlalət edir. Bəzən yazılı abidələrin dili qəti şəkildə xalis ədəbi dil nümunəsi kimi təqdim edilir, abidələrin yarandığı dövrlərin dialektləri isə demək olar ki, unudulur. Halbuki yazılı abidələr yarandığı dövrün dialekt və şivələrinə biganə qalmamışdır, onun bəzi elementlərini özündə əks etdirmə xüsusiyyətlərinə malikdirlər və bu cəhətdən qədim türk abidələriylə çağdaş dövrdə yaranmış dialekt və şivələrə aid mənbələrin tutuşdurulma yolu ilə öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. İ.Bayramov Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
2. Kaşğari M. “Divanü lüğət-it türk” I cild, Bakı, “Ozan” 2006, 512 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
4. Mirzəyev H. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri. Bakı, “Ağrıdağ” 2003, 360 s.
5. Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı, “Mütərcim”, 1998. 376 s.
6. “Kitabi-Dədə Qorqud” (tərtib edən F.Zeynalov, S.Əlizadə) Bakı, “Yazıçı”, 1988.
7. Древнетюркский словарь. Ленинград, «Наука», 1969, 676 стр.

Rəyçi:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
f.ü.e.d. Aysel Qəribli

UOT: 82

MAHMUD KAŞQARLININ "DİVANI LÜĞƏT-İT TÜRK" KİTABI TÜRKÜN ÖZÜNÜTANIMA VƏ ÖZÜNÜTANITMASININ MÖHTƏŞƏM ABİDƏSİ KİMİ

Elman Quliyev
Filologiya elmləri doktoru, professor
ADPU, Türkoloji mərkəzin
Türk ədəbiyyatı bölməsinin müdiri
Baku, Azerbaijan
elman.guliyev1958@gmail.com
Orcid: 0000-0001-5413-9479

Xülasə

Türk xalqlarının dil özəlliklərini özündə əks etdirən, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai-siyasi tarixi, coğrafiyası, məişəti, düşüncə sistemi və s. haqqında fikir formalaşdıran, türkün ilk sözlüyü hesab edilən Mahmud Kaşqarlı'nın "Divani lügət-it türk" kitabı türkün özünütanımına və Şərqdə özünütanıtma yoluna işıq salan ən möhtəşəm abidələrdən biridir. Ərəbcə yazılmış bu əsər iyirmi il toplama, iki il isə düşünüb yazmaq zəhmətinin məhsuludur. Öz yaratdıqlarına sahib olmaq və bunları dünya arenasına təqdim etmək təşəbbüsü bu əsərdə başlıca məqsəd daşıyır. Məqalədə bütün bunlarla yanaşı əsərin başqa bir məqsədi ərəblərə türk dilini öyrətmək və türk dilinin ərəb dili qədər zəngin bir dil olduğunu sübut etmək fikri diqqətə çatdırılmışdır. Məqalədə "Divani lügət-it türk"də yer alan üç yüzə yaxın atalar sözlərinin işlənmə məqamları araşdırılmışdır. Tədqiqatçılar həmin nümunələri türkün ən əski atalar sözləri hesab edir. Bu nümunələrdə türk insanının dünyabaxışı, insana, hadisələrə və s. münasibəti diqqəti cəlb edir və nəticədə türk ictimai-siyasi, ədəbi-bədii baxış modelinin nədən ibarət olması barədə geniş təsəvvür yaradır. Məqalədə həmçinin, "Divani lügət-it türk"də türk qəhrəmanlıq tarixində yeri olan Alp ər Tonqa, Şu və s. ilə bağlı poetik nümunələr və təhlillər yer almışdır.

Açar sözlər: Mahmud Kaşqarlı, qəhrəmanlıq, türk, abidəsi, milli

MAHMUD KASHGARLI'S BOOK "DİVANI LUGƏT-İT TURK" AS A MAGNİFİCENT MONUMENT OF TURK'S SELF-KNOWLEDGE AND SELF-PROMOTION

Elman Guliyev
Doctor of philological sciences, professor
ASPU, chief of the Turkish literature
department of Turkological center
Baku, Azerbaijan

Summary

Mahmud Kashgarli's "Divani luget-it Turk" book forming an opinion about the language, literature, culture, socio-political history, geography, everyday life, thought system, etc., which is considered to be the first dictionary of the Turkish language, is one of the most magnificent monuments that shed light on the self-knowledge of the Turks and the way of self-promotion in the East. This work, written in Arabic, is the product of twenty years of collection and two years of thinking and writing. The initiative to own one's own creations and present them to the world arena is the main goal of this work. In addition to all this, the article highlights another goal of the work - to teach the Arabs the Turkish language and to prove that the Turkish language is as rich as the Arabic language. In the article, the processing points of about three hundred proverbs included in the "Divani luget-it Turk" are examined. Researchers consider those examples to be the oldest Turkish proverbs. In these examples attracts attention attitude the world view of Turkish people, people, events, etc. and, as a result, creates a broad idea of what is the Turkish social-political, literary-artistic view model. The article also mentions poetic examples and analyzes are included Alp er Tonga, Shu, etc., who have a place in the history of Turkish heroism in the "Divani luget-it turk".

Key words: Mahmud Kashgarli, heroism, Turkish, monument, national

КНИГА МАХМУДА КАШГАРЛЫ «ДИВАНИ ЛЮГЕТ-ИТ ТЮРК» КАК ВЕЛИКОЛЕПНЫЙ ПАМЯТНИК САМОПОЗНАНИЯ И САМОПРЕДСТАВЛЕНИЯ ТЮРКА

Эльман Гулиев
Доктор филологических наук, профессор

Резюме

Язык, литература, культура, общественно-политическая история, география, быт, строй мышления и т. д. Книга Махмуда Кашгарлы «Дивани люгет-ит тюрк», считающаяся первым словарем тюркского языка, является одним из величественных памятников, проливающих свет на самопознание тюрков и пути саморекламы в Восток. Эта работа, написанная на арабском языке, является результатом двадцати лет сбора и двух лет размышлений и письма. Инициатива владения собственными творениями и представление их на мировой арене – главная цель этой работы. Помимо всего этого, в статье освещается еще одна цель работы - научить арабов тюркскому языку и доказать, что тюркский язык так же богат, как и арабский. В статье рассматриваются точки обработки около трёхсот пословиц, вошедших в «Дивани люгет-ит тюрк». Исследователи считают эти примеры древнейшими тюркскими пословицами. В этих примерах мировоззрение тюркского народа, людей, событий и т.д. отношение привлекает внимание и, как следствие, создает широкое представление о том, какова модель тюркского общественно-политического, литературно-художественного взгляда. В статье также упоминаются Альп эр Тонга, Шу и др., которым есть место в истории тюркского героизма в «Дивани люгет-ит тюрк» включены поэтические примеры и анализы.

Ключевые слова: Махмуд Кашгарлы, героизм, тюркский памятник, национальный

**“Türklərin dillərini öyrənin, çünki
onların egemenliyi uzun sürəcəkdir.”
(Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbər)**

Annotasiya. Türk xalqlarının dil özəlliklərini özündə əks etdirən, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai-siyasi tarixi, coğrafiyası, məişəti, düşüncə sistemi və s. haqqında fikir formalaşdıran, türkün ilk sözlüyü hesab edilən “Divani lüğət-it türk” kitabı türkün özünütanıtma və Şərqdə özünütanıtma yoluna işıq salan ən möhtəşəm abidələrdən biridir. Ərəbcə yazılmış bu əsər iyirmi il toplama, iki il isə düşünüb yazmaq zəhmətinin məhsuludur. Bu barədə Mahmud Kaşqarlı belə yazır: “Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk etdim”. Türk xalqlarının dil özəlliklərini özündə əks etdirən, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai-siyasi tarixi, coğrafiyası, məişəti, düşüncə sistemi və s. haqqında fikir formalaşdıran, türkün ilk sözlüyü hesab edilən “Divani lüğət-it türk” kitabı türkün özünütanıtma və Şərqdə özünütanıtma yoluna işıq salan ən möhtəşəm abidələrdən biridir. Ərəbcə yazılmış bu əsər iyirmi il toplama, iki il isə düşünüb yazmaq zəhmətinin məhsuludur.

Aktuallıq. Türklərin tanınmasında əvəzsiz ensiklopediya olan XI əsr nümunəsi “Divanü lüğət-it türk” əsəri XXI əsrdə də hələ də öyrənilməkdədir. Çünki Türk xalqlarının ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi məsələsi hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Metod. Təsviri, tarixi müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Mahmud Kaşqarlı (Mahmud ibn Hüseyn əl-Kaşqari) türk dilinin ilk sözlüyünü (“Divani lüğət-it türk”), ilk dil bilgisi kitabını (“Kitabü Cevahirin-nəhv fi lüğət-it türk”) yazmaqla türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, dünya xalqları arasında mövqeyi və s. barədə müfəssəl fikir formalaşdıran və bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə rolu olan XI əsrin görkəmli şəxsiyyətidir.

O, 1008-ci ildə əsilzadə ailəsində dünyaya göz açmışdır. Mahmud Kaşqarlının soyu 932-ci ildə İslam dinini qəbul etmiş ilk türk hökmdarı Əbdülkərim Satuk Buğra xanla bağlıdır. Əbdülkərim Satuk Buğra xanın böyük xaqan olaraq türk ictimai-siyasi aləmində olduğu kimi, dini hədislərdə də özünə yer alması təsadüfi deyildir. Rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbər Mərac səfəri zamanı peyğəmbərlərlə eyni sırada oturmuş bir şəxsin kim olduğunu cənab Cəbrayıldan soruşur. Cənab Cəbrayıl cavabında bildirir ki, bu şəxs 333 il sonra Türküstanı İslam dininə

döndərəcək Satuq Buğra xanın ruhudur. Əslində, Satuq Buğra xan tarixdə təkcə islamı qəbul edən ilk türk hökmdarı kimi deyil, eyni zamanda regionda mükəmməl türk-islam ədəbi-fəlsəfi, mənəvi-psixoloji düşüncə sistemini formalaşdıran şəxsiyyət kimi də tanınmışdır. Mahmud Kaşqarlının atası Hüseyn ibn Məhəmməd Barsqan əmiri olmuşdur. Hüseyn ibn Məhəmməd Əbdülkərim Satuk Buğra xanın 992-ci ildə Buxaranı ələ keçirən nəvəsi Əbül Həsən Harun Kılıç Buğra xanın nəvəsidir. Mahmud Kaşqarlının anası isə Qaraxanlılar dövlətinin görkəmli alimi Xoca Seyfəddin Büzürgvarın qızı Rəbiə xatun olmuşdur. Mahmud Kaşqarlı türkün ictimai-siyasi həyatında əhəmiyyətli tarixi rolları olan ulu babaları ilə fəxr etmiş və belə bir şəcərəyə mənsubluğundan qürur duymuşdur. Onun yüksək təhsil alması, gözəl danışiq qabiliyyətinə sahib olması, bacarığı, fərasəti ilə fərqlənməsi və s. barədə dəqiq məlumatlar mövcuddur. Bu ilk növbədə, Mahmud Kaşqarlı ilə bağlı “Divani lüğət-it türk”də bir sıra məlumatların əldə olunması ilə əlaqədardır. Lakin onun anadan olduğu yer barədə əsərdə konkret məlumata rast gəlmək mümkün deyil. Bu da özlüyündə müəyyən mübahisə predmetinə çevrilmiş, Mahmud Kaşqarlının doğulduğu məkanla bağlı müxtəlif versiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bəziləri onun atası Hüseynin Barsqanlı olduğunu nəzərə alaraq Mahmud Kaşqarlının da Barsqanda anadan olduğunu iddia edirlər. Digər mülahizələrə görə isə o, Qaraxanlıların mədəniyyət mərkəzi hesab olunan Kaşqardan bir qədər uzaqda yerləşən Opal kəndində anadan olmuşdur. Bu faktı təsdiq edənlər onun Opalda Həmidyyə və Səciyyə mədrəsələrində təhsil alması üzərində xüsusi dayanır, məhz mədrəsədə ona dərs demiş Şeyx Hüseyn ibn Xələf əl-Kaşqarının adının “Divani lüğət-it türk”də hörmətlə çəkilməsini təsadüfi hesab etmirlər. Onun bilavasitə Kaşqarla bağlı olması isə müxtəlif şəkildə izah olunur. Qeyd edək ki, o, Kaşqarı mədəni mərkəz və təbii gözəlliklərinə görə fərqlənən bir diyar şəklində tərif etsə də, bir çox tədqiqatçıların dediyi kimi (məs. Şükrü Haluk Akalın) “özünü Kaşqarı, əl-Kaşqarı kimi sanlarla anmamışdır”. Onun Kaşqarlı kimi anılması bilavasitə Kaşqar mədəni mərkəzində formalaşmasından irəli gəlmişdir. Düzdür, “Divani lüğət-it türk” əsərinin əvvəlində “Telifi Mahmud bin el-Hüseyn bin Muhammed el-Kaşqari” ifadəsinə rast gəlinərsə də, bu ifadənin əsərin əsl nüsxəsində olmasına şübhə edilir. Lakin həmin ifadənin əsərin əldə olunan yeganə nüsxəsinin üzünü köçürən Məhəmməd ibn Əbubəkr ibn Əbülfəth və əsərə müəyyən izahlar vermiş Xətibzadə tərəfindən əlavə olunub-olunmadığı məlum deyildir.

Mahmud Kaşqarlı Qaraxanlılar dövlətinin mədəni mərkəzi Kaşqara ürəkdən bağlansa da, bu şəhəri tərk etməsinin kökündə saray ziddiyyətlərinin dayanması inkaredilməzdir. Mahmud Kaşqarlının 1032-1057-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş babası Məhəmməd Buğra xan 1057-ci ildə hakimiyyəti oğlu Hüseyn Çağrı Tiginə (Şəmsidövlər Arslan İlig) təhvil verir. Məhəmməd Buğra xanın ikinci arvadı isə taxtın oğlu İbrahimə verilmədiyi üçün bundan narazı qalır və taxta çıxma mərasimi zamanı yeməklərə zəhər qataraq əri ilə yanaşı, bir çoxlarını da zəhərləyərək öldürür. Zəhərlənmə nəticəsində Mahmud Kaşqarlının atası da ölür. Hakimiyyətə Məhəmməd Buğra xanın ikinci arvadından olan oğlu İbrahim sahib çıxır. Qeyd edək ki, İbrahim hakimiyyətdə çox qalmamış, o, anasının təhriki ilə Barsqan əmiri Yınal Tiginə müharibə elan etmiş, nəticədə məğlub olmuş və döyüşdə ölmüşdür. Mahmud Kaşqarlının gözləri önündə baş vermiş bu cür saray ziddiyyətləri və ailə faciələri onun həyatında ağır izlər buraxmış, 49 yaşlı şəxsiyyətin doğma diyardan uzaq düşməsinə səbəb olmuşdur. Güman ki, saray və ya digər yerlərdə zəhərlənmiş yeməkləri müəyyənləşdirməkdən ötrü Çindən gətirilən ağac köklərindən hazırlanmış əşya-çatu haqqında məlumatın “Divanü lüğət-it türk”də əksini tapmasında bu olayların da təsiri olmuşdur.

1057-ci ildə vətəni tərk edən Mahmud Kaşqarlı Pamir dağlarını aşaraq ətrafda yerləşən türk torpaqlarını qarış-qarış gəzmiş, fürsətdən istifadə edərək türklərin məişəti, həyat tərz, dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. barədə müfəssəl məlumatlar toplaya bilmişdir. Bunlar da özlüyündə onun “Divan”ı üçün vacib mənbə rolunu oynamışdır. Bu illərdə İran və İraqa səfər etməsi barədə də fikirlər söylənilir. Digər tərəfdən, onun ərəb, fars, yunan dillərini öyrənməsi, türk milli-mənəvi dəyərlərini əks etdirən nümunələr üzərində işləməsi, mədrəsələrdə dərs deməsi Mahmud Kaşqarlının çətin, əzablı, gərgin, məhsuldar ömür yolu keçməsindən xəbər verir. Mahmud Kaşqarlının Səlcuq sultanı Məlikşahın həyat yoldaşı Cəlalyyə Terken xatunla eyni soydan olması onun Səlcuq sarayındakı mövqeyinə böyük təsir göstərmişdir. Hətta Mahmud Kaşqarlının Bağdada

Cəlalyyə Terken xatunla bərabər getdiyi bildirilir. Qeyd edək ki, Sultan Məlikşah qızı Mahmələyi Bağdad xəlifəsi Muktədi Biəmrullaha (1059-1094) verdiyi üçün Terken xatun Bağdada vaxtaşırı getmiş və onu müşayiət edənlər sırasında Mahmud Kaşqarlı da olmuşdur. Görünür, Mahmud Kaşqarlının xəlifə ilə münasibətlərinin yaxınlaşmasında, “Divani lüğət-it türk”ün ona ərməğan edilməsində və əsərdə xəlifənin şərəfinin uca tutulmasında bu amilin böyük təsiri olmuşdur. “Bana sonsuz bir ün, bitmez-tükenmez bir kaynak sağlaması dileğiyle bu kitabı yazdım ve Tanrıya sığınarak adını “Divanü lüğət-it türk” koydum. Kutsal Peyğamberin postunda oturan, Haşimi soyundan ve Abbasoğullarından gelen Tanrının halifesi Ebül-Kasım Abdullah ibn Mühammedül Muktedi Biemrullah katma armağan etdim.” Mahmud Kaşqarlının Bağdaddan doğma elinə nə zaman qayıtması birmənalı təsdiqlənməmiş, müəyyən mübahisələr doğurmuşdur. Amma belə bir fikir mövcuddur ki, o 1080-ci ildə Bağdaddan Kaşqara gəlmiş, Kaşqarı qısa zamanda tərk edərək doğma kəndi hesab olunan Opala getmişdir. Mahmud Kaşqarlı burada Mahmudiyyə mədrəsəsi açaraq ömrünün sonuna qədər müəllimlik etmişdir. Doğma kəndinə gəlməkdə məqsəd burada həm işləmək, həm də ölərkən bu torpaqda dəfn edilmək arzusu olmuşdur. Mahmud Kaşqarlı 1105-ci ildə vəfat etmişdir. Onun qəbri Opal kəndinin şimali-qərb hissəsinin 4-cü km-də yerləşir. “Mahmud Kaşqarlının qəbri” sözləri yazılmış məzar daşı üzərində doğum tarixi 1008-ci il, vəfatı isə 1105-ci il kimi göstərilə də, onun ölüm tarixi ilə bağlı bir neçə variant mövcuddur. Əlbəttə, 1105-ci il Mahmud Kaşqarlının daha çox qəbul olunan ölüm tarixi kimi təsdiqini tapsa da, mənbələrdə digər variantlara da (1084, 1085, 1090) rast gəlmək mümkündür.

Türk xalqlarının dil özəlliklərini özündə əks etdirən, türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai-siyasi tarixi, coğrafiyası, məişəti, düşüncə sistemi və s. haqqında fikir formalaşdıran, türkün ilk sözlüyü hesab edilən “Divani lüğət-it türk” kitabı türkün özünütanıma və Şərqdə özünütanıma yoluna işıq salan ən möhtəşəm abidələrdən biridir. Ərəbcə yazılmış bu əsər iyirmi il toplama, iki il isə düşünüb yazmaq zəhmətinin məhsuludur. Bu barədə Mahmud Kaşqarlı belə yazır: “Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk etdim”

Mahmud Kaşqarlı bu əsəri 1072-ci ildə yazmağa başlamış və 1074-cü ildə tamamlamışdır. Bir mənada “Türk ləhcələri sözlüyü” anlamını verən, tariximizə, mədəniyyətimizə, mənəviyyatımıza və s. minillik yol yoldaşı (həm də bələdçi) olan bu əsər sözün həqiqi mənasında türkün yaratdığı böyük mənəvi xəzinədir. Əsər 950 il bundan əvvəl yazılıb tamamlansa da, elm aləminə çox gec məlum olmuşdur. “Divani lüğət-it türk”dən ilk dəfə istifadə edənlər sırasında Bədrəddin Mahmudun, Şəhabəddin Əhmədin və Katib Çələbinin adları çəkilir. Əsərin əldə olunma tarixi ilə bağlı qeyd olunur ki, o zamankı Maliyyə Naziri Nazif Paşa kitabxanasında qoruduğu bu qiymətli kitabı saxlamaq üçün özünə yaxın qohum olan bir qadına verir və ona yalnız ehtiyac girdabına düşəcəyi təqdirdə bu kitabı qızıl pul ilə 30 lirəyə satmasını tövsiyə edir. Bir müddət sonra qadın həmin kitabı Burhan bəyin kitab dükənində satışa çıxarır. Maarif Naziri Əmrullah əfəndi bu kitabı almaq istəyir və qiymətləndirməkdən ötrü onu Elmiyə Əncümanına verir. Əncümanlıq kitabı 10 lirə dəyərində qiymətləndirir və bəha olduğu üçün onu almaqdan imtina edir. Şair, yazıçı və eyni zamanda kitab həvəskarı Əli Əmiri (1857-1923) təsadüfən Burhan bəyin dükənində gəlir və bu kitabı alır. Kitabla yaxından tanış olduqdan sonra, “türk dilində indiyə qədər bu cür kitab yazılmayıb, bu kitabı həqiqi qiymət verilməsi lazım gəlsə, dünya xəzinələri kifayət etməz” deyə heyrətini gizlədə bilmir. 1914-cü ilin əvvəlində Əli Əmiri tərəfindən əldə olunan bu nüsxə böyük səs-küyə səbəb olur. Ziya Göyalp, Kilisli Rifat bəy, Sədrəzəm Tələt Paşa, Ədliyyə Naziri İbrahim bəy və s. kimi şəxslər bu əsərə böyük maraq göstərirlər. Qeyd edək ki, əsəri Əli Əmiri kitab mağazasından alarkən onun vərəqləri dağınıq vəziyyətdə olmuşdur. Vərəqlər səhifələnmədiyi üçün onun ardıcılıqla düzülməsi böyük çətinliklər törətmişdir. Kitabın vərəqlərinin ardıcıl şəkildə səhifələnilib düzülməsində, müəyyən formaya salınmasında Kilisli Rifat bəyin böyük əməyi olmuşdur. Kitabı Ziya Göyalp çap etdirmək istəyir. Lakin Əli Əmiri kitabı Ziya Göyalpə verməkdən imtina edir. Sədrəzəm Tələt Paşanın iş qarışması nəticəsində Əli Əmiri yalnız Kilisli Rifatın nəşr işlərinə rəhbərlik etməsi şərti ilə onun çapına razılıq verir. Sədrəzəm Tələt bəy Əli Əmiriyə 300 lirə pul hədiyyə etsə də, o, bu

pulları geri qaytarır. Kilisli Rifat bəy 1915-1917 illərdə "Divani lüğət-it türk"ün 3 cildini nəşr etdirir. Qeyd edək ki, kitab nəşr olunduqdan sonra onun əlyazma variantını Əli Əmiri Millət Kitabxanasına təqdim edir.

"Divani lüğət-it türk" kitabı indiyə qədər Türkiyə türkcəsinə, qazax, özbək, uйğur, Azərbaycan, ingilis, fars, Çin dillərinə tərcümə edilmiş və bu dillərdə nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dilində isə bu əsər 2006-cı ildə Bakıda 4 cildə nəşr edilmişdir.

Öz yaratdıqlarına sahib olmaq və bunları dünya arenasına təqdim etmək təşəbbüsü bu əsərdə başlıca məqsəd daşıyır. Bütün bunlarla yanaşı əsərin başqa bir məqsədi ərəblərə türk dilini öyrətmək və türk dilinin ərəb dili qədər zəngin bir dil olduğunu sübut etməkdir. Nəzərə alaq ki, XI əsrdə türk ictimai-siyasi və mədəni həyatı yeni bir uğurlu mərhələyə qədəm qoymuşdu. Coğrafi dairənin genişlənməsi, siyasi idarəçilik və diplomatik səriştənin güclənməsi, hərbi qüdrətin artması nəticəsində türk ordusunun zəfər qazanması (Malazgird qələbəsi və s.) və yeni ərazilərin fəth olunması və s. kimi hallar bir çox sahələrdə olduğu kimi mədəni sferada da türk təəssübkeşliyinin yüksəlməsinə, eyni zamanda onun nümayişinə həm təkan verirdi, həm də böyük təsir göstərirdi. Yusif Balasaqunlunun "Qutadqu bilik" (1069-1070) əsərinin yazılmasında olduğu kimi, Mahmud Kaşqarlı'nın "Divani lüğət-it türk" (1072-1074) əsərinin meydana çıxmasında da yuxarıda sadalananların doğurduğu ruh, qürur və təəssübkeşliyin təsirini danmaq qeyri-mümkündür. Bu mənada "Divani lüğət-it türk"də türk şəcərələri, türk tayfa qrupları, türk xəritələri, türk dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s. barədə məlumatlarda açıq və ya pərdəli təəssübkeşlik məqamlarının mövcudluğu da məqsədlidir. Sevindirici haldır ki, Mahmud Kaşqarlı'nın türk təəssübkeşliyi (türkçülük) ideyası bütün türk dünyası boyunca zaman-zaman ayn-ayrı sənətkarlarda bu və ya digər formada özünü göstərmişdir. Dahi Azərbaycan şairi M.Şəhriyarın "türkün dili tək sevgili istəklil dil olmaz..." misrasının ifadə etdiyi mənanı (həm də məqsədi) türk dil təəssübkeşliyi istiqamətində XI əsrdə başlayan xəttin davamı, XX əsr İran mühiti üçün yeni mərhələnin zirvəsi hesab etmək olar. Bu məntiqə istinadən deyək bilərik ki, əsərin əvvəlində Tanrı yanında türkün əziz olması fikrinin müəllif tərəfindən istər səslənməsi, istərsə də qabardılması məqsədlidir. "Həmdü səlatdan sonra bu kəminə Məhəmməd oğlu Hüseyn Hüseyn oğlu Mahmudun sözlərini dinləyin: Tanrının inayəti ilə günəş türk bürclərində doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkləri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə hakim qıldı. Dövrümüzün xaqanlarını onlardan çıxardı, dünya millətlərinin idarə cilovunu onların əlinə tapşırı, onları hamıdan üstün elədi, onları haqq üzrə qüvvətləndirdi. Türklərlə əlbir olanları və tərəfdarlarını əziz tutdu, türklərin sayəsində bütün arzularına çatdırdı, pislərin, qaragüruhun şərindən qorudu. Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və türklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur. Əgər kimsə öz qövmindən ayrılaraq türklərə sığınsa, o bütün qorxu və bəlalardan xilas olar, o adamla birlikdə başqaları da sığına bilər." Mahmud Kaşqarlı belə hesab edir ki, əgər türk Tanrının əziz və gözəl bəndəsidirsə, demək onun yaratdıqları da, əməlləri də gözəl olmalıdır. Bu sırada Mahmud Kaşqarlı'nın türkün yaratdıqları içərisində onun dilinin üstünlük və gözəlliklərindən bəhs açarkən Həzrət Məhəmmədin türk dilinə verdiyi önəmi özündə əks etdirən fikirlərini Buxara və Nişapur irşadlarına istinadən diqqətə çatdırması təsadüfi görünür: "Türklərin dilini öyrənin, çünki onların egemenliyi uzun sürecekdir". Qeyd etdiyimiz kimi, Mahmud Kaşqarlı türk diyarlarını 20 il gəzdikdən, bu müddətdə həmin ərazilərdə yaşayanların – uйğur, oğuz, qırğız, yağma, çigil, qıpçaq, türkmən və s. türk tayfalarının dil, ədəbiyyat və mədəniyyət nümunələrini toplayıb öyrəndikdən sonra kitab yazmışdır. "Divani lüğət-it türk"də dil məsələlərinə səkkiz müxtəlif bölümlərdə izahlar verilmiş, müqayisələr aparılmışdır. Həməzə, Salim, Muzaaf, Kitabül-misal, Kitabı zəvatis-səlasə, Kitabü zəvatil-ərbəaa, Kitabül-gunnə, Kitabül-cəm beyn-əs-sakineyn adlı bu bölümlərdə əsasən türk dilinin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə, özünəməxsus incəliklərinə, kök, şəkilçi, hərflər sistemi barədə məlumatlara daha çox yer verilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, Mahmud Kaşqarlı öz əsərində türk tarixinə real tarixi, eyni zamanda əfsanəvi baxış nümayiş etdirmiş, türk adının Allah tərəfindən verildiyindən, Türkün Nuh peyğəmbərin oğlu olduğundan, Məhəmməd peyğəmbərin türkə sevgi və ümidlə yanaşmasından xüsusi bəhs açmışdır. Bütün bunları öz əsərinə daxil edərkən müəllif bir

tərəfdən mənsub olduğu millətin Tanrıya yaxınlığından, bağlılığından irəli gələn müqəddəsliyini diqqətə çatdırmış, digər tərəfdən isə onu tarixi qəhrəman tipində təqdim etmişdir. “Divani lüğət-it türk” əsərində ədəbiyyat nümunələrinə yer ayrılması türk bədii düşüncəsinin, söz-ifadə imkanlarının üstünlük səviyyəsindən xəbər verir. Çünki Mahmud Kaşqarının öz sözləri ilə desək, “Divani lüğət-it türk” hikmət, səc, atalar sözü, şeir, rəzəc, nəsr kimi ədəbi parçalarla “süslənən” kitabdır. Bu nümunələri eyni zamanda türk bədii zövqünün nümayiş və təqdimatı hesab etmək olar. Kitaba daxil edilmiş atalar sözləri, əski şeir, dastan nümunələrini müəllifin hansı mənbələrdən (şifahi şəkildə toplamaq və yaxud yazılı mənbələrdən götürmək) əldə etməsi araşdırmaçılarda mübahisələr doğursa da, bir növ ilk ədəbiyyat antologiyası yaratmaq sahəsində Mahmud Kaşqarının türk mədəniyyəti qarşısında böyük xidmətidir. Ancaq “heç ola bilməzdi ki, türk ellərini qarış-qarış gəzən M.Kaşqari türk şairlərinə rast gəlib onlarla görüşməmiş, yaradıcılıqlarını bu və ya digər dərəcədə öyrənməmiş olsun”. “Divani lüğət-it türk”də üç yüzə yaxın atalar sözləri yer alır. Tədqiqatçılar həmin nümunələri türkün ən əski atalar sözləri hesab edir. Bu nümunələrdə türk insanının dünyabaxışı, insana, hadisələrə və s. münasibəti diqqəti cəlb edir və nəticədə türk ictimai-siyasi, ədəbi-bədii baxış modelinin nədən ibarət olması barədə geniş təsəvvür yaradır. Məsələn, “Bir qarğa ilə qış gəlməz”, “Birər-birər min olur, dama-dama göl olur”, “Qanı qan ilə yumazlar”, “Su verməyə nə süd ver”, “Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar” və s. Göründüyü kimi, bu cür atalar sözləri min il bundan əvvəl kitaba daxil edilsə də, xalqın yaratdığı həmin hikmət nümunələrindən müasir dövrdə də istifadə olunur. Min ildən sonra da tərəvətini itirməyən bu hikmətlər türk düşüncə aliliyindən xəbər verir.

“Divani lüğət-it türk”də yer almış şeirlərin (dördlüklər) mövzu dairəsi müxtəlifdir. Allahın tərif, təbiət təsviri, qəhrəmanlığın və məhəbbətin tərənnümü və s. mövzuları əhatə edən bu şeir parçaları dilimizin poetik imkanlarının yüksəkliyi barədə təsəvvürləri genişləndirir. Əslində belə nümunələr türk dilinin poetik təzahür formalarının rəngarəngliyini göstərməklə onu bəyənməyib, yalnız ev, küçə, bazar dili şəklində dəyərləndirənlərin fikirlərini təkzib edir, bu dilin elm və ədəbiyyat dili kimi nüfuzunu təsdiqləyir.

Müxtəlif mövzulu şeir parçalarına nəzər saldıqda bunu aşkar şəkildə görmək mümkündür. Məsələn:

İdimni oger men Biligni yüger men Könül ni tüger men Erdem üze türlünür (Tanrını överim Bilgiyi toplarım Nəfsimi bağlarım Erdem üzerine düzülür).

Qeyd etməliyik ki, türkün təbiətə olan sevgisi həmişə yüksək olmuşdur. Yuxarıda göyü, aşağıda yeri müqəddəs bilən, yerlə göy arasında olan bütün varlıqları Tanrı əmanəti hesab edən türkün bədii düşüncə və axtarışlarında təbiətə sevgi məsələləri xüsusi xətt təşkil edir. Türkün əski poetik nümunələrində təbiət Günəş, Torpaq, Çiçək, Dəniz, Dağ və s. elementlər şəklində vəsf olunsada, bunların fonunda təbiətin vahid obraz tipi daha çox qabarıqdır:

Yağmur yağıp saçıldı. Türlüg çəçək su çaldı Yinçü kabı açıldı, Çından yıpar yoğruşur (Yağış yağıb saçıldı, Min bir çiçək açıldı. İnci qabı açıldı, Səndəllə müşk yağruldu).

Türlüg çəçək yarıldı Barçın yadım kərildi, Uçmak yeri körüldi Tumluğ yana kəlgüsüz. (Dürlü çiçək açıldı, İpək döşək sərildi, Cənnət yeri görüldü Qış daha gəlməyəcək).

Və yaxud məhəbbət duyğu və həyəcanlarının tərənnümünü əks etdirən əski türk şeirinə nəzər salaq:

Üdhik mini komıttı, Sakına manqa yumıttı, Könqlüm anqar əmitti Yüzüm məninq sarğarur (Sevgi məni coşdurdu, Sıxıntı başıma vurdu, Könlüm ona axdı, Üzüm mənim sarılır).

Əxlaqi-didaktik mövzularla bağlı verilən nümunələrdə türkün həyatı baxış, ictimai-fəlsəfi düşüncə və yanaşması əksini tapır:

Bermiş səninq bil Yalınquk tapar karınca, Kalmış tavar adhınnıq Kirsə kara orunka. (Bil, verdiyin sənindir, İnsan tapar gödənə Qalan mal özgənindir, Girsə qara torpağa).

Zəfər və qəhrəmanlıq şərəfi türk tarixində əhəmiyyətli yer tutur. Türklər tarix boyu ədalət tərəfdarı olmuş, müharibələrdə zəfər qazanmış və öz qəhrəmanları ilə öyünmüşlər. “Divani lüğət-it türk”də türk qəhrəmanlıq tarixində yeri olan Alp ər Tonqa, Şu və s. ilə bağlı poetik nümunə və

məlumatların əksini tapması, bir daha onu göstərir ki, millət zaman-zaman öz tarixinə sahib çıxmış, qəhrəmanlarının şərəfini daim uca tutmuşdur.

"Divani lüğət-it türk"də Alp ər Tonqanın ölümünə həsr olunmuş şeir xalqın qəlbində yaşanan ağrı, həyəcan, kədər hisslərinin əksi baxımından əhəmiyyətliyədir. Bu parçalarda məzmun yüksək fikir-ideya müstəvisində təqdim olunur. Nümunələrdə qafiyələnmənin, heca bölgüsünün, misra düzümünün vahid poetik sistemə uyğun aparılması həmin şeirlərin forma gözəlliyini təmin edir, ən qədim dövrlərdə türk şeirində mövcud olan məzmun və forma vəhdəti barədə fikir söyləməyə kifayət qədər əsas verir:

Alp Ər Tonqa öldümü İsız ajun kaldımu Ödler öçin aldımu Emdi yurek yırtılur

(Alp Ər Tonqa öldümü? Yaman dünya qaldımı? Fələk öcünü aldımı? İndi ürək dağlanır).

Nəticə. Müəyyən sayda "Divan"a daxil edilmiş bu nümunələr hələlik sayı və müəllifləri dəqiq bilinməyən qədim türk şeirinin forma-məzmun xüsusiyyətləri, ideya-estetik zənginliyi barədə təsəvvürlərin genişlənməsində mühüm rol oynayır. Ancaq müəlliflər bilinməsə də, həmin nümunələr həm şeirimizin tarixi, həm də Çuçu istisna olmaqla kitabda adları çəkilməyən Aprınçur Tigin, Kül Tarkan, Ki-Ki, Aşıq Tutunq, Buyan Kaya Kal, Sılıq Tigin, Çısuşa Tutunq, Künçük İduk Kut və s. kimi qədim türk şairlərinin kimliyi, üslubları ilə bağlı mülahizələrin formalaşmasında, dəqiqləşmələrin aparılmasında, axtarışlara meylin güclənməsində əhəmiyyətli mənbəyə çevrilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Elman Quliyev. Türk halkları edebiyatı. Türkiyə-Malatya, 2024
2. Mahmud Kaşğari. "Divanü lüğət-it-türk", I cild, Bakı, 2006
3. Mahmud Kaşğari. "Divanü lüğət-it-türk", II cild, Bakı, 2006
4. Mahmud Kaşğari. "Divanü lüğət-it-türk", III cild, Bakı, 2006
5. Mahmud Kaşğari. "Divanü lüğət-it-türk", VI cild, Bakı, 2006
6. Mehmet Ölmez. Kaşğarlı Mahmudun kabri ve yurdu. Türk dilleri araştırmaları, c 14, İstanbul, 2004
7. Nizami Cəfərov. Türk xalqları ədəbiyyatı, I cild, Bakı, 2006
8. Ömer Faruk Akün. Divan edebiyatı. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopesidi. 9 cild, İstanbul, 1994
9. Şükrü Haluk Akalın. Kaşğarlı Mahmud ve Divanü lugat it -türk. Ankara, 2000

Rəyçi:

Hacettepe Üniversitesi Türk dili ve Edebiyatı Bölümü
Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın

УОТ: 81. 374. УДК: 82.94

ПРОИЗВЕДЕНИЕ «ДИВАНА ЛУГАТ-ИТ ТЮРК» – УНИКАЛЬНЫЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ИСТОЧНИК

Мирвари Исмаилова
Доктор филологических наук, профессор
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан
ismayilova.mirvari1960@gmail.com
Orcid: 0000-0002-2085-544X

Шаира Исаева
Кандидат филологических наук, доцент
Ташкентский Государственный Университет
Узбекского языка и литературы имени Алишера Навои
Ташкент, Узбекистан
shoiraisayeva1960@gmail.com
Orcid: 0000-0003-1535-21-08

Резюме

«Диван лугат-ит тюрк» содержит древние мифы и легенды об истории тюркских народов, около 400 пословиц и поговорок, мудрых слов, более 700 стихотворных строк. Около 150 строк поэтических произведений, представленных в «Диване», представляют собой маснави, касыда, газель и стихотворные произведения, типичные для поэзии исламского периода, и автор называет их «байт». Песни в «Диване» носят скорее боевой характер, а некоторые крупные стихотворные фрагменты условно названы «Записи о битве с тангутами», «Записи о битве с уйгурами», «Записи о битве с ябаку». Оригинал рукописи «Дивани лугат-ит тюрк» до нас не дошел. Единственный экземпляр, переписанный через 200 лет после даты его написания, хранится в библиотеке Стамбула. Эта книга, состоящая из трех томов, была переведена на современный турецкий язык и издана в 1939-1941 годах. Первым исследователем и частичным издателем «Дивана» в Узбекистане является профессор Фитрат. Также представлены первые сведения об уйгурском письме. В произведении собраны рабочие и обрядовые песни, лирические песни и нравоучения, беседа «Зима и лето», марш «Алп Эр Тонга» (Афросиаб), савы (предания), пословицы, легенда «Золотая кровь» (в которой отражена храбрость наших древних тюркских предков против Александра Македонского), представлены такие фрагменты, как «Битва с тангутами», «Битва с ябоку» и тому подобные.

Ключевые слова: Литература, менталитет, подход, художественное творчество, высокая эффективность, стиль, мастерство, творец, художественно-эстетическое явление, художественное произведение, художественные элементы, совершенствование, жанры, средства художественного изображения.

“DİVANÜ LÜĞƏT-İT TÜRK” ƏSƏRİ UNİKAL ƏDƏBİ MƏNBƏDİR

Mirvari İsmaylova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
Şairə İsayeva
filologiya elmləri namizədi, dosent
Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət özbək dili və ədəbiyyatı Universiteti
Daşkənd, Özbəkistan

Xülasə

“Divanü Lügət-it Türk”də türk xalqlarının tarixinə dair qədim mif və rəvayətlər, 400-ə yaxın atalar sözü və məsəllər, hikmətli sözlər, 700-dən çox poetik misra toplanıb. “Divan”da təqdim olunan təxminən

150 misralıq şeirlər İslam dövrü poeziyasına xas olan məsnəvi, qəsidə, qəzəl və poetik əsərlərdir və müəllif onları “beyt” adlandırır. “Divan”dakı nəğmələr daha çox döyüş xarakteri daşıyır və bəzi iri poetik fraqmentlər şərti olaraq “Tanqutlar ilə döyüşün qeydləri”, “Uyğurlar ilə döyüşün qeydləri”, “Yabaku ilə döyüşün qeydləri” adlanır. “Divanü lüğət-it türk”ün əlyazmasının orijinalı bizə gəlib çatmamışdır. Onun yazılmasından 200 il sonra köçürülmüş yeganə nüsxə İstanbul kitabxanasında saxlanır. 3 cildədən ibarət bu kitab müasir türk dilinə tərcümə olunaraq 1939-1941-ci illərdə nəşr olunmuşdur. Özbəkistanda Divanın ilk tədqiqatçısı və nəşr edəni professor Fitrat olmuşdur. Əsərdə uyğur yazısı haqqında ilk məlumatlar verilmiş, əmək və mərasim nəğmələri, lirik mahnılar, öyüd-nəsihətlər, “Yay və qış”ın söhbəti, “Alp ər Tonqa” (Əfrasiyab) marşı, savlar, atalar sözləri, Makedoniyalı İsgəndərə qarşı qədim türk əcdadlarımızın göstərdikləri qəhrəmanlıqlar əks olunmuş “Qızıl qan” əfsanəsi verilmişdir, eləcə də “Tanqutlarla döyüş”, “Yabakularla döyüş” və s. fraqmentlər verilmişdir.

Açar sözlər: Ədəbiyyat, mentalitet, yanaşma, bədii yaradıcılıq, yüksək səmərəlilik, üslub, məharət, yaradıcı, bədii-estetik hadisə, bədii əsər, bədii elementlər, təkmilləşdirmə, janrlar, bədii təsvir vasitələri.

THE WORK “DIVANI LUGAT-IT TURK” IS A UNIQUE LITERARY SOURCE

Mirvari Ismailova

Doctor of Philological Sciences, professor

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku, Azerbaijan

Shaira Isaeva

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Tashkent State Uzbek language and literature named after Alisher Navoi University

Tashkent, Uzbekistan

Summary

THE LITERARY "DIVANU LUGAT-AT TURK" IS A UNIQUE LITERARY SOURCE

"Divan lugat-it turk" contains ancient myths and legends about the history of the Turkic peoples, approximately 400 proverbs and sayings, wise words, more than 700 lines of poetry. Approximately 150 lines of poetry which are presented in Divan, are masnawi (distich, couplet), qasida (ode), ghazal and verse literary works typical of the poetry at the Islamic period, and the author calls them “bayt”(couplet). Songs, which were given in "Divan", are presented the most of a martial nature, and some large poetic fragments were conventionally called "Notes about Battle with Tanguts", "Notes about Battle with Uyghurs", "Notes about Battle with Yabaku". The original manuscript of "Divani lugat-it turk" hasn't reached us. Only variant, which copied 200 years after the date of its writing, is kept in Istanbul library. This book, that consisted from three volumes, was translated into modern Turkish and published in 1939-1941. The first researcher and partial publisher of "Divan" in Uzbekistan was Professor Fitrat. It was also shown, the first information about Uyghur script. The literary work contained literary works and ritual songs, lyrical songs and moral teachings, the talks "Winter and Summer", the march "Alp Er Tonga" (Afrosiab), savs (examples of rhymed prose), proverbs, the legend "Golden Blood" (which reflects the bravery of our ancient Turkic ancestors against the Great Alexander), such fragments, such as "Battle with the Tanguts", "Battle with Yaboku" and others were presented.

Key words: Literature, mentality, approach, literary creativity, high efficiency, style, skill, creator, literary and aesthetic phenomenon, work of art, literary elements, improvement, genres, means of literary representation.

Актуальность. Гениальный труд Махмуда Кашгари «Дивани лугат-ат тюрк» представляет собой памятник тюркской культуры, ставший известным всему миру как источник знаний, ценность которых с течением времени лишь возрастает. М. Кашгари, живший в 1008-1095 годах, считается одним из самых известных ученых, обладающих энциклопедическими знаниями. Его труд «Дивани лугат-ит тюрк» ценен так же как и литературный источник. Произведения «Дивани лугат-ит тюрк» содержит все черты

тюркского народа тысячу лет назад – особенно язык и литературу, историю, географию, культуру, духовные и национальные ценности, психологию, мировоззрению и образ жизни тюрков. Одним словом это ценный источник, который идеально отражает обычаи и традиции, общественные отношения, образ жизни, этнографию тюркских народов. Махмуд Кашгари собрал в своем произведении основные жанры тюркоязычного фольклора – обрядовые и лирические песни, отрывки героического эпоса, исторические предания и легенды, более 400 пословиц, поговорок и устных изречений.

Аннотация. В словаре М.Кашгари дан перевод слов из тюркского языка на арабский. Таким образом, произошло взаимодействие культуры тюркоязычных народов с культурой арабского народа.

Методы. Лингвистическо-описательный анализ в синхронном и диахронном аспекте, историческо-этимологический.

Введение. Оригинал рукописи «Дивани лугат-ит тюрк» до нас не дошел. Единственный экземпляр, переписанный через 200 лет после даты его написания, хранится в библиотеке Стамбула. Эта книга, состоящая из трех томов, была переведена на современный турецкий язык и издана в 1939-1941 годах.

Первым исследователем и частичным издателем «Дивана» в Узбекистане является профессор Фитрат. Этот труд был переведен на современный узбекский язык доктором филологических наук, известным лингвистом С. Муталибовым.

Такие термины, как «qo'shiq (песня)», «she'r (стихотворение)», «qasida (касыда)», «marsiya (марсия/марш)», «afsona (легенда)», «taqol (пословица)» использованы в данной работе впервые. Также представлены первые сведения об уйгурском письме. В произведении собраны рабочие и обрядовые песни, лирические песни и нравоучения, беседа «Зима и лето», марш «Алп Эр Тонга» (Афросиаб), савы (предания), пословицы, легенда «Золотая кровь» (в которой отражена храбрость наших древних тюркских предков против Александра Македонского), представлены такие фрагменты, как «Битва с тангутами», «Битва с ябоку» и тому подобные.

В «Диване» большое место занимают поэтические фрагменты, связанные со сценами из жизни тюркских народов. В них ярко выражены традиции, образ жизни, занятия, верования народа. Специально приводятся песни, взятые из древнего быта, например, о призыве юношей на работу, на сбор фруктов, на охоту. «Дивану лугат-ит тюрк» содержит древние мифы и легенды об истории тюркских народов, около 400 пословиц и поговорок, мудрых слов, более 700 стихотворных строк. Около 150 строк поэтических произведений, представленных в «Диване», представляют собой маснави, касыда, газель и стихотворные произведения, типичные для поэзии исламского периода, и автор называет их «байт». Песни в «Диване» носят скорее боевой характер, а некоторые крупные стихотворные фрагменты условно названы «Tangutlar bilan jangnoma (Записи о битве с тангутами)», «Uyg'urlar bilan jangnoma (Записи о битве с уйгурами)», «Yabaku bilan jangnoma (Записи о битве с ябаку)».

В лирических песнях преобладают выражение человеческих эмоций, поэтических чувств, описание природы и пейзажей Родины. Лошади, постоянный спутник тюркских народов, занимают особое место в песнях об окружающем людей мире. Большинство песен в произведении созданы в тесной связи с охотой и животноводством – образом жизни тюркских народов. Махмуд Кашгари объяснил термин «песня» как «стихотворение, поэма». Основную часть литературных форм, вошедших в «Диван», составляют четверостишия. Они рифмуются в форме *а-а-а-б*, и *а-а-а-а* или *а-б-в-б*. Ведущими в четверостишиях являются темы как любовь к Родине, чувство гордости за храбрых воинов, сражавшихся за народ, красота природных ландшафтов, страсть к труду, интерпретация разнообразного человеческого опыта.

По форме поэтические отрывки в «Дивани лугат-ит тюрк» состоят из двустиший, четверостиший и мураббаъ, большинство которых состоят из наставлений, нравоучений. Народные песни в произведении изображены чрезвычайно разнообразно. В четверостишии

«Каклар камуг куларди», «Зима с летом» главная роль принадлежит обсуждению оживления, а в четверостишии «Бульнар мени улас коз» главное место занимает эпитет.

Традиция сбора слов и словосочетаний на тюрском языке и их научное обоснование восходят к богатому опыту произведения «Дивани лугат-ит тюрк», созданного в XI веке. Ибо, автор словаря Махмуд Кашгари определил принципы сбора слов и словосочетаний, принадлежащих языку разных племен своего времени, и отразил их в своей работе. По этому поводу лексикограф пишет: «Я много лет путешествовал по городам, селам и пастбищам тюрков, туркмен, огузов, чигилов, ягмо, кыргызов и собирал их словари. Я изучал особенности слова и уточнял его. Я делал это не потому, что не знаю языка, а чтобы выяснить каждое мелкое различие в этих языках. Я их тщательно упорядочил».

По результатам исследований, существовал труд Махмуда Кашгари под названием «Джавакирун-нахви фи лугат-ит-тюрк» («Правила синтаксиса тюркских языков»), созданный раньше «Дивани лугат-ит тюрк», к сожалению, эта работа пока не найдена.

ИЗ «ДЕВОНУ ЛУГОТИТ-ТУРК».

Bahor haqida^[1] (О весне)

Qor, buz qamug' arushdi,
Tog'lar suvi oqishdi,
Ko'kshin bulit o'rushdi,
Qayg'uq bo'lub ukrihur.

[Qor, muzlar erishdi, tog'lar suvi oqa boshladi. Ko'kimtir bulut ko'tarildi, suvda suzgan qayiqday havoda suzishdi. (Снег и лед растаяли, потекла горная вода. Голубое облако поднялось и поплыло в воздух, как лодка по воде)]

Urdu bulit ingrashu,
Oqti oqin mungrashu,
Qoldi budun tonglashu,
Ko'krar taqi mangrashur.

[(Ko'k yuzida) bulutlar o'ynasha boshladi. Shaldirab sel oqa boshladi. (Ko'rinish) hammani hayratga soldi. Chaqmoq chaqar, momoqaldiraq vahimali tovush bilan guldurar edi (На лице неба заиграли облака. Ливень начал течь. (Зрелище) удивило всех. Сверкнула молния и прогремел гром с жутким звуком)].

Oy qo'pub, avlanub,
Oq bulit urlanub,
Bir-bir uza uklunub,
Sochilib suvi ingrashur.

[Oy chiqqan, tegrasida doira paydo bo'lgan edi. Oq bulut ko'tariladi, bir-biri ustiga to'dalanadi-da, shuvullab suv tomchilarini yerga to'ka boshlaydi. U davrda Oy atrofini qizil girdob o'raganda qizillik bulutni yuqoriga suradi, ular to'dalanib yog'a boshlaydilar, degan tushuncha hukm surgan (Луна поднялась, и вокруг нее появился круг. Белое облако поднимается, наслаивается друг на друга и начинает шипеть и лить капли воды на землю. В то время, когда красный вихрь окружает Луну, преобладала идея, что краснота поднимает облака вверх, и они начинают грозами лить дождь)].

Quydi bulit yag'murin,
Kerib tutar oq to'rin,
Qirqa quzti ul qorin,

Oqin oqar angrashur.

[Bulut yomg'irini quydi. U oq to'rini havoga keng yoydi, oppoq qorlarini tog'lar ustiga tashladi. Sharros sel oqdi ([Облако полило дождем. Он широко раскинул в воздухе свою белую сеть и бросил свой белый снег на горы. Хлынул сель]).

Qoqlar qamug' ko'lardi,

Tog'lar boshi ilardi,

Ojun tani yilirdi,

Tutu, chachak jarkashur.

[Chuqurlar suvga to'ldi, hatto tog'larning boshi xayol bo'lib qoldi (ko'rinmay ketdi), borliq issiq nafas ola boshladi (yayradi), o'simlik va daraxtlar yuvindi. Har narsa bezanib nurlandi ([Ямы наполнились водой, даже вершины гор стали иллюзией (исчезли), весь мир начал дышать горячим воздухом (насладился), растения и деревья были смыты. Все было украшено и освещено]).

В **заключении** можно сказать, что труд Махмуда Кашгари «Дивани лугат-ит тюрк» достоин всестороннего изучения как настоящее богатство нашего народа. Продукт этой работы трудолюбивого ученого с течением веков становится все более ценным. Стоит отметить, что литературные фрагменты и языковые факты, приведенные в «Диване», представляют собой не только образцы литературы XI века, но и большинство из них являются продуктами очень далекого прошлого. В этом отношении подобные фрагменты являются важнейшими документами, служащими для определения истории возникновения, развития и весьма длительной истории литературного движения тюркских языков. Некоторые географические и этнографические сведения в работе имеют большое значение и с точки зрения смежных областей. Махмуд Кашгари добавляет к этой работе созданную им карту мира. На карте написаны названия стран, городов, деревень, гор, пустынь, морей, озер и рек. Некоторые названия, не показанные на карте, поясняются в тексте словаря. Карта в основном соответствует Восточному полушарию. Сам Махмуд Кашгари пишет об этом: «Чтобы определить расположение городов от Рума до Мочина, я изобразил их все в круге в форме земли». Цвет условно принятых красок поясняется словами в четырех местах вне круга. Несмотря на некоторые недостатки, карта Махмуда Кашгари, составленная в XI веке идеально подходит для своего времени и является важным источником географической информации для современной эпохи.

Литература

1. Kemal H. Karpat, *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays*, (Brill, 2004), 441.
2. Jing Peng *Chinese Lexicography : A History from 1046 BC to AD 1911: A History from 1046 BC to AD 1911*. OUP Oxford, 14-avgust 2008-yil — 379–80 bet. ISBN 978-0-19-156167-2.
3. Mahmud Koshg'ariy. *Turkiy so'zlar devoni* (Devonu lug'otit turk). – Toshkent: Fanlar Akademiyasi, 1963.
4. Attuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya [Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa]. – Toshkent: Fan, 1968.
5. Muhammad Yoqub Chingiy. *Kelurnoma* (Kelur – name). – Toshkent : Fan, 1982.
6. Xidirova, I., Dobilova, M. (2023). IMLO MUAMMOLARI VA YECHIM. *Modern Science and Research*, 2 (3), 138–141.
7. Mahmud Koshg'ariy (XI asr) (ziyouz.com)

UDC81(091); IRSTI16.01.09

MAHMUD KÂŞGARLI'NIN DÜNYA GÖRÜŞÜNDE KELİMELERİN DÜNYASI

Gulbanu Kossymova
Filoloji Bilimleri Doktoru, profesör
Abay adina Kazak Milli Eğitim Üniversitesi
Almatı, Kazakistan
gkosym@inbox.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2867-8035>

Özet

«Mahmud Kaşgarlı'nın dünya görüşünde kelimelerin dünyası» adlı makalede, Kaşgarlı'nın dünya görüşü dilbilimsel ve belagat açısından ele alınmıştır. Araştırmacılar «Divân Lugat at-Türk» adlı eseri genellikle sözlük olarak kabul etmektedir. Edebiyat bilim adamları Kaşgarlı eserini tematik ve içerik açısından incelerken, dilbilimciler bu eseri eski Türk dilinin söz varlığı ve grameri açısından incelerler. Döneminin düşünce sistemini ve konuşma tarzını gösteren M. Kaşgarlı, tıpkı Aristoteles ve Farabi gibi kelime dünyasına bir sanat olarak bakar. Kökeni eski Türklerden gelen ve daha sonra Orta Çağ düşünürlerinin eserlerine yansıyan hitabet sanatı, üslubun temizliği, düşüncenin açıklığı, sözcüklerin etki gücü, düşünceleri iletmenin anlamlılığı, sözcük anlamlarının doğruluğu gibi hususlar M. Kaşgarlı'nın çalışmasında yer almaktadır. Makale, konuşma sanatı gibi kutsal sanatların sahiplerinin Aristoteles tarafından sınıflandırılan gruplara ayrılmasının, onların kamusal ve sosyal faaliyetlerinden ve zamanlarının siyasi figürleri olmalarından kaynaklandığı sonucunu incelemektedir. Yaşadığı dönemin bu tür halk figürlerinden biri olan M. Kaşgarlı'nın bilimsel araştırmalarını insanın rasyonel faaliyetlerine yönelttiği kanıtlanmıştır.

Anahtar kelimeler: M. Kaşgarlı, dünya görüşü, konuşma sanatı, sağduyu, düşüncelilik.

THE WORLD OF WORDS IN MAHMUD KÂŞGARLI'S WORLD VIEW

Gulbanu Kossymova
Doctor of Philological Sciences, Professor
Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan

Summary

The article "The World of Words in Mahmud Kashkari's Worldview" analyzes Kashkari's worldview from linguistic and rhetorical points of view. Usually, researchers consider the work "Diwani Lugat At-Turk" no other than as a dictionary. Literary scholars study Kashkari's work from thematic and substantive points of view, while linguists analyze this work as a lexicon and grammar of the ancient Turkic language. M. Kashkari, showing his era's structure of thinking and speech style, looks at the world of words as an art form, like Aristotle and Al-Farabi. Such issues as rhetoric, purity of style of phrasing, clarity of thought, the impact force of words, the content of thought transmission, and accuracy of word meanings, which originated from ancient Turks and were reflected in the works of the later medieval thinkers, were reflected in the creation of M. Kashkari. The article analyzes the conclusion that the division of the holders of sacred art, such as the art of speech, into the groups classified by Aristotle was due to their public activity and the fact that they were political figures of their time. It is proved that M. Kashkari, one of such public figures of the era in which he lived, directed his scientific research towards man's rational activity.

Key words: M. Kashkari, outlook, the art of speech, rationality, thoughtfulness.

МИР СЛОВ В МИРОВОЗЗРЕНИИ МАХМУДА КАШГАРЛИ

Гульбану Косымова
Доктор филологических наук, профессор
Казакский Национальный Педагогический Университет им. Абая

Резюме

В статье «Мир слов в мировоззрении Махмуда Кашкари» мировоззрение Кашкари анализируется с лингвистической и риторической точек зрения. Обычно, исследователи рассматривают произведение «Дивани Лугат Ат-Тюрк» не иначе как в качестве словаря. Литературоведы изучают произведение Кашкари с тематической и содержательной точек зрения, а лингвисты анализируют это произведение как лексику и грамматику древнетюркского языка. М. Кашкари, показывая строй мышления и стиль речи своей эпохи, смотрит на мир слов как на художественную форму, подобно Аристотелю и Аль-Фараби. Такие вопросы как риторика, чистота стиля формулировок, ясность мысли, ударная сила слов, содержание передачи мысли, точность значений слов, которые берут свое начало от древних тюрков и нашли свое отражение в трудах более поздних средневековых мыслителей, нашли свое отражение в работе М. Кашкари. В статье анализируется вывод о том, что деление обладателей сакрального искусства, такого как искусство речи, на классифицируемые Аристотелем группы было обусловлено их общественной деятельностью, а также тем, что они были политическими деятелями своего времени. Доказано, что М. Кашкари, один из таких общественных деятелей эпохи, в которой жил, направил свои научные исследования в сторону разумной деятельности человека.

Ключевые слова: М. Кашкари, мировоззрение, искусство речи, рациональность, вдумчивость.

Analiz. Yusup Balasagun ve Kâşgarlı Mahmud da çağın yarattığı mükemmel bir kişiliktir. 10-12. yüzyıllarda Jetisu Hanlığı'nın edebi bir dile ihtiyacı vardı. Bu dönemde Arapça-Farsça, Orta Asya'daki Türk boylarının dilinin yerini almaya başladı. Böyle zor bir dönemde Yusup Balasagun, Kâşgarlı Mahmud'nun Türkçe kapsamlı eserler yazması büyük bir tarihi olaydı. Halkın acısını yaşayan, Türk edebî dilini canlandıran, hitabet sanatını bir üst mertebeye çıkaran şairler olduklarını haklı olarak görerek, J. Balasagun gibi M. Kâşgarlı da şiiri çok yüceltir ve şairleri kelimelerin ustaları olarak kabul eder.

Araştırma Yöntemleri. M. Kaşkarı'nın eserlerindeki söz dünyası, J. Balasagun'un eserleri ve Orhun metinlerindeki düşüncelerle karşılaştırılarak analiz edilmiştir.

M. Kaşkarı'nın belagat sanatına ilişkin görüşlerinin Farabi ve Aristoteles'in ilkeleriyle bağlantısı dilbilimsel analiz yoluyla ortaya çıkarılmış, Türk dünya görüşünün özellikleri tarihsel-karşılaştırmalı yöntemle tespit edilmiştir.

Kaşkarı'nın eserlerindeki atasözleri ve mecaz kelimeler tümevarım ve tümdengelim yöntemleri kullanılarak analiz edilmiş ve sonuçlar çıkarılmıştır.

Giriş. Türk halkı M. Kâşgarlı'dan bahsederken, onu yaşadığı dönemde dilin doğasını inceleyen, dilin sözcük katmanını ve dilbilgisi gruplarını ve yasalarını ortaya koyan bir sözlüğün yazarı olarak tanımlarlar. Kâşgarlı'nın çalışmalarını bir bütün olarak okur ve vardığı sonuçları dil felsefesi açısından düşünürseniz, Al-Farabi ve J. Balasagun tarafından kurulan konuşma sanatına dayanan dünya görüşünün derin olduğunu görebilirsiniz. Bilgenin kelimelerin dünyası hakkındaki düşünceleri, konuşma sanatının ve retorik'in sarsılmaz ilkelerine yol açar. Al-Farabi, «Sosyal ve etik incelemelerde»: «Retorik», bir konuşma yürütme yeteneğidir; sayesinde istenen veya kaçınılması gereken kişisel şeyler hakkında ikna etme becerisi» derse [2, 282], «Retorik» adlı çalışmasında: «Bir hatibin ana amacı, retorik yöntemlerle dinleyicilere güven vermektir» diyerek, retorik yöntemleri on ikiye ayırır. Onlar: entimem ve örnekler kullanmak; hatibin erdemi ve ahlakı; rakibinin düşüncesini boşa çıkarmak; dinleyicilerin duygularını uyandırmak; süslemek, tarif etmek, abartmak; bağlantılar yapmak, delil sunmak; konuşmacının niyeti; tahmin etmek; yemin etmek; konuşmacının yüzü, hareketleri; ses tonu, konuşma tarzı [1, 476-487].

Al Farabi'nin "Retorik" adlı eseri, ikna edici konuşma sanatının kurallarını özetleyen hitabet bilimi olarak kabul edilir. Al Farabi'nin "Retorik" çalışması Aristoteles'in "Retorik" adlı eseriyle bağlantılıdır.

Orta Çağ Türk hitabet sanatına ait eserler arasında Karahanlı Devleti döneminde Jetisu'da yazılmış iki farklı yazı - Yusuf Balasagun'un «Kutadgu Bilig» Mesnevisi ve Kâşgarlı Mahmud'un

«Divân Lugat at-Türk» sözlüğü yer almaktadır. Bunların her ikisi de Jetisu bölgesinde yaşayan Türk boylarının dilinde yazılmış yazılı edebiyatın ilk örnekleridir.

Tarihçi ve yazar K. Salgarin, "Karahanlı" teriminin 19. yüzyılın ortalarında tanınmış Rus oryantalist bilim adamlarından biri olan V. V. Grigoriev tarafından tanıtıldığını söylüyor. Kara Han, Ulus hükümdarlarının resmi belgelerinde «lider» anlamında kullanılan «kara» ("kara - kağan") sözcüğüne dayanmaktadır..." [8, 107]. "Karahanlı Hanlığının ortaya çıkışı, Karahanlıların getirdiği eski Türk devletinin gelişiminin doğal bir devamıdır" [4]. Karahanlı devletine giren Türk boyları arasında Dulat, Uysin, Argu, Karluk, Kıpçak ve Uyğurlar vardı. Karahanlılar devletine bağlı boylar daha sonra Kazak halkının etnogeneğinde yer aldı. Kâşgarlı Mahmud'un «Divân Lugat at-Türk» eseri Yusuf Balasagun'un «Kutadgu Bilig» gibi, bütün bu boyların ortak edebî diliyle yazılmış değerli bir eserdir.

Eski Roma'da bile söz ustaları dört gruba ayrılırdı: 1) şairler; 2) filozoflar; 3) hatipler; 4) tarihçiler. Söz sanatı gibi kutsal sanatların sahiplerinin bu tür gruplara ayrılması, onların kamusal ve sosyal faaliyetlerinden, zamanlarının siyasi figürleri olmalarından kaynaklanmaktadır. Al Farabi gibi, zamanının bu tür tanınmış kişilerinden biri olan M. Kâşgarlı, bilimsel araştırmalarını insanın entelektüel faaliyetine yöneltiyor. İnsan yaşamının anlamının hayatın gerçeğinin bulmaya çalışmasıyla belirlendiğini söyleyerek kendini doğanın bir parçası olarak kabul eder. Al Farabi temelini atan mikro kozmos – insanın makro kozmosla – evrenle birliği, onun derin etik erdem anlamı hakkındaki doktrini de Mahmud Kâşgarlı destekleyip, sözlükteki en önemli etik kategorileri ayırır, hayırseverliği sistemleştirmeye çalışır, diğer etik kavramlarla karşılaştırır. Dünyanın dört boyutuna göre, "toplumsal kozmosta dört kaynak", yani insan hayatını uyumlu hale getiren insani faydalar olarak ayırır. Akıl, Adalet, Mutluluk ve Eşitlik kategorileriyle ilgili olarak dünyanın uyumunu yansıtır. Al Farabi, J. Balasagun gibi Mahmud Kâşgarlı da bilginin kişinin bilinçli eyleminin kapsamını genişlettiğini, yani bilginin rasyonel bir kişinin oluşumunun temeli olduğunu söylüyor. Mahmud Kâşgarlı, Al Farabi ve J. Balasagun bahseden hayırseverlik kavramına tekrar tekrar dönmekte ve bunun eğitim yoluyla öğretilebileceğini vurgulamaktadır. Mahmud Kâşgarlı, J. Balasagun ve Al Farabi insan zihninin bilgi yardımıyla bir kişinin davranışını belirlediğini ve böylece eğitim, yetiştirme, özdenetim yoluyla gelen manevi tatminin mutluluğa yol açtığını açıklıyor [2, 148 – 161, 230 – 349].

M. Kâşgarlı'nın eserinde yer alan kavramlar, halkımızın "Güzel söz yarım sözdür", "Konuşmasını bilmeyen söz kıymetini kaybeder", "Kendisi ölse de sözü ölmez" gibi ata sözleriyle bağlantılıdır, nesline hatibi yüceltir, güzel konuşmaya çağırır. M. Kâşgarlı, didaktik amaçları için yaygın olarak halk bilgeliğini, Türk halklarının sözlü edebiyatını, atasözlerini, sloganları ve diğerlerini kullanmıştır. Bilim adamı çalışmasında dil kültürü, hitabet üzerine yorum yapmış ve ruhun hareketlerinin beden hareketleriyle birleştiği konusunda psikofizyolojik bir sonuca varmıştır. Balasagun gibi Kâşgarlı da, "Aklın güzelliği düşünceli bir sözdür, dilin güzelliği sözdür, insanın güzelliği ise insanın yüz şeklidir" şeklinde açıklayarak iyi sözlerin ve iyi karakterin insanların yüz şeklinden görülebileceği fikrini formüle eder". M. Kâşgarlı'nın şiirleri, kelimelerin enerjisinin, kelimelerin gücünün, bir kişinin ruh halindeki dalgaları ve değişiklikleri olabildiğince eksiksiz, olgun ve kapsamlı bir şekilde aktardığı gerçeğini yansıtır. Hitabet sanatının bilgili bir teorisyeni olan Cicero'ya göre, retorikğin temeli felsefe, üslup ve düşüncedir ve bu üç bilimin temelleri de Türk M. Kâşgarlı'da bulunmuştur. Kashkari'nin eserlerinde dünya, insanlar ve doğal varlıklar hakkındaki felsefi öğretilerinin yanı sıra cehalete, kötülüğe, önyargıya, bilgiye, sanata ve akla karşı olan düşüncelerine yer verilir. Divani Lügat-it Türk'te atasözler, deyimler ve aforizmalar öyle çoktur ki didaktik bir eser denilebilir. M. Kâşgarlı'nın üslubu didaktik konuşma, felsefi şiir ve folklor efsaneleriyle karakterize edilir ve onun sanatsal değeri buradadır.

M. Kâşgarlı'nın eserlerinin dilini incelediğimizde, güzel konuşma sanatına ait asonans, aliterasyonun türlerini (şiirin başında, şiirin içinde), iç uyumu atasözlerde, deyimlerde, efsanelerde ve aytıs türlerinde (Kazakların geleneksel türkü söyleme tarzlarından biridir) çok sık kullanıldığını görüyoruz. Atasözlere, deyimlere ait çabukluk ve beceriklik karakter ve seslerin düzenli frekansı sayesinde şiirin ritmi yaratılır, yaşam döngüsü derin düşüncelerle dolduğundabilgelik bir duyguya,

bir atasözüne, kanatlı kelimelere dönüşür. Bu hitabet dilinin talebidir: hikmetli düşüncelerin şiirin vezni ve ritmine sarılması – hitabetintemel şartı.

Orta Çağ'ın edebi anıtlarını inceleyen ve birkaç kitap yazan bilim adamı H.Süyinişaliyev, "Dîvânu Lugâti't-Türk" eserini eski Türk şiirinin ilk koleksiyonu olarak kabul etti [9, 83]. Bu eserin yazarı - Mahmûd bin Hüseyîn bin Muhammed el-Kâşgarî - Orta Asya'nın Türk boylarından Orta Çağ bilim adamı. Mahmud Kaşgarlı'nın anavatanı, şimdiki Kazakistan topraklarıdır. İstikol'un güney tarafındaki Barıskan şehridir. 1029-1030'da doğmuş, Kaşkar'da görev yapmış. O, Türk halkından çıkan ilk filolog, Türk, Arap ve Fars kültürüne hakim, uzman yazar ve gazetecidir. "Türk Dilleri Sözlüğü"nü (Dîvânu Lugâti't-Türk) ilk dilbilimsel filolojik çalışma olarak kabul eden birçok bilim adamı vardı. Eser Türk dillerine çevrilip, dilbilimsel olarak az incelenmemiştir. Bu eseri Ortaçağ Türk Hitabeti adlı bölümde ele almamızın nedeni: onu sadece bir sözlük olarak değil, 11. yüzyıldaki Orta Asya kabilelerinin tarihi ve edebiyatı hakkında çok şey bildiren bir edebi koleksiyon olarak kabul etmemizdir. Özellikle, halk edebiyatının burada önemli bir yeri vardır. "Divan", o dönemde ve önce halk tarafından konuşulan en bol atasözlerini içerir ve bunların çoğu günümüzde hala var olanata sözlerdir. «Dağ dağa kavuşmaz, insan insana her zaman kavuşur», «Devenin büyüğü köprüde dayak yer», «Ağızdan çıkan söz, silahtan çıkan kurşun gibidir», «Güzel kişiye söz gelir», «Zekayla aslanı yakalayabilirsin ama kuvvetle solucanı yakalayamazsın», «Atına acımayan yaya kalır», «Başkası için çukur kazma, içine kendin düşersin», «Delikli inci yerde kalmaz», «Dille düğümlenen, dişle çözülmez», v.b. [5]. "Sözlükteki ilim-eğitim, ahlâk, öğretim, ahlâkî-psikolojik mahiyet düşünceleri, Al Farabi, Yusup Balasagun'un fikirleriyle uyum sağlamaktadır. Orada insanın bazı bireysel kötü niteliklerini (dünyevilik, korkaklık, makama düşkünlük, hainlik, zulüm vb.) kınar ve kişinin yiğitlik, iyilik, adalet, iyi niyet gibi çeşitli iyi özelliklerini yüceltir, yazar gençleri kahraman, yiğit ve vatansever olmaya çağırır" [4, 40]. Divan'ın sözleri ahlak kurallarını oluşturur. Bir kişi en iyi nitelikleriyle diğerlerinden farklıdır: aklında, bilgisinde, adaletinde, iyiliğinde diye özetler. Mal mülkü çok sevip, içmeden -yemeden, vermeden-giymeden elde edilen mal ve mülkte hayır yoktur diyerek, eğitilmiş ve makul bir insan, iyi ve yardımsever olacaktır, ve eğer ülkede iyilik çok olsa, millet uyum içinde yaşar, fakirlere yardım eder diye vaaz veriyor.

Eğitilmiş insanın yanına üşenmeden her gün git,
Kibar olmayı öğren, kibirli görünmeye çalışma.
Misafir gelirse ağırla, atın da acıktırma,
Sonraki gün hayvan zıplasın.
Eşini kötüleyip, fayda peşinde koşma,
Yakınını kaybedip, sülünü arama.
Zenginliği de kibir göstereyen tutabilir,
Malıyla başkalarına zulmetmez.
Yaşlı adama güç gösterme,
Herşeyi halkla birlikte gör [5, 85–99].

"Divan"daki sanatsal sözlerin örnekleri çok çeşitlidir. Çeşitli şiirler - türküler Türk milletinin en eski ortak mirası olan - Orhun-Yenisey alfabesiyle Kültekin'in anıtlarıyla devam ediyor. Burada, eski Türk soylularının kahramanca seferlerinde kazandıkları birçok zaferi gururla söylüyorlar. Eserin içeriğinde kahramanların şahsiyetini ve halkın gücünü şu sözlerle ifade etmektedir: "Türk vatanının eli sel gibi aktı, kuş gibi uçtu, kara toprağı toz-duman ederek yel gibi esti" diyen kelimelerle ifade eder. Kaşgarlı'nın çalışmasında yer alan 237 şiir, kahramanca içerikle karakterize edilir: Türk milletinin kahramanca mücadelelerini, ölmez kahramanlarını şiirlere katar, savaşları anlatan bölümlerini (İbanu, Tangug, Uygur savaşları) araştırmacılar, Kültegin'in irili ufaklı yazıtlarının içeriğiyle bağlarlar. Konıratbayevlar, «Alp Er Tunga» destanının 731 yılında ölen Kültekin'e ithaf edildiğini ilk olarak A. Fitrat söylediğini, o Er Tunga'yı Kültegin'den 1400 yıl önce Efrasiyab için kullanılan bir lakap olduğunu, buna göre 8. yüzyılda Kaşkar hanları arasında Efrasiyap ailesinden çıkanlar olması gerektiğine inanılmaktadır [44, 86].

M. Kaşgarlı'nın eserinde "Belli olmayan Kahramanın Yasını Tutmak" adlı bir bölüm vardır. Bu şekilde "Divan"daki kahramanca destan Türk halkının başarılarını yüceltir, geniş toprağını, nehirler ve akarsular hakkında şiir yazarlar. Olaylar şimdiki Kazakistan'da - Ile, Irtys, Volga, vb. nehirler boyunca geçer. Kaşgarlı şiirlerinin içeriği tarihin her döneminde büyük destanlar yazan Türk ülkesinin kahramanları için şiir yazmayı alışkanlık haline getiren geleneklerden doğduğu doğrudur. A. Margulan'a göre eski Türkler için şiirle anıt yapmak taş heykel yontmaktan daha kolaydı.

Kaşgarlı'nın hatip yeteneği "Divan"daki güzel lirik dörtlüklerle de kanıtlanmıştır. Çoğunluğu aşk sözleri ve tabiat güftelerine ait olan şiirlerinde şairin dikkati imgeler üzerinde yoğunlaşmış ve bunlar ahenkli benzetmelerle sıralanmıştır. Örneğin, "Gözlerimden akan yaşlar deniz gibi, muhabbet kuşu uçup çevresine konuyor" veya

Yalvm anımg küzi
Yelkin anıng özi
Tolun ayın yüzi
Yardı mening yürek.

Büyülü onun gözü,
Konuktur onun özü,
Ay m on dördü yüzü;
Yardı benim yüreğimi [6, 48],

gibi satırlar lirikle dolu. Doğa şiirlerine şair baharın güzelliğini, yazın hoş güneşini, hayvanların neşesini katar. Yirmi üç kıtadan oluşan «Kış ile yazın atışması» denilen şiir Kazak aytıslarının ilk versiyonu gibi bir sanat eseri. Şair, kış ve yazı ustalıklı atıştırıyor, her mevsimdeki doğanın insanlara armağanlarını ve faydalarını güzel sözlerle anlatıyor, doğanın güzelliklerini gözlerinizin önüne getiriyor.

Yay kış bile karıştı
Erdem yasın kurıştı
Çerig tutup küreşti
Oktagalı utruşur.

Yaz ile kış çekişti,
Hüner yayını kuruştı,
Asker tutup güreşti.
Karşılıklı oklaştı [61, 126].

«Kış: –Er, at benimle sertleşir, hastalıklar iyileşir, yağmur kar kışın yağar, yiyecek ekin onunla biter, kötü düşman durgun durur, yazın depreşir. Yazınsivri sinek, yılanlar, çiyenler çıkar – der. Buna karşı yaz: – kış gelirse – kar, buz dünyayı kapatır. Vücut üşüyüp titreşir. Soğukta donmuş zavallıları sınamayıp titreşir, onların parmakları kızarak şişer, sadece ateşle dirilir. Kışın soğuk rüzgarından bulutlar ve fırtınalar doğar. Millet eve kapanır. Eğer yaz gelirse, halk sevinip, yer-göğü güneş yeşile sarıp, yağmur her yeri doldurur, çok öfkeli karınsoğunu yok eder. Çeşitli çiçek – lale çiçeklenir, yeşil ot büyür. Yer cennet gibi güzelleşir. İnsanlar sevinip, mutlu olur, kısırağın yavrusu, kunan (iki yaşı bitiren tay), tay zıplar, aygır, kısrağışneyip, sevinçle karşılaşır. Nehir suyula dolar, inek, boğa böğürür, ilkbahardayılık dagüçlenir, arkar (büyük boynuzlu, koyun soyundan yabani hayvan) ilegeyikler detaşlara zıplayarak oynarlar. Süt sel gibi akar. Kuzu ve oğlak annelerinin yanından ayrılmaz. Yazın hayvan-insan doyar, semirir. Beyler saygülik atlarına (hızlı koşan iyi cins at) biner. Çayır kuşu senden kaçır, kırlangıçlar bende (yazda) durur, bülbül tatlı tatlı öter. Onlar da kendi eğlencelerine kapılırlar. Tüm dünya halılarla kapılır ve güneş ışıyla parlar. Yağmur yağar ve ruh zevk bulur, –diye atıştır» [5, 126–287].

İçerik açısından anlamlı görünen «Kış ile yazın atışmasında» ideolojik bir dayanak vardır. Doğadaki sürekli değişimleri anlatmakla kalmıyor, onu "iyi davranış" ve "kötü davranış" kavramlarıyla karşılaştırıyor. M. Kaşgarlı'nın dikkatini çekmekte, doğa ile insan yaşamının bağlantısını tanımlayan veriler sözlerin gücüyle toplum bireylerine düşünmeye ilham vermekte, onları gerekli eylemlere yöneltmekte, insan zihnini doğa ile hesaplama konusunda geliştirmektedir. Aristoteles'in dediği gibi, "Söz toplum için neyin iyi neyin kötü olduğunu, neyin adalet neyin adaletsizlik olduğunu iletebilir, bu sadece insana aittir. Aristoteles'e göre toplumun ve devletin

başarısı, kelimenin yaratıldığı biçime ve bu tür biçimlerin ne kadar çok kullanıldığına bağlıdır. Bu ilkeye göre M. Kaşgarlı düşüncelerini sıradan insanlara anlaşılır bir biçimde aktarır. Bu, akıllı ve anlayışlı insanların bir özelliğidir.

Fârâbî'ye göre, âlimlerde ve irfan sahibi hatiplerde bulunan akıl kuvveti, insanın düşünmesine, muhakeme etmesine, bilim ve sanatı anlamasına, iyi ve kötü davranışları ayırt etmesine yardımcı olan güçtür. Bu güç pratik ve teorik olarak ayrılmıştır. Teorik güç, bir kişinin dünyada var olan ve özelliklerini bizim tarafımızdan yaratılamayan veya bir biçimden diğerine değiştirilemeyen şeyleri tanımasına yardımcı olan güçtür. Farabi'nin bahsettiği bu teorik gücün kuvvetini M. Kaşgarlı'nın dünya görüşünden ortaya çıkan felsefi çıkarımlardan görebiliriz. Tek bir kelimeyi açıklamak için de betimleme yöntemini kullanır ve kelimenin etkisinin güçlü olduğu dizelerde mecazi kelimeler kullanır. Örneğin:

Yakın yaguk körmedhip nenni ködhür, Hısım akrabayı görmeyip, malını görür.
Kadhaş taba ıt kibi kınru bakar Kardeşine köpek gibi yan bakar” [3, 3-t, 34].

Burada insanlar arasındaki sadakatsizliğe dikkat çekmiş ve sadakatsizliğin artmasından yakınmıştır: Yakın akrabalarını görmez, kardeşlerine bakmaz. Mal mülkü görür, onunla uğraşır ve kardeşlerine kıskanç bir köpek gibi yan bakar. Bir sonraki örnekte M. Kaşgarlı, kişilik erdemini yüceltmek için herkesin her gün gördüğü ve kullandığı bir şeyin örneğini kullanıyor ve karşılaştırmalı bir analogi ile emin oluyor. Örneğin:

"Ne kadar eski kıyafet olursa olsun, yağmura yeterlidir." Bu atasözü, aptallıkları ve cehaletleri nedeniyle bir arkadaşını kendinden uzaklaştırmak isteyen insanlara, yani ne kadar kusurları olursa olsun, sana bir gün faydası dokunur diyen fikir söylüyor. "Adam adama gerek olur" ilkesine göre burada gereksiz insan yoktur. Senin kişiliğin onu anlama yeteneğindedir sonucuna varılmıştır. Kaşgarlı'nın insanları ikna etme yeteneği, kelimelerin anlamlarını ortaya çıkarmak için kullandığı yöntemlerde yatmaktadır. Bilim adamı, "sefil, kötü" kelimesinin anlamını dizelerde kırılmalıya neden olan ve sonuçlarını gösteren diğer faktörlerin kullanımında tanımlar.

Ödlek arıg kevredi, Felek iyice zayıfladı,
Yunçığ yavuz tavradı. Sefil ve kötü olanlar güçlenip kuvvetlendi.
Erdem yeme sevredi Edep ve erdem azaldı,
Ajun begi çertilür. Dünyanın beyi yok oldu [3, 3-t, 59].

Burada zamanın tahribatı nedeniyle kötü, sefil, vicdansız insanların çoğalması ve bunun sonucunda akıllı ve bilgili insanların azalmasından duyduğu hayal kırıklığını dile getiriyor. Bu tür değişiklikler, dünya beyinin ölümü ve ülkenin akıllı adamının kayıpla bağlantılıdır. Dünyanın beyi olan, Afrasiyab'ın ölümünden sonra bilgili ve akıllı insanları kaybettiklerini ve edep, erdemsiz kaldıklarını söylüyor. Kaşgarlı'nın yaşadığı dönemin zayıf noktaları, akıllı beyin olmaması nedeniyle adaletin kaybolması "sefil ve kötü" kelimesinin metindeki kullanılmasıyla ortaya çıkar.

Halkın görüşüne göre "kötü" kelimesi hayatın her alanında bulunur, eşyada, olguda, karakterde ve eylemlerde yer alır ve çevre üzerinde olumsuz etkisi olduğu bilinir. Ancak M. Kaşgarlı'nın dünya görüşünde insan ilişkilerinde "kötülük"ün olması acımasızlığa, açgözlülüğe ve nefrete yol açtığını, karşıt kavramları kullanarak "kötü" kelimesinin bağlam içindeki anlamını netleştirir. Örneğin:

Külse kişi yüzinge, Yüzüne kişi gülerse
Körklüğ yüzün körüngil. Sen de ona güler yüzlü görün.
Yavlak közez tılığni Sıkı tut dilini,
Ezgü savığ tilengil. Sözü nü güzel söyle [3, 3-t, 62].

Bu bağlamda kötülüğün karşıtı olan kavramlar - güzel yüz, erdem, nezaket - karşıt bir şekilde

kullanılmakta ve analiz edilen kelimenin anlamı ortaya çıkarılmaktadır. Bu yöntem, retorik konuşma sanatına atfedilir.

M. Kaşgarlı'nın eserinin konuşma sanatı tarihindeki paha biçilmez önemini M. Kaşgarlı'nın sözleriyle söylersek: «Türk milletlerinin ilk zamanlardan beri yaşadıklarını inceledim, babadan oğula miras olarak geçen güzel kelimeleri taradım. Hayatın parçalarını güzel anlatan şiir ve şarkılardan, içinde sevinç ve hüznü barındıran derin düşünceli atasözlerinden örnekler sundum. Okuyanların bu inci sözleri kullanmalarını ve gelecek nesillere aktarmalarını umdum. Böylece sözlük kitabımın babadan oğula vatanın bir hazinesi olarak sonsuza kadar saklanması büyük ümidiyle uzun bir yolculuğa çıkardım» [5, 10].

M.Kaşgarlı'nın "Üç Ciltlik Sözlüğü"nü çağdaş Kazak diline çeviren bilim adamı Askar Egeubay bu eserin bizim kültürümüzün, dilimizin, edebiyatımız ve sanatımızın, ayrıca bir millet ve ulus olarak gelişimimizin ayırt edici işaretlerini ve doğuştan gelen niteliklerini koruyan manevi hazinenin özü olduğuna haklı olarak işaret etti. O, «Kişilik kitabı» adlı çalışmada Kaşgarlı'nın: «Ben bu kitabı bilgelik sözler, atasözler, şiirler ve nesir gibi edebi sözlerle (sanatsal kara sözler) süsleyip, alfabetik sıraya göre düzenledim» diyen fikrin söylüyor, «sec', recez» gibi Arap edebiyatı teorisinden alınan isimler hakkında şu açıklamayı yapmaktadır: «sec'», içsel ritim, zengin hafıza ve kısa öykülere dayanan bir kelimedir, «recez» - içsel kompozisyonu itibarıyla duygu yoğunluğu ile daha da karmaşık hale gelen bir şiir yapısıdır [3, 187]. Kaşgarlı'nın anlattıklarına bakıldığında sadece kelime listelemeyi değil, bir sanat eseri yaratmayı amaçladığını anlıyoruz.M. Kaşgarlı ayrıca kendisinin en güzel konuşan, cesur mızrakçılardan biri olduğunu söylüyor [3, 183].

Sonuç olarak, M. Kaşgarlı'nın tıpkı diğer hatipler gibi Kazakistan tarihindeki dil ve silahı aynı anda öğrenen bir savaşçı ve kendisini hatip olarak tanıyan güzel kelimelerin sahibi olduğunu kabul ediyoruz. M. Kashkari'nin felsefi kavramları, eski Türklerin dünya görüşünde "mükemmel insan" ın nasıl olması gerektiği fikrine yol açar.

Bu makale, "Eski Türk dünya görüşünde kavramlar sistemi" bilimsel projesi çerçevesinde yazılmıştır.

Kaynakça:

1. *Al-Farabi* .Retorik // Mantıksal incelemeler. Almatı, 1975. s. 439–527
2. *Al-Farabi*.Sosyal ve Etik incelemeler. Almatı, 1975. s. 420
3. *Egeybayev A.*Kişilik kitabı. Almatı, 1998. s. 320
4. *Jarıkbayev K.* Kazak psikolojisinin tarihi. Almatı, 1996. s.160
5. *Kaşgarlı M.*Aynı kökenli Türk dili.Almatı, 1993. s. 192
6. *Kaşgarlı M.*Türkçe sözlük. Cilt I . Almatı, 1997. s. 590
7. *Kilyaştornıy S.G.*«Kutadgu Bilig» dönemi // Sovyet Türkolojisi 1970. №4. s. 82–86
8. *Salgaroğlu K.*Kazakların çeşitli tarihi. Almatı, 1992. s. 304
9. *Süyinişaliyev H.*Kazak edebiyatının tarihi. Almatı, 1997. s.928

Rəyçi:

Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyası
A.Baytürsınova ad. Dilçilik İnstitutu
Akad. Zeynep Bazarbayeva

UOT-811.512.162

MAHMUD KAŞĞARININ "DİVAN"INDA ŞEİR MƏTNLƏRİNİN ETNOPOETİK MÜSTƏVIDƏ TƏHLİLİ

Könül Həsənova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
hasanovakonul@yandex.ru
Orcid: 0000-0001-8795252X

Xülasə

Türk etnosunun yaratdığı bədii irsin, o cümlədən şeir sənətinin etnik mahiyyətini izləmək üçün Mahmud Kaşğarının toplayıb "Divan"a daxil etdiyi şeir mətnləri zəngin material verir. "Divan"da qeydə alınmış şeir mətnlərinin etnopoetika müstəvisində açdığı imkanlar hələlik kifayət qədər öyrənilməmişdir. Bədii düşüncə birdən-birə doğulmur və reallığa çevrilən bədii fakt və nümunələr də birdən-birə yaranmır. Onun təkamülü və formalaşması xeyli vaxt və zaman tələb edir. Bununla bərabər, bədii düşüncənin məzmunu və ifadə planı aid olduğu etnosun təbiətindən kənarda deyil. Əslində, etnopoetika bədii düşüncə ilə etnosun təbiəti arasındakı əlaqə və təması öyrənən, bu əlaqə və təmanın xüsusiyyət və əlamətlərini meydana çıxaran bir elm sahəsi kimi qavranılır. "Divan"da əksini tapmış şeir mətnlərinin bəziləri 2, bəziləri isə 4 misralıq poetik nümunələrdir. Biz şübhə etmirik ki, belə struktura malik şeirlər Mahmud Kaşğari dövründən çox-çox əvvəllər yaranmış bədii mətnlərdir və belə formaya, heca və qafiye quruluşuna oxşar şeir mətnlərində müasir poeziya nümunələrində aktiv şəkildə rast gəlmək olur. Etnopoetik düşüncə ilkin olaraq şeirin quruluşunu – strukturunu, misranı axtarır və o, təbii olaraq tələb edir ki, hər hansı bir şeir mətni harmonik keyfiyyət qazansın, çünki belə keyfiyyətin yaranması üçün şeir mətnində qoşa misranın ölçü bərabərliyi və ritm uyurluğu əsas şərtədir, semantik cəhətlər də bu müstəvidə son dərəcə səciyyəvidir ki, məqalədə bütün bu məsələlər saf-cürük edilir.

Açar sözlər: Şeir mətnləri, qədim türk şeiri, sturukturu, heca və qafiye sistemi, etnopoetik düşüncə

ETHNOPOETIC ANALYSIS OF POETRY TEXTS FROM MAHMUD KASHGARI'S "DİVAN"

Konul Hasanova
Candidate of philological sciences, ass. Professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

The poetry texts collected by Mahmud Kashgari and included in "Divan" provide rich material to trace the ethnic nature of the artistic heritage created by the Turkish ethnos, including the art of poetry. The possibilities opened up by the poetry texts recorded in "Divan" at the level of ethno-poetics have not been studied enough yet. Artistic thought is not born suddenly, and artistic facts and examples that become reality do not appear suddenly. Its evolution and formation takes a lot of time and time. At the same time, the content and expression plan of artistic thinking is not outside the nature of the ethnos to which it belongs. In fact, ethno-poetics is perceived as a field of science that studies the relationship and contact between artistic thought and the nature of the ethnos, and brings out the characteristics and signs of this relationship and contact, Are poetic examples. We have no doubt that the poems with such a structure are artistic texts created much earlier than the time of Mahmud Kashgari, and poetry texts with similar form, syllable and rhyme structure can be actively found in modern poetry examples. Ethno-poetic thought initially looks for the structure of the poem - the structure, the verse, and it naturally requires that any poem text acquires a harmonic quality, because for the creation of such a quality, the equality of the double verse and the rhythmic adaptation of the double verse in the poem text are the main conditions, and the semantic aspects are also It is extremely characteristic that all these issues are thoroughly discussed in the article.

Keywords: Poetry texts, ancient Turkish poetry, structure, syllable and rhyme system, ethno-poetic thought

ЭТНОПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ ИЗ «ДИВАНА»
МАХМУДА КАШГАРИ

Кёнуль Гасанова
Кандидат философии по филологии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Поэтические тексты, собранные Махмудом Кашгари и вошедшие в «Диван», дают богатый материал для прослеживания этнической природы художественного наследия, созданного тюркским этносом, в том числе искусства поэзии. Возможности, открывающиеся поэтическими текстами, записанными в «Диване», на уровне этнопоэтики еще недостаточно изучены. Художественная мысль не рождается внезапно, и художественные факты и примеры, которые становятся реальностью, не появляются внезапно. Его эволюция и формирование занимает много времени и времени. В то же время содержание и план выражения художественного мышления не находятся вне природы этноса, к которому оно принадлежит. В действительности этнопоэтика воспринимается как область науки, изучающая связь и контакт художественной мысли с природой этноса, и выявляющая особенности и признаки этой связи и контакта, являются поэтическими примерами. Мы не сомневаемся, что стихотворения с такой структурой представляют собой художественные тексты, созданные значительно раньше времен Махмуда Кашгари, а поэтические тексты с подобной формой, слоговым и рифмовым строением активно встречаются в образцах современной поэзии. Этнопоэтическая мысль изначально ищет структуру стихотворения - структуру, стих, и она, естественно, требует, чтобы любой текст стихотворения приобрел гармоническое качество, ибо для создания такого качества необходимы равенство двойного стиха и ритмическое приспособление. Двойной стих в тексте стихотворения является основным условием, а также смысловым аспектом. Чрезвычайно характерно, что все эти вопросы подробно рассмотрены в статье.

Ключевые слова: Поэтические тексты, древнетюркская поэзия, структура, слогово-рифмовая система, этнопоэтическая мысль.

Aktuallıq. “Divan”da qeydə alınmış şeir mətnlərinin etnopoetika müstəvisində açdığı imkanlar müasir dövrümüzdə kifayət qədər öyrənilmədiyi üçün bu mövzu aktuallıq kəsb edir, çünki Mahmud Kaşğari dövründən çox-çox əvvəllər yaranmış bədii mətnlərdə olan forma, heca və qafiyə quruluşuna müasir poeziya örnəklərində aktiv şəkildə rast gəlmək olur. Bu türkün etnopoetik düşüncəsinin gücünü nümayiş etdirir.

Annotasiya. “Divan”da toplanmış şeir mətnlərinin əksəriyyəti dördlük formasındadır və heca vəznindədir. Belə formalar indi də öz mövqeyini qoruyub saxlamaqdadır və bu mətnlərin dili tamamilə xalq dilidir, ifadə şəkli, məcazlar sistemi mükəmməldir, tarixi poetik xüsusiyyətləri özündə ehtiva etdirən sənət abidələridir. Bu sənət abidələri müxtəlif mövzuları əhatə edir və həmin şeir mətnləri içərisində ictimai-əxlaqi məzmunlu nümunələr mühüm yer tutur. Çoxlu sayda bənd və ya beyti əhatə edilən şeir mətnləri ictimai lirikanın səciyyəvi nümunələri kimi mövzuların rəngarəngliyi, ideya dolğunluğu, forma və üslub gözəlliyi baxımından diqqəti cəlb edir. Bu şeir mətnləri qədim türk düşüncəsinin məhsulu kimi qədim türklərin özəlliyini və gözəlliyini əks etdirir.

Metod. Məqalədə tarixi-etimoloji, müqayisəli metodlardan istifadə edilmiş, sinxron və diaxron aspektdə linqvistik-təsviri analiz aparılmışdır.

Giriş. “Divan”dakı şeir mətnlərinin arxasında biz dövrünün qabaqcıl, dərin fəlsəfi elmlərinə yiyələnmiş mütəfəkkir sənətkarlarla rastlaşırıq. Rəngarəng mövzuları özündə əks etdirən şeir mətnləri yüksək sənətkarlığı, bədii dəyəri ilə diqqəti daha çox özünə cəlb edir. Məsələn, aşağıdakı şeir mətnində yüksək məhəbbətlə sevən aşiqin könül tərənələri duyulur. Müəllifləri naməlum şeir mətnlərində dilin poetik xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə olunmuş, gözəl məcazlar sistemi yaradılmış, söz sənətkarları öz fikirlərini şairanə surətdə ifadə etmək üçün zəngin bədii təsvir vasitələrindən geniş istifadə etmişlər:

Bardı közüm yarım,
Aldı özüm konukı
Kanda ərinç kanıkı,

Əmdi udhın udhğurur".

Getdi gözümlün nuru,
Aldı canımın ruhun,
Hardadır o diləyinə varan,
İndi yuxudan oyadır? [2,120]

Bu lirik mətn məhəbbət mövzusunda. Lirik "mən" in gözünün nuru, sevgilisi getmişdir, ruhunu da özü ilə aparmışdır. Şair ritorik sualla özünün düşüncələr aləminə qər q edir, sevgilinin yoxluğunu lirik "mən" in yuxusunu ərsə çəkib yatmağa qoymur. Mətn heca vəznindədir, misraların heca ölçüsü 7-lik formasındadır. Mətdə üç misra həm qafiyə olub, dördüncü misra sərbəst buraxılmışdır. Qafiyə sisteminin mənzərəsini belə təsvir də etmək olar: (a,a,a,b). Mətnin xarici qafiyə quruluşunu formalaşdıran "yarukı", "konukı", "kanıkı" sözləridir. Daxili qafiyə sistemini ahəngdar bir şəkllə salan "közüm", "özüm" leksemləridir. Mətdə "k" samitinin alliterasiyası qabarıq şəkildə təzahür edir. Belə hecalanma və qafiyə sistemi müasir dövrümüzdə gəraylı janrını xatırladır. Qeyd etməliyik ki, nümunədəki hər misranın sonunda işlənən həm qafiyə sözlər mətnin sturuktur bütövlüyünü təmin edən və ayrı-ayrı misralar arasında sıx əlaqə yaradan poetik vahidlərdir.

Öyüd, nəsihət, gözəl əxlaq və tərbiyə təlqin edən beytlər də "Divan"da özünə yer almışdır. Məs:

Alqıl ögüt məndin, oqul, ərdəm tilə,
Boyda uluq bilgə bolup bilginq ülə
Ey oqul, məndən öyüd al, fəəilət dilə,
Boyda böyük alim olub biliyini payla [2,124].

Aforizim səviyyəsinə malik bu beytdə lirik "mən" nəsihətamiz dərin fikir söyləyir və demək istəyir ki, "ey oqul, məndən öyüd al, ədəb və ərdəm öyrən ki, ulusun böyüyü olasan, xalq arasında hikmətin, biliyin yayıla. "Ey oqul" müraciət ifadəsi ilə başlanan bu beytdə hecaların sayı 12-dir, son dərəcə semantik tutuma malik olan poetik örnəkdə məna aydınlığı, ifadə şəffaflığı göz önündədir və müasir poeziyamızda belə xitabla başlanan şeirlər saysız-hesabsızdır. Eyni zamanda beytdə qafiyələnməyə (tilə, ülə) son dərəcədə həssaslıqla yanaşılma əyani şəkildə duyulmaqdadır.

"Divan"da demək olar ki, qafiyəsiz şeir mətnlərinə təsadüf olunmur və bunların hər biri ayrı-ayrılıqda poetik nitqin ritmik-sturuktur əsasıdır. Qafiyə, heca bölgüsü, sturuktur-semantik keyfiyyətlər mətnin asan anlaşılmasına kömək edən ən vacib atributlardandır. Qədim şeir mətnlərində qafiyə forma gözəlliyinin əsas göstəricilərindəndir. Məs:

"Bunlar mini ulaş köz,
Kara mənqiz, kızıl yüz.
Andın tamar tükəl tüz,
Bulnap yana ol kaçır."

Əsir edər mənə xumar göz,
Qara bəniz, kızıl üz.
Ondan damar bütün özəlliklər,
Əsir edib yenə də qaçar [2,130].

Şeir mətninin qədim forması 7-lik heca tipindədir və qafiyələnmə "köz, yüz, tüz" leksik vahidləri ilə eyniləşdirilmişdir. Qafiyə sözlər mətdə təkcə forma gözəlliyi yaratmağa xidmət göstərmir və eyni zamanda onlar dərin mənənin bədii-estetik xarakter daşıyan semantik ünsürləri kimi çıxış edir. Mətdə lirik "mən" in gözəlliyi tərənnüm olunur və söz sənətkarı qafiyə yerində işlənən sözləri digər leksik vahidləri ilə məharətlə əlaqələndirərək orjinal bir tərdə bədii portret

yaratmağa müvəssər olmuşdur. Mətnə birinci, ikinci, üçüncü misralar həm qafiyə, dördüncü misra isə sərbəst buraxılmışdır. Müasir türkdilli xalqların poeziyasında 7 hecalı poetik örnəklər olduqca çoxluq təşkil edir.

Hiyləgər, alçaq xarakterli adam haqqında “Divan”da müəyyən şeir mətnləri qeydə alınmışdır və bu tip mətnlər də etnosun düşüncə mədəniyyətini çox gözəl və hərtərəfli bir şəkildə əks etdirmək gücünə malikdir.

Ütrük ötün oqrılayu yüzgə bakar,
Əlkin taşup, bezmiş aşiq basqa kakar

Hiyləgər, alçaq adam oğru kimi üzə baxar,
Qonağı qovub verdiyi ası başa qalxar [2,165].

Bu beytin hər iki misrasında ayrı-ayrılıqda 12 heca mövcuddur, misralar “bakar, “kakar” sözləri ilə qafiyələnmişdir. Beytlə zahiri əlamətinə görə inikas var, yəni kiçik həcmli bu əsər, ilk növbədə bütün hiyləgər və alçaq adamların xarakterik cəhətlərini ümumiləşdirir. Etnosun həyatında, məişətində, mərasimlərində elə bir hadisə yoxdur ki, şeir mətnlərində öz poetik inikasını tapmamış olsun.

Türk etnosunun yaratdığı bədii irsin, o cümlədən şeir sənətinin etnik mahiyyətini araşdırmaq üçün Mahmud Kaşğarının təqdim etdiyi şeir mətnləri zəngin faktlar verir. Qafiyə qəlibində sözlərin səslənmə oxşarlığı, sözlərin daxili məzmunu ilə səs tonu arasında uyuşma şeir üslubunun çox mühüm xüsusiyyətini nəzərə çarpdırır:

Əndik kişi titilsün,
El törü yitilsün,
Toklı böri yetilsün,
Kadhğu yemə savılsun”

Axmaq adam ayılsın,
Yurda nizam yayılsın,
Toxlu qurdla otlasın,
Qayğı yenə sovulsun [2,168].

Mətnə təlqin olunan əsas poetik fikir bundan ibarətdir ki, qılınamızla qayğı düynünü açmaq ki, axmaq adam ayılsın, eliniz törə ilə idarə olunsun, qurdla quzu bir yerdə otlasın, kədər bizdən uzaq olsun. Belə söz söyləmi etnosun düşüncə tərzini qabarıq şəkildə əks etdirir və “titilsün”, “yitilsün”, yetilsün” kimi qafiyələnmiş sözlər mətnin fonetik səslənməsində müstəsna rol oynayaraq, xoş ahəngdarlıq və melodiya yaradır. Başqa sözlə desək, qafiyələnmiş sözlərlə semantik əlaqəyə girən digər leksik vahidlər də poetik fikri obrazlı səs bolluğu ilə təmin edir. Daha konkret ifadə etsək, birinci misrada 6 dəfə “i” saitinin, ikinci misrada “ö”, “ü” saitlərinin assonansı obrazlı təsəvvürlərin kifayət qədər zənginləşməsinə səbəb olur. Bunlardan əlavə, mətnin daxili qafiyə (kişi,törü,böri) sistemindəki sözlər də gözəl səslənmə effektivliyi yaradan vasitələr kimi çıxış edir.

Əmək, zəhmət, əzab-əziyyət, məşəqqət anlayışının poetikləşdirilməsi məqamında söylənilmiş şeir mətnlərində də formaca oxşar leksik vahidlərinin qafiyə mövqeyində işlədilməsi ritmli deyim modellərinin yaranmasına şərait yaradır:

Aydır: sənin q udhu,
Əngək təlim idhu,
Yumşar katıq ödhu,
Könqlüm sonqa yügrük
Dedi: sənin yuxun,
Əməyin, zəhmətin çoxdur,

Sərt dağ yumşalar,
Könlüm sənə yüyürər [2,122].

Mətndə qafiyələndirmə "udhu, ıdhu, ödhü" sözləri ilə yerinə yetirilir və oxşar səs komplekslərinin aydın görünüş mövqeyinə gətirilməsi qədim türk etnoslarının mükəmməl şəkildə poetik-lingvistik dəyərlərə yiyələnməsindən xəbər verir. Qafiyələnmiş sözlər digər leksik vahidlərlə zəncirvari semantik əlaqəyə girərək mətndəki lirik "mən" in düşüncə və mühakimələrinə, hiss və həyəcanlarına tutarlı şəkildə vüsət verir.

Mahmud Kaşğarının təqdim etdiyi şeir mətnlərində elələrinə rast gəlirik ki, onlarda qafiyələnmə morfoloji vasitələrin köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Yazın gəlişi tərənnüm olunan aşağıdakı şeir mətnində şəkilçi morfemlərin sözlərin tərkibində təkrarlanmağı ilə mətnə ritmik tarazlaşma yaradılır:

Tünlük çəçək yarıldı,
Barçın yadhum kərildi,
Uçmaq yeri közüldi.
Tumluğ yana kəlgüsüz
Düzlü çiçəklər açıldı,
İpək döşək sərildi,
Cənnət yeri görüldü,
Quş daha yeməyəcək [2,179].

7-lik heca əsasında tərtib edilmiş bu şeir mətnində misrasonu mövqelərdəki sözlərin tərkibində 3 dəfə təkrar işlədilən "-dı, -di" morfemi nizamlı və ardıcıl bir şəkildədir və emosionallaşdırma və xoşgəlimli avazlanma məziyyətlərini yaradan, melodik səciyyə kəsb edən lingvistik göstərici qismində təsvir predmentinə poetik münasibəti qüvvətləndirir.

"Divanda"da qeydə alınmış şeir mətnlərində elələri var ki, onlarda təkrar qəliblər onomik səciyyə daşıyaraq poetik fikrin ahəngini qabarıqlaşdırır:

Kəlsə kişi atma anqar örtər külə,
Bakkıl anqar edhgülügün ağzın külə
Yanına bir adam gəlsə, üzünə yanar kül atma,
Ağzın gülərək ona yaxşılıqla bax [2,186].

Müasirlik baxımından "külə" sözü omonim yaratma keyfiyyətinə malik deyil, deməli, qədim dövrlərdə "y" samitinin zəif işləkliyi "kül" və "gülmək" sözləri arasında omonimliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Mətnin tərkibində "gözə kül üfürmək" xalq frazeoloji deyimi də işlədilmişdir ki, bu da şeir mətnin dil-ifadə tərzinə orjinal şalarlar əlavə edib, poetik dilin koloritli deyim konstruksiyasını formalaşdırır. 12-lik heca vəznində olan bu şeir mətninin dili olduqca rəvan və ahəngdar bir şəkildədir, lirik struktur musiqi ahəngi ilə müşaiyət olunmağında omonim cütlüklərlə bərabər, digər söz və ifadələr də əhəmiyyətli dərəcədə rol oynarayaq mətnin özünəməxsus cəhətlərini tənzimləyir və "söz və sintaktik təkrarların müxtəlif növlərinin təkrarı həmişə musiqi ahəngi ilə müşaiyət olunur və ona dayaq olur" [3.365].

"Divan"da qeydə alınmış şeir mətnlərində xiazmi şəkildə təkrarların işlədilməsi halları müşahidə olunur. Aşağıda verəcəyimiz şeir mətninin birinci misrasının sonunda gələn "ərik boldı" ifadəsi, ikinci misranın əvvəlində işlədilərək "ərik bolğu" şəkildə xiazmi formalı təkrar tipi yaradır:

Skılaşım ərik boldı,
Ərik bolğun yeri kördi,
Bulıt örüp kök örtüldi,
Tuman türüp toli yoğdı

Mənim atım yüyrək oldu,
Yüyrək olmağı yerində gördu (lazım bildi)
Bulud çıxıb göyü örtüdü,
Duman gəldi, dolu yağdı [2,195].

Şeir mətni heca vəznindədir və hər bir misra ayrı-ayrılıqda 8 hecadan ibarətdir. $4+4=8$ bölgüsünə əsaslanan bu şeir mətnində birinci, ikinci, üçüncü misralar həm qafiyə (boldı, kördi, örtüldi) dördüncü misra isə sərbəst buraxılmışdır. Mətnin məzmunu da məhz dördüncü misrada açıqlanır. Mətnə 2 motiv tərənnüm olunur: At və bulud motivləri zəncirvari şəkildə əlaqələndərək mətnin ahəngini və ritmini gücləndirməyə xidmət göstərir. Şeir mətnində səbəb və nəticə əlaqəsi də qabarıq şəkildə inikas etdirilir. Səbəb - buludun göy üzünü tutması, dolu yağması, nəticə isə atın dördnala qalxaraq qaçması.

Nəticə. Beləliklə, Mahmud Kaşğarının yazıya aldığı şeir mətnlərinin ritmikliyi heca bölgüsü əsasında tənzimlənir. Bu nümunələrin əksəriyyəti sətirlərin, misraların heca bərabərliyi vəznlərin qafiyələnməsi ilə seçilir. 7, 8, 18 hecalıqlarla yazılmış şeir mətnlərinin mənşəcə daha qədim olmasını sübuta yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev K. Dədə Qorqud (Əsərləri 10 cildə, VII cild, Bakı, "Elm və təhsil", 2019, s.384.
2. Kaşğari M. Divanü lüğat-it türk. I cild (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər) Bakı, "Ozan" 2006, s.512.
3. Джанджакова Е. В. О сочетаемой речи. В книга «Вопросы языка в современной русской литературы Москва, Наука» 1921,401-415 стр.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, "Elm", 1980, s.251.

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
f.e.d.. prof. Təyyar Cavadov

UOT: 398.

MAHMUD KAŞĞARLININ "DİVAN"INDA İŞLƏDİLMİŞ ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏRİN İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qüdrət Umudov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
gumudov1957@gmail.com
<https://orchid.org/0009-0001-2991-2316>

Xülasə

Əski türk yazılı abidələrində, bitik və oğuznamələrdə, M.Kaşğarlı'nın "Divani lüğət-it-türk" əsəri kimi zəngin mənəvi məxəzlərdə saysız türk atalar sözü və məsəlləri toplanmışdır. Böyük türk ensiklopedist alimi M.Kaşğarlı (XI əsr) xilafət çevrəsində yaşayan insanlar, ərəb dilində yazıb yaradan, danışan ziyalılar, dövlət xadimləri üçün tərtib etdiyi türkologiya elmi üçün çox qiymətli izahlı lüğətdə doqquz mindən artıq türk sözünün şərh və izahını vermişdir. Verdiyi sözləri açarkən müqayisə metodundan istifadə edən alim ifadələrin işləndiyi yüzlərlə atalar sözü və məsəllərin bədii imkanlarından yararlanmışdır. "Divani lüğət-it-türk" əsərinin ən ümdə məqsədi ərəbcə bilən, bu dildə danışan və yazan bütün İslam dünyasına türk dilini mənimsətmək, bu dilin özəllik və gözəllikləri, bədii imkanları ilə oxucuları tanış etmək olmuşdur. "Divan" sadəcə bir lüğət və ya filoloji bir araşdırma deyil, o həm də zəngin bədii topludur. Əsər türk xalqlarının dil və ədəbiyyat materiallarını içərisinə almaqla bərabər, qədim və orta çağ türk xalqlarının bütün milli-mənəvi dəyərlərini – tarixini, mədəniyyətini, folklorunu, etnoqrafiyasını, turan ellərinin geniş coğrafiyasını, siyasi-iqtisadi görüşlərini, sosial münasibətlərini ehtiva edən ensiklopedik xarakterli bilgi külliyyatıdır. Orada etnosun mifoloji və epik düşüncə faktları, əxlaqi-didaktik deyim üslubunda əsrlərin sınağından çıxararaq formalaşmış atalar sözləri və zərbi məsəllər, habelə qədim türk poetik nümunələri də cəm edilmişdir. Təqdim olunan məqalədə "Divan"da cəmlənmiş türk xalq kəlamları ideya məzmun baxımından, müasir versiyaları ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Kaşğarlı, Divan, atalar sözü, türk dilləri

ИДЕАЛЬНО-СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОСЛОВИЙ И ПРИТЧ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В «ДИВАНЕ» МАХМУДА КАШГАРЛИ

Гудрат Умудов
Кандидат филологических наук, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Бесчисленные турецкие пословицы и поговорки собраны в древних турецких письменных памятниках, надписях и огузнамах, а также в богатых духовных источниках, таких как «Дивани-лугат-ит-турк» М. Кашгарли. Великий турецкий ученый-энциклопедист М. Кашгарлы (XI век) объяснил более девяти тысяч турецких слов в толковом словаре, представляющем большую ценность для науки тюркологии, составленном для людей, живущих в халифате, интеллектуалов, пишущих и говорящих на арабском и государственные деятели, ученые, использующий метод сравнения при объяснении данных им слов, воспользовался художественными возможностями сотен пословиц и поговорок, где употребляются выражения. Основной целью работы «Дивани-лугат-ит-турк» было познакомить с тюркским языком весь исламский мир, знающий арабский язык, говорящий и пишущий на этом языке, а также ознакомить читателей с особенностями и красотами этого языка, поскольку а также его художественные возможности. «Диван» — это не просто словарь или филологический кабинет, это еще и богатая литературная коллекция. Работа включает языковые и литературные материалы тюркских народов и представляет собой энциклопедический сборник знаний, содержащий все национальные и духовные ценности древних и средневековых тюркских народов - историю, культуру, фольклор, этнографию, широкую географию Туранские земли, политические и экономические встречи и общественные отношения. Здесь также собраны факты

мифологической и эпической мысли этноса, морально-дидактические идиомы, пословицы и поговорки, сформировавшиеся после проверки веками, а также древнетюркские поэтические образцы. В представленной статье собранные в «Диване» тюркские народные поговорки проанализированы по идейному содержанию и сопоставлены с их современными вариантами.

Ключевые слова: Кашгар, диван, пословица, тюркские языки.

IDEA-CONTENT CHARACTERISTICS OF PROVERBS AND PARABLES USED IN MAHMUD KASHGARLI'S "DIVAN"

Gudrat Umudov

Candidate of philological sciences, ass. Professor

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku, Azerbaijan

Summary

Countless Turkish proverbs and parables have been collected in old Turkish written monuments, inscriptions and oghuznams, and in great spiritual sources such as M.Kashgarli's "Divani lugat-it-turk" work. The great Turkish encyclopedist scientist M. Kashgarli (11th century) has explained and explained more than nine thousand Turkish words in the explanatory dictionary, which is very valuable for the science of Turkology, compiled for people living in the caliphate circle, intellectuals who write and speak in Arabic, and statesmen. The scientist, who uses the method of comparison while explaining the words he gave, took advantage of the artistic possibilities of hundreds of proverbs and proverbs, where expressions are used. The main goal of the "Divani lugat-it-turk" work was to introduce the Turkish language to the entire Islamic world who knows Arabic, speaks and writes in this language, and familiarizes the readers with the peculiarities and beauties of this language, as well as its artistic possibilities. "Divan" is not just a dictionary or a philological study, it is also a rich literary collection. The work includes the language and literary materials of the Turkic people, and is an encyclopedic collection of knowledge that contains all the national and spiritual values of the ancient and medieval Turkic people - history, culture, folklore, ethnography, the wide geography of the Turanian lands, political and economic meetings, and social relations. Mythological and epic thought facts of the ethnos, moral and didactic idioms, proverbs and parables formed after the test of centuries, as well as ancient Turkish poetic examples are also collected there. In the presented article, the Turkish folk sayings gathered in "Divan" were analyzed in terms of idea content and compared with their modern versions.

Key words: Kashgar, divan, proverb, Turkic languages.

Aktuallıq. Qloballaşan müasir dünya türk xalqlarının etno-siyasi və mədəni birliyini aktuallaşdırır. Bu gün planetimizdə baş verən təbədülatlar, bir sıra siyasi hadisələr xalqlarımız arasındakı mümkün yaxınlaşma ortaq keçmişimizə, mədəniyyətə, dilə, folklorə və ədəbi irsə malik olan qardaş xalqların milli-mənəvi dəyərlərinin yeni nəzər və düşüncə ilə öyrənilməsi və təbliği işini vacib edir.

Annotasiya. Təqdim olunan məqalədə qədim türk atalar sözləri və məsəlləri mövzu və ideya baxımından araşdırılmış, onların müasir şəkilləri, Azərbaycan dili və məişətindəki bugünkü ekvivalent anlamları diqqətə çatdırılır.

Metod. Təsviri, tarixi muqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Atalar sözü və məsəllər ən qədim zamanlardan bəri ruhani keyfiyyət və əlamətlərini ifadə etdiyi etnosun həyat və məişətini, tarixi yaşam və əmək fəaliyyətini, ətraf aləm hadisələrinə yanaşma, inikas və bədii düşüncədə onların yozum tərzini, etno-əxlaqi özünəməxsusluğunu öz məzmununda yaşadan, fikir və dil vahidi olaraq hər biri kitablar dolusu məna yüklü poetik folklor örnəkləridir. Nəzəri-əxlaqi fikir və praktik qənaətlərin sözlə ifadəsinin daha canlı, təsirli olması üçün müdriklər obrazlı deyim formasından daim istifadə etmişlər. Atalar sözü və məsəllər kimi pəremik ifadələrin mənşəyi, yaranma səbəbləri məsələsinə toxunası olsa, qeyd etməliyik ki, bu ibrətamiz xalq deyimləri bütün dünya xalqlarının həyat və məişətində, fərqli insan toplumu və cəmiyyətlərində insani münasibətlər fonunda meydana gəlmiş və gəlməkdədir. Yəni, əxlaqi fikrin ifadəsində "baltanı kökündən vuran" obrazlı xalq kəlamları "şifahi ədəbiyyat" və ya "ağız ədəbiyyatı" kimi səciyyələndirilən xəlqi yaradıcılıqda yer almaqdadır. Əski dövrlərə aid yazılı

abidələrdə, qədim əlyazmalarda rast gəlinən əxlaqi-didaktik örnəklər deyiləni təsdiqləməkdədir. Qədim türk yazılı mənbələrində, bitiklərdə, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi Oğuznamələrdə, M. Kaşğarlının “Divani-lügət-it-türk” əsərində çoxsaylı türk atalar sözü və məsəlləri toplanmışdır.

XI yüzillikdə yaşamış böyük türk ensklopedist alimi M. Kaşğarlı xilafət çevrəsində qeyri-türklərdən olan insanlar, ərəb dilində danışan, yazıb-yaradan ziyalılar, dövlət adamları üçün olduqca qiymətli bir izahlı lügət tərtib etmiş və orada doqquz mindən artıq türk sözünün izah və şərhini vermişdir. Onun məqsədi türkün dilini, tarixini və mədəni səviyyəsini Yaxın və Orta Şərqdə göstərmək və təbliğ etmək idi. Alim sözlərin izahında maraqlı və olduqca mütərəqqi üsuldən istifadə etmişdir. Fərsət məqamından istifadə edən Mahmud Kaşğarlı verdiyi sözləri açarkən müqayisə metodundan yararlanaraq onların (lüğətdəki sözlərin) işləndiyi idiomlara, atalar sözü və məsəllərə, müxtəlif bədii mətnlərə-dördlük və beytlər şəklində olan türk poetik nümunələrinə üz tutmuşdur.

Dövrümüzün tanınmış dilçi alimi Tofiq Hacıyev türkolq Ramiz Əskərin böyük zəhmətlə tərcümə edib, 2006-cı ildə azərbaycanlı oxucuların, filoloq mütəxəssislərin ixtiyarına verdiyi dördcildlik M. Kaşğarlı “Divanı”-nın elmi-praktik, tarixi əhəmiyyətindən bəhs edərkən yazırdı: “Bu nadir lügət-ensklopediya sayəsində qədim yazılı abidələrimizin daha düzgün oxunması və anlaşılması, milli mədəniyyətimizin bir çox mühüm cəhətlərinin daha yaxşı öyrənilməsi və qavranılması mümkün olacaqdır. “Divani lügət-it-türk” min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmimizdə tamamilə yeni üfqlər və istiqamətlər açmağa daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir” [7, 7]. Tofiq Hacıyev bunu da qeyd edirdi ki, “... bu lügət təkcə dil deyil, həm də türkün içinə, tarixinə, etnoqrafiyasına, folkloruna, bütöv bədii düşüncəsinə, fəlsəfi kəlamına baxış idi” [5, 154].

Bu möhtəşəm abidənin Azərbaycan türkcəsinə çevrilməsi və nəşrini alqışlayan xalq yazıçısı Anar “Divan”ın müasir dünyamız, türkologiya elmi, hər bir türk xalqı üçün böyük əhəmiyyətindən danışarkən qeyd edir: “XIX əsrdə rus dilinin möhtəşəm 4 cildlik lüğətini V. Dal təkbəşinə yaratdı. Rus xalqı bu böyük insanın xatirəsini həmişə hörmətlə yad edir. Amma Daldan səkkiz əsr öncə dünyada bəlkə ilk dəfə belə bir əzəmətli dördcildliyi türk xalqları, türk dilləri və ləhcələri üçün Kaşğarlı Mahmud yaratdı” [2]. Anarın verdiyi məlumatdan o da aydınlaşır ki, “Divan”ın dilimizə çevrilməsi və nəşri işinə Azərbaycanda ilk dəfə ötən əsrin 20-ci illərində təşəbbüs edilmişdir. Lakin P.Juze və Xalid Səid Xovcayevin söyləri siyasi-ideoloji təqdir və dövlət dəstəyinin olmaması səbəbindən nəticəsiz olmuşdur. 30-cu illərdə isə bu iş yenidən cəhd göstərən Maarif Komissarı Pənah Qasımov siyasi rejim tərəfindən NKVD zirzəmilərində işgəncə verilərək qol-qabırğası sındırılmış, sonra da güllələnmişdir.

Əsas praktiki məqsədi ərəbcə danışan, ərəbcə bilən bütün İslam dünyasına türk dilini mənimsətmək, bu dilin gözəllik və özəlliklərini anlatmaq istəyi ilə yaradılmış bu qiymətli əsər bir neçə əsr qaranlıqda qalmış, elmi dövriyyədən uzaq düşmüşdür. Abidənin orijinal nüsxəsi 1914-cü ildə təsadüfən aşkar edilmişdir. M. Kaşğarlının “Divanı” sadəcə lügət və ya filoloji araşdırma deyil. O türk xalqlarının yalnız dil-ədəbiyyat materiallarını yox, bütün milli mədəni dəyərlərini-tarixini, mədəniyyətini, türkün geniş coğrafiyasını, siyasi-iqtisadi görüşlərini, etnoqrafiyasını, sosial münasibətlərini tamlıqla ehtiva edən “ensklopediya xarakterli bilgiler toplusudur”. “Bu mənada böyük türk mütəfəkkiri Mahmud Kaşğari Avropada ilk anoloji topluları yaradan maarifçi-ensklopedistləri yeddi yüz il qabaqlamışdır” [1].

M. Kaşğarlı əsərini birdən-birə yaratmamış, on-on beş il hazırlıq işləri aparmış, türklərin yayıldığı ərazilərə səyahət etmiş, el-el gəzib zəngin material toplamışdır. Otuza yaxın türk ləhcəsini incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Ümumiyyətlə, götürsək “Divan” da mənbə olaraq qırxa yaxın dildən istifadə olunmuşdur. Alim əsərində türkologiya elmi, şifahi və yazılı türk xalqları ədəbiyyatı üçün misilsiz dəyərə malik olan 318 atalar sözü, məsəl, idiomatik ifadə, kəlam işlənmişdir” [1]. Əsərin “Divan” adlandırılmasının bir səbəbi də budur ki, orada 240-dan artıq nəzm parçası-dördlük və beyt şəklində olan şeirlər toplanmış və sözlərin şərhində onlardan, yeri gəldikcə, istifadə olunmuşdur.

“Divan”da cəm edilmiş, sözlərin izahı və tam aydınlaşması məqsədi ilə işlədilmiş atalar sözləri və məsəllər mövzu və ideya baxımından rəngarəng və müxtəlifdirlər. Onları ümumiləşdirəsi olsa q mövzu baxımından təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Alplıq, ərlik, mərdlik, güc, qüvvət haqqında;
2. Əmək, iqtisadi fəaliyyət, işgüzarlıq, tənbelliyin tənqidi;
3. İctimai-fəlsəfi məzmun, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə münasibət;
4. İnsan və həyat, ömür, zaman, ruzi və s;
5. Əxlaq, tərbiyə, davranış, təvazö;
6. Halal, haram, qul haqqı, yaxşılıq və pislilik
7. Azadlıq, sərbəstlik, birlik, kömək və s;
8. İnam, etiqad, səxavət, qənaət, ədalət;
9. Ağıl, üsul və yol bilmə, tədbirli olmaq və sairə.

Divanda rast gəldiyimiz qədim türk ata sözləri və zərbi məsələlərin əski orijinal şəkli ilə müasir anlam və tətbiqatda səslənən formalarının qarşılıqlı müqayisə və təhlili zamanı maraqlı nəticələrin ortaya çıxdığını görə bilərik. Bunu görüb yəqinləşdirmək üçün mətnlərə müraciət etmək lazım gəlir.

Bütün zamanlarda türklərdə ərlik, kişilik, mərdanəlik ən qiymətli, ən vacib insani keyfiyyət kimi dəyərləndirilibdir. Alp, əsl cəngavər - türk kişisi bu xarakterik sifətin daşıyıcısı olmalıydı. Yoxsa onun cəmiyyətdə nüfuzu, hörməti olmazmış. Məhz buna görə də türk ellərində bu kəlamlar düşüncədə, sözdə və əməldə çox böyük önəm daşımışdır. Məsələn: “*Alp yağıda, alçaq çağıda*” [6, 115] Anlamı: “Alp yağı (düşmən) qarşısında, qorxaq döyüşdə bəlli olar”. Yəni, əsl cəngavər, igid, mərd kişi düşmənlə üz-üzə gəldikdə, qorxaq, namərd adam da döyüşdə bilinər. “Alp ərığ yavritma, ikelac arxasın yağirtma” [6, 195] = “Alp adamı pisləmə, yüyürək atın arxasını yağır etmə”. Örnəkdən alınan məna budur ki, pisləməklə ərın igidliyi, mərdliyi əskilməz. Müasir ata sözü ilə desək - “İgid ləkə götürməz”. Örnəyin digər komponentinə görə - cins, yüyürək atı qamçılamağa ehtiyac yoxdur. Bunun müasir tərzı belədir: “Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz” - bu atalar sözü həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənə bilər.

M. Kaşğarlı əsərində işlənən elə atalar sözləri var ki, orada “alp”, “igid” sözü işlənməsə də, haqqında danışılan xasiyyət və xarakterin mərd insana aid olduğu təsdiqini tapır. Məsələn: “*Tüzün birlə vuruş, utun birlə üstərmə*” [6, 262] = “Düz, dürüst olan kəslə lap vuruş, nadürüstlə heç yarışma da...”. Burada məna aydındır: Mərd insanla üzləşsən, vuruşsan da xatası olmaz, nəmərd, fürsətci nadürüst ilə yarışmasan yaxşıdır. Analoji bir deyimdə olduğu kimi - “Əqrəb öz xasiyyətini dəyişməz”. Digər bir nümunədə deyilir: “*Kim kür bolsa, kövəz bolur*” [6, 339] = “Kim kür olsa, məğrur olar”. “Kür” igid, qoçaq, qorxmaz mənasındadır. “Kövəz adam” isə qürurlu adam deməkdir. Yəni - “mərd, igid adam məğrur olar” – anlamındadır bu örnək.

“Divan” da alpin, mərdin, ümumiyyətlə, hər hansı bir insanın, rəqibin və ya yoldaşın xasiyyəti, davranışı, düzlüyü və ya hiyləgərliyi, tədbirlilik haqqında da qədim soydaşlarımızın dilindən alınmış müdrik kəlamlar az deyil. Onlardan bəzisinə diqqət yetirək: “*Kar-karısın kim bilir, kişi alasın kim tapar*” [6, 420] = “Qarğanın qocasın kim tanıyar, insanın içindəkin kim bilər ?!” “*Kız birlə kürəşmə, kısıraq birlə yarışma*” [6, 459] = “Qızla güləşmə, kısıraqla yarışma”. Nümunənin anlamı budur ki, ərə getməmiş qız qüvvətli olur, kısıraq (nisbətən yaşlı dul şəxs) isə daha güclü və çevik olduğundan onunla da yarışa girmə, Yenilərsən, sonra utanarsan. Yaxud bu gün işlətdiyimiz “Tələsən təndirə (və ya “tərsinə”) düşər” məsələni xatırladan başqa qədim örnək yersiz tələsmək, səbirsizlik bərsindədir: “*Evək sinqək sütqə düşür*” [7, 42] = “Tələskən milçək süd çanağına düşər”. Atalar sözü ondan ötrü söylənmiş ki, kişi gərək tələsməsin, tədbirsiz, ölçüb-biçmədən bir iş görməsin. Başqa bir nümunə: “*Yazmas atını bolmas, yanqılmas bilgə bolmas*” [8, 59] = “Çaşmayan atıcı (oxatan döyüşçi, yaxud ovçu), yanılmayan bilgin (bilici, alim) olmaz (yoxdur)”. Əsərin üçüncü cildində buna məzmunca uyğun başqa bir atalar sözünə rast gəlirik: “*Yazmas atım yağmur, yanqılmas bilgə bolmas*” [8, 328] = “Mahir atıcı yağış, yanılmaz bilgin (alim) əks-səda kimidir”. Örnəyin anlamı belədir ki, usta atıcının oxları yağmur kimidir, həmişə hədəfə dəyər. Necə ki, yağmur torpağa yağır. Çox şeyi bilən insan da əks-sədaya bənzər, nə soruşsan, anındaca cavabını

alarsan. Üçüncü cildə rast olduğunuz başqa bir türk kəlamı da müəyyən qədər alplığa, igidliyə daha çox uyğun gəlir: "*İki koçnqar başı bir aşacda pişmas*" [8, 330] = "İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz". Bu atalar sözü iki "mənəm" deyən, qoçuluqda ad çıxarmış igid kəslərə daha çox şamil edilir. "Koroğlu" dastanında Koroğlu ilə Giziroğlu Mustafa bəyin timsalında deyimin tətbiqini görmək mümkündür. Adlı-sanlı igidlər çox zaman bir-birini görüb tanıyana, biri digərinin igidliyinə bələd olana qədər belə düşünür: "İki qoçun başı bir qazana sığmaz". Bu deyim məcazi mənada daha çox işlənir. Bəzən də ironik anlamda, zarafatla da işlədilir.

M. Kaşğarlı "Divanın"da toplanmış atalar sözü və məsəllərin böyük hissəsi ictimai-fəlsəfi məzmun ifadə etməklə insan və təbiət, insan və cəmiyyət, insanların həyatı, onların aldığı həyat dərsləri, bu dərslərin təcrübədə sınaqdan çıxması, qədim soydaşlarımızın dünyagörüşü ilə əlaqədar məsələləri ümumiləşdirməkdir. Əcdadlar həyat təcrübəsi ilə yaqınlaşdırmışlar ki, "*ot tesə, ağız köyməs*" [6, 117] = "od/alov deməklə ağız yanmaz". Örnəyin anlamı budur ki, sözün ifadə etdiyi mənə nə qədər yaxıcı, acı və ya əksinə tatlı olsa belə, onun çıxdığı ağıza bunun təsiri, isti-soyuğu olmaz. Müasir atalar sözündə deyildiyi kimi: "Halva-halva" deməklə ağız şirin olmaz".

Bir beytlə ifadə olunmuş atalar sözü də fəlsəfi mənə yüklü olub etnosun həyat təcrübəsinə dayanır:

"*Od keçər, kişi tuymas,*

Yalnuq oğlu mənqgü kolmas" [6,118] = "Zaman keçər, insan bilməz,

Adəm oğlu əbədi qalmaz", - Aşıq Ələsgər də bu xüsusda deyərdi: "Ölüm haqdı, çıxmaq olmaz əmrədən,... Aydı, gündü gəlib keçir, ömürdən, Tələsirik, görən yaza nə qaldı". Ustad sənətkarımız da təəssüflə deyir ki, ötüb-keçən zamanın fərqiində olmayan insan hey ömrünün sonuna tələsir.

Müdrəklərimiz etdiyi lafları, söylədiyi ibrətli kəlamları ətraf aləmə, təbiətə, kosmosa uyarmış, cəmiyyət qanunlarına, törəyə istinad edərək demişlər. Aşağıdakı dədə sözlərindəki kimi: "*Kündə iriük yok, bağdə kıyık yok*" [6, 138] = "Günəşdə çat, bəydə də dönüklük olmaz" - (yəni əsl bəy sözündən dönməz); "*Alımçı arslan, berimçi sıçğan*" [6, 143] = "Borc verən aslan, borcu olan siçandır". Yəni alıcı hücum edər, borclu siçan kimi qaçandır; "*Kişi alası içtin, yıldı alası taştın*" [6, 155] = "Adamın alası içində, heyvanın alası çölündə olur" (Örnək rəngi, rıyası daxilində olan, maskalanıb yaltaqlanan, müxalifliyini və xəyanətini gizlədən adam barəsindədir); "*Uma kəlsə, kut kəzir*" [6, 156] = Qonaq gəlsə, qut (uğur, xeyir) gələr"; "*Yurt kiçik bolsa, anqut bedük ur*" [6, 156] = "Deşik kiçik olarsa qıfı böyük elə" (İronik anlamdadır, kiçik, əhəmiyyətsiz bir işi böyük, çox əhəmiyyətli göstərən, şişirdən adamlara deyilir; "*Yıraq yer savın arkıq kəldürür*" [6, 161] = "Uzaq yerin xəbərini (sözünü) karvan gətirər", "*Tağığ ukrukun əgməs, tənqizni kayğıkın buğməs*" [6, 164] = "Dağ kəməndlə əyilməz, dəniz də qayıqla qapanmaz" (Yəni, böyük, miqyaslı bir iş kiçik bir səbəblə yarım, natamam qala bilməz); "*İnqan inqrasa, botu bozlar*" [6,180] = "Dişi dəvə inləsə, erkək dəvə hay verər" (Bu örnək qohumların bir-birinə düşkünlüyünü, canıyananlıqını bildirir); "*Urukmuşa sakığ kamuğ suv körünür*" [6, 239] = "Susamışa ilğım (sərab) bütün su görünər" (Zərbi-məsəl-ehtiyac olunan bir şeyin asanlıqla əldə olunacağına yanlış inam, zənn barəsindədir); "*Yalnuq ürülmüş kap ol, ağzı yazlıp alkımır*" [6, 242] = "İnsan üfürüb şişirilmiş tuluq kimidir, ağzını açarsan boşalar" (Dərdlə yüklənib dolmuş birisini danışdırarsan, boşalar, yüngülləşər - anlamındadır); "*Uluğnu uluğlasa, kut bulur*" [6, 323] = "Ulusunu ulu sayan kut (xeyir) tapar" (Öz ulularını ulu bilən, yolunu, hörmətini saxlayan, nəsihətlərinə əməl edən uğur qazanar - deməkdir). Biz Azərbaycan türklərində ekvivalent atalar sözü bu gün belə səslənir: "Ulusuna baxmayan ulaya-ulaya qalar", yaxud: "Böyük sözü eşitməyən, böyürə-böyürə qalar", "Böyüyünün sözünə (məsləhətinə) əməl edən xeyir tapar" və s.); "*Kış konuku ot*" [6, 344] = "Qışın qonağı od-ocaqdır"; "*Küngə baxsa köz kamar*" [6, 350] = "Günəşə baxan göz qamaşar" (Bunun anlamı belədir ki, hər hansı bir iş görəndə nəticəsini düşün. Nümunəyə uyğun müasir bir kəlamı da xatırlaya bilərik: "*Gəzən ayağa daş dəyər*"; "*Kırk yıka tegin bay-çığay tüzlinür*" [6, 357] = "Qırx ilə bəylə yoxsul bir (bərabər) olar" (Sosial-siyasi məzmunla bu deyimin anlamı budur ki, ötüb keçəcək bu uzun zaman ərzində ölüm (qara torpaq) onları tarazlayar, bərabər edər); "*Kutsuz kudhuğka kirsə, kum yağar*" [6, 446] = "Kutsuz (uğursuz, bəxtsiz) quyuya girsə, qum yağar" (Uğursuz adam bir iş görərsə, hətta su üçün

quyuya girərsə qum fırtınası olar, quyu qum ilə dolar, - kimi şərh edilə bilər bu zərbi-məsəl. Oxşar mövzulu müasir nümunələr vardır ki, məzmunca onunla yaxınlıq təşkil edir. Məsələn: “Uğursuzu dəryaya suya göndərsək, dərya quruyar; digər obrazlı deyim də bu mövzuyla bağlıdır: “Dəvə oynasa, qar yağar”, “Uğursuzun ayağından daş asılar” və s.). “*At təküzliyi ay bolmas*” [6, 483] = “At qaşqası ay olmaz” (Bu atalar sözünü-böyük, çox mühüm bir işi əhəmiyyətsiz bir işlə əvəz etməyə cəhd göstərəndə söyləyirlər) ; “*Tag tagka kavuşmas, kiri kişigə kavuşur*” [7, 132] = “Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar” (Söz uzun həsrətdən sonra, hər hansı səbəbdənsə ayrı düşmüş, görüşəcəklərinə ümid belə etmədiyi birisini təsadüfən birinin rastlaşaraq gördüyü zaman deyilər) və s.

Öz lüğət-divanında verdiyi türk sözlərinin izahında M. Kaşğarlının üz tutduğu atalar sözü və məsəllərin mühüm bir hissəsi türk insanının həyat və məişəti, əxlaqı, tale, ömür, ruhi, halal-haram və s. barədə olan müdrik düşüncə məhsullarıdır. Nümunələrə müraciət edək: “*Tilki öz inqə ürsə, udhuz bolur*” [6, 127] = Tülki öz hininə hürsə, qotur olar” (Bu məsəl öz elmi, boyunu inkar edənə, 168) = Donük çıxan, soydaşlarına xor baxanlara deyilmişdir.

Elin, elatın gözü hər zaman tərəzi olmuş, xeyirlə şəri, yaxşı ilə yamanı, mərdlə namərdi, qoçaqla qorxağı, ağıllı kəslə cahili, işgüzarla tənbeli həmişə bir-birindən asanlıqla seçib ayırmış, müsbəti təqdir etmiş, mənfini, əyrini düz yola yönəlmiş, öz müdrik kəlamları, zərbi-məsəlləri ilə əskikləri düzəltməyə, nöqsanını tərbiyə etməyə çalışmışdır. Ulular, elbəşilər əksər hallarda buna nail ola bilmişlər. “Divan”dan götürdüyümüz əski türk ata sözləri - ulu türkün həyat təcrübəsi ilə əlaqədar meydana gələn qiymətli dil vahidləri bu gün də öz bədii estetik dəyərlərini saxlayan ibrətli örnəklərdir. Türk müdrikləri soydaşlarını hər zaman birliyə, el ilə, xalq ilə uyğunlaşmağa, əhalinin sevincinə və dərdi-sərinə şərik olmağa çağırmışlar. Min il öncəki örnəklər də obarlı şəkildə bunu ifadə etmişdir. Məsələn, qədim dövr aqıllarımız deyirdi ki, “*Arpasız at aşumas, arkasız alp çərik suyumas*” [6, 182] = “Arpasız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun basmaz” (Burada hər bir işdə köməkləşmək tövsiyə edilir. Bunun sətiraltı anlamı budur ki, ata arpa güc, qüvvət verdiyi kimi, alp igid də eldən güc alar, ulusuna arxalanar). Əsərin başqa bir yerində “arxa” sözünü izah edərkən, müəllif nümunənin qısa formasını müstəqil atalar sözü kimi təqdim etmişdir. “*Arkasız alp çərik suyumas*” [6, 186] = “*Arkasız igid düşməni basa bilməz*”. Başqa bir məqamda deyilir ki, “*Yer basruki tag, budhun basruku bəg*” [6, 453] = Yerini dayağı dağ, elin dayağı bəydir (Yerin, torpağın güvən yeri dağ olduğu kimi, el-obanın da güvəndiyi onun böyüyü, başçısı bəyi olar). Yaxud: “*Neçə mundus ərsə eş edhgü, neçə əgri ərsə, yol edghü*” [6, 447] = “Nə qədər axmaq, dəli olsa da dost, yoldaş, nə qədər əyri, dolanbac olsa da, yenə yol yaxşıdır” (Bizdə bu gün də buna uyğun atalar sözləri işlənməkdədir: “Tək əldən səs çıxmaz”, “Elin hürksüz axsağını da olsa tut”, “Yolla gedən yorulmaz, dağa-daşa düşmə!” və s.)

Türklər ta qədimdən qonağın hörmətini saxlamış, imkansız, kasıb olanı belə olanını qonaq qarşısına qoymaqdan çəkinməmişdir. Qonağı əziz tutan babalarımız: “Qonaq evin yaraşığıdır”- demiş, “Qonaqsız ev dənsiz dəyirman kimidir”- fikrində olmuşlar. “Divan”da da buna uyğun fikirlərə rast gəlirik. Məsələn: “*Anuk utru tutsa, yokka sanmas*” [6, 136] = “Hazır (əldə) olan qarşıya qoyulsa, yox sayılmaz” (Yəni ev sahibi gücü çatan ruzini ortaya (süfrəyə) qoyarsa, utanmaz). Yaxud: “*Uma kəlsə, kut kəzir*” [6, 156] = “Qonaq gəlsə qut gələr” (Yəni, “Qonaq evin yaraşığıdır”, “Qonaq gələn evə gün doğar”, “Yaxşı qonaq gəldiyi evə yaxşılıq gətirər”. Və bu gün də deyirlər ki, “Qonaq gəldiyi evə ondan qabaq ruzisi gələr”). Türklər qonaqla bağlı zərəfatyana fikir və sözlər də işlətməmişlər. “*Əndik ümə əvliqni ağırılar*” [6, 168] = “Çaşqın (səy) qonaq ev yiyəsini ağırılar” (Yəni, özünü itirmiş qonaq ev yiyəsinə təklif edər, onu süfrəyə dəvət edər). Türk folklorunda zəhmətkeş, işgüzar insan daim təqdir, tənbel isə tənqid olunmuşdur. “*Ərik irini yağlıq, ərməgü başı kanlıq*” [6, 138] = “İşləyənin (qoçağın) ağzı yağlı, tənbelin başı qanlı olar”. Yaxud: “*Ərməgü bulut yük bolur*” [6, 194] = “Tənbelə bulud da yük olar”. Babalar ləng, getdiyi və ya göndərildiyi yerdən, iş dalından gec dönməyə kəslərə də kinayə etmişlər: “*Yalavac uzak bardı*” [6, 135] = “Elçi yaman uzaq getdi” (Söz yubanmağı xasiyyət etmiş adam haqqında sarkazm anlamındadır). “*Ərməgükə eşik art bolur*” [6, 116] = “Əringən adama qapının kəndəri dağ görünər” (Bu örnək tənbelliyindən evdən çölə belə çıxmaq istəməyən, “can çəkən” adama aid olaraq söylənmişdir).

Türk atalar sözü və məsəllərində halallıq səxavət, əliaçıqlıq yüksək insani keyfiyyət kimi dəyərləndirilsə, bunun əksi-tamah, harama meyl, acgözlük də gülüş hədəfinə çevrilmişdir. "*Kümüş küngə ursa, altun adhakın gəlür*" [6, 218] = "Gümüş günəşə qoyulsa (gün üzünü görsə), qızıl oraya öz ayağı ilə gələr" (Kəlamın mənası belədir ki, gümüş pul xərc etməsən, qızıl qazanmazsan. Yəni, iş görəndə xəsislik etməz, pul xərc et. Başqa sözlə, ehtiyacı olanlara pul-para dağıdana Allah da səxavətli olar, qazancını artırar. Xəsisliyin pis sifət olması barədə atalar belə demişdir: "*Kız kişi savı yorığlı bolmas*" [6, 341] = Xəsis adamın adı yayılmaz" (Yəni, xəsisin adı-sanı çıxmaz, yaxşılığına danışmazlar. Bu gün el-obada işləndən "Mərd əli kasad olmaz" - deyəmi bunun tam tərsidir. Yaxud, "Verdin adındır"... Deyimi də vardır ki, bu da səxavətə çağırışdır.

Qədim türk atalar sözlərinin bəzində halallıq, düzlük təqdir olunmuşdur. "*Ortak ərdən artuk almas*" [6, 163] = "Ortaq öz ortağından artıq mənimsəməz". (Birisilə ortaqlıq edən gərək nəfsinə sahib olsun. Öz ortağından nəyisə gizləməsin, insafli və namuslu olsun). "*Alım keç qalsa ashaklanır*" [6, 315] = "Borc geciksə ayaqlanır" (Aldığın borcu verdiyin vədəyə qədər qaytarasan ki, borc verən üstünə gəlməsin, narazılıq etməsin).

Ata-babalarımız ac və acgöz adamlar barəsində də qanadlı, ibrətamiz sözlər demişlər. "Divan"-da verilən bu nümunələr fikrimizi təsdiqləyir. "*Atan yükü aş bolsa, açka az görünür*" [6, 143] = "Bir axta dəvə yükü yemək olsa, ac adama yenə az görünər". Yaxud: "*Ac nə yeməs, tox nə teməs*" [6, 146] = "Ac nə yeməz, tox nə deməz?!" (Ac adama nə versən yeyib axırına çıxar, gözləri doymaz. Tox olan da danışmaqdan usanmaz, - anlamındadır bu nümunə...)

Qədim türk atalar sözlərinin bir qisminə insanlara öyüd-nəsihət verilir, əxlaqi-didaktik məzmun sərgilənir: "*Ay tolun bolsa əlgin imləməs*" [6, 148] = "Bədir Ay əllə göstərilməz" (Çünki buna ehtiyac yoxdur. Gözü olan hər kəs onu görür. Məsələn günümüzdə belə bir alternativini vardır: "Görünən dağa nə bələdçi?!"). "*Ərdəm başı til*" [6, 169] = "Ərdəmin (fəzilətin) başı dildir" (Sözün anlamı budur ki, dil ədəbin, mərifətin göstəricisidir. Gözəl sözlər, gözəl danışiq insanı şərəfə çatdırar). "*Yılan kəndü əgrisini biməs, təvi boynun əgri ter*" [6, 185] = "İlan öz əyrisini görməz, dəvənin boynu əyridir - deyər" (bu atalar sözü öz eyiblərinə kor olanlara aid edilmişdir. Biz bu gün deyirik: "Başqasında qılı seçir, öz gözündə tiri görməz"). "*Otuğ adhuq birlə öçürməz*" [6, 227] = "Odu atəşlə söndürməzlər" (Bu söz- "ocağı neftlə söndürməzlər" və ya "qanı qanla yox, su ilə yuyarlar" tərzində zamanımızda işlənməkdədir. "*Önqəgi ürpəldi iş*" [6, 279] = "İş düzəlmək əvəzinə korlandı" (Birisə əvvəlki hansısa bir işi daha yaxşı etmək əvəzinə korlayanda deyilir bu söz... Yəni, təbirimizcə: - "Qaş qayırandə, gözünü çıxardı"). "*Karğa kazğa ötgünsə, butu sınar*" [6, 287] = "Qarğa qazı yamsılasa, budu sınar" (Bu söz də öz həddini, yerini bilməyənlə, öz yerini yeriməyənlərə aid edilmişdir.) "*Avçı neçə təf bilsə, adhuq ança yol bilir*" [6, 345] = "Ovçu neçə fənd (al, hiylə) bilsə, ayı da o qədər yol (cığır) bilər". Yazıdakı süvlin adhərgəli əvdəki takağı içğınma" [6, 437] = "Çöldə qırqovul axtarır, evdəki toyuqdan olma" (Söz: daha yaxşı, gözəl bir şey axtaran, nəticədə əlindəkini əldən verən, itirən kəslərə deyilmişdir). "*Evək sinqək sütqə tüşür*" [7, 42] = "Tələskən milçək südə düşər" (Zərbi-məsəlin indiki zaman işlətdiyimiz müasir tərz: "Tələsən təndirə düşər" - kimi səslənir).

M.Kaşğarlıının "Divan"-ında cəm edilmiş, sozlərin izah və şərh zamanı nümunə göstərilən atalar sözləri və məsəllərin bir qismi mənzum olmaqla beyt və ya bənd formasında təqdim edilmişdir. Biz burada poetik biçimdə formalaşmış xalq kəlamlarından bəzilərinə diqqətə çatdırırıq:

Öç, kək kamuğ kişinin

Yalınquk üzə alım bil.

Edhgülukuğ uğança

Əliqıq bilə təlim kıl". [6, 117] = Bilki, qisas başqasından alınacaq bir borc kimidir

(Yəni ondan çəkin, vaz keç). Gücün yetən qədər qonağa, qərribə yaxşılıq elə.

• *Körklüğ tonuğ özünqə,*

Tatlığ aşğ adhinka.

Tutğıl konuk ağırılığ

Yadhsun çavınq budhunka" [6, 119] = "Yaxşı paltarını özünə al,

Dadlı aş başqasına ver.

*Qonağı əzizlə, ağırla ki,
Yaysın ününü (səxavətini, adını) elə”*

- “*Aşıq ayır: tubun altun,
Kamıç ayur: mən kaydayım*” [6, 125] = “*Qazan deyir: dibim qızıldır,
Çömçə deyir: mən hardayım?* –

Bu məsəl: birisi onu yaxşı tanıyanların yanında özünü çox tərifləyəndə deyilir. Biz bu gün onu belə işlədirik: “Qazan deyir ki, “dibim qızıldır, çömçə də ona qayıdır ki, “gəzib gəlmişəm”. Yəni yaxşı bilirəm paxırını açma.

*Uluğlukuğ bolsa sən edhgü kılın,
Bolgil kişiğ bağlar katun yaxşı ulan* [6, 133] = *Böyükliyə çatdığında xoşxasiyyət ol,
Bəylər yanında yaxşılığa layiq adam ol”.və s.*

Nəticə. Bu tipli poetik parçalar, fikir baltasını kökündən vuran müdrik kəlamlar, aqılana söylənmiş dədə sözləri abidələrimizdə çoxdur. Biz, ümumiyyətlə, “Divani lüğət-it türk” cildlərində cəm edilmiş atalar sözü və məsəllərin hamısını kontekstdə gözdən keçirib, onların məzmun, mahiyyət və ideya-bədii xüsusiyyətlərini araşdırıb öyrənsək də, oradakı gərəkli örnəklərin hər birisindən bir yazıda bəhs etmək, sona qədər onları təhlil etmək imkan xaricindədir, - desək doğru olar. Bunu da qeyd etməliyik ki, tarix boyu türk xaqalarının xeyrə yönəlik bəşəri duyğularını, ulu babaların öyüd və nəsihətlərini, olduqca əhəmiyyətli, həyatı fikirlərini bədii tərzdə, daha həssas, daha sərrast, dolğun, obrazlı və lakonik ifadə edən deyimləri, müdrik kəlamları sayagəlməz dərəcədə çox olmuş, hamısı olmasa da, mühüm bir hissəsi nəslədən-nəslə ötürülə, yaddaşlarda qorunaraq günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Bu işdə Mahmud Kaşğarlı kimi dahi türk övladlarının xidməti misilsizdir.

Böyük millətlərin böyük işləri, iri miqyaslı, qlobal tarixi fəaliyyətləri olur. Tarix yaradan və cahan tarixinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmiş bir etnosun əzəmətli tarixi keçmişini özündə yaşadıb əks etdirən zəngin folkloru, epos yaradıcılığı, o cümlədən qılınca kimi kəsərli atalar sözü və zərbi-məsəlləri bunu bir daha təsdiq edir. Mahmud Kaşğarlının ensiklopedik səciyyəli əsəri qədim türklərin mədəni səviyyəsinin öyrənilməsi baxımından türkologiya elmi üçün çox qiymətli bir məxəzdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ. Türkçülüyn şah əsəri. Azərbaycan dilində// “Xalq qəzeti”, 24 noyabr, 2006
2. Anar. “Divani lüğət-it-türk”ün Azərbaycan dilində nəşri haqqında. Ədəbiyyat qəzeti, 17 noyabr 2006
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, “Maarif”, 1979, 268 s.
4. Əsəd C. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası. Bakı, “Elm”, -2001, 168 s.
5. Hacıyev T. Mahmud Kaşğarlı: “Divani lüğət-it-türk”/ Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. 6 cildə, II cild, Bakı, “Elm”, -2007, s. 154-181 (632 s.)
6. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk” 4 cildə, I cild, tərcümə edən: R.Əsgər. Bakı, “Ozan”, -2006, 512 s.
7. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk” 4 cildə, II cild, tərcümə edən: R.Əsgər. Bakı, “Ozan”, -2006, 400 s.
8. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk” 4 cildə, III cild, tərcümə edən: R.Əsgər. Bakı, “Ozan”, -2006, 400 s.
9. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk” 4 cildə, IV cild, tərcümə edən: R.Əsgər. Bakı, “Ozan”, -2006, 752 s.
10. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası. 2 cildə, II cild, Bakı: YNE, 2000, 568

Rəyçi: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

f.e.d., prof. Mahmud Allahmanlı

TARİX

UOT: 94. 038

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT TÜRK” ƏSƏRİ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR MƏNBƏ KİMİ

Anar İsgəndərov
Tarix elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı,
BDU-nun Tarix fakültəsinin Mənbəşünaslıq,
Tarixşünaslıq və metodika kafedrasının müdiri,
Bakı, Azərbaycan
anarisgandar@gmail.com <https://orcid.org/0009-0000-7337-7333>

Xülasə

Məqalədə Mahmud ibn əl-Hüseyn ibn Məhəmməd əl-Kaşğari və onun qorunub saxlanılmış, həyatının ən mühüm əsəri – “Divanü Lügat-it türk” monumental əsəri barədə məlumat verilmişdir. 1008-1095-ci illərdə yaşamış M.Kaşğari dövrünün ən məşhur ensiklopedik biliyə sahib alimlərindən biri hesab olunur. Qaraxani əyanlarının ən ali dairələrinə mənsub olması ona orta və ali təhsilini ən mükəmməl yerlərdə və məşhur müəllimlərdən almaq imkanı vermişdir. Onun “Divanü Lügat-it türk” əsəri tarixi mənbə kimi ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmişdir. Əsərə istinadən məqalədə toxunduğumuz məsələlər ayrı-ayrılıqda tədqiq olunsa da, onların kompleks şəkildə tədqiqi əsərin Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyətini daha sistemli şəkildə izləməyə imkan verir. Məqalədə Mahmud Kaşğarının həyatı, “Divanü Lügat-it türk” əsərinin yazılması və məlum nüsxələri, öyrənilməsi, əsərin strukturu və tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini şərtləndirən amillər tədqiq olunmuşdur. Aparılan araşdırmanın nəticəsində məlum olur ki, “Divanü Lügat-it türk” əsəri min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri – başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, iqtisadi həyatını, mənəvi, milli dəyərlərini, psixologiyasını, dünyagörüşünü, həyat tərzini, adət və ənənələrini, sosial münasibətlərini, etnoqrafiyasını bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə özündə əks etdirən dəyərli bir mənbədir.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, Divanü Lügat-it-türk, Azərbaycan, türklər, oğuzlar.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАНЮ ЛЮГАТ-ИТ-ТУРК» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Анар Искендеров
Доктор исторических наук, профессор
Депутат Милли Меджлиса Азербайджанской Республики,
Заведующий отделом источниковедения, историография
и методология исторического факультета БГУ
Баку, Азербайджан

Резюме

В данной статье приводятся сведения о Махмуд ибн аль-Хусейн ибн Мухаммед аль-Кашгари и сохранившийся главным трудом его жизни – монументальная работа «Диваню люгат ит-тюрк». М. Кашгари, живший в 1008-1095 годах, считается одним из самых известных ученых, обладающих энциклопедическими знаниями. Принадлежность к высшим кругам караханидской знати позволила ему получить среднее и высшее образование в лучших учебных заведениях Кашгара. Его труд «Диваню люгат ит-тюрк» впервые изучен нами как исторический источник. Хотя вопросы, упомянутые в статье применительно к произведению, изучаются отдельно, их комплексное изучение позволяет более системно проследить значение произведения для истории Азербайджана. В статье жизнь Махмуда Кашгари, написание и известные экземпляры произведения «Диваню люгат ит-тюрк», его изучение, структура произведения и факторы, определяющие его значение как исторического источника, изучены. В результате исследования становится ясно, что произведения

«Диваню люгат ит-тюрк» содержит все черты тюркство тысячу лет назад – особенно язык и литературу, историю, географию, культуру, экономическую жизнь, духовные и национальные ценности, психологию, мировоззрению и образ жизни тюрков. Одним словом это ценный источник, который идеально отражает их обычаи и традиции, общественные отношения, этнографию.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, Диваню люгат-ит-тюрк, Азербайджан, тюрки, огузы.

WORK OF MAHMUD KASHGARI “DIVANU LUGAT-IT-TURK” AS A SOURCE ON THE HISTORY OF AZERBAIJAN

Anar Iskenderov

Doctor of Historical Sciences, Professor

Deputy of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan,
Head of the Department of Source Studies, Historiography
and methodology of the Faculty of History of BSU

Baku, Azerbaijan

Summary

This article provides information about Mahmud ibn al-Hussein ibn Muhammad al-Kashgari and the surviving main work of his life, the monumental work “Divanu lugat it-Turk”. M.Kashgari, who lived in 1008–1095, is considered one of the most famous scientists with encyclopedic knowledge. Belonging to the highest circles of the Karakhanid nobility allowed him to receive secondary and higher education in the best educational institutions in Kashgar. We studied his work “Divanu lugat it-Turk” for the first time as a historical source. Although the issues mentioned in the article in relation to the work are studied separately, their comprehensive study allows us to more systematically trace the significance of the work for the history of Azerbaijan. In the article, the life of Mahmud Kashgari, the writing and known copies of the work “Divanu lugat it-Turk”, its study, the structure of the work, and the factors that determine its significance as a historical source are studied. As a result of the study, it becomes clear that the work “Divanu lugat it-Turk” contains all the features of Turkism a thousand years ago, especially the language and literature, history, geography, culture, economic life, spiritual and national values, psychology, worldview, and way of life of the Turks. In a word, this is a valuable source that ideally reflects their customs and traditions, social relations, and ethnography.

Key words: Mahmud Kashgari, Divanu lugat-it-Turk, Azerbaijan, Turks, Oguzes.

Aktuallıq. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri Azərbaycanda da geniş yayılmış oğuz türklərinin tarixinin tədqiqi baxımdan aktuallığını qoruyur. Bu aktuallığı şərtləndirən ən mühüm amil isə mənbənin sadəcə linqvistik deyil, tarixi məlumatlarla da zəngin olmasıdır.

Annotasiya. Hər bir tarixi mənbə öz dövrünün aynasıdır. Lakin bəzi mənbələr sadəcə öz dövrünə deyil, hətta minilliklərə işıq sala bilər. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri də belə mənbələrdən biridir. Dilçilik aspektində daha çox tanınsa da bu əsər türk xalqlarının tarixi keçmişi ilə maraqlanan istər dilçilər, istər tarixçilər üçün dəyərli mənbə rolunu oynayır. Xüsusilə də tarixçilər üçün dəyərli etnoqrafik, tarixi-coğrafi, tarixi-linqvistik, toponimik mənbə rolunu oynayan bu əsərdə şərh edilmiş məsələlər hələ uzun müddət aktuallığını qoruyacaq və türkün tarixinə işıq salacaqdır. Çünki bu əsər sadəcə bir alimin müşahidəsi deyil, uzunmüddətli tədqiqatlara, dərin elmi biliyə, müxtəlif mənbələrə dayanaraq ərsəyə gətirilmiş sanballı bir qaynaqdır.

Metod. Məqalədə tarixi-genetik, təsviri-təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. XI əsrdə yaşamış türköloq Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbədir. Bu mənbə türk xalqlarının etnik, etnoqrafik, linqvistik, toponimik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Müəllif əsərində 30 yaxın türk dilini qeyd edir və bu dilin Çindən Ruma qədər geniş bir arealda yayıldığını qeyd edir. Türk dillərindən biri olan Azərbaycan türkcəsi də bu areala, oğuz dünyasının tərkibinə daxildir. Azərbaycan dilinin oğuz danışq dilinə, Azərbaycan türklərinin etnik kökəninə oğuzlara bağlı olduğu nəzərə alsaq M.Kaşğarının oğuzlarla bağlı dediyi fikirləri tariximiz üçün mühüm mənbə

rolunu oynayır. "Divanü lüğat-it-türk" əsəri oğuz türkcəsinə aid dövrümüzə qədər gəlib çatmış ilk və ən zəngin mənbələrdən biri olduğuna görə onun təhlili tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə də Azərbaycan türkcəsinin oğuz-səlcuq tayfalarının dil xüsusiyyətləri ilə fərqli və oxşar məqamlarının öyrənilməsi baxımından bu mənbənin öyrənilməsi aktualıq kəsb edir. Mahmud Kaşğarının müəllifi olduğu bu lüğət ilk növbədə türk xalqlarının və oğuzların yaşadığı tarixi-coğrafi məkanı müəyyən etməyə imkan verir.

Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsəri istər türkoloqların və şərqşünasların, istərsə də tarixçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu istiqamətdə saysız-hesabsız monoqrafiya, kitab və məqalələr qələmə alınmışdır. Bu əsəri dilimizə tərcümə edən Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarının anadan olmasının 1000 illiyi münasibətilə iki biblioqrafik göstərici də çap etdirmiş, "Divanü lüğat-it türk" əsərinin tədqiqinə dair qələmə alınmış müxtəlif əsərləri bura daxil etmişdir [5]. Təbii ki, Azərbaycanda M.Kaşğari irsinin və onun qeyd edilən əsərinin tədqiqi hələ XX əsrin 20-ci illərindən başlayır. Bu istiqamətdə Bəkir Çobanzadənin (1893-1937), Əmin Abidin (1898-1937), Hənəfi Zeynallının (1896-1937), Panteleymon Jüze və b. tədqiqatlarını qeyd edə bilərik. "Divanü lüğat-it türk" əsəri ilk dəfə XX əsrin 30-cu illərində Xəlil Səid Xocayev tərəfindən dilimizə tərcümə edilsə də, bu əsəri çap etdirmək mümkün olmamışdır. XX əsrin 50-60-cı illərində isə bir neçə məqalə istisna olmaqla hər hansı ciddi tədqiqat əsəri ortaya qoyulmamışdır [5, 114-116]. M.Kaşğarının "Divanü lüğat-it türk" əsərinin 950 illik yubileyi ərəfəsində bu istiqamətdə ciddi dönüş baş vermişdir. Əbdüləzəl Dəmirçizadə (1909-1979) [3], Məmmədəğa Şirəliyev (1909-1991), Vəqif Aslanov və başqaları bu mövzu ətrafında məqalələr dərc etdirmişdir. Ümumiyyətlə, əsər əsasən dilçilik aspektində tədqiq olunmuş, Tofiq Hacıyev [8], Fərhad Zeynalov [15], Elbrus Əzizov [6] və başqaları da bu mənbəni məhz bu istiqamətdə araşdırmışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Kaşğarının tədqiq etdiyimiz əsəri yalnız dilçilik istiqamətli bir mənbə deyil, çünki burada türk xalqlarının həyatı, məişəti, etnoqrafiyası, mifologiyası, poeziyası haqqında da geniş məlumatlar əldə etmək mümkün olur. XX əsrin 90-cı illərində isə Tərhan Quliyevin [10], Ağaverdi Xəlilin [9], Əsəd Cahangirin [2] bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarını qeyd edə bilərik. Son illərdə isə Ramiz Əsgərin Azərbaycanda kaşğarişünaslığın inkişafındakı rolunu və bu sahədə apardığı araşdırmaları xüsusi qeyd edə bilərik. Məhz o, Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsərinin ilk dəfə olaraq Azərbaycanda türkcəsində nəşrinə nail olmuşdur [12; 13]. R.Əsgərin bu mənbə ilə bağlı xidməti bununla yekunlaşmır, o həm də Mahmud Kaşğari və onun "Divan"ı haqqında silsilə məqalələr yazmış, "Mahmud Kaşğari və onun "Divanü lüğat-it türk" əsəri" adlı monoqrafiya çap etdirmişdir [4]. 2011-ci ildə isə Yaqut Quliyeva "Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it türk" əsərində oğuz leksikası" adlı namizədlik işi [11] müdafiə etmişdir.

1008-1095-ci illərdə yaşamış (bəzi məlumatlara görə 1105-ci ildə vəfat etdiyi qeyd olunur) Mahmud Kaşğari Qaraxanilər nəslindən olub bu xanədanlığa aid məzarlıqda da dəfn edilmişdir. O təhsilini Mədrəseyi-Sacide almışdır. O, öz dövrünün bütün elmlərinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş, riyaziyyat, hesab, həndəsə, astronomiya, dil, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, hüquq, təbabət, ilahiyyat, pedaqogika, psixologiya, hərbi sənəti, məntiq, siyasət, etika və sair elmlərə dair biliklər əldə etmişdir. 10-15 il bütün türk ellərini şəhər-şəhər, kənd-kənd, oymaq-oymaq, oba-oba gəzən Mahmud Kaşğari 30-dan yuxarı türk ləhcəsini bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdir [12, 24-25]. Mahmud Kaşğari bu ləhcələri nə üçün öyrənməsinin səbəbini belə şərh etmişdir: "Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk elədim. Mən bu işləri dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə, bu dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim [12, 25, 55]. " Mahmud Kaşğari ömrünün sonuna yaxın vətəninə qayıtmış, doğulduğu Opalda mədrəsə açaraq («Mədrəseyi-Mahmudiyyə») bir müddət burada dərs demiş, daha sonra haqqın rəhmətinə qovuşmuşdur. Onun qəbri üzərində möhtəşəm bir türbə tikilmiş, məzarı isə əsrlərdən bəri qədərbilən xalqın ziyarət yerinə çevrilmişdir. "Divan"ın 950 illik yubileyi münasibətilə türbəsi təmir edilmiş, ətrafı abadlaşdırılmış, böyük park salınmışdır [12, 28].

"Divan"ın yazılma tarixi barədə müxtəlif rəqəmlər irəli sürülsə də, elmi ədəbiyyatda 25 yanvar 1072-10 fevral 1074-cü illər əsas kimi qəbul edilmişdir. Əsərin redaktə olunması haqqında

da bir-birindən fərqli tarixlər (1076-78, hətta 1083-cü il) qeyd edilir. Əsərin xəlifə əl-Müqtədiyə ərməğan edilməsi haqqındakı qeyd [12, 29, 55] də bəzi dolaşıqlıq yaradır. Çünki əl-Müqtədi 1075-ci ilin aprelində, “Divan” faktiki olaraq yazılıb başa çatdırıldıqdan 14 ay sonra taxta çıxmışdır. Ehtimal ki, bu qeyd kitabın redaktəsi bitdikdən sonra əlavə edilmişdir. Əsər Türkünstanda qələmə alınmağa başlanmış, faktiki material ayrı-ayrı bölmələr üzrə əvvəlcədən qaralama şəklində qismən hazırlanmış, Bağdadda əsər sürətlə qələmə alınaraq tamamlanmışdır [12, 29]. Mahmud Kaşğarının öz əlilə yazdığı dörd nüsxədən heç biri bizə gəlib çatmamışdır. “Divan”ın elm aləminə məlum olan yeganə nüsxəsi əslən Cənubi Azərbaycanın Savə şəhərindən olan, sonra Şama yerləşən Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Əbu-l-Fəth əs-Savi, sümmə əd-Diməşqi (yəni Dəməşqdə yaşayan) tərəfindən Mahmud Kaşğarının öz avtoqrafından tam 200 il sonra köçürülən nüsxədir [12, 30]. Bu gün biz bu qiymətli əsərlə məhz bu nüsxə vasitəsi ilə tanış oluruq.

“Divanü lüğət-it türk” elm aləminə 1914-cü ildə məlum olmuşdur. Bu əsərin tanınması Əli Əmiri Əfəndinin adı ilə bağlıdır. O, məşhur kitabsevər olmuş, bir dəfə İstanbulun “Səhhaflar çarşısı”nda yeni kitabın sorağını almış və əsəri 33 qızıl lirəyə satın almışdır [12, 32]. Əsər barədə Ziya Göyalt maraqlansa da Əli Əmiri Əfəndi əvvəlcə kitabın itib-batacağı qorxusu ilə əsəri ona verməmiş, yalnız o dövr Osmanlıda baş nazir Tələt Paşanın və Ədliyyə naziri İbrahim Əfəndinin xahişi üzrə əsər ilk öncə tərcümə və nəşr edilmək üçün Kilisli Rifəre (Əhməd Rifət bin Əbdülkərimə) (1873-1953) etibar edilmişdir. Rifət Bilgə kimi tanınan bu şəxs bir sıra ərəb və fars alimlərinin əsərlərini və lüğətlərini türkcəyə tərcümə etməsi ilə məşhur idi. O, Mahmud Kaşğarının “Divan”ını 3 cildə nəşr etmişdir. Qeyd edək ki, kitabı qoruyub saxlayan Əli Əmiri Əfəndi ömrü boyu topladığı 15 minə yaxın nadir kitab və əlyazma ilə birgə “Divan”ın yeganə nüsxəsini də ömrünün sonuna yaxın İstanbuldakı Millət kitabxanasına hədiyyə etmişdir. «Divanü lüğət-it-türk»ün yeganə əlyazma nüsxəsi hazırda həmin kitabxananın kataloqunda Ar. 4189 nömrə altında qeydə alaraq saxlanır [12, 32-33]. “Divanü lüğət-it türk” əsəri əsasında 1928-ci ildə Breslau Universitetinin professoru Karl Brokklemann (1868-1956) tərəfindən Macarıstan Elmlər Akademiyasının maddi dəstəyi hesabına “Divan”dakı sözlərin əlifba sırası ilə düzüldüyü bir cildlik əsər nəşr edilmişdir. “Divanü lüğət-it-türk” Türk Dil Qurumunun banilərindən biri olan Bəsim Atalay tərəfindən 1939-1943-cü illərdə 3 cildə nəşr edilmişdir. Bu əsərin dünyada ən mükəmməl nəşri hesab edilir [12, 34-35]. Azərbaycanda isə artıq qeyd etdiyimiz kimi 1935-1937-ci illərdə məşhur dilçi Xəlid Səid Xocayev tərəfindən ilk dəfə dilimizə tərcümə edilmişdir. Bəsim Atalaya görə, Xəlid Xocayevin tərcüməsində əsas nöqsan sözləri klassik xaqaniyyə türkcəsi ilə deyil, müasir Türkünstan şivələrinə uyğun şəkildə verməsidir [12, 35]. “Divan” 1960-1967-ci illərdə Salih Mütəllibov tərəfindən özbəkçəyə, 1972-ci ildə Sir Gerard Klauson tərəfindən ingiliscəyə, 1981-1984-cü illərdə uyğurçaya, 1997-1998-ci illərdə Əskər Ekeubay tərəfindən qazaxçaya, 2002-ci ildə Alimcan Sabitin redaktorluğu ilə çincəyə, 2004-cü ildə Hüseyn Düzgün tərəfindən farsçaya tərcümə edilmişdir [12, 36-39].

«Divanü lüğət-it-türk» quruluşca çox mürəkkəbdir. Burada 9 mindən artıq söz verilmişdir. Maddə içində və mətnlərdə rastlanan baş söz və söz birləşməsinin miqdarı hər nəşrdə fərqlidir. Məsələn, bu rəqəm Karl Brokklemann nəşrində 7.993, Bəsim Atalay nəşrində 8.783, Salih Mütəllibov nəşrində 9.222, Rəmis Əskərin nəşrində isə 9300-dür. Mahmud Kaşğari çoxmənalı sözləri və omonimləri bir maddə altında verdiyi halda, ayrı-ayrı nəşirlər onları parçalayaraq iki, bəzən üç, hətta dörd-beş maddə halına saldıqlarına görə bu cür fərqlilik yaranmışdır [12, 43-44].

Əsər klassik ərəb qrammatikası və lüğətçilik ənənələri əsasında qələmə alınmışdır. Sözlər ərəb əlifbasındakı hərflərin sırasına uyğun olaraq düzülmüşdür. 8 kitabdan ibarətdir:

1. “Həməzli sözlər kitabı”
2. “Salim kitabı” (buraya tərkibində ərəbcə «hərifi-illət» deyilən əlif, vav, ye hərflərindən biri və təkrarlanan hərfi olmayan sözlər daxildir).
3. “Müzaəf kitabı” (bu kitabdakı sözlərdə eyni cinsli iki hərflər yan-yanə gəlir, bu zaman ilk hərflər sükunlu, ikinci hərflər hərəkəli olur).
4. “Misal kitabı” (sözün tərkibində hərifi-illətdən, yəni əlif, vav, ye hərflərindən biri olsa, ona «misal» deyilir).

5. "Zəvat üs-sələsə" (üç hərfli sözlər).
6. "Zəvat ül-ərbəa" (dörd hərfli sözlər).
7. "Günnəli sözlər kitabı" (tərkibində gənizdən (burundan) gələn hərflər olan sözlər).
8. "Cəm beyn əs-sakineyn" (sükunlu iki hərfin birləşdiyi sözlər).

Yeri gəlmişkən onu da demək lazımdır ki, hər bir kitabda 2, 3, 4, 5, 6 hərfli sözlər fəsilləri, eləcə də salim, müzaəf və günnəli qismləri, habelə sözün quruluşundan asılı olaraq müxtəlif fəsilləri vardır. Kitabların bəziləri isimlər və fellər olmaqla iki kitaba, sonra bölmə və fəsillərə ayrılmış, müvafiq qrammatik izahatlarla təmin edilmiş, bu zaman ərəbcə terminlər işlədilmişdir. Mahmud Kaşğari «Divanü lügat-it-türk»ə türk dillərində istifadədən çıxmış arxaik sözləri, habelə xalq arasında fəal şəkildə işlədilən, lakin başqa dillərdən keçən alınma kəlmələri daxil etməmişdir. O, alınma sözlərin qarşısında "qeyri-əslyyə", yəni "bu söz əsl türkcə deyildir" qeydini də vermişdir [12, 45-46].

Mahmud Kaşğarının tədqiq etdiyimiz əsəri orta əsrlərdə də Azərbaycanda sıx şəkildə məskunlaşmış türk tayfalarının tarixinə də dəyərli məlumatları özündə əks etdirir. Bu əsərdə XI əsrin ikinci yarısında türk tayfalarının yayılma arealını Rumdan Çinə qədər əraziləri əhatə etdiyi qeyd olunur. O yazır: "Rum ölkəsindən tutmuş Maçinədək türk ellərinin hamısının boyu (uzunluğu) beş min, eni üç min fərsəx, tamamı səkkiz min fərsəxdir" [12, 104]. Bu məlumatda dəyişən nəşə yoxdur. Çünki bugün də Kiçik Asiyadan Çinə qədər geniş bir coğrafiyada türk xalqları yaşamaqda davam edir. Mahmud Kaşğari Rumdan şərqdəki torpaqlarda türklərin daha qədimdən yaşadıklarını qeyd edir. Nəzərə alsaq ki, oğuzların qınıq boyundan olan Səlcuqların Ön Asiyaya, Xəzər dənizinin qərbinə yürüşünü XI əsrlə bağlasaq, onda Mahmud Kaşğarının dediyi sözlərin əhəmiyyəti bir daha aydınlaşar. Çünki Mahmud Kaşğarının qələmə aldığı "Divan"ın tarixi, 1072-74-cü illərə, təqribən səlcuqların Ön Asiyaya ilk yürüşləri olan, 1071-ci ildə baş vermiş Malazgird döyüşünə təsadüf edir. Bu da o deməkdir ki, oğuz-səlcuq türkləri buraya yeni gəlməyə başlamış, yerli türklər isə burada daha qədim zamanlardan məskunlaşmışdır. Mahmud Kaşğari bu faktı belə qeyd edir: "Rum ölkəsinin yaxınlığından şərqə doğru tərtib etməklə şərqdəki müsəlman olan və olmayan oğuz boylarının yerlərini də bildirdim. Rum (Bizans) ölkəsinə ən yaxın olan boy bəçənəkdir. Sonra kıfçak (qıpçaq), oğuz, yəmək, başğırt, basmıl, kay, yabaku, tatar, kırkız (qırğız) gəlir. Qırğızlar Çin ölkəsinə yaxındırlar. Bu boylar Rum ölkəsinin sərhəddindən şərqə doğru bu ardıcılıqla məskunlaşmışlar" [12, 77]. Mahmud Kaşğari bu torpaqların sadəcə türk torpaqları olduğunu qeyd etməklə yetinmir, hansı türk tayfasının bu torpaqların hansı ərazisində yaşadığını da dəqiq bildirir. Onun əsərində verilmiş dünya xəritəsi bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ilk türk xəritəsi və orta əsrlərin ən dəqiq xəritələrindən biridir. Xəritədə Azərbaycanın adı "ərzi-Azəradadqan" kimi qeyd olunub. Qeyd edək ki, xəritənin h.664/m.1266-ci ilə aid (orijinal variantı h.464/m.1076) nüsxəsi Türkiyənin İstanbul şəhərində Millet Genel Kitabxanasında (Millet Genel Kütüphanesi, Ali Emiri 4189, fols. 22b-23a, İstanbul) qorunur [17]. Burada cəhətlər və coğrafi yönlər, türk ellərinin və ölkələrin coğrafi ardıcılığı, hətta ekvator və şimal qütbü, dağlar və çaylar, səhralar və dənizlər təsvir edilmişdir. Azərbaycan torpaqları kimi xatırlanan ərazinin şimalında Xəzərlər, Dərbəndi adı altında Dərbənd şəhəri, Dərbəndin şimal-şərqində Abaskun adı altında Xəzər dənizi, cənub, cənub-şərqə doğru isə Xorasan, İraqeyn (iki İraq - Əcəm və Ərəb İraqı) qeyd edilmişdir. Bu xəritə min il bundan əvvəlki dövr üçün ideal sayıla bilər [12, 27]. Rum məmləkətinə daha yaxın qeyd edilən bəçənək boyunun yayılma arealı da diqqəti cəlb edir [12, 77, 469]. Qeyd edək ki, oğuzların 24 boyundan biri olan bəçənəklərin adı Azərbaycanda da qorunub saxlanılır. Naxçıvanda Şahbuz rayonunda Biçənək aşırımını, kəndini, dağını, çayını, Qubada Biçənəkdərə çayını [1, 133] qeyd edə bilərik. Bəçənəklərin oğuz boyu olduqlarını Kaşğari də "Divan"da təsdiqləyir və onların yaşadığı ərazini təkrar-təkrar xatırlayır. Məsələn, o bir neçə yerdə açıq-aşkar yazır: "Rum (Bizans) ölkəsinə ən yaxın olan boy bəçənəkdir..." [12, 77]; "Rum diyarındakı bəçənəklərə qədər..." [12, 104]. Böyük türkoloqun sözlərinə görə bəçənəklər oğuzdurlar. Mahmud Kaşğari "Divan"da açıq-aşkar yazır: "Bəçənək – bir oğuz boyu. Bu söz Biçənək şəklində də yazılır" [12, 469].

Rum ölkəsindən Çinə qədər oğuzlar, suvarlar və qıpçaqların yaşadığını qeyd edən Kaşğarının bu məlumatı yalnız bəçənləri nəzərdə tutmurdu. Çünki Azərbaycandan şimalda yaşayan xəzərlər, tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan oğuz, suvar, qıpçaq tayfalarının həm mənbələrdə, həm də Azərbaycandakı yer-yurd adlarında bugünə qədər qorunub saxlanılan izləri bu qənaətə gəlməyə imkan verir. Məsələn, XIII əsr tarixçisi Şihab əd-din Muhəmməd ən-Nəsəvi Xarəzmşah Cəlaləddinə ithaf etdiyi əsərində Arranı “Mühtəşəd” əl-türkmən”, yəni “türkmənlərin toplandığı yer” adlandırır [16, 159]. O həm də qeyd edir ki, “Arranda və Muğanda türklər qarışqa kimi qələbəlik yaratmışdılar” [16, 225]. Bu gün Azərbaycanda əfşar, bayat, çəpni, qarxun, bayandur, yivə (baharlu), çavuldur, dögər və b. oğuz tayfalarının adlarının qorunub saxlanması oğuz türklərinin Azərbaycanda necə sıx şəkildə yaşadığını sübut edir. Ümumiyyətlə, oğuz tayfaları barədə məlumat verərkən Mahmud Kaşğarının “Divan”ın müxtəlif yerlərində bir qeydi bir neçə dəfə xatırlatması da böyük maraq doğurur. Belə ki, o, “Divan”ın bir neçə yerində “oğuzların bəzilərində” [12, 380; 13, 75-340] ifadəsini işlədir. Bu fikir bir daha oğuzların daha geniş areala yayıldığını, bunun da öz növbəsində onların dil xüsusiyyətlərinə də təsirsiz ötüşmədiyini göstərir. Buna baxmayaraq o, oğuzlar da daxil olmaqla türk tayfalarının vahid dövlətçilik dilinin olduğunu, bu dilin “xaqaniyyə” dili olduğunu və hər bir türk tayfasının bu dili gözəl bildiyini də qeyd edirdi. Bu da Azərbaycan da daxil olmaqla geniş bir coğrafiyada dövlətlər qurmuş türk xalqlarının vahid dövlətçilik və ədəbi dilinin olmasına dair dəyərli bir nümunədir [7, 16].

“Divan”ın oğuz dili istər tarixən Azərbaycan ədəbi dilində, istər “Dədə Qorqud” eposunun dilində və istərsə də müasir Azərbaycan dilində öz əksini tapmışdır. Belə ki, oğuz dilinə aid olan həm “Divan”da rast gəldiyimiz, həm də “Dədə Qorqud”un dilində işlənmiş us, oğur/uğur, əlig, ak, örgən, inqək, ayruk, alma, ərməğan, qat, qoç, qurt, tamur, qoşni/qonşu, kələcü, çapıtğan, savaşdı, çaldırdı, çalturdu, bəkləndi, yazdı, yas, sordı, bağırdı, buyurdu, dədə, dəvə, dəli, qonakladı, sinquk, dərin, ağıl və s. kimi sözlər dediklərimizə sübut ola bilər. “Divan”da oğuz dilinə aid olan bəzi sözlər Azərbaycan dilinə aid bəzi abidələrdə və həmçinin Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində də işlənməkdədir [11, 18].

Mahmud Kaşğarının “Divan”ı həm də etnoqrafik mənbədir. Bu istiqamətdə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş Pərinaz Sadıqlının əsərində əldə edilən nəticələri göstərmək yetərlidir. Məsələn, oğuzların mətbəx mədəniyyəti bu gün də Azərbaycanda qorunub saxlanılır. “Divan”da adları çəkilən şişlik, kəllə-paça, dürmək kimi yeməklər, kömək (kömbə), yarma yuğa (lavaş) kimi çörək, ayran, boza (çaxır), qırmızı, meyvə şirələri və s. kimi içki adlarının çoxu dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır və bu gün də onlardan istifadə olunur [14, 5-6]. Yaxud da oğuzların geyim mədəniyyəti ilə bağlı “Divan”da istifadə edilən ifadələrə diqqət etdikdə də burada da bir mədəni varislik ənənələrinin qorunub saxlanıldığını görürük. Məsələn, “Divan”da adları çəkilən kişi, qadın və uşaq geyimləri, papaq, yaylıq və ayaqqabılar haqqında verilən məlumatların çoxu Azərbaycanda indi də istifadə olunur. Qaftan, əllik, yaxalıq, köynək, papaq, yapıncı kimi geyim adları, parça və bəzəklərin çoxu bu gün Azərbaycanda qorunub saxlanılır. Onların əksəriyyətinin adı da, hazırlanma qaydası da “Divan”dakının eynisidir [14, 6]. Yaxud da “Divan”da oğuzların təsərrüfat həyatı ilə bağlı qeyd olunan “orğak-oraq”, “əkin-şum, əkin”, “kındığu-vəl, xırman döymək üçün işlədilən alət” kimi əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlı ifadələr Azərbaycanda da əkinçilikdə tez-tez istifadə edilir [14, 8]. Eyni bənzərlikləri biz oğuzların qoyunçuluq, atçılıq, ovçuluq təsərrüfatı ilə bağlı da “Divan”da verilən məlumatlarla da bir daha şahidlik edirik [14, 10].

Nəticə. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin təhlili belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bu əsər əsasında aparılan tədqiqatlar əsasən dilçilik sahəsini əhatə etmişdir. Bununla belə həmin tədqiqatların gedişində əsərin nə qədər tarixi əhəmiyyət kəsb etməsi Divandan gətirdiyimiz nümunələrdən də gördüyümüz kimi daim ön plana çıxır. Çünki əsərlə bağlı toxunduğumuz etnik, etnoqrafik, tarixi-coğrafi, linqvistik məqamlar eyni zamanda əsərin tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini də nümayiş etdirməyə imkan verir. Əsərdə Azərbaycanın adı sadəcə bircə dəfə qeyd olunsaydı, vətənimizin tarix boyu müxtəlif türk tayfaları, xüsusilə də oğuz boyları üçün yurd yeri olması və həmin tayfalara aid mədəni, mədəni dəyərləri xalqımızın genefonduna həkk olması bu əsərin tariximiz üçün nə qədər mühüm mənbə rolunu oynadığını qeyd etmək üçün

yetərlidir. Bu əsər əsasında XXI əsrdə çoxlu sayda elmi işlər müdafiə edilsə də, hələ də “Divanü lügät-it-türk” əsərinin sırf tarixi tədqiqi istiqamətində bir boşluq nəzərə çarpır. Bu boşluğu doldurmaq üçün izlədiyimiz süjet xəttinin gələcəkdə bu istiqamətdə görülməli işlər üçün bir yol xəritəsi olacağına ümid edirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: (2 cildə) / red. R.Əliyeva; tərt. ed. R.Əliyeva, Q. Məşədiyev, E.İnanc, T.Baxşıyeva, Ş.Qocayeva, İ.Məmmədov, F.Xalıqov – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2007. – 304 s.
2. Cahangir Ə. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M.Kaşğarının “Divanü lügät-it-türk” əsərindəki bədii nümunələr əsasında) / Ə.Cahangir. – Bakı: Elm, –2001. – 168 s.
3. Dəmirçizadə Ə. XI əsr dilçisi Mahmud Kaşğarının müqayisəli metodu // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Elmi əsərləri, – 1966, – Seriya 11. № 1, – s.77-102.
4. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lügät-it-türk” əsəri / R.Əskər. – Bakı: MBM, – 2008. – 432 s.
5. Əskər R. Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 biblioqrafik göstərici / R.Əskər. – Bakı: MBM, – 2008. – 96 s.
6. Əzizov E. Söz xəzinəsi: Söz haqqında araşdırmalar / E.Əzizov. – Bakı: Maarif, – 1995. – 128 s.
8. Hacıyev T. Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri // – Bakı: Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi, – 1983, –1983, – s. 15-29.
9. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / T.Hacıyev. – Bakı: ADU nəşriyyatı, – 1976. – 152 s.
10. Xəlilov A. Mahmud Kaşğarının "Kitabi Divani Lügät-it türk" əsərində paremioloji vahidlərin struktur-semantik təhlili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2005. –139 s.
11. Quliyev T. Azərbaycan şeirinin qədim dövrü / T.Quliyev. – Bakı: Nurlan, – 2001. – 44 s.
12. Quliyeva Y. Mahmud Kaşğarının “Divanü lügät-it-türk” əsərində oğuz leksikası: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2011. – 27 s.
13. Mahmud Kaşğari Divanü lügät-it-türk: (4 cildə) / Tərc. və nəşrə haz. R.Əskər. – Bakı: Ozan, – c. 1. – 2006. – 512 s.
14. Mahmud Kaşğari Divanü lügät-it-türk: (4 cildə) / Tərc. və nəşrə haz. R.Əskər. – Bakı: Ozan, – c. 2. – 2006. – 400 s.
15. Sadıqlı P. Mahmud Kaşğarının “Divanü lügät-it-türk” əsəri etnoqrafik mənbə kimi: / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2017. – 31 s.
16. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları / F.Zeynalov. – Bakı: Maarif, – 1981. – 343, (5) s.
17. Nasaw M. Histoire du Sultan Djelal-ed-Din Mankobirti / M.Nasaw. – Paris: Ernest Leroux, – 1895. – 518 p.
18. World Map of al-Kashghari: (Electronic resource) / URL: <http://www.myoldmaps.com/early-medieval-monographs/214-al-kashgharis-world-map/214-al-kashghari.pdf>

Rəyçi:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
t.e.d., prof. Abbas Seyidov

УДК: 94

УЙГУРЫ ГАОЧАНА ПО ДАННЫМ «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК»
МАХМУДА КАШГАРСКОГО

Александр Нестеров
Доктор исторических наук, профессор
Уральский федеральный университет
Екатеринбург, Россия
orcid 0000-0002-3349-6204,
Alexander.Nesterov@urfu.ru

Резюме

В статье анализируются сведения о гаочанских уйгурах, сообщаемые Махмудом Кашгарским в «Диван лугат ат-турк». На основании сопоставления сведений из «Диван Лугат ат-Турк» и китайской официальной истории «Сун ши» высказывается предположение о статусе Кучи в эпоху противостояния Караханидского каганата и Гаочанского государства. Выявлено, что Гаочанское государство пыталось сохранять независимость, лавируя между более сильными государствами рассматриваемого периода. Показано отношение караханидской элиты к буддийскому населению государства Гаочан.

Ключевые слова: Караханидский каганат; Гаочан; Куча; тюрки; уйгуры; ислам; буддизм; Махмуд Кашгарский.

MAHMUD KAŞGARİNİN “DIVIAN LUGAT AT-TURK”
VERİLERİNE GÖRE GAOCHAN UYGURLARI

Aleksandr Nesterov
Tarih Bilimleri Doktoru, profesör
Ural Federal Üniversitesi
Yekaterinburg, Rusya

Özet

Makale, Kaşgarlı Mahmud'un "Divan lugat at-turk"'te bildirdiği Gaochang Uygurları hakkındaki bilgileri analiz ediyor. «Divan lugat at-türk» ten gelen bilgilerin «Song Shi» nin Çin resmi tarihi ile karşılaştırılmasına dayanarak, Karahanlı Kağanlığı ile Gaochang Devleti arasındaki çatışma döneminde Kuça statüsü hakkında spekülasyonlar yapılıyor. Gaochang devletinin, söz konusu dönemin daha güçlü devletleri arasında manevra yaparak bağımsızlığını korumaya çalıştığı kanıtlanmıştır. Karahanlı seçkinlerinin Gaochang devletinin Budist nüfusuna karşı tutumu gösterilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Kağanlığı; Gaochang; Kucha; Türkler; Uygurlar; islam; Budizm; Kaşgarlı Mahmud.

UYGURS OF GAOCHAN ACCORDING TO DATA
OF “DIVIAN LUGAT AT-TURK” MAHMUD OF KASHGAR

Alexander Nesterov
Doctor of Historical Sciences, Professor
Ural Federal University
Yekaterinburg, Russia

Summary

The article analyzes information about the Gaochang Uighurs reported by Mahmud of Kashgar in "Divan lugat at-turk". Based on the comparison of information from the "Divan lugat at-turk" and the Chinese official history "Song Shi", an assumption is made about the status of the Kucha state in the era of confrontation between the Karakhanid khaganate and the Gaochang state. It was shown and proved, that the Gaochang state sought to preserve its independence by maneuvering between the more powerful states of the

period under review, the he attitude of the Karakhanid elite to the Buddhist population of the Gaochang state in this article.

Keywords: Karakhanid khaganate; Gaochan; Kutcha; Turks; Uighurs; Islam; Buddhism; Mahmud of Kashgar.

Актуальность. Гаочан – одно из государств Центральной Азии – сложилось еще в эпоху империи Хань (206 г. до н.э. – 220 г. н.э.). Государству Гаочан на ранних этапах его развития посвящено несколько публикаций Л.А. Боровковой [Боровкова, 1992], уйгурскому государству Гаочан IX – XI веков – статьи Д.Е. Желобова [Желобов, 2016]. При этом необходимо подчеркнуть, что населявшие Гаочан к X веку тюрки стали естественным объектом внимания Махмуда Кашгарского.

Аннотация. Источников по истории Гаочана относительно немного. Как правило, сведения по истории Гаочана находятся в исторических сочинениях соседних государств – в основном в историях китайских империй Тан, Сун, а также в книгах по истории периода Пяти династий и десяти царств (X век), прежде всего в известном сочинении «Цзы чжи тунцзянь». Собственных гаочанских исторических произведений не сохранилось. Тем более важными представляются сведения по истории Гаочана, выявленные в произведениях караханидского круга, прежде всего в знаменитом «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгарского.

Методы. Сравнительно-сопоставительный, исторический и описательный.

Введение. Караханидский каганат и Гаочан-Уйгурское государство возникли в середине IX века в результате процесса переселения тюркоязычных кочевников на территорию Таримской впадины. В обоих государствах власть принадлежала тюркской верхушке, господствовавшей как над своими соплеменниками-кочевниками, так и над оседлым большинством, имевшим иную этническую принадлежность. При сходстве социально-экономического и политического устройства основным фактором, противопоставляющим два государства, стала религия. Это выражалось в том, что с 960-х годов положение государственной религии в Караханидском каганате занял ислам, а в Гаочанском государстве примерно в это же время установилось политическое господство буддистов.

Источником для понимания того, как тюрки Караханидской державы воспринимали гаочанских уйгуров-буддистов, является «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгарского (2 пол. IX века) [Махмуд ал-Кашгари, 2005]. Махмуд Кашгарский безусловно принадлежал к верхушке карахандской знати, возможно даже к ханскому роду [Кононов, 1972], поэтому в написанной им книге нашел отражение официально-государственный взгляд. Он, как караханидский автор, получал информацию об уйгурах из первых рук, а не заимствовал из более ранних сочинений, как часто поступали арабо-персидские авторы. Поэтому, сообщаемые им сведения, во-первых, достоверны (конечно, с поправкой на общий уровень науки того времени), а во-вторых, актуальны на момент написания «Дивана». Несмотря на то, что автор не ставил своей целью подробный рассказ о гаочанских уйгурах, в «Диване» им, а они известны автору под настоящим этнонимом «уйгуры», а не под обычным арабо-персидским названием «тугузгузы», посвящена отдельная статья, обширный рассказ в предисловии, а также большое количество упоминаний [Махмуд ал-Кашгари, 2005, с. 140-141, 69-70, 75-76, 122, 332-333, 344, 359, 374, 381, 393, 394, 402, 406, 424, 447, 472, 485, 492, 515, 520, 602, 662, 676, 683, 689, 694, 777, 841, 906, 916, 917, 920, 1010, 1052, 1054].

Махмуд Кашгарский говорит об уйгурах как о «народе пяти городов»: Сулми, Кочо, Джанбалик, Бешбалик и Янибалик [Махмуд ал-Кашгари, с.140]. Сейчас с уверенностью можно идентифицировать два из них: Кочо – Гаочан (Идикутшахри в Турфане) и Бешбалик – Бэйтин (недалеко от города Джимсар, к востоку от Урумчи). Э. Бертшнейдер по материалам «Юаньши» и других китайских источников установил, что Джамбалик находился к востоку от Бишбалика и к западу от реки Манас, а Янибалик – западнее Джамбалика и тоже восточнее реки Манас. [Bretschneider, p. 32, 33] Сулми Бируни помещал к северо-востоку от

Чинанджкента (Гаочана). [Hudud al-‘Alam, p. 273] Таким образом, согласно Махмуду Кашгарскому, в Гаочан-Уйгурском государстве было пять крупнейших городов – три к северу от Тянь-Шаня и два – к югу. Кочо (Гаочан) у автора определяется как «название страны уйгуров» [Махмуд ал-Кашгари, 2005, с. 920], по-видимому, административный центр государства в данную эпоху уже окончательно переместился в этот город.

В «Сун ши» есть любопытное указание на численность населения Гаочан-Уйгурского государства, датированное 1073 годом – временем правления императора Чжао Сюя (趙頊, храмовое имя Шэнь-цзун, правил в 1067 – 1085 годах): «В 6-м году [эры правления Синин] вновь прибыли [послы ко двору]... Император Шэнь-цзун спросил о численности «молочных зубов» [населения] в поселениях этого государства. Ответили, что более 300 000. Сколько сильных, годных для использования? 200 000» [Сун ши, т. 40, с. 14117]. Весьма вероятно, что выражение «сильных, годных для использования» означает «годных для использования в войсках», тогда 300 тыс. – это, должно быть, численность взрослых мужчин, а с женщинами и детьми – около 600 тыс. человек.

Таким, очевидно, было население собственно пяти уйгурских городов и их окрестностей, Кучу «Сун ши» воспринимает в качестве независимого государства (как и Махмуд Кашгарский), а в Хами, уже во время прибытия сунского посла Ван Яньдэ, правил китайский род Чэнь [Сун ши, т. 40, с. 14111]. Аналогичные сведения сохранились и в «Цзичжи тунцзянь» [Цзы чжи тунцзянь, 2014].

Махмуд Кашгарский писал: «У уйгуров чистый тюркский язык, а также другой язык, на котором они говорят между собой. В переписке они используют тюркское письмо, состоящее из двадцати четырех букв, перечисленных мной в начале книги, кроме того, у них есть другое письмо, такое же, как и в Син, используемое в их священных книгах и списках, - оно известно лишь их духовенству» [Махмуд ал-Кашгари, 2005, с. 69-70]. Здесь автор сообщает об уйгурском языке, использующем манихейское письмо, тохарском и согдийском языках коренного населения Турфанского оазиса, и о китайском вэньяне, распространенном среди буддийского духовенства. В своей книге Махмуд Кашгарский помещает подробное описание манихейского письма [Махмуд ал-Кашгари, 2005, с. 56-58], которое в государстве Караханидов употреблялось наряду с арабской графикой, и использовалось, видимо, даже шире последней. Манихейским письмом выполнен один из списков «Кутадгу билик» [Кононов, 1983, с. 510], а в караханидском чекане им часто дублировались особенно значимые элементы титулатуры, несущие политическую нагрузку, особенно на мелких монетах (фалсах), используемых, в основном, простым народом в мелкой торговле [Кочнев, 2006, с. 56-57].

Отношение Караханидов к гаочанским уйгурам ярко отражено в приведенных в «Диване» фрагментах тюркских стихов и песен. Фрагментов, посвященных уйгурам настолько много, что создается впечатление, что тема противостояния уйгурам-буддистам, которых Машмуд Кашгарский называет «самыми сильными и злыми безбожниками» [Махмуд ал-Кашгари, 2005, с. 141], была одной из доминирующих в караханидской культуре.

Прежде всего, уйгуры, как и персы, считаются у тюрок-караханидов «татами». Слово «тат» – иностранец, подчиненный, крепостной [Clauson, 1972, p. 735] – использовалось тюрками в отрицательном смысле, например «подобно тому, как шип вырывают с корнем, уйгура [в тюркском тексте – «тат»] следует бить в глаз» [Махмуд ал-Кашгари, 2005, с. 676]. Это же слово «тат» использовалось в дихотомии «тат / тафгач», которую, как писал Махмуд Кашгарский, использовали в смысле «персы и тюрки», но сам он считал более правильным перевод «уйгуры и китайцы». Для автора далекие китайцы, вероятно, были куда более симпатичны, чем близкие уйгуры [Махмуд ал-Кашгари, 2005, с. 424]. Не нужно забывать также, что слово «тафгач» - распространенный караханидский титул (в виде «тафгач-хан») [Кочнев, 2006, с. 28].

Слова «уйгур» и «тат» находятся у Махмуда Кашгарского в постоянной связке, они либо употребляются в оригинальных тюркских стихах вместе, либо «тат» расшифровывается как «уйгур» самим автором в арабском переводе. Этих «уйгуров-татов» тюрки-мусульмане завоевывают, убивают и обращают в рабство. «Мы вплели ленты [в гривы] своих лошадей и помчались к собакам-уйгурам, мы налетели (на них) как птицы». «Ко мне пришел неверный Уйгур. Я его убил и оставил на растерзание стервятникам и диким зверям». «Поселившись на самой вершине, он не перестал привязывать козленка (и ягненка и др. То есть он остался пастухом. При этом он нападает) на Уйгур, пленяет их [по одному] и продает разом» [Махмуд ал-Кашгари, 2005, с. 447, 75, 689].

Отдельно описывается завоевание Караханидами местности Минлак, которое, очевидно, произошло незадолго до написания «Дивана» и воспринималось Караханидами как значительное достижение. «Мы поплыли на судне, дойдя до вод Ила (это большая река), направились в страну Уйгур и завоевали народ Минлак» [Махмуд ал-Кашгари, 2005, с. 917]. «Мы подобралась к ним ночью и окружили их засадой со всех сторон. Затем мы остригли челки (их лошадям) и убили людей Минлака (это название местности)» [Махмуд ал-Кашгари, 2005, с. 406].

Религиозный момент в противостоянии Караханидов и уйгуров постоянно подчеркивается. «Мы обрушились на них потоком, прошли через их города, разрушили их капища и осквернили головы их идолов». Как поясняет Махмуд Кашгарский, «у мусульман есть обычай при захвате города неверных испражняться на головы их идолов, чтобы принизить их» [Там же, с. 332-333].

Несмотря на то, что Махмуд Кашгарский нигде не пишет о поражениях Караханидов в борьбе с уйгурами, очевидно, что эта война была для них очень тяжелой. Продвижение мусульманских войск вглубь территории «неверных» было хоть и неуклонным, но очень медленным. В X веке граница Караханидских владений проходила недалеко от Кашгара, только в конце XI века была захвачена Куча, а Турфан был подчинен мусульманами значительно позднее – в XV веке.

Завоевание Кучи Караханидами – отдельный эпизод. В.В. Бартольд писал: «К востоку от Кучи граница мусульманского мира проходила и во время образования монгольской империи там же, где при Махмуде Кашгарском, т.е. к востоку от Кучи» [Бартольд, 1968, с. 111]. Таким образом, уже при Махмуде Кашгарском Куча входила в состав Восточно-Караханидского каганата. Такой вывод делается на основании сведений «Дивана» о том, что «Кужа находится на границе с Уйгур», «Йулзуз кюл – название озера, находящегося на границе между Кужа, Кингут и Уйгур» и «Букур – крепость, стоящая на возвышении у границы между Кужа и Уйгур» [Махмуд ал-Кашгари, с. 381, 841, 344]. Эта точка зрения вызывает обоснованные сомнения.

«Сун ши» упоминает о посольствах из Кучи 1071, 1072 и 1096 гг., причем в последнем случае послы преподнесли китайскому императору «нефритового будду» [Сун ши, с. 14123]. Если бы инициаторами этих посольств были Караханиды, уже более 20 лет господствовавшие над Кучей, это означало бы просто фантастический уровень веротерпимости с их стороны. Естественно, исходя из известного о Караханидах, это невозможно. Значит, говоря о том, что Куча «находится на границе с Уйгур», Махмуд Кашгарский не мог считать ее частью мусульманского мира, а воспринимал как город «неверных», находящийся за его пределами, но также и за пределами Гаочанского государства. Таким образом, Куча на тот момент была независимым буддийским государством.

«Сун ши» это подтверждает: «Куча – это одна из самостоятельных групп уйгуров. Глава их государства называет себя правитель-лев (арслан), облачается в желтую одежду и [надевает] драгоценную шапку. Управляет государством совместно с девятью министрами. В столице государства есть рынок, но нет денег, обмен ведется на хлопчатобумажные ткани. Есть просо, пшеница, бахчевые культуры, фрукты. На запад до государства Даши

(«таджики», т.е. Караханиды) 60 дней пути, на восток до Сячжоу – 90 дней. [Государство] иначе называется «Уйгуры Сичжоу», или «Куча Сичжоу», или «Уйгуры Кучи». [Сун ши, с. 14123].

Упоминаемое в источнике «Сичжоу» обычно относится к Турфану, то есть к Гаочанским уйгурам, вероятно, это – путаница, возникшая вследствие того, что в определенные периоды Куча подчинялась гаочанским уйгурам. Еще одна деталь, говорящая о связях Кучи с Гаочаном – это «хлопчатобумажные ткани», используемые в Куче в качестве денег. Речь идет, несомненно, о «камду» – упоминаемых Махмудом Кашгарским уйгурских деньгах, представляющих собой кусок хлопчатобумажной ткани с печатью уйгурского правителя.

Заключение. В «Диване» Махмуда Кашгарского отражены как ценнейшие сведения о внутренней ситуации в Гаочанском государстве, так и специфическое отношение тюрок-мусульман к тюнкам-буддистам. Изображение Гаочанского государства в «Диване» достаточно объемно. При дополнении сведений Махмуда Кашгарского сведениями китайских источников, которые, к сожалению, достаточно фрагментарны, оно позволяет по новому взглянуть на религиозно-политическую ситуацию в Центральной Азии X – XI веков. И именно свод Махмуда Кашгарского является основным источником по истории тюрокского Гаочана.

Источники

1. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой; индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы, 2005.
2. Hudud al-'Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D./Translated and explained by V. Minorsky. L., 1970.
3. 脱脱. 宋史. 北京, 1985. 第40册. 第14117页. (Тото. Сун ши. Бэйцзин, 1985. Т. 40. Toto. Song Shi. Beijing, 1985, Vol. 40)
4. 资治通鉴. 西安: 西安交通大学出版, 2014. 第4卷. (Zizhi tongjian. Цзы чжи тун цзянь. Сиань: Издательство Сианьского университета транспорта, 2014. Т. 4).

Литература

1. Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. // Сочинения. Т. 5. М., 1968.
2. Боровкова Л. А. Проблема местоположения царства Гаочан (по китайским историям). М., 1992.
3. Желобов Д.Е. Тюрки-буддисты глазами тюрок-мусульман: гаочанские уйгуры в "Диван Лугат ат-Турк" Махмуда Кашгарского // Клио. 2016. № 2 (110). С. 92 - 96.
4. Кононов А. Н. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание». // Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М., 1983.
5. Кононов А. Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ит-турк». // Советская тюркология. 1972. № 1.
6. Кочнев Б. Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). М., 2006.
7. Bretschneider E. V. Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources. L., 1888.
8. Clauson G. An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.

Рәуғи:

Y.Balasaqun ad. Qırğız Milli Universiteti
t.e.d., prof. Tınçtıkbek Çorotegin

UDK 81(512.1)+ 929+94(47)

MAHMUD KAŞGÂRİ BARSKANI'NİN KÖKENİ, DOĞUM YILI VE YERİ ÜZERİNDE BİLGİLER VE NAZARİYELER

Tınçtıkbek Çorotegin (Çoroyev)
Tarih Bilimleri Doktoru, profesör
Cusup Balasagin'in adını taşıyan Kırgız
Ulusal Üniversitesi
Bişkek, Kırgızistan
E-mail: chorotegint@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2833-3160
Scopus ID: 6507718697

Özet

Yüzyılda Karahanlı Kağanlığı döneminde seçkin bir ansiklopedici bilim adamı olan Mahmud ibn Hüseyin Kaşgari Barskani, Türkoloji bilimini bu Müslüman Türk devletinde ve bir bütün olarak Müslüman dünyasında en yüksek seviyeye çıkardı. O 1072–1077'de Arapça yazmış "Divanu Lugati t-Türk" – "Türk dilleri sözlüğü" eseri Avrasya'daki çeşitli Türk halklarının etnografyası, dilleri ve tarihi konusunda tükenmez bir kaynaktır. Bu makalede Profesör T.K. Chorotegin, Mahmud Kaşgari Barskani'nin Karahanlı hanedanından bir soylu olduğunu göstererek onun yaklaşık doğum zamanını ve yerini araştırıyor ve Profesör Omelyan Pritsak'ın versiyonuna destek sunuyor. Yazar, tarihselcilik, nesnellik ve farklı kaynakların ve araştırmaların karşılaştırmalı çalışmaları gibi metodolojik araçları kullanıyor.

Anahtar Kelimeler: Türkoloji, Türk halkları, Karahanlı Kağanlığı, Mahmud Kaşgarlı Barsqanlı, Biyografi, Yazılı kaynaklar

INFORMATION AND THEORIES ON THE ORIGIN, BIRTH YEAR AND PLACE OF MAHMUD KASHGHARI BARSGANI

Tyntchtykbek Chorotegin (Tchoroev)
Doctor of Historical Sciences, professor
Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn
Bishkek, Kyrgyzstan

Summary

Mahmud ibn Huseyin Kashghari Barsqani, an outstanding encyclopedist scientist during the Karakhanid Kaganate era, developed the science of Turkology to the highest level in this Muslim Turkic state and the Muslim world as a whole in XI century. His work entitled "Divanu Lugati l-Türk" – "The [Words] Compendium of Turkic Languages", written in Arabic in 1072–1077, is an inexhaustible source of ethnography, languages and history of various Turkic peoples in Eurasia. Professor T.K.Chorotegin stresses that Mahmud Kashghari Barskani was a noble from the Karakhanid dynasty and investigates the approximate time and place of his birth and offers his support to the version of Professor Omeljan Pritsak in this article. The author uses such methodological tools as historicism, objectivity and comparative studies of different sources and investigations.

Keywords: Turkology, Turkic peoples, Karakhanid khaganate, Mahmud Kashghari Barsqani, Biography, Written sources.

СВЕДЕНИЯ И МНЕНИЯ О ПРОИСХОЖДЕНИИ, ВРЕМЕНИ И МЕСТЕ РОЖДЕНИЯ МАХМУДА КАШГАРИ БАРСКАНИ

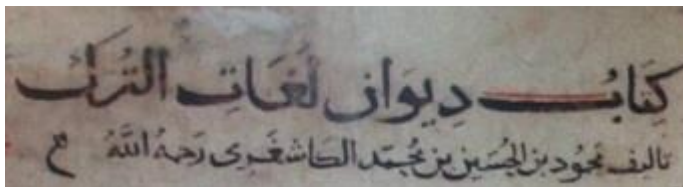
Тынчтыкбек Кадырмамбетович Чороев (Чоротегин)
Доктор исторических наук, профессор
Кыргызского национального университета им. Жусупа Баласагына
Бишкек, Кыргызстан

Резюме

Махмуд ибн Хусейн Кашгари Барскани, выдающийся ученый-энциклопедист эпохи Караханидского каганата, в XI веке развил науку тюркологии на высочайший уровень в этом мусульманском тюркском государстве и мусульманском мире в целом. Его труд под названием «Дивану лугати т-турк» – «Свод [слов] тюркских языков», написанный на арабском языке в 1072–1077 годах, является неисчерпаемым источником для изучения проблем этнографии, языков и истории различных тюркских народов Евразии. В данной статье профессор Т.К.Чоротегин подчеркивает, что Махмуд Кашгари Барскани был представителем высшей знати из династии Караханидов, а также исследует возможное время и место его рождения и предлагает свою поддержку версии профессора Омеляна Прицака. Автор использует такие методологические инструменты, как историзм, объективность и сравнительное изучение различных источников и исследований.

Ключевые слова: Тюркология, тюркские народы, Караханидский каганат, Махмуд Кашгари Барскани, биография, письменные источники

Aktüalite. Tanrı Dağları bölgesinden çıkan meşhur lehçeci ve Türkoloğu Mahmud Kaşgâri Barskani'nin hayatıyla ilgili bilimsel mesele özel bir titizliği talep edeceği açıktır. Öncelikle onun ismiyle ilgili ne tür bilgilere sahip olduğumuzdan söz edelim. Dîvân'ın tıpkıbasımının ilk sayfasını dikkatli inceleyelim. Burada eser adından sonra yazarın dedesinin ismini kapsayan tam ismi verilmiştir:

“Kitâbu Dîvânî Lugâtî't-Türk; telif Mahmud ibn el-Hüseyin ibn Muhammad el-Kâşgari, rahimahu'l-lâhu.” “Dîvânî Lugâtî't-Türk Kitabı; Yazarı Mahmud ibn al-Hüseyin ibn Muhammad al-Kâşgari, Allah'ın rahmeti üzerine olsun.” [21, s. la.].

Türkiyat Mecmuası'nın 1953 tarihli 10. cildinde Profesör Hasan Eren Ukraynalı şarkiyatçı Omeljan Pritsak'ın “Mahmut Kâşgari Kimdir?” makalesini Almanca'dan tercüme etmiştir [32; 33].

Öz. Bütün Türkologlar için önemli sorun budur: Mahmud Kaşgâri Barskani'nin hayatı nasıl geçmiştir? Kendisini kim olarak, hangi etnik gruba ait olarak tanıtıyordu? İslam dünyasının orta çağ yazma edebiyatında, ortak geleneksel tür olarak bibliyografya-netleştirme alanının geliştiği biliniyor. Örneğin, Merkezi Asya'nın batısından olan es-Semânî (12. yüzyıl) kendisinin Kitâbü'l Ensab adlı özel isimler mecmuasında [2] Merkezi Asya bölgesinden olan Müslüman bilim adamları, din adamları ve fakihlerin adları ve bazı bibliyografya bilgilerine yer vermiştir. Bunlar arasında al-Üşî (Oşi), al-Balasaguni, al-Kaşgâri, al-Uzgendi, at-Tarazi gibi nisbeleri bulunan bilim ve din adamları vardır. Ancak, 11.–13. yüzyıllarda Tanrı Dağları bölgesinden olan âlimlerin pek çoğunun ismi kaydedilmiş olan o devirdeki tarihî, edebî ve referans biyografî çalışmalarının hiçbirinde Mahmud Kaşgâri Barskani ve Yusuf Balasaguni'nin adı ve eserlerinin söz edilmemiş.

Yöntem. Makalede karşılaştırma, kontrast, informativ, tarihsel yöntemler kullanıldı.

Giriş. Osmanlı âlimi Kâtip Çelebi'nin (17. Yüzyıl) Şüphelerin Giderilmesi eserindeki bilgiler ise tamamen Mahmud Kaşgâri Barskani'nin Dîvân'ından alınmıştır [22]. Tarihçi Bedreddin al-Aynî de bu duruma biyografik ekleme bağlamında yenilik katamamıştır [1]. Demek ki, doğrudan Mahmud Kaşgâri Barskani hakkında yeni bilgi verecek orta çağ el yazması şarkiyatçılara şimdilik malûm değil. Yeri gelmişken şunu belirtelim: Kâtip Çelebi sözünü ettiğimiz eserde Mahmud'un “al-Kaşgâri” nisbesini yazmamıştır. ABD'li şarkiyatçılar J.Kelly ve R.Dankoff'un belirttiği gibi, “al-Kaşgâri” nisbesine sadece Dîvân'ın tek korunmuş olan kopyasının kapağındaki eser isminden sonraki satırda rastlanılmaktadır [23, s. 503. Not 17; 3, C. 1, s. 4. Not 5]. Kitabın sonunda (kolofonunda) ise yazarın ismi kısaca “Mahmud ibn al-Hüseyin” şeklinde verilmiştir. (Burada

dedesinin ismi ve kendi nisbesi eklenmemiştir) [21, s. 319b.]. Burada şu soru akıllara gelmektedir: Eğer Müslüman yazarların doğduğu, yaşadığı, tahsil gördüğü, ün kazandığı, gezdiği vs. yerlere göre birden fazla nisbe alabildiğini göz önünde bulundurursak, Mahmud Kaşgâri Barskani'nin başka ne tür nisbeleri olduğunu söyleyebiliriz? Sorunun cevabı titizliği ve belgelerle doğrulanmayı talep etmektedir.

Hüseyin oğlu Mahmud'un doğduğu ve öldüğü yıllar şimdilik bilinmiyor. Onun doğum tarihini netleştirmek için Omeljan Pritsak ilginç bir araştırma yapmıştır. Örneğin, orta çağlarda Isık Göl'ün kıyısındaki ciddi siyasî öneme sahip şehir olan Barskan ile ilgili Dîvân'da verilen bilgilerin birinde: "Barskan - şehir (adı). Mahmut'un babası bu şehirdendir" bilgisi geçmektedir [21, s. 313b.].

Eserin bir başka yerinde, "Bu eserin yazarı Mahmud diyor ki, aynı sebepten ötürü (Sert 'h' خ harfi ile 'elif'in birbiriyle karıştırılmasından ötürü T.Ç.) bizim atalarımız olan emirlere 'xemir' diyorlardı. Çünkü Oğuzlar 'emir' diyemiyorlar. Onlar 'elif'i 'h'ya çevirerek 'xemir' şeklinde söylüyorlar. Babamız Sâ mânî oğullarından (Sâ mânîler Sülalesi T.Ç.) Türk ülkelerini alan emirdir. 'Baharkin' olarak adlandırılıyordu." Denilmektedir [21, s. 35b.]. Buradaki son unvanı Besim Atalay "Xemir-tegin" şeklinde düzeltmiştir [7, Cilt 1, s. 112].

(Bu unvanı "çağır/çağrı-tegin" şeklinde okumak mümkün mü? Bu, gelecekte özel olarak incelenmesi gereken bir konudur).

Araştırmacılar yukarıda ele alınan iki parçadan ve Dîvân'ın Giriş bölümünde yazarın kendisini Türklerin "en soylusu" şeklinde tanıtmışından yola çıkarak Mahmud'un Karahanlı sülalesine ait bir aile üyesi olduğu sonucuna varıyorlar. Bundan dolayı Mahmud'un babası Barskan şehrinde Bey olup, Isık Göl bölgesini yönetmiş olabilir. Bu görüşü savunan Pritsak, Karahanlı Kağanlığı'nın siyasi tarihini araştırırken Barskan ili (Barskan Beyliğine) üzerinde de durmuştur. 209 Pritsak, Arap tarihi kaynakları haricinde günümüze kadar ulaşan Karahanlı madenî paralarını da titizlikle incelemiştir.

Mahmud Barskani'nin "Türk ülkelerini Sâ mânî oğullarından alan " cetleri kimler olabilir? Omeljan Pritsak iki şahsa işaret etmiştir. Bunlardan biri, Harun al-Hasan ibn Süleyman ibn Satuk Buğra Han'dır [10, s. 181; 19, Cild 9, s. 40-41; 28, s. 55]. O, 992 (H. 382) yılında Sâ mânîlerin başkenti Buhara'yı ilk olarak ele geçirmişti. Onun "Buğra Han" unvanını taşıdığı biliniyor.

Demek ki, Mahmud'un eserinde adını zikretmeden sözünü ettiği ceti, Harun ibn al-Hasan ibn Süleyman ibn Satuk Buğra Han'dır.

Karahanlı Kağanlığı sülalesinin kurucusu Satuk Buğra Han'ın, Süleyman ve Baytaş (Musa) adında iki oğlu vardı. [9, 1. bölüm, s. 130. (Cemalleddin Karşî'nin bilgisi); 31, s. 24-25; 34, s. 203-204; 17, s. 214-215].

Süleyman oğlu Harun'un hayatı ve nesli âlim Mahmud'la ne kadar ilişkili olabilir? Bunun cevabını Pritsak Karahanlı sikkeleri sayesinde bulmuştur. Hatırlatmak gerekirse, Karahanlı devlet yönetim sistemi, kağanlığın taşrasında bu sülale mensubu olan veya sadece bu sülaleye boyun eğmiş olan yerel liderlerden olan yöneticilerin yönettiği bazı bölgelere ayrılması olarak nitelendirilebilir. Örneğin, Barskan, Özgön, Atbaş (At-Başı), Şaş (Taşkent) vs. şehirlerde bölge beyleri (bek) yönetimdeydi.

Birtakım Beyliğin başkentlerinde basılmış olan madenî paraların bazıları bize kadar ulaştı. Barskan beyinin ("Bek" kelimesi Arapça "emir" olarak tercüme edilmiş ve aynı zamanda asker başı anlamını da vermekteydi.) de para bastırma hakkına sahip olduğunu Barskan'da basılmış ve günümüze kadar ulaşmış olan bazı sikkeler göstermektedir.

Barskan'da madenî paralar 1048-1058 yılları arasında darp edilmiştir. Paralardaki hicri yılı gösteren sayıların ilk ikisi 44.. , sonuncusu (birlikleri gösteren sayı) ise net okunmuyor. Madenî paraların sadece bazılarının son sayının "8" olduğunu görmük mümkündür. H. 448 (M. 1056-57) senesi, Muhammed oğlu al-Hüseyin'in Doğu Karahanlı Devleti mirasçısı ilan edildiği yıl olarak biliniyor [14, s. 37].

44.. ile başlayan yılın belirsiz üçüncü sayısı yerine başka sayıları yerleştirmek de mümkündür. O dönemde Barskan'ı yöneten insanın unvanı "Şemsed-Devle Arslan-Elik" (Devlet Güneşi Arslan

Elik) şeklinde sikkeler üzerine yazılmıştır. Bu insan kimdi? Eğer bazı madenî paralardaki “8” sayısını temel alarak 448 yılında veya öncesinde Barskan’da “Elik” (İktidar sahibi, bey) unvanı ile yönetimde bulunan Karahanlı şehzadesini araştırırsak, bu unvanı taşıyan insan hakkında ciddi bir sonuca ulaşabiliriz.

İlk olarak, Mahmud Kaşgâri Barskani’nin Tanrı Dağ bölgesi Türklerinin “en soylularından” olduğunu hesaba katarsak, Dîvân’daki Hüseyin’in Barskanlı olduğuyla ilgili “Mahmud’un babası bu [şehirden] olur” satırları, Mahmud Kaşgâri’nin babasının Barskan’ın yöneticisi olduğunu ortaya koymaktadır [Barskan üzerinde bk: 13.].

Yazarın kendisini kağan soyundan olarak saydığı, “Babamız Sâ mân oğullarından Türk ülkelerini kazanarak alan emir...” [21, s. 2b.] satırlarından anlaşıyor. Demek ki, Mahmud’un babası Hüseyin şehzade idi.

Orta çağ Merkezi Asya tarihini biraz iyi yansıtan Arap kroniklerinde Hüseyin adında Karahanlı şehzadesiyle ilgili ne tür bilgiler bulunmaktadır? Bize sıradan Hüseyin lazım değil. Dîvân’ın diğer satırlarında Mahmud’un isminin tam olarak (Mahmud ibn al-Husayn ibn Muhammad) verildiğini hatırlarsak, bize onun babası olan Hüseyin ibn Muhammed lazım!

Pritsak, Arapların büyük tarihçilerinden İbnülesîr’in (13. yüzyıl) Târîhu’l Kâmil eserindeki H. 448 yılına ait önemli bir habere dikkat çekmektedir.

İbnülesîr’in bu haberini detaylı olarak vermeyi uygun gördük. Aşağıda atıf yapacağımız parçada meşhur Kadir Han Yusuf (Yusuf ibn Arûn ibn Süleyman) hakkında bahsedilmektedir. Kadir Han Yusuf, 992 yılında Sâ mânîlerin başkentini emri altına alan komutan ve hükümdarın yani Dîvân’daki gizemli “Baharkin” (xemir-tegin veya çağrı-tegin?) unvanı taşıyan kimsenin oğludur.

Karahanlı Devleti’nin siyasi tarihinde Kadir Han Yusuf, devletin kağanı olarak iyi biliniyor. O yönetimdeyken henüz İslamiyeti kabul etmemiş olan Doğu’daki Türk bölgelerine birkaç defa kutsal savaş yani cihat düzenlemiş, Müslüman Türk kağanlığının güneydoğu, doğu ve kuzeydoğu yönündeki sınırlarının genişlemesini sağlamıştır. Örneğin, onun ilk olarak Hoten bölgesini itaat ettirdiği ve bölge halkına İslamiyeti kabul ettirdiği hakkında Arap kroniğinde bahsedilmektedir. Onun lakabı “Nâsirüd-devle, mâlikül-maşrık va s-Sın” (Devletin fatihi, Doğu ve Çin’in iktidar sahibi) idi [10, s. 181].

1024 yılında tahta geçen Kadir Han Yusuf 1032 (H. 423) yılının aralık ayında vefat etmiştir.

Tarihçi İbnülesîr şöyle yazmaktadır: “O (Kadir Han Yusuf T.Ç.) öldüğünde geriye üç oğlu kalmıştı. Onlardan biri, Ebû Şucâ Arslan Han idi. Kaşgar, Hoten ve Balasagun onun emri altındaydı... Onun lakabı ‘Şerefüd-Devle’ (Devletin gururu) idi. O hiçbir zaman içkiye yaklaşmamıştır. O saygın biriydi, kendisine her taraftan akın akın gelen âlimler ve din adamlarının değerini biliyordu... Kadir Han’ın bir diğer oğlu, Buğra Han ibn Kadir Han idi. Taraz ve İsficab, ona aitti. Fakat kardeşi Arslan gelerek, onun bölgesini zorla eline geçirdi. O zaman aralarında savaş çıktı. Arslan Han kaçmasına rağmen yakalandı. Onu zindana attılar. Buğra Han ise onun ülkesinin tamamına hükmetmeye başladı” [28, s. 59; 12, s. 66].

Buğra Han unvanını taşıyan bu kağanın adı, Muhammed idi. Süleyman isimli Arslan Han ile Muhammed Kadir Han’ın üçüncü kardeşinin Arslan Tegin olduğunu tarihçi İbnülesîr bildirmektedir.

“Kavimu’d-Devle” (Devletin dayanağı) lakabıyla da bilinen Muhammed Kadir Han, Doğu Karahanlıların büyük kağanı idi. Onun yönetimi 1057–58 (H. 446–449) yıllarına denk gelmektedir. Süleyman Arslan Han ise kardeşinin tutsağı olarak kaldı.

İbnül Esîr şöyle demektedir: “Daha sonra Buğra Han (Yani Muhammed ibn Kadir Han Yusuf T.Ç.) iktidarını Hüseyin ağırlı Tegin adlı büyük oğluna devrederek, onu kendi mirasçısı olarak ilan etti.” [28, 59].

Mirasçı ilan etme olayı, 1057–58 (H. 449) yılında Muhammed Buğra Han hayattayken gerçekleşti.

Burada şarkiyatçı Omeljan Pritsak’ın dikkat çektiği madenî paralar haricinde, Çüy ili Aksuu (Belovodsk) köyünde bulunan madenî paraları da hatırlatmakta fayda var. Bu madenî paraları

neşreden Boris Koçnev ve Mihayil Fedorov Barskan'dan bulunan sikkelerden de söz etmişlerdir [25, 182; 16, 117-118].

Örneğin, H. 440–449 yılları arasında Barskan'da basılan madenî paralar “Arslan Tegin” ve “Arslan Elik” (Rusça kaynaklarda “Arslan İlek”) adına darp edilmiştir.

Bu madenî paralardan birinde “Arslan Elik” haricinde “Buğra Han” adı da basılmıştır. Bu Barskan'da basılan para 44_ yılında (sikkedeki üçüncü sayı hiç okunmuyor) basılmıştır. Nümismat Mihayil Fedorov, “Arslan Tegin” ile “Arslan Elik”in aynı kişi ve Muhammed Buğra Han'ın kardeşi olduğunu düşünüyor [16, s. 108].

Acaba burada başka bir görüş ileri sürmek mümkün müdür?

Bize göre, “Arslan Elik” tarihçi İbnülesîr'in parçasındaki Hüseyin Çağrı Tegin olabilir. Bu görüşü ileri sürmek için bazı gerekçelerimiz söz konusudur. Bunun için de Hüseyin ibn Muhammed'in hem “Çağrı Tegin” hem de “Arslan Elik” ve “Arslan Tegin” unvanlarını kullandığını ispatlamak lazım. Rusyalı meşhur nümismat Elena Davidoviç (24.12.1922, Taşkent – 05.12.2013, Moskova) bir makalesinde öğrencisi Mihayil Fedorov'u eleştirerek Karahanlı Devleti'nde aynı unvanı, çeşitli dönemlerde çeşitli kademede bulunan yöneticilerin taşıdığını ve yönetici kimse siyasi durumunun değişmesine bağlı olarak kendi unvanını aksine değiştirdiğini akıllarda tutmak gerektiğini yazmıştır [15, s. 75]. Demek ki, Barskan beyi Hüseyin'in “Çağrı Tegin” unvanını, daha sonra aldığı “Arslan Elik” unvanından önce kullandığı unvan şeklinde anlamak mümkündür. Mahmud Kaşgâri Barskani sözlüğünde Arap okurlarına “Çağrı” kelimesini “şahin” (صقر) anlamında tercüme etmiş ve iktidar sahibi kimselere “Arslan” denildiğini beyan etmiştir [21, s. 311b.]. Ayrıca, o, çok anlamlı “Tegin” kelimesinin bir anlamının “şehzade”, “han soyundan kimse” olduğunu da bildirmiştir [21, s. 104b.]. Demek ki, “Tegin”in daha sonra “Elik” olması, bu kişinin kaderi ve kariyer basamaklarından yükselişi ile ilgili idi.

“Arslan Elik” unvanı taşıyan Barskanlı beyi bir taraftan Muhammed Buğra Han'ın büyük oğlu Hüseyin, diğer taraftan Mahmud'un soylu olan babası Hüseyin ibn Muhammed ile yakınlaştıralım. Omeljan Pritsak, daha sonra Ömürkul Karayev, Robert Dankoff, James Kelly ve Tınçtıkbek Çorotegin bu görüşü gerçeğe uygun olarak kabul ediyorlar [32, s. 243–246; 3, Cild 1, s. 4. Not 5; 20, s. 162; 14, s. 41-42; 12].

Kırgızistan'ın kuzeyindeki Aksuu bölgesinden bulunmuş olan Karahanlı madenî paralarının üzerindeki yazılar (Bunların toplam sayısı 5450.), “Arslan Elik” unvanını taşıyan Barskanlı beyin kendisinin yöneticisi olan büyük kağanın unvanını temel alarak bazı paralara unvanını “Buğra Han” olarak yazdırmış olduğunu göstermektedir. Demek ki, Muhammed Buğra Han Arslan Elik'i denetliyordu. Başka bir deyişle, Hüseyin Çağrı Tegin Barskan'ı yönetirken “Arslan Elik” unvanının yanı sıra büyük kağan olan kendi babasının unvanını (Buğra Han) bazı sikkelere darp ettirmiştir [14, s. 39; 12, s. 68].

Mahmud Kaşgâri Barskani'nin hayatını yazarken bu ciddi görüş önümüzü açıyor. Omeljan Pritsak, Mahmud Kaşgâri Barskani'nin babalarının hayatı hakkında şu görüşünü ileri sürmektedir: “Arûn ibn Süleyman'ın 992 yılında öldüğü kesindir. Onun oğlu Yusuf Kadir Han o zaman en azından yirmi yaşında olduğunu varsayalım. O, yaşlandığında, 1032 yılında vefat etmiştir. Onun altmış yaşında öldüğünü varsayarsak (992 yılından sonra 40 yıl geçmiş oluyor.), Kadir Han 971-980 (H. 360) yılları arasında doğduğunu söyleyebiliriz. Yusuf Kadir Han'ın büyük oğlu Süleyman ibn Yusuf, Yarkent (Doğu Pamir'deki Carken, Uygurca Yaken) şehrinde en erken 1016-17 (H. 407) yılından itibaren yöneticiydi. çünkü onun 1016-1021 (H. 407-412) yıllarında bu şehirde darp ettirmiş olduğu sikkeler mevcuttur.

Yusuf Kadir Han'ın ikinci oğlu Muhammed ibn Yusuf ise ağabeyinden fazla küçük değildi. Çünkü o 1057-58 (H. 449) yılında kendi büyük oğlu Hüseyin'e tahtını miras bırakmıştır. Muhammed Buğra Han'ın 991-999 yıllar arasında (H. 380'lerde) doğduğunu varsayalım. Onun büyük oğlu Hüseyin'in o 20'li-30'lu yaşlarındayken, 1010-1019 (H. 400-409) yıllarında dünyaya geldiğini tahmin edebiliriz” [32, s. 243–246]. Buradan yola çıkarak, Pritsak, Hüseyin ibn Muhammed'in oğlu olan meşhur bilge dilci Mahmud Kaşgâri Barskani'nin 1029–1038 yılları (H. 4. yüzyılın 20'li yılları) içinde doğmuş olabileceği sonucuna varmıştır. [Kulcalı bilim adamı Kahar

Barat hiçbir ciddi kaynağa atıf yapmadan, Mahmud Kaşgâri Barskani'nin 990-991 (H. 380) yılında doğduğunu Uygur bilim adamlarına dayanarak aktarmaktadır. Bk.: 8, s. 81]. Bu görüşü kabul edecek olursak, Mahmud Kaşgâri Barskani kendi sözlüğünü 40 ile 50 yaşları arasında yazarak bitirmiş diyebiliriz. Demek ki, Barskan şehri ve Isık Göl'ün beyi olan Hüseyin 1056–57 (H. 449) yılında babası Muhammed Buğra Han'ın sevdiği oğlu olarak tahta geçip veliaht ilan edildi. O yılda Hüseyin bölge beyi olarak Barskan'da da kendi sikkesini darp ettirmişti. Yukarıdaki tahmine göre hesaplayacak olursak, Mahmud en geç 1038 yılında doğmuş olsa bile, 1056–57 yılında en az 19, en fazla 27 yaşında olacaktır. Onun yüksek tahsil sahibi olduğu hesaba katılırsa, o yıllarda Mahmud Barskan'da değil, Karahanlı Devleti'nin diğer büyük bilim merkezlerinden birinde veya Ortadoğu'nun (Abbasi Halifeliği'nin merkezi bir bölgesinde) bir yerinde eğitimini devam ettirmekte olduğunu düşünmek mümkündür [12, s. 69; 14, s. 40].

Özetle, belirsiz bir nedenler sayesinde Mahmud Kaşgâri Barskani babası ve ailesinin (1057 yılı devamındaki taht mücadelesi ve Karahanlı merkezindeki kırımlar.) başına gelen musibetlerden sağ kurtulmuştur. Mahmud Kaşgâri Barskani'nin nerede doğduğuyla ilgili araştırmacıların görüşleri nedir? Türkiyeli Ülkütaşır, Polonyalı Tryjarski ve diğer araştırmacılar Mahmud'un babası Hüseyin Barskan'dan Kaşgar'a göç etmesinden sonra gittikleri şehirde doğmuş olabileceğini düşünüyorlar [38, s. 5; 36, s. 10; 26, s. 3]. Eğer Hüseyin 1057 yılına kadar Barskan'da bey olarak kaldıysa, o zaman oğlu Mahmud'un Kaşgar'da doğması, kaynaklara dayanmayan sadece faraziye ibarettir. Türkiyeli Profesör Zeynep Korkmaz, Hüseyin ve onun babası Muhammed'in Isık Göl'ün Barskan şehrinden olduklarını, ama Mahmud'un Kaşgar'da doğduğunu yazmıştır. Fakat nedense, o Barskan şehrinin ikinci isminin “Ordukent” olduğunu belirterek yanlışla düşmüştür [27, s. 15–19].

Kazakistanlı Türkolog Gaynetdin Musabayev, hiçbir tarih kaynağına atıf yapmadan Mahmud'un çocukluğunu İli Nehri Vadisi'nde geçirdiğini belirten uydurmaya eşdeğer görüşü yazmıştır. (Onun Mahmud Kaşgâri'yi sadece Kazakların bilim adamı olarak gösteren görüşü Kazakistan bilim çevresinden bile kabul görmedi) [30, s. 48–62]. Kazakistanlı akademik Altay Amancolov'un (02.06.1934 – 09.10.2012) yazdığına göre, Musabayev “Kız Cibek” filmini çekmek için sinemacılar kayaya çizen yazmaları orta çağlara ait değerli yazıt dediği için 1973 yılında bilim adamları tarafından alay konusu olmuştur. Bk. 4, s. 171].

Sincanlı Uygur araştırmacıları ise Mahmud'un Kaşgar yakınlarında yani Artış'ın Azak veya Toguzak'ın Opal (Kırgızca Opol) köyünde dünyaya gelmiş olabileceğini varsayıyorlar. [24, Cild 1, s. 12–13]. Onların dayanağı, Mahmud'un Dîvân'ın bir yerinde “Azığ, bize ait köy ismidir.” [21, s. 22b.] diğer yerinde ise “Abul, bize ait köy ismidir.” [21, s. 25b.] demiş olmasıdır. Fakat bu görüşün de eksik yönü söz konusudur. İlk olarak, Azığ ve Abal (metinde ابال) yer adları, Dîvân'da net bir coğrafi yeri anlatmamaktadır. Bu tür yer adlarının Karahanlı Kağanlığı'nda birkaç yerde mevcut olduğu Dîvân'daki diğer bilgilerden de anlaşılmaktadır. Örneğin, Talas yer adından iki tane (Uluğ Talas, Kemi Talas), Kayas yer adından ise üç tane (Saplıg Kayas, Orun Kayas, Kara Kayas) mevcuttur.

İkincisi olarak, eğer Azığ ile Abal'dan (Abul'dan) sadece bir tanesi yazarın doğduğu yer ise, neden Azık adlı ikinci yer adı da “bize ait” şeklinde yazılmıştır? (Burada belirtilmelidir ki, günümüzde Kırgızlara ait “Azığ” adında boy, Azıkbay, Azıkbek, Asıkbek şeklinde kişi, Artış yakınlarında Azak ve Azık adında köy isimleri mevcuttur).

Üçüncü olarak, bu araştırmacılar Dîvân'daki bir diğer bilgi olan “Kası, bize ait bir yer adı.” bilgisini, [21, s. 272b.] yukarıdaki varsayımlarıyla nasıl uyumlu hale getirecekler?

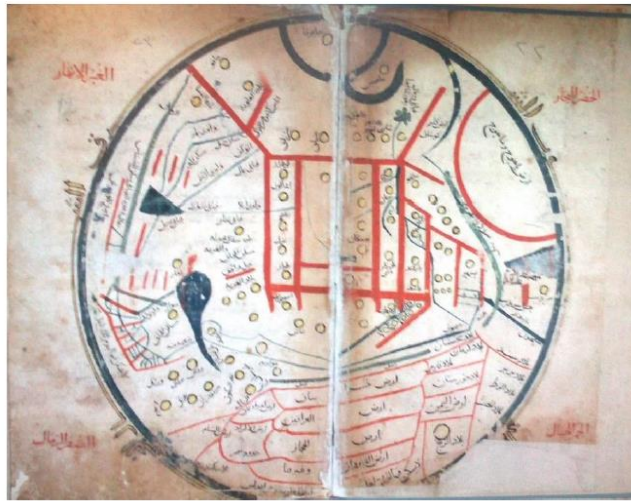
Bize göre, Dîvân yazarının “bize ait” dediği bu üç yer adı, dedesi Muhammed Buğra Han veya babası Hüseyin Arslan Elik tarafından Mahmud'un kendisine şehzade payı olarak verilen yerlerin bazılarının adları olabilir. Bunlardan birini hemen “Yazarın doğduğu yer.” olarak göstermek, asılsız ve yanlıştır. (Çünkü eserde böyle yer adlarından üç tane vardır.) [12, s. 67–68]. Meşhur şarkiyatçı Ahmet Zeki Velidi Togan kendi çalışmasında Mahmud Kaşgâri'nin asıl memleketinin Barskan olduğunu (“Aslen Barskanlı olan müellif” diyerek) açıkça belirtmiştir [35, Cild 1, s. 85]. Kırgızistanlı coğrafyacı Sadıbakas Ömürzakov ile tarihçi ve şarkiyatçı Ömürkul

Karayev de Mahmud'un doğup büyüdüğü topraklar olarak Tanrı Dağlarındaki Isık Göl kıyısını göstermişlerdir [37, s. 37; 20, s. 231].

Dîvân'ın İngilizce tercümesinin ilk cildinde Dankoff ve Kelly, üstadı olan Pritsak'a teşekkürlerini sunmakla birlikte, Mahmud'un doğum yeri olarak onun babasının yönettiği Barskan şehrini varsayım şeklinde belirtmişlerdir. Onlar yazarın "al-Kaşgâri" nisbesinin sadece sözlüğün kapağında geçtiğini özellikle vurgulamışlardır [3, Cild 1, s. 4. Not 5].

Rusyalı Tatar şarkiyatçısı Anas Halidov (25.02.1929 – 01.12.2001) ise Mahmud'un Isık Göl kıyısı veya Tanrı Dağlarının doğusundan olduğunu düşünmekte ve onun özel isimleri olarak "al-Kaşgâri" dışında "al-Barskani" nisbesini köşeli parantez içinde vermektedir [18, s. 16, 30]. (Yeri gelmişken belirtmelidir ki, bibliyograf Abdülkerim as-Semânî'nin Arapça Kitabü'l Ensab eserinde Buhara yakınlarındaki Barsuhan köyünden olan âlimlerin "al-Barsahi" nisbesini taşıdıklarını yazmış. [9, 1. Bölüm, s. 53] ama Isık Göl'ün siyasi merkezi olan Barskan şehrini hiçbir yerde yazmamıştır. 13. yüzyılda yaşayan Yakut da Buhara'dan iki fersah uzaklıktaki Barsuhan köyünden bahsetmiştir. 240 Galiba, Isık Göl'ün Barskan şehrinden olan âlimler çoğu kez yakın yerdeki başkent isimleri olan "Kaşgar" veya "Balasagun" ile ilgili veya "at-Türki" gibi etnik grubu gösteren nisbeleri alıyorlardı. Orta çağ yazma eserlerinden "al-Barskani" nisbesini alan kimseye daha rastlamadık).

Bize göre de, Mahmud'un doğum yeri olarak Barskan'ı göstermek doğru olacaktır. O, Dîvân'da doğduğu yer olan Barskan ve genel olarak Isık Göl hakkında, bu bölgenin halkı ve kağanların esas dayanağı sayılan Çigiller ve yarı göçebe Barskanlıların lehçesi hakkında bol bilgi vermiştir [14, s. 42]. Bu kadar bol bilgiyi yazarın bizzat iyi bildiği bölgeden edinmesi mümkündür. Yazarın bu bilgileri eserinde titizlikle ayrıntılı olarak aktarmaya çalışması, onun memleketine olan özlemi, arzusu olarak görülebilir. Elbette, Mahmud Kaşgâri Tanrı Dağlarının diğer bölgeleri konusunda da çok sayıda bilgi bırakmıştır. Fakat ilk sırada Isık Göl civarı ile ilgilendiğini söylersek abartmış olmayız.

Nedense, kendi çizdiği dünyanın yuvarlak haritasında, Mahmud, dünyanın merkezi olarak Isık Göl'ü göstermiş [21, s. 11b-12a (harita)] ve onun etrafındaki noktalarla belirtilen şehirler arasından sadece bir tanesinin yani Göl kıyısındaki bir Beyliğin siyasi ve kültürel merkezi olan Barskan'ın adını net olarak haritaya yazmıştır. Mahmud'tan önceki Arap ve Fars coğrafyacıları bu yer adını "Barshan" veya bazen Arap yazısındaki harfleri karıştırarak "Nuşacan" olarak yazarlarken, o bu adı Türklerin diliyle "B-r-s-q-a-n" (Barskân) (برسقان) şeklinde net yazmıştır. 11. yüzyılda Isık Göl'de "Barskan" adında boy olmadığını ve "Barskanlı dili" olarak Mahmud Kaşgâri'nin sadece Göl çevresindeki halkın lehçesel özelliğini göz önünde bulundurduğunu, biz daha önceki çalışmalarımızda yazmıştık. Bu konu üzerinde çalışmanın üçüncü bölümünde kısaca durulacaktır.

Burada sadece onun “ISIK-GÖL- Barskan gölünün adı...” satırından yola çıkarak şunu belirtmeliyiz ki, [21, s. 251b]. “Barskanlılar” sözü Dîvân’da bazen şimdiki “Isık Göllüler” terimine eş değer olarak hizmet etmiştir.

Biz bir makalemizde Mahmud’un çocukluğunun göl kıyısında geçtiğine dolaylı delil olarak onun Dîvân’da tarif ettiği “Möngüz-möngüz” (boynuz-boynuz) oyunundan söz etmiştir [11, s. 241–246]. Lehçeci veya etnolog olan Mahmud Kaşgâri söz konusu oyunun tarifini nereden başlar? Mahmud Kaşgâri Barskani, oyuna katılacak çocukların göl kıyısında diz çökerek oturacağını belirterek başlar [21, s. 302b.]. Bu satırları, göl kıyısında geçen çocukluğuna yönelik özlemin etkisi nedeniyle yazmış mıdır diye düşünmeden edemezsiniz.

(Bu küçük yazının amacının bir parçası olmasa da kısaca değinilmesi gereken bir sorun var. O sorun – Mahmud Kaşgarlı Barskani’nin ölüm yılı ve defnedildiği yer meselesidir. Kanaatimizce bu bilimsel problem halen çözülmemiş konulardan biridir). [Bk.: 8, s. 81; 5; 6, s. 6; 29, s. 99; 12, s. 85–91].

Özetleyecek olursak, tüm Türk halklarının ortak babası olan Mahmud Kaşgarlı Barskani, 1029–1038 yılları arasında Karahanlı Hanlığı’na bağlı Barskan şehrinde bir Karahanlı şehzade Hüseyin Muhammed kağan oğlunun ailesinde doğdu. Ünlü Türkölüji uzmanı 1072–1077 yıllarında kendisinin değerli taşlardan daha değerli eseri "Divanu lugati t-Türk"ü yazdığında Selçuklu egemenliğindeki Orta Doğu’da yaşamıştır. Bilgi yetersizliği şimdilik Mahmud Kaşgâri Barskani’nin kaç yaşında vefat ettiği ve nerede defn edildiği konusunda keskin konuşmamıza imkân tanımamaktadır. Âlimin hayatı sırlarla doluydu ve bu sırlar halen çözülmüş değildir.

KAYNAKLAR VE EDEBİYAT

1. Al-’Ayni, Mahmud ibn Ahmad Badr ad-Din, ‘Ikdu l-cumaan fi ta’rihi ahli z-zamaan, hakkakahu va vada’a havaşiihi duktur Muhammad Muhammad Amiin. al-Hay’atu l-mısriyya al-’aamma li-l-kuttaab, Kahire 1408/1987.
2. Al-Sam’ani, The Kitab al-Ansab of Abd al-Karim ibn Muhammad al-Sam’ani, Reproduced in facsimile from the Manuscript in British Museum ADD. 23, 355, Leiden-London 1912.
3. Al-Kāşyarī, Mahmūd, Compendium of the Turkis dialects (Diwan Luyāt at-Turk), C. 1-3. Ed. ve çev. Robert Dankoff, James Kelly, Harvard University Printing Office, Cambridge, Massachusetts 1982-1985. (Doğu Dilleri ve Edebiyatları Kaynakları. 7. Yayınlayan Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Türkçe Kaynaklar. VII).
4. Amanzholov, Altay Sarsenovich. Drevnyaya alfavitnaya pis'mennost' tyurkskogo mira // Prostor. Almaty, 2013. No. 2. S. 169–182.
5. Asker, Ramiz, Mahmut Kaşgari’nin 1.000 İllik Yubileyine 1.000 Bibliografik Gösterici, Ed. Tofiq Hacıyev, Bakü 2008.
6. Asker, Ramiz, Mahmud Kaşgarinin ‘Divanü Lûgat-it-Türk’ Eseri Üzre Biblioqrafik ve Grammatik Gösterici, Ed. Tofiq Hacıyev, Bakü, 2008.
7. Atalay, Besim (çev.), Dîvânu Lûgat-it Türk Tercümesi, C. 1-3. Alaeddin Kiral Basimevi, Ankara 1939-1941. (C. 1. 1939. XXXVI+530 s.; C. 2. 1940. 366 s.; C. 3. 1941. 452 s.). (3. bs., TTK Yay., Ankara 1992).
8. Barat, Kahar. Discovery of History: The Burial Site of Kashgarli Mahmud // Central Asia Reader: The Rediscovery of History / Edited by H.B.Paksoy. Armonk, New York. London, 1994. P. 77–81.
9. Bartol’d, Vasiliy, Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya, Chast’ 1. Sankt-Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy AN, 1898.

10. Bosworth, Clifford Edmund, *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*. Edinburgh University Press, Edinburgh 1996.
11. Çorotegin T.K. Karahaniyler doorundagı türktördün sport oyundarı tuuraluu // Türk elderinin salttuu sporttuk oyundarı – Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları / Tüzgöndör: A. Mokeev, F. Unan, O. Karataev, O. Yorulmaz, J. Alimbaev, J. Buyar. – B.: 2015. – 272 b. - ISBN 978-9967-27-844-8. – Kırgız-Türk «Manas» universiteti. - B. 241-246.
12. Çorotegin, Tınçtıkbek Kadırmambet uulu. Mahmud Kaşğari Barskaninin «Divanu lugati t-türk» emgegi – türk elderinin tarihı boyunca köönörgüs bulak: İlimiy basılış / Redkollegiya: K.S.Moldokasımov (töraga), j.b.; ilimiy redaktorlor professor T.Ömürbekov, dotsent K.S.Moldokasımov. – Bışkek: “Turar” basması, 2017. – 376 b., süröt, karta.
13. Çorotegin, Tınçtıkbek. Mahmud Kaşğari Barskaniyə görə Barskan şəhəri və onun sakinləri (XI əsr) // Mahmud Kaşğarlı. Beynəlxalq elmi jurnal. Bakı, 2023. Cild 1, No. 1. S. 84–97. [ISSN 3005-3137 (Print); E ISSN 3005-4982 (Online)]
14. Çoroyev, Tınçtıkbek K., Mahmud İbn Huseyin Al-Kaşğari Cana Anın “Türkiy Tilder Söz Cıynagı”, Frunze: Kırgızstan, 1990.
15. Davidoviç, Elena Abramovna, Davidovich Ye.A. O dvukh karakhanidskikh kaganatakh // *Narody Azii i Afriki*. Moskva, 1968. No. 1. S. 67–76.
16. Fedorov Mihayil, “Oçerk Dinastiynoy İstorii Vostoçnıh Karahanidov Kontsa X – Naçala XIII Vv. Po Numizmatičeskim Dannım” // *Kirgiziya pri Karahanidah*, Ed. Elena Davidoviç. Frunze: İlim, 1983, s. 103–140.
17. Golden, Peter, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Mediyeval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.
18. Halidov, Anas, *Slovari İshaka al-Farabi i Mahmuda al-Kaşğari: (İz İstorii Leksikografii v Sredney Azii X-XI vv.)*, Ed. P.A. Gryazneviç, İzd. AN., Leningrad 1987.
19. İbnü'l-Esîr, ‘Ali ibn Abi-l-karam, Ta’rihu l-kaamil (al-Kâmil fi-t-ta’rih), C. 1–12, Kahire 1301/1884.
20. Karayev, Omurkul, *İstoriya Karahanidskogo Kaganata (X - Naçala XIII Vv.)*, Ed. Midil Djamgerçinov, Vladimir Mokrının. İlim, Frunze 1983.
21. Kâşğarlı, Mahmud, *Dîvânü Lûgati ‘t-Türk: Tıpkıbasım/Facsimile*. Türkiye Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
22. Kâtib Çelebi, *Keşf-el-zunun*, Yay. Haz. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, 2 cilt, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941–1943, C. 1–2.
23. Kelly James M. *A Closer Look at the Diwan al-Adab* // *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday...* Pt. 2. P. 497–506. (Harvard Ukrainian Studies: Vol. 3/4. 1979–1980).
24. Keşkeriy, Mehmet, *Türkiy Tillar Divani (Divanu Lugati t-Türk)*, çev. Abdusalam Abbas, Abdürahim Ötkür, Abdurrahim Habibulla, Damulla Abdulhamit Yusufi, Halimi Salih, Naci Nurhacı, Osman Memed Niyaz, Sabir Ruzi, İbrayim Muti’i, Emin Tursun, Mir Sultan Osmanov. Ed. İbrayim Muti’i. C. 1-3, Şıncang Helk Neşriyatı, Urumçi 1981–1984.
25. Koçnev Boris, Fedorov Mihayil, *Dva klada karakhanidskikh dirkhemov serediny XI v. iz Kirgizii* // *Numizmatika i epigrafika*. Moskva: Nauka, 1974. T. 11. S. 179–195.

- 26.
27. Kononov, A.N. Makhmud Kashgarskiy i yego trud «Divanu lugati t-turk» // Sovetskaya Tyurkologiya. Baku, 1972. No. 1. S. 3–17.
28. Korkmaz, Zeynep. Kaşgarlı Mahmud Kimdir? // Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, TDK Yay.: 629, Ankara 1995. Millî Kültür, C. 2, S. 10 (Mart 1981). S. 15–19.
29. Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii / Perevody s arabskogo, persidskogo, uygurskogo i tadzhikskogo O.F.Akimushkina, Z.N.Vorozheykinoy, S.G.Klyashtornogo, L.Z.Pisarevskogo, L.A.Pokrovskoy, V.A.Romodina, M.A.Salakhedinovoy, K.B.Starkovoy; otv. red. V.A.Romodina. Vypusk 1. Moskva: Nauka, 1973. 280 s.
30. Mirzazade, Çimnaz Hadı. Paremi i Paremiologičeskie Teksti v ‘Divanu Lyugatit-Turk’ Mahmuda Kaşgari // Filologičeskie Nauki. Voprosı Teorii i Praktiki. S. 6, Gramota, (Tambov, 2015).
31. Musabayev, Gaynetdin. Nekotoryye svedeniya o zhizni Makhmuda Kashgari // Issledovaniya o tyurkologii. Alma-Ata: Nauka, 1969. S. 48–62.
32. Pritsak, Omeljan. Die Karachaniden (mit einer genealogischen Tafel) // Der Islam. 1953. Bd. 31. Heft 1. S. 17–68.
33. Pritsak, Omeljan. Mahmud Kâşgarî Kimdir? (Çeviren Hasan Eren) // Türkiye Mecmuası. 1953. Cilt 10. S. 243–246.
34. Pritsak, Omeljan. Studies in Medieval Eurasian History. London: Variorum Reprints, 1981. 376 p. ISBN 0-86078-078-3. (Bk. No. XVIII).
35. Şeşen, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Üniversite Basması, Ankara 1985.
36. Togan, A.Z. Velidi, Umumî Türk Tarihine Giriş, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, C. 1, 3. bs., İstanbul 1981.
37. Tryjarski, Edward, Kultura ludów tureckich w świetle przekazu Mahmuda z Kaszgaru (XI w.). Polska Akademia nauk, Warszawa 1993.
38. Umurzakov, Sadıbakas, S Çetireh Storon Gorizonta: Oçerki Po İstorii Geografiçeskih İssledovaniy Kirgizii, Frunze: Mektep, 1983.
39. Ülkütaşır, Mehmet Şakir, Kaşgarlı Mahmut. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1962.

Rəyçi:

Hacettepe Üniversitesi Türk dili və Edebiyatı bölümü
Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın

УДК: 9.512.031.038

**МАХМУД КАШГАРИ – ЭНЦИКЛОПЕДИСТ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ,
ЛЕКСИКОГРАФ, ГРАММАТИСТ И ДИАЛЕКТОЛОГ**

Байболот Абытов
Доктор исторических наук, профессор
Руководитель Рукописного фонда института
Востоковедения Ошского Государственного Университета
Ош, Кыргызстан
babytov@oshsu.kg
Orcid:0000-0003-0267-5127

Резюме

Статья посвящена бессмертному труду нашего средневекового земляка, яркого представителя культуры государства Караханидов, основателю целого научного направления науки, первого в мире тюрколога, заложившего начало научной тюркологии, энциклопедисту, лексикографу, грамматисту и диалектологу, величайшему сыну своего времени Махмуду Кашгарскому и его фундаментальному труду "Диван лугат ат-турк". Отметим, что его работа действительно является энциклопедией тюркских народов средневековья и величайшим памятником своей эпохи. В ней имеются ценные сведения о племенном составе тюрков, о землях, озёрах, реках, городах, населённых пунктах тюркских народов. Словаре содержатся названия различных должностей в государстве тюрков, разных блюд, напитков, животных, птиц, месяцев и дней недели, лекарств, астрономические, военные, медицинские, религиозные и другие термины. В его наследии также запечатлены этические нормы и ценности, мировосприятие тюркских народов того времени. Его книга содержит более 400 пословиц, поговорок и устных наречений. "Диван лугат ат-турк" является единственным памятником тюркской диалектологии в эпоху средневековья.

Ключевые слова: словарь, ученый, тюрколог, энциклопедист, лексикограф, грамматист, диалектолог, карта, города, медицина, религия, пословицы, этические нормы, племенной состав тюрков.

**MAHMUD KASHGARI - ENCYCLOPEDIST, TURKIC LEXICOGRAPHER, GRAMMARIAN,
DIALECTOLOGIST**

Baybolot Abytov
Doctor of Historical Sciences, professor
Leader Manuscript fund of the institute
Oriental Studies of Osh State University
Osh, Kyrgyzstan

Summary

The article is dedicated to the immortal work of our medieval countryman, a prominent representative of the culture of the Karakhanid state, the founder of an entire scientific direction of science, the world's first Turkologist, who laid the foundation for scientific Turkology, encyclopedist, lexicographer, grammarian and dialectologist, the greatest son of his time, Mahmud of Kashgar and his fundamental work "Divan Lugat at-Turk". Let us note that his work is truly an encyclopedia of the Turkic peoples of the Middle Ages and the greatest monument of his era. It contains valuable information about the tribal composition of the Turks, about the lands, lakes, rivers, cities and settlements of the Turkic peoples. The dictionary contains the names of various positions in the Turkic state, various dishes, drinks, animals, birds, months and days of the week, medicines, astronomical, military, medical, religious and other terms. His legacy also imprints the ethical norms and values, the worldview of the Turkic peoples of that time. His book contains more than 400 proverbs, sayings and oral adverbs. "Divan lugat at-Turk" is the only monument of Turkic dialectology in the Middle Ages.

Key words: dictionary, scientist, Turkologist, encyclopedist, lexicographer, grammarian, dialectologist, map, cities, medicine, religion, proverbs, ethical norms, tribal composition of the Turks.

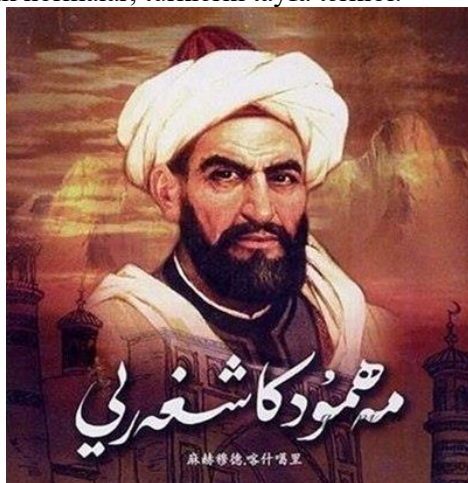
MAHMUD KAŞQARİ – TÜRK DİLLERİ ENSİKLOPEDİSTİ, LEKSİKOQRAF,
GRAMMATİK VƏ DİALEKTOLOQU

Baybolot Abıtov
Tarix elmləri doktoru, professor
Oş Dövlət Universiteti Şərqsünaslıq İnstitutu
Əlyazmaları Fondunun rəhbəri
Oş, Qırğızstan
babytov@oshsu.kg
Orcid:0000-0003-0267-5127

Xülasə

Məqalə orta əsr həmyerlimiz, Qaraxanlılar dövləti mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi, bütöv bir elm sahəsinin banisi, dünyanın ilk türkoloqu, elmi türkologiyanın əsasını qoyan, ensiklopediyaçı alim, elmi-tədqiqat və s. leksikoqraf, qrammatik və dialektoloq, dövrünün böyük oğlu Kaşqarlı Mahmud və onun fundamental əsəri “Divan lüğət ət-türk”ə həsr olunmuşdur. Qeyd edək ki, onun əsəri doğrudan da orta əsrlər türk xalqlarının ensiklopediyası və öz dövrünün ən böyük abidəsidir. Burada türklərin tayfa tərkibi, türk xalqlarının torpaqları, gölləri, çayları, şəhərləri, yaşayış məntəqələri haqqında qiymətli məlumatlar var. Lüğətdə türklərin dövlətində müxtəlif vəzifə adları, müxtəlif yeməklər, içkilər, heyvanlar, quşlar, həftənin ayları və günləri, dərman vasitələri, astronomik, hərbi, tibbi, dini və s. terminlər yer alıb. Onun irsi də o dövrün türk xalqlarının etik norma və dəyərlərini, dünyagörüşünü özündə əks etdirir. Onun kitabında 400-dən çox atalar sözü, məsəllər və şifahi nitqlər var. “Divan lüğət ət-türk” orta əsrlərdə türk dialektologiyasının yeganə abidəsidir.

Açar sözlər: lüğət, alim, türkoloq, ensiklopedist, leksikoqraf, qrammatik, dialektoloq, xəritə, şəhərlər, tıbb, din, atalar sözləri, etik normalar, türklərin tayfa tərkibi.

Актуальность. Известно, что история создается не только отдельными народами и государствами, но и конкретными людьми, вносившими свою лепту в зависимости от своих возможностей, морали, жизненных принципов и ценностей в ту или иную сферы общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни разных эпох и времен. Многие из них, благодаря своей исключительности, оставили неизгладимый след в истории конкретных народов. Эти люди, благодаря своим выдающимся личным качествам, творчеству, научному поиску, таланту и опыту, острому уму, твердой воле, целеустремленности, незаурядной способности, сделали очень многое как для кыргызского народа, так и для всего региона, да тюркского мира тоже. К их числу можно причислить и знаменитого Махмуда Кашгарского, который оставил нам величайший шедевр своего времени, словарь тюркских языков - «Диван лугати ат-турки».

Аннотация. Несомненно, Махмуд Кашгарский является одним из выдающихся тюркологов всех времен и первый в мире тюрколог, заложивший начало специальной отрасли в

науке тюркского языкознания – научной тюркологии. Целая плеяда известных востоковедов – тюркологов А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, Е.Е. Бертельс, Кляшторный С.Г. и др. [1] изучавших словарь Махмуда Кашгарского признают его как ученого, основоположника научной тюркологии. Это тот самый величайший труд, который не ограничивается изучением только тюркских языков, но и целого ряда отраслей науки – истории, литературы, культуры, традиции, обычаи тюркских народов, а также географии, картографии, астрономии, медицины, топонимики, этнонимы, природы и др.

Методы. Сравнительно-сопоставительный, исторический, описательный.

Введение. Махмуд Кашгари как разносторонне образованный ученый написал два крупных научных трудов, один из которых, к сожалению, бесследно исчезла. Учеными установлено, что он сначала написал солидный труд по тюркской грамматике «*Жавахир ан-нах фи луга ат-турк*» - «Синтаксический сборник тюркских языков». Именно этот его труд не дошёл до нас или еще не найдено учеными. Сохранился главный труд его жизни – фундаментальная работа «Диван лугати ат-турк» - «Словарь тюркских языков», являющиеся крупным вкладом в развитие мировой культуры. Отметим, что данный труд состоит из 8 книг, написан на арабском языке и создавался как энциклопедический словарь, позволяющий любому читателю проникнуть и осознать особенность языков всех тюркских родов, племен и народов. И еще, как свидетельствуют турецкие ученые, единственная и самая ранняя копия данного труда датированного 1 августом 1226 г. хранится в Национальной библиотеке Стамбула [2].

Автор величайшего шедевра средневековья изучал тюркские слова с позиции и по правилам арабского языкознания. Это обусловлено рядом факторов:

1. К моменту написания «Диван лугати ат-турк» фактически отсутствовала научная тюркология, еще не было создана данная отрасль научного языкознания.

2. Он посвящал свой труд правителю, который говорил, творил и мыслил по-арабски.

3. Махмуд Кашгарский создав «Диван лугати ат-турки» бросил смелый вызов арабскому языку, арабской культуре того времени и тем самым хотел доказать богатство и красоту тюркских языков.

Это было время, когда многие отдавали дань уважение арабскому языку и культуре, создание такого шедевра был вызовом местного ученого к распространителям и сторонникам арабской культуры. Однако, это не значить, что он был против арабов или ислама, думаем, что он хотел показать богатую и приятную созвучность языков тюркских народов. И потом не следуют забывать и тот факт, что для многих ученых того времени арабский язык был языком творчества всех видов.

Его работа является энциклопедией тюркских народов средневековья и величайшим памятником своей эпохи. «Диван лугати ат-турк» Махмуда Кашгарского стал подлинной энциклопедией тюркских языков в полном смысле этого слова. Ибо кроме языков, в ней собран, обработан и обобщен огромный историко-культурный, этнографический, этнический, картографический материал по тюркским племенам, родам и народам в эпоху средних веков. Это значить, что он глубоко освоил языки, литературы, истории, этнографии, традиции, обычаи, географические месторасположения всех тюркских народов того времени. Месторасположение многих тюркских родов, племен и народов он посещал сам, изучал воочию, что позволило ему создать гениальный труд по научной тюркологии эпохи средних веков. Следовательно, он изучал не только языки, но и политические и историко-этнографические особенности тюркских народов.

Энциклопедическим назван потому, что этот лингвострановедческий труд содержит в себе огромные информации по истории, культуре, литературе, поэзии, фольклору, быту, астрономии, географии их расселении, религиозные представления тюркских племен. В ней также заключены ценные, во многих случаях единичные, сведения о племенном составе тюрков, о землях, озёрах и реках, городах и населённых пунктах своего времени.

Словарь также содержат названия различных должностей, блюд, напитков, животных, птиц, месяцев и дней недели, лекарств, астрономические, военные, медицинские, религиозные и другие термины. Большой интерес представляет названия животных, растений, насекомых и др. Не менее интересны обширная география гидронимов и топонимов. Например, интересные сведения встречается о кыргызском городе Узгене. *Уз – свой, кенд – город*, населенный пункт. Следовательно, город Узген имеет значение как свой, собственный город кыргызов или тюрков.

Немалый интерес для исследователей представляет сохранившаяся в его сочинении самая старая тюркская карта мира. Отметим, что она отличалась от многих карт мира того времени. Фактически это была первая тюркская карта мира.

Впервые карту Махмуда Кашгарского изучали немецкие ученые И. Маркварт, К. Миллер и Г. Генслер. Они же в свое время опубликовали специальную статью «Тюркская карта мира Кашгари». В последующем карту Кашгарского изучали И. Крачковский, И. Умняков, В. Минорский, А. Велиди, академик В. Бартольд, узбекские ученые С. Умурзаков, Х. Хасанов, из числа кыргызских ученых О. Караев, Т. Чоротегин и др. [3].

Другая особенность, впервые в истории мусульманской картографии в ней указано на востоке Япония (Жабарка), город Катун сыны – столица уйгуров в Ганьчжоу (Е. Кычанов), на западе Венгрия (ал Мажар). Таким образом, он был средневековым среднеазиатским мусульманским картографом, где реально отражены и указаны многие места региона и земного шара. Весьма большой интерес представляет то, что в карте центр земного шара указано не святыни мусульман – Мекка, а родина автора Иссык-Куль и Центральный Тянь-Шань. Там же указано только город Барскан, малая родина автора. А тот факт, что многие топонимы не указаны, дают нам основания считать, что возможно карта была не завершена автором.

Тюркский мир по Махмуду Кашгари - первая известная науке карта расселения тюркских племён

В его наследии также запечатлены термины этических норм и ценностей, традиции, обычаи, обряды, ритуалы тюркских народов, национальные игры, мировосприятие тюркских народов того времени. Есть важные сведения об историко-культурных связях между тюркскими народами и племенами на территории нынешней Центральной Азии.

"Диван лугат ат-турк" выступает, для историков как важный средневековой исторический письменный источник по истории всех тюркских родов, племен и народов обширной территории Евразии. В его работе освещены история, этнография, культура, традиции, обычаи, обряды, ритуалы, национальные игры, одежды, жилища многих тюркских народов того времени. Учеными установлено, что в его работе называется более ста

этнических названий тюркских родов и племен. Особенностью словаря Махмуда Кашгарского является тот факт, что в ней тюркские этносы – огузы, карлуки, халаджи, уйгуры, булгары, ягма, кыргызы, кыпчаки, тюрки, туркмены, чигилы, тухси и мн. др. упоминается не как народы, а как «уруу», «урук» - «род», «племя». Это ближе к истине.

Кстати, кыргызы также в числе других тюркских родов и племен упоминаются несколько раз. Для нас весьма важным представляется и упоминания о наших предках X-XI вв., при этом он пишет не об Енисейских, Саяно-Алтайских кыргызах, а о кыргызах живущих вокруг Тенир Тоо - Тянь-Шанья, среди которых он сам побывал. Это значит, что Махмуд Кашгарский лишней раз свидетельствует о пребывании кыргызов на Тянь-Шане более раннего времени. Наш знаменитый писатель Т. Сыдыкбеков в своё время отмечал, если сравнить основу «Диван лугат-ат турки» с современным кыргызским языком то выявляется очень многие схожести. Патриарх кыргызской литературы очень верно заметил.

Главный труд М. Кашгарского содержит более 400 пословиц, поговорок и устных наречений. Ученые утверждают, что «Диван лугати ат-турк» Махмуда Кашгари является единственным памятником тюркской диалектологии в эпоху средневековья. К сожалению, словарь нашего великого ученого в течение долгого времени оставался малоизвестным для научной общественности мира. Почитатели его труда установили, что в его словаре зафиксировано более 200 терминов, относящихся к традиционной одежде тюркских народов, многие из них до сих пор остаются единственными историко-этнографическими сведениями о национальной одежде средневековых этнических тюрков.

Словарь тюркских языков Махмуда Кашгарского действительно является неиссякаемой сокровищницей мирового языкознания. В ней содержится сравнительный анализ, сходства и различия тюркских языков, фактически он оставил нам первого, причем удачного, образца сопоставительного - фонетического, лексического, фразеологического, синтаксического анализа тюркских языков. Не зря спустя многие века наследия выдающегося учёного, тюркского лексикографа, грамматиста и диалектолога Махмуда Кашгарского по-прежнему вызывает интерес читателей и всех, кому интересна язык, история тюркских народов не только региона Центральной Азии, но и пространства Евразии.

«Диван лугати ат-турк» - это не просто лингвистическое исследование тюркских языков, а политическое, историко-этнографическое произведение. Махмуд Кашгари своим трудом расширил область познания исламских ученых, впервые создав энциклопедический словарь по языку, истории, этнографии и культуре тюркских родов, племен и народов в эпоху средних веков. В современных терминах его можно было бы назвать лингвострановедческим, содержащим огромный объём информации по вышеуказанным отраслям науки. В нём собраны сведения не только о языке тюрков, но и географии их расселения, обычаях, религиозных представлениях. Следовательно, можно смело сказать, что Махмуд Кашгарский действительно - великий ученый, выдающиеся личность и достойный сын своей эпохи.

Многие ученые полагают, что нельзя дать лучшей характеристики книге Махмуда Кашгари, воплотившей в себе весь его жизненный опыт и изыскания, чем его собственными словами:

«Эту книгу я составил в алфавитном порядке, украшал её пословицами, сажжами (рифмованная проза), поговорками, стихами, раджазами (стихи воинственного содержания) и отрывками из прозы. Я облегчил трудное, разъяснил неясное и трудился годами: Я рассыпал в нём из читаемых ими (тюрками) стихов для того, чтобы ознакомить (читателей) с их опытом и знаниями, а также пословицы, которые они употребляют в качестве мудрых изречений в дни счастья и несчастья с тем, чтобы сказитель передавал их передатчику, а передатчик другим. Вместе с этими (словами) я собрал в книге упоминаемые предметы и известные (употребительные) слова и, таким образом, книга поднялась до высокого достоинства и достигла отличного превосходства» [4].

Изучая его жизнедеятельность мы бы хотели отметить, ряд моментов:

1. Махмуд Кашгари кто он? Этот весьма спорный вопрос привлекает внимание учёных до сегодняшнего дня. Разумеется, мы уважаем, мнения ряда наших коллег из других стран, однако, они, поддаваясь в чувства национального патриотизма, не редко приписывает его к конкретному нынешнему народу. Например, некоторые казахские ученые прямо утверждает, что он «выдающийся сын казахского народа», узбекские коллеги твердят, что он узбек, уйгурские друзья пытается сделать его уйгуром, мои соотечественники, коллеги считают его - кыргызом. Однако нельзя впадать в такую крайность и мне кажется правильнее будет, если скажем, что он был представителем всех тюркских народов караханидской эпохи. Ибо по предположению ряда ученых он был потомком одного из правящих династий Караханидов - чигилей. Его Отец - Хусейн ибн Мухаммад, внук завоевателя Мавераннахра Богра-хана, в 40-50-гг. XI в. был эмиром Барсхана (южный берег оз. Иссык-Куль), затем переселился в Кашгар. Дед Мухаммед ибн Жусуп Кадыр-хан, по свидетельству О. Прицака и О. Караева был Улуг каганом Караханидов в 1056-57 гг., однако тот же год был умерщвлен. Следовательно, автор выдающегося культурного наследия «Дивана...» носил полное имя Махмуд ибн Хусейн ибн Мухаммед ибн Жусуп Кадыр-хан.

2. Он был выходцем Барсхана, где родился и провел детские, юношеские годы. Однако, он взял себе приставку не Барскани, а Кашгари, поскольку именно в этом городе он получил образование, продолжив его в Бухаре и Нишапуре. Там же формируются как личность, ученый тюрколог, энциклопедист, куда, как мы предполагаем, перебрался в связи не благоприятными для него политическими событиями. Именно в Кашгаре – в одном из административно-политическом, научном и культурном центре он проявил интерес к языкам, фольклору, этнографии, географии, расселению, менталитету тюркских народов и написал основную часть своей монументальной работы. Отсюда и его ныспя – Кашгари, а завершил работу в Багдаде [5].

3. Он был разносторонне образованным человеком. Ряд ученых полагают, что он изучал и был знаком многими трудами, шедеврами географов, языковедов, энциклопедистов, историков, теологов тех лет. В частности, с трудами аль Беруни, Ахмеда Фархади, среднеазиатского арабиста-языковеда Исхака Фараби и мн. др. Вполне возможно имеется их влияние на создании Махмудом своего знаменитого словаря. Его наследия впоследствии стал образцом творчества и эталоном разносторонне образованного человека для многих людей, своих современников и многих поколений последователей, которые чтит его творения и наследия.

4. Он сосредоточил в себе лучшие достижения науки, образования таких культурных центров средневековой Центральной Азии как Бухара, Самарканд, Кашгар, Баласагын, Фараб, Ош, Узген, Тараз и мн. др. Известно, во многих городах были свои редкие библиотеки, именитые медресе. В последних кроме основ ислама изучали литературу, философию, право, этику, логику и др. Благодаря им вышли такие именитые ученые, талантливые люди как Махмуд Кашгарский, Ж. Баласагунский, аль Фараби, аль Фергани и др.

5. Его работа является энциклопедией тюркских народов средневековья и величайшим памятником своей эпохи. Ибо в ней заключены ценные, во многих случаях единичные, сведения о племенном составе тюрков, о землях, озёрах и реках, городах и населённых пунктах своего времени. Словарь также содержат названия различных должностей, блюд, напитков, животных, птиц, месяцев и дней недели, лекарств, астрономические, военные, медицинские, религиозные и другие термины. В его наследии также запечатлены этические нормы и ценности, мировосприятие тюркских народов того времени. Есть важные сведения об историко-культурных связях между различными тюркскими народами и племенами на территории нынешней Центральной Азии.

1. Известно, что многие тюркские народы проживали вдоль Великого Шелкового пути, что в свою очередь позволяло обогащать культуру каждого народа. Получая все положительное от других народов, государств и регионов в свою очередь тюркские ученые стремились красочно описать и распространять среди народов других регионов и стран

достижения истории, философии, традиции, обычаи, мораль, этики, патриотизм, любовь к своему народу и Отечеству через своих трудов и творений. В этом не является исключением Махмуд Кашгарский, более того в его «Диване...» этот фактор отражен на высшем уровне.

2. «Диван лугати ат-турк» Махмуда Кашгарского был первым энциклопедическим трудом по языкам средневековых тюркских народов. Известный академик А.Н. Кононов справедливо отмечал, что дошедший до наших дней труд Махмуда Кашгарского представляет собой фонетику, грамматику и лексику многих тюркских языков. Одновременно является бесценным и выдающимся творением по лингвистике, этнографии, фольклора, географии, истории караханидских тюрок – тюрок, туркмен, огузов, ягма, чигилей, карлуков, кыргызов, уйгуров, татаров и мн. др.

3. Относительно его «Дивана...» хотелось бы отметить, что в ней собрано огромное количество тюркских слов, их значений и создано в виде словаря и осуществлен арабский перевод каждому слову. Во многом он передает не только дословный перевод, но и обширное смысловое значение. При этом автор удачно использовал каждой слове своего словаря разносторонние пословицы, поговорки, отрывки песен или дастанов всех тюркских народов, племен и родов. Автору удалось в логической и строгой последовательности создать тюркское правописание, грамматические последовательности и диалектические особенности. Он также дает многих топонимов, этнонимов и места расположения тюркских народов.

Подводя итоги можно отметить, что «Диван лугати ат-турк» Махмуда Кашгарского - это не просто лингвистическое исследование тюркских языков, ещё и политическое, историко-этнографическое произведение. В современных терминах его можно было бы назвать лингвострановедческим, содержащим огромный объём информации по истории, культуре, этнографии, поэзии, фольклору, быту тюркских племён.

Заключение. Следовательно, можно смело сделать вывод, что Махмуд Кашгари действительно - великий ученый, основоположник научной тюркологии, лексикограф, грамматист, диалектолог, энциклопедист, выдающиеся личность и достойный сын своей эпохи. Несомненно, он является великим современником величайшего, мудрого мыслителя и государственного деятеля Жусупа Баласагынского, тысячелетия которого мы недавно отметили. Наследия и Махмуда Кашгарского, и Жусупа Баласагынского живших, творивших в эпоху Караханидов имеют весьма важное значение не только для нашей истории, но и для истории всех тюркских народов эпохи средневековья и современности. Следовательно, наши народы, имеет полное право, гордится ими, выдающимися учеными, мыслителями, творцами своей эпохи.

Список использованных литератур:

1. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ат-тюрк». –Советская тюркология, 1972, № 1; Кононов А.Н., Нигматов Х.Г. Махмуд Кашгарский о тюркских языках. -В кн.: История лингвистических учений. Средневековый Восток. -Л., 1981; Кляшторный С.Г. Эпоха Махмуда Кашгарского. "СТ", 1972, № I;
2. Извлечения из «Диван лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгарского по Стамбульскому изданию 1336 г.// www.vostlit.info/Texts/rus17/Machmud_Kasgar/text1.htm; Абытов Б. Кашгари переживший время. Слово Кыргызстана. 22 июня 2016 г. -С.11.
3. Махмуд аль-Кашгари - Википедия Переиздание // WIKI 2//<https://wiki2.org/ru/>; Чороев Т. «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари как источник по истории тюркоязычных народов Средней и Центральной Азии // Ориенталистика в Киргизии. –Фрунзе, 1987.; Его же. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лугати т-турк» соз жыйнагы. -Бишкек, 1997.
4. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк // Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М.Ауэзовой - [Алматы](#), Дайк-Пресс, 2005. -1288 с.
5. Караев О. Арабские и персидские источники IX-XII веков. –Фрунзе, 1968. Его же. История караханидского каганата. –Фрунзе, 1983; Чороев Т. «Диван лугат ат-турк»

6. Махмуда Кашгари как источник по истории тюркоязычных народов Средней и Центральной Азии // Ориенталистика в Киргизии. –Фрунзе, 1987.; Его же. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лугати т-турк» соз жыйнагы. -Бишкек, 1997.

Рәуҗи:

Altay Dövlət Universiteti Böyük Altay
Altaistika və türkologiya mərkəzinin direktoru
t.e.d., prof. Yuliya Lisenko

УДК: 94

ТЮРКИ ШАТО В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ КИТАЯ ЭПОХИ МАХМУДА КАШГАРСКОГО

Ирина Третьяк
Уральский Федеральный Университет
Екатеринбург, Россия
irina.arzamazova@urfu.ru
orcid.org/0000-0002-9549-6736,

Резюме

В статье рассматривается отражение образов тюрок шато в китайской художественно-исторической литературе эпохи Сун. Показано, что автор наиболее известного такого произведения – «Заново составленного пинхуа по истории Пяти династий» - показывает тюрок шато как народ, поддерживающий китайские культурные и политические традиции и во многом защищающий китайскую традиционную государственность. Особое внимание при этом уделяется «положительным» правителям из числа шато – Ли Кэюну и Лю Чжиюаню. Отмечено, что персонажи, вызвавшие отрицательную оценку автора пинхуа, такие, как Ши Цзинтан, не указываются как тюрки шато, что показывает позитивное отношение автора к этому народу.

Ключевые слова: история Китая, литература Китая, Пять династий, тюрки шато, империя Поздняя Тан, империя Поздняя Цзинь, империя Поздняя Хань, пинхуа.

THE SHATO TURKS IN THE CHINESE LITERATURE OF THE MAHMUD KASHGARLI ERA

İrina Tretyak
Ural Federal University
Ekaterinburg, Russia

Summary

The article searches the reflection of the Chateau Turks images in the Chinese artistic and historical literature of the Song era. It is shown, that the author of the most famous such work – «The Newly compiled Pinghua on the history of the Five Dynasties» – shows the Chateau Turks as a people who support Chinese cultural and political traditions and largely protect Chinese traditional statehood. Special attention is paid to the "positive" rulers of the chateau – Li Keyong and Liu Zhiyuan. It is noted, that the characters, who caused the negative assessment of the Pinghua author, such as Shi Jingtang, aren't indicated, as the Turks of the chateau, which shows the positive attitude of the author towards this people.

Keywords: Chinese history, Chinese literature, Five Dynasties, Shato Turks, Late Tang Empire, Late Jin Empire, Late Han Empire, Pinghua.

KAŞGARLI MAHMUD DÖNEMİ ÇİN KURGUSUNDA ŞATO TÜRKLERİ

İrina Tretyak
Ural Federal Üniversitesi
Ekaterinburg, Rusya

Özet

Makale, Şato Türklerinin imgelerinin Song döneminin Çin sanat ve tarih edebiyatına yansımaları ele alıyor. Bu tür en ünlü eserin yazarının – Beş Hanedan tarihine dayanan pinghua tarafından Yeniden Derlenen - chateau Türklerini Çin kültürel ve politik geleneklerini destekleyen ve büyük ölçüde Çin geleneksel devletliğini savunan bir halk olarak gösterdiği gösterilmiştir. Şato – Li Keyong ve Liu Zhiyuan arasındaki «olumlu» yöneticilere özel önem verilmektedir. Shi Jingtang gibi Pinghua yazarının olumsuz

değerlendirmesine neden olan karakterlerin, yazarın bu insanlara karşı olumlu tutumunu gösteren şato Türkleri olarak listelenmediği belirtiliyor.

Anahtar Kelimeler: Çin Tarihi, Çin Edebiyatı, Beş hanedan, Şato Türkleri, Geç Tang imparatorluğu, Geç Jin imparatorluğu, Geç Han İmparatorluğu, pinghua.

Актуальность. Показано, что автор наиболее известного такого произведения – «Заново составленного пинхуа по истории Пяти династий» - показывает тюрок шато как народ, поддерживающий китайские культурные и политические традиции и во многом защищающий китайскую традиционную государственность. Особое внимание при этом уделяется «положительным» правителям из числа шато – Ли Кэюну и Лю Чжиюаню.

Аннотация. В статье показано отражение образов тюрок шато в китайской художественно-исторической литературе эпохи Сун. Особое внимание при этом уделяется «положительным» правителям из числа шато – Ли Кэюну и Лю Чжиюаню.

Методы. При выполнении использовано, наряду с общенаучными методами анализа и синтеза, прежде всего компаративный метод, рассматривая параллельно историческую основу событий и ее отражение в художественной литературе.

Введение. В китайской литературе очень редко встречаются образы иностранцев. Как правило, все неханьские народы воспринимались в китайской традиции как варварские, отсталые племена, в лучшем случае, способные воспринять китайскую культуру. Естественно, что в китайской литературе положительный образ не-китайца встречается чрезвычайно редко, как правило, такой положительный герой должен лишь оттенять величие китайской культуры.

Необходимо отметить, что в прозаической литературе на китайском языке, возникшей в древности и средневековье, очень значимым элементом является обращение к истории. Китайская культурная традиция вообще предельно исторична, исторический опыт, исторические события есть основа для формирования не только исторических трактатов, но и философских произведений, сборников рассказов и т.п. Для китайской традиции важен не только сюжет – важно, где и когда это происходило. Любая, даже миниатюрная новелла, как правило, содержит указание на хронологию событий. Так, автор известного произведения IV-V веков «Записки о поисках духов» Гань Бао почти каждую новеллу начинает: «Во время Луского Янь гуна...» (VI.111), «В 21 году правления Циньского Сяо гуна...» (VI.114), «Во времена Ханьского У ди...» (XI.267) – таких примеров можно привести множество [Гань Бао, 1994: 152, 153, 259].

Естественно, что особое внимание сочинителей привлекали те исторические периоды, которые были связаны с великими потрясениями. Не случайно особого внимания удостоились времена распада империи Хань и эпоха Троецарствия (III век н.э.), смутные времена распада Китая на Север и Юг – период Южных и Северных династий (IV – VI века), а также эпоха Пяти династий и десяти царств, наступившая после гибели великой империи Тан (618 – 907) и продлившаяся до установления империи Сун (960 – 1279). Именно в эту эпоху и выходят на передний план тюрок шато. Тем не менее, к сожалению, сведения об этом народе сохранились практически исключительно в источниках китайского происхождения. Рассматривая языки и племена тюркских народов, Махмуд Кашгарский практически не затронул этот народ в своем знаменитом «Диван лугат ат-турк», имея в виду именно шато, хотя и, вероятно, путая их с тангутами; его небольшой комментарий об этом народе сводится к строке: «Танут – одно из тюркских племен. Они проживают рядом с Син, но утверждают, что их корни связаны с арабами» [Махмуд ал-Кашгари, 2005: 1010].

Источниковая база статьи – исторические и литературные произведения эпохи Сун, прежде всего исторический трактат «Цзы чжи тунцзянь» [ЦЧТЦ] и произведение народной литературы эпохи Сун «Заново составленное пинхуа по истории Пяти династий» [УДШП].

Исследований по истории тюрок-шато относительно немного. В последние годы историю тюрок-шато подробно рассматривал в своих статьях А.Г. Нестеров [Нестеров, 2013;

Нестеров, 2016; Нестеров, 2018, Нестеров, 2020а; Нестеров, 2020b]. В работах А.Г. Нестерова рассматривалась в основном история шатоских империй Поздняя Тан и Поздняя Хань, лишь в небольшой степени затрагивались проблемы отражения исторического развития в литературе.

Историческая основа. Тюрки шато – один из тюркских народов, сформировавшихся после распада Тюркского каганата. На историческую сцену шато выступили в IX веке – в период резкого ослабления и начала распада империи Тан [Нестеров, 2016: 59-60]. Тюрки-шато активно участвовали в подавлении восстания Хуан Чао в конце IX века.

После смерти Ли Гочана верховным правителем шато стал, За заслуги при разгроме войск мятежников правитель шато «одноглазый дракон» (獨眼龍), получивший своё прозвище за то, что один глаз у него был чуть меньше другого [УДШП: 137], Ли Кэюн (李克用) в 884 г. получил военный титул Лунси цзюньвана [УДШП: 141]. Его владения были сконцентрированы в провинции Шаньси. В 895 / 896 г. Ли Кэюн получил титул Цзинь вана (晉王), а его владения в Шаньси образовали княжество Цзинь.

В 908 г. Ли Кэюн умер. Новым правителем государства Цзинь стал его старший сын Ли Цуньсюй (李存勖). Территория княжества в основном охватывала провинцию Шаньси к северу от Хуанхэ, куда перекочевала значительная часть тюрков шато.

Период существования на Центральной равнине Китая государства Хоу Лян (907 – 923) стал временем постепенного усиления государства тюрков шато. Успешной была завоевательная политика государства Цзинь в 910 – 913 гг. Ли Цуньсюй удалось завоевать ряд земель к северу от Хуанхэ и разгромить государство Янь, захватив его столицу город Ючжоу. Только после этого успеха Ли Цуньсюй в 914 г. начал войну против империи Поздняя Лян, действуя от имени «императора Тан», хотя никакого императора Тан в это время не существовало. Война продолжалась до 919 г., когда в результате крупного сражения в провинции Шаньдун к югу от Хуанхэ армии Цзинь и Лян нанесли друг другу такие потери, что оба государства вынуждены были пойти на мирную передышку: с каждой стороны погибло до 2/3 армии.

Мирная передышка позволила вновь расширить владения Цзинь. Ли Цуньсюй воспользовался династической ситуацией, сложившейся в союзных Цзинь княжествах Чжао и Иу, и в 920 – 921 гг. оба государства были включены в состав Цзинь.

Для Ли Цуньсюя было очевидно, что при проведении политики, нацеленной на покорение Центральной равнины, необходимо учитывать новую политическую силу – киданей, племена которых на рубеже IX – X веков вторглись в северо-восточные области Китая.

После падения империи Тан в 907 г. правитель киданей Елюй Абаоцзи принял императорский титул, а в 916 г. установил собственную эру правления, что декларировало претензии Великого государства киданей на полную независимость. Именно кидани, ставшие сильнейшим народом Восточной Азии, играли определяющую роль в политической ситуации в Центральном Китае в середине X века.

Еще в 905 г. кидани ввязались в китайскую гражданскую войну, сперва на стороне тюрков шато, потом, в 907 г., на стороне правившей тогда династии Поздняя Лян. Дело в том, что у императоров Поздней Лян сложились очень напряженные отношения с тюрками шато, чем и рассчитывали воспользоваться кидани. Однако вместо оказания помощи правящей династии, они грабили и угоняли в рабство население провинции Хэбэй, состоявшее не из шато, а из китайцев. Шато же, выступая против киданей, обосновывали это намерением защитить китайских крестьян от жестоких «варваров». Таким образом, Елюй Абаоцзи, сам того не желая, способствовал победе войск шато, гибели империи Хоу Лян и восстановлению империи Тан в виде Поздней Тан, что и произошло в 923 г.,

Весной 923 г. Цзинь ван Ли Цуньсюй изменил название государства Цзинь на Тан и начал новую войну против Лян. К осени 923 г. войска Поздней Лян были разгромлены, ее

столица пала, а территория полностью вошла в состав «восстановленной» империи Тан. Чтобы подчеркнуть преемственность государственности, Ли Цуньсюй перенес столицу в историческую танскую столицу Лоян. Так возникло первое государство тюрков шато в Китае – империя Поздняя Тан [Нестеров, 2013: 42].

Восстановленная тюрками шато Танская империя просуществовала до 936 года, когда в империи произошел переворот, и к власти пришел Ши Цзинтан – также шато по происхождению. Он переименовал государство в Цзинь (Поздняя Цзинь, 936 – 947) и признал зависимость империи от киданей. Именно поэтому Ши Цзинтан в китайской исторической традиции всегда рассматривался как предатель (в то же время подчеркивалось, что Ши Цзинтан в этническом смысле китайцем – ханьцем – не был).

Недолговечная империя Цзинь сменилась еще более недолговечной империей Поздняя Хань (947 – 950, как Северная Хань просуществовала до 978 года). Ее основатель – тоже выходец из шато – Лю Чжюань также пришел к власти при поддержке киданей.

Можно отметить, что в период существования недолговечной империи Поздняя Хань взаимоотношения с киданями, за исключением попыток правителей положить конец грабительским набегам на территорию Поднебесной, фактически были сведены к минимуму, что прежде всего объяснялось междоусобицами в империи Ляо. Тем не менее союз тюрков шато с китайцами также оказался непрочным, и в результате военного переворота была основана династия Поздняя Чжоу, последняя из Пяти династий – уже китайская (ханьская) по своему этническому происхождению. Свержение Поздней Хань ханьской по этническому происхождению династией Поздняя Чжао привело к крушению власти тюрков шато на центральной Китайской равнине.

Остаточное шатоское государство Северная Хань продолжало существовать при поддержке киданей и было уничтожено империей Сун только в 978 году.

Остатки сторонников Поздней Хань укрепились в традиционном районе обитания тюрков шато – в провинции Шаньси, основав там пользовавшееся покровительством киданей царство Северная Хань, иногда именуемое также Восточной Хань [Оуян Сю]. Под защитой империи Ляо оно смогло сохранить независимость от империи Поздняя Чжоу, позднее от империи Сун (960 – 1279) и на протяжении долгого времени являлось одним из основных камней преткновения в отношениях между киданями и Поднебесной.

В результате поражения армии Северной Хань в битве при Гаопине (957) и последовавшей осады столицы войсками Поздней Чжоу империя Северная Хань утратила Пять округов (Сяньчжоу, Ланьчжоу, Шичжоу, Циньчжоу и Синьчжоу), которые перешли под власть Поздней Чжоу, и правящий двор Поздней Чжоу перестал рассматривать тюрков шато как народ, способный влиять на политическую ситуацию в стране. Могущество шатоских правителей было подорвано, что подвело своего рода итоговую черту под несколькими десятилетиями господства шатоских династий в Центральном и Северном Китае.

Шато в художественной литературе средневекового Китая. Исследование китайской средневековой литературы привело к выявлению особого жанра народно-исторической литературы – пинхуа, своего рода художественного пересказа исторических источников. Такой народный исторический роман, посвященный периоду Пяти династий – «Заново составленное пинхуа по истории пяти династий» – был обнаружен лишь в 1901 году. Как отмечают исследователи, указанное пинхуа является единственным сохранившимся до нашего времени повествовательным художественным произведением, посвященным истории Пяти династий. Естественно, произведение (к сожалению, сохранившееся не полностью) вызвало большой интерес исследователей, было несколько раз переиздано, а в 1984 году переведено на русский язык [УДШП]. Обширные исследования, посвященные данному источнику, тем не менее не затрагивают аспект, связанный с тюрками шато, хотя шато являются одним из значимых действующих народов данного периода.

«Заново составленное пинхуа по истории пяти династий» как литературное произведение представляет собой достаточно подробный пересказ посвященных данному

историческому периоду глав «Цзи чжи тунцзянь» - исторического сочинения, созданного на рубеже XI – XII веков историком Сыма Гуаном [ЦЧТЦ]. Отсутствующие в историческом сочинении, но необходимые для художественного произведения диалоги, сведения о детстве и юности персонажей и т.п. дописывались анонимным автором пинхуа. При этом интересно, что отношение к тюркам шато в авторских частях работы не вполне стандартное по сравнению с принципиально негативным отношением ханьцев к «варварским» народам.

Происхождение народа шато описано в 1-й цзюани раздела «Заново составленного пинхуа по истории пяти династий», посвященной империи Поздняя Хань. В пинхуа указано, что Шато – это название большой пустыни, а племена, проживавшие южнее гор Цзиньшашань и восточнее озера Пулэйхай, назывались тюрки шато [УДШП: 132]. Таким образом, «шато», или «пустынные люди» (от кит. 沙 shā – «песок»), - это имя, непосредственно данное этому племени китайцами, в то время как изначально род правителей шато носил фамилию Чжусе, совпадающую с исконным названием их племени (чжусе или чжуе – ветвь тюркского племени чуюэ). Из перешедших под покровительство Поднебесной тюрков шато, насчитывавших 30 тысяч кибиток, в Шаньси (Хэдун) были сформированы десять пограничных округов, а 1200 шатоских воинов составили конный корпус «Шатосцы по северную сторону хребта Иньшань» [УДШП: 133]; верховным вождем шато в первой трети IX века был Чжуе Чжии (朱邪執宜). Сменивший его Чжии Чисинь получил от императора Тан фамилию Ли, а его преемник Ли Кэюн сыграл существенную роль на завершающем этапе истории Тан.

Описание в пинхуа событий, связанных с рождением Ли Кэюна, соответствует скорее описанию предзнаменований, связанных с рождением истинного китайского императора. Традиционно для китайской литературы, такие предзнаменования описаны в форме вещего сна Чжии Чисиня, отца Ли Кэюна: «перед тем как родиться Кэюну, его отцу Чисиню ночью приснился сон: попал он куда-то и увидел дворец — величественные, крепкие ворота, светлые, высокие строения — такой же, как в мире людском дворец. Некто с короной на голове, сидевший в дворцовом зале, был одет в одежды вана. Более десяти сановников выстроились слева и справа от него, а перед залом стояли воины в золотых панцирях. Когда Чисинь вошел в зал, люди в золотых панцирях приказали ему поклониться. Чисинь согнулся в поклоне, потом опустился на колени и отвесил земной поклон. Человек, восседавший в зале, заговорил: «Война дракона и свиньи закончится, чоу-коу проявится, четырнадцать лет будет восседать в золотом дворце. Десять старших братьев возьмут оружие, не восстав против господина. Четыре господина, фамилий три». Сказав это, он умолк. Чисинь откланялся и вышел. Тут он проснулся, а жена его уже рожает. Родился мальчик богатырской внешности, со звонким голосом. Вспомнив слова сна «десять старших братьев возьмут оружие», Чисинь решил назвать ребенка Кэюном» [УДШП: 133]. Автор пинхуа ссылается на древнюю традицию, обосновывая привлечение Ли Кэюна к борьбе с восставшими против империи Тан войсками Хуан Чао, излагая указ царствовавшего императора: «мой великий предок, закладывая основы государства, прибег к помощи тюрков..., и я, недостойный его потомок, когда пришла великая беда, обратился за поддержкой к шато...» [УДШП: 137]. Период подъема могущества тюрков шато в Китае и создания империи Поздняя Тан описывается автором пинхуа как положительное явление, способствующее возрождению китайской государственности в период великой смуты. При этом во всех документах, которые автор создает от имени Ли Кэюна, последний именуется «старейшина шато», подчеркивая свое тюркское происхождение [УДШП: 140, 141, 145].

Описывая историю Ши Цзинтана и приход к власти династии Поздняя Цзинь, автор пинхуа практически никогда не упоминает о «варварском», тюркском происхождении Ши Цзинтана. Возможно, позиция автора связана с желанием еще больше унижить государя Цзинь: его подчинение киданям воспринималось как нарушение мандата неба, данного правителям Китая, и автору было невыгодно показывать Ши Цзинтана варваром: для варвара

предательство естественно, для ханьца такие действия, какие совершил Ши Цзинтан, воспринимаются как двойное предательство. Напротив, основатель династии Поздняя Хань Лю Чжюань прямо назван происходящим из шато [УДШП: 257]. Об этническом происхождении правителей Северной Хань и об этническом составе их подданных автор пинхуа практически ничего не упоминает [Нестеров, 2018: 240].

Особенностью пинхуа в сравнении с основой, на базе которой создавался текст литературного произведения – сборником «Цзы чжи тунцзянь» является вставка в историческое повествование многочисленных документов, очевидно составленных самим автором пинхуа. При этом во многих таких литературных «документах», особенно составленных от имени основателя империи Поздняя Хань Лю Чжюаня, подчеркивается тюркское происхождение их формального автора.

Заключение. Анонимный автор уникального исторического и художественного повествования о событиях периода Пяти династий в Китае дает яркую картину событий и показывает отношение китайского населения к персонажам той смутной эпохи. Необходимо отметить, что, хотя (как и в большинстве произведений китайской средневековой литературы) варвары и иноземцы вызывали у него негативное отношение, тюрки шато предстают в пинхуа как «почти китайцы», многое взявшие у ханьцев и готовые поддерживать ханьскую политическую и культурную традицию. Не случайно при этом в случае положительного отношения автора к героям истории подчеркивается шатоское происхождение того или иного деятеля (прежде всего таких, как Ли Кэюн или Лю Чжюань, показанные скорее как герои именно китайской истории), а шатоское происхождение отрицательно показанных персонажей (таких, как Ши Цзинтан) не упоминается. Все это позволяет считать, что в средневековом Китае эпохи Сун сложилось положительное отношение к тюркам шато, тем более, что этот народ к моменту создания пинхуа уже практически полностью воспринял китайскую культуру и традиции, а шатоское происхождение сохранялось у них только как смутное воспоминание.

Естественно, вопрос о месте и роли тюрков в китайской историко-художественной традиции может стать предметом отдельного исследования. В данной статье автор лишь было бы расширить в будущем.

Источники и сокращения

1. Гань Бао. Записки о поисках духов (Соу шэнь цзи) / Пер. с древнекитайского, предисл., прим. и словарь-указ. Л. Н. Меньшикова. - Санкт-Петербург: Центр «Петербургское востоковедение», 1994. 576 с. ISBN 5-85803-036-X.
2. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой; индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы, 2005.
3. Оуян Сю. Записи по истории пяти династий. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/X/5dinNew/frameset1.htm>
4. УДШП – Заново составленное пинхуа по истории пяти династий (Синь бянь У-дай ши пинхуа) / Пер. с китайского, исследование и комментарий Л.К Павловской. – Москва: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1984. – 447 с.
5. ЦЗТЦ - 資治通鑑。西安: 西安交通大学出版, 2014. 第4卷. (Zizhi tongjian. Цзы чжи тун цзянь. Сиань: Издательство Сианьского университета транспорта, 2014. В 4-х т. ISBN 978-7-5605-5671-0).

Литература

6. Нестеров А.Г. Тюрки шато и создание империи Поздняя Тан в Китае в первой трети X века / А.Г. Нестеров // Мир Евразии. 2013. № 4. с. 41 – 44.
7. Нестеров А.Г. Тюрки шато и тюркская империя Поздняя Тан в Китае в первой трети X века / А.Г. Нестеров // Türkologiya. 2016. № 1. с. 58 – 67.

8. Нестеров А.Г. Империя Поздняя Хань (947 – 979) – последняя империя тюрков шато в Китае / А.Г. Нестеров // Научный диалог. 2018. № 11. с. 231 – 244.
9. Нестеров А.Г., Третьяк И.Р. «Одноглазый дракон» Ли Кэюн в исторической и художественной литературе Китая эпохи Сун (X – XIII века) / А.Г. Нестеров, И.Р. Третьяк // Научный диалог. 2020а. № № 11. с. 436 – 447.
10. Nesterov A. Sun dövrü Çin bədii-tarixi ədəbiyyatında Şato türkləri (X – XIII əsrlər) / A. Nesterov // Mitolojinin Elçisi Kamal Abdulla Armağanı. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2020b. s. 331-336.

Рәуғи:

Ural Federal Universiteti
t.e.d., prof. Aleksandr Nesterov
Yekaterinburq, Rusiya

MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT

UOT:782/785.524.902

ИСТОКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО МУГАМА (по археологическим материалам)

Кюбра Алиева
Доктор искусствоведения, профессор
Заслуженный деятель искусства
Национальная Академия Наук Азербайджана
Баку, Азербайджан
E-mail: aliyeva_kubra@mail.ru
Orcid: 0000-0001-8379-1925

Резюме

В статье, посвященной проблеме азербайджанского мугама, сделан вывод о том, что он был создан древними маннийскими, далее мидийскими, зороастрийскими жрецами в качестве гимна, который веками продолжали петь маги. Они были посвящены небесным светилам — «Ахура Мазда». Автор считает правильным называть мугам «магамом», то есть «гимном магов», подтверждая свою позицию тем, что слово «Муг» в переводе с персидского означает огнепоклонник, а «Муган» — страна огнепоклонников.

Ключевые слова: зороастризм, храм, мировоззрение, небесные светила, гимн.

AZƏRBAYCAN MUĞAMININ MƏNŞƏYİ (arxeoloji materiallar əsasında)

Kubra Əliyeva
Sənətsünəşliq elmləri doktoru, professor
Əməkdar incəsənət xadimi
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu
Bakı, Azərbaycan

Xülasə

Azərbaycan muğamına həsr edilmiş məqalədə müəllif belə nəticəyə gəlir ki, muğam qədim Manna, daha sonra isə Midiya dövlətində kahinlər tərəfindən yaranıb və maqlar tərəfindən əsrlər boyu ifa olunub. Muğamlar səma cismlərinə - "Axura Mazdaya" həsr olunurdu. Müəllifin fikrincə, muğamı "maqam", yəni "maqların himni" adlandırmaq daha düzgün olardı. Müəllif öz mövqeyini onunla əsaslandırır ki, "muq" sözü fars dilində "atəşpərəst" deməkdir, "Muğan" sözü isə "Atəşpərəstlər ölkəsi" deməkdir.

Açar sözlər: Zərdüştlik, məbəd, dünyagörüşü, səma cismləri, himn.

AZERBAIJAN MUGAM THE ORIGINS OF ITS ANCIENT AND TRADITION (according archeological materials)

Kubra Aliyeva
Doctor of Art Study, professor
Honored Arts WorkerX
Azerbaijan National Academy of Sciences
Institute of Archaeology, Ethnographu and Anthropology
The chief of department
"The Art and Architecture of Caucasian Albania"
Baku, Azerbaijan

Summary

The article is dedicated to the problem of the Azerbaijani mugham. Author came to conclusion, that mugham, was created by the ancient Mannean, later- by Median Zoroastrian priests as a hymn in this article. The mags continued to sing mugham for centuries. Mughams were dedicated to the heavenly bodies - "Ahura

Mazda". According to the author's thoughts, it would be correct calling mugham "magam," that is, "hymn of the mags". Author confirms his position by the fact, that the word "Mug" translated from Persian means "fire worshiper", and "Mugan" means "the country of fire worshipers".

Key words: Zoroastrianism, temple, worldview, heavenly bodies, hymn.

Актуальность. Истоки азербайджанского мугама своими корнями уходят в глубокую древность и связаны с мировоззрением зороастризма. Зороастризм — древняя религия наших предков. Азербайджанский мугам был создан древними маннийскими, далее мидийскими, зороастрийскими жрецами в качестве гимна, который веками продолжали петь маги. Они были посвящены небесным светилам — «Ахура Мазда» и будет правильным называть мугам «магамом», то есть «гимном магов».

Аннотация. Как известно, в конце III тыс. до н.э. в юго-западных областях Южного Азербайджана и в части районов иранского Курдистана сложилось объединение племен луллубеев и кутиев. Луллубеи расположились на юго-западе этой территории, а кутии — севернее их. Кутии захватили и удерживали в своих руках некоторое время Двуречье — южную часть долины Тигра и Евфрата. Восточнее луллубеев обитали касситы. Именно эти этносы, луллубеи, кутии, касситы, субии, маги участвовали в формировании древне азербайджанского этноса с тюркским происхождением [1,130].

Методы. Сравнительно-сопоставительный, исторический, описательный.

Введение. К числу древнейших религий Азербайджана, характерных еще для доклассовых, родоплеменных обществ, относятся поклонение семи светилам и зародившийся на его основе, по нашему мнению, зороастризм. Родиной зороастризма была та часть Манной и Мидии, где позднее возникла Атропатена. По мнению многих исследователей, персы, которые пришли только в IX веке до нашей эры и заняли Мидию в V веке до нашей эры, исконно не были зороастрийцами, а таковыми являлись именно маги, представители мидийского племени, из которых образовалась жреческая каста у мидян, а позже и у персов. Эта религия свидетельствует о том, что еще задолго до нашей эры древние азербайджанцы занимались изучением звезд, имели определенные космологические представления. В книге «Дабистани ал-мазахиб» Мохсена Фани, который ссылался на «Ахтеристан», написанную раньше, свидетельствует о том, что древние субии, племена манной, принимали звезды, и небосвод за тени святых духов предков, и потому поклонялись семи светилам. Каждый из семи звезд соответствовал определенному талисману, хранившемуся в доме любого человека. Им приписывались магические значения. Более того, для каждого из семи светил возводились храмы. Каждый храм посещался в определенный, соответствующий ему день недели и в определенное время. Внутри храмов находились скульптурные изображения соответствующих светил.

В разделе «Таг и Лячаки» «Азербайджанский ковер» Л. Керимов ссылаясь так же на книгу Мохсен Фани, косвенно приводит пример из его книги «Дабистани аль мазахиб». Мохсен Фани в разделе храмов, посвященном семи планетам, храмам огнепоклонников и храмам идолопоклонников носящих названия этих планет пишет: «Пророк арабов (Мухаммед, Л. К.) поклоняется статуям, олицетворяющим семь планет. Он велел охранять черную статую (знаменитый черный камень, Л. К), которая олицетворяет планету Сатурн, — она с древних времен находилась в городе Мекке (Каабе). И любую привезенную из Гурейша статую, которая не олицетворяла планету, ломали, уничтожали.... В целом ряде храмов идолопоклонников были сделаны изваяния Венеры, похожие на мехрабы мечетей. Эти мехрабы не что иное как статуи Венеры» [2, 109]. Как известно, кутии, племена Манной, 125 лет царствовали в Шумерах. Видимо, тогда и они приучили шумеров к религии зороастризма, то есть именно в те времена в Шумере в Уре были возведены семиярусные зиккураты. Террасы зиккурата имели разные цвета: черный (обмазка, битумом), красный (облицовка обожженным кирпичом), белый (побелка), применялись и другие цвета» [3, 46].

Каждый ярус повторял цвет созвездий. Оказывается, во время весеннего равноденствия, то есть праздника Новруз Шумеры резали барана и его же кровью красили стены.

Было бы уместно повторить рассказ Геродота о подобном зиккурате, который был построен в Агбатане (Хамадан, К. А.). Вот что он пишет: «Когда мидяне решили выбрать его царем Мидии, тогда Дейока приказал соорудить для него дом, достойный звания царя, и его власть, вооруженную стражею копьеносцев. Склонивший к этому мидян, он велел возвести большие крепкие стены, теперь носящие название «Агбатан». Причем одна стена кольцом замыкалась в другой. Акрополь был устроен так, что одно кольцо возвышалось над другим только своими зубьями. Такое устройство достигнуто было частью благодаря холмистой местности, частью с помощью искусства. Всех колец — стен было семь, в последнем из них помещались царский дворец и сокровищницы. Наибольшая из крепостных стен почти такого же объема, как обводная стена в Афинах.

Зубцы первой снаружи стены белые, второй черные, третьи ярко — красные, четвертой голубые, пятый цвета сурика. Так покрашены краской зубья на пяти стенах. Одна из двух последних стен имеет зубцы посеребренные, а другая золоченые [4, Геродота Клио 98-99, 54].

Греческие источники особенно широко освещают мировоззрение магов. Л. Диоген, ссылаясь на книгу Аристотеля о магах, а также на пятую книгу истории Диона пишет, что маги не занимались магическими вещами, что первый маг был именно Зороастр, который поклонялся звездам. Его мысли подтверждаются также Гермодором [5, 65].

Как известно в Азербайджане и за его пределами ученые, исследующие зороастризм считают, что эта религия персов и эта религия связана с огнепоклонничеством. Однако археологические материалы говорят о том, что зороастризм является древнейшей религией азербайджанцев. Древние жители Азербайджана занимались изучением небесного свода, у них были свои, пусть подчас и примитивные, представления о планетах. Сам Зороастр, который считался пророком новой веры, был одним из ученых-астрологов и занимался изучением звездного мира. Не случайно древние греки имя «Зороастр» ассоциировали с понятием астрон, т.е. звезда, в связи с чем в античных источниках Зороастр изображается мудрецом — астрологом и звездочетом [6, 4].

По мнению многих ученых ирановедов Зороастр жил в V веке до нашей эры и был персидским магом — огнепоклонником.

Как известно, Мидийский царь Астиаг отдал свою дочь Мандану за богатого перса Камбиза по советам магов, о чем пишет Геродот в своей истории [4]. От них рождается сын по имени Кир (Куруш по-персидски), который захватив Мидию, затем завоёвывает Малую Азию, Вавилонию до Средиземноморского побережья.

Вот что пишет об этом известный английский ученый, посвятивший зороастризму десятки книг, Мери Бойс: «В 549 год до н.э. персы, под предводительством Кира Великого из рода Ахеменидов, зятя (ошибка К. А.) правившего мидийского царя, восстали, победили мидян и основали первую Персидскую державу, в которой мидяне все еще играли видную роль.... Сведение античных авторов позволяют предположить, что в то время, когда персы впервые столкнулись с греками в Малой Азии, они уже были зороастрийцами. Узнав от них о Зороастре, греки естественно, сочли его персидским пророком и «великим магом». Так Гермодор и Гермипп из Смирны относили время жизни Зороастра за пять тысяч лет до Троянской войны. Ксанф Лидийский считал, что Зороастр жил за шесть тысяч лет до вторжения Ксеркса в Грецию, а Аристотель — за шесть тысяч лет до смерти его учителя Платона». По М. Бойсу Зороастр, как и его народ жил в глубокой древности — в каменном веке [7, 18]

Наше исследование доказывает, что зороастризм в древние времена не был связан с огнепоклонничеством и Зороастр не жил в 5 веке до н.э., как утверждают многие ученые.

Сюжеты керамических сосудов, найденных на территории Азербайджана доказывают, что Зороастризм связан именно с небесными светилами и является исконным мировоззрением азербайджанцев.

Керамические сосуды с весьма интересным сюжетом, о которых пойдет ниже речь, были обнаружены археологом Э. А. Реслером еще в конце XIX в. в курганных погребениях Киликдага, горного хребта Сарял, расположенного в 2 км к юго-востоку от современного Гейгельского (бывшего Ханларского) района Azerbaijan. В указанных курганах были продолжены раскопки почти через 40 лет, археологом Я. И. Гуммелем. Раскопки были проведены по линии Института Истории Аз. ФАН в 1936-1939 гг.

Астропагены поклонялись неосесным свет

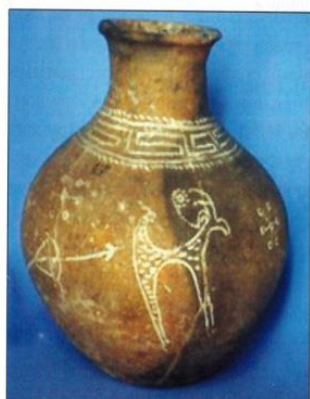

Рисунок 1: Астрологический сюжет, отражающий день равноденствия – начала весны и праздник Новруз.

Ще
ма
оп
пр
бы
го
до
по
об
ст
ло
но
гр
ва
звс
ис

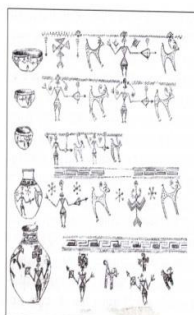

Рисунок 2: Образы керамических сосудов из Киликдага, обнаруженных Я.И. Гуммелем в курганах №79, Баку, 1939. Искусство Azerbaijan

170

Три из этих сосудов были обнаружены Я. И. Гуммелем в кургане № 79, один Э. А. Реслером в близлежащем кургане. Известно еще о находке 2-х сосудов из кургана №2 близ Ханлара. Количество этих сосудов с одинаковым сюжетным изображением шесть, но они отличаются по форме. Три из них имеют чашеобразную форму, а два сосуда — форму кувшина с прямым высоким горлом без ручки. Сосуды в основном сделаны из двух видов глин — черно-бурой и желто-бурой. Узоры — изображения фигур и животных, помещенных на тулове сосудов, выполнены в стилизованной манере. Они повторяются в ритмическом чередовании. Как известно, уже в эпоху энеолита орнамент обретает стилизованный характер, а также обладает определенным смысловым и религиозным магическим значением, что дает основание сравнивать орнамент с пиктографией. Уже в эпоху энеолита определяется устойчивый круг мотивов, характерных для декорирования поверхностей керамики, примером которых могут служить керамика Гей-тепе Южного Azerbaijan V — начала IV тыс. до н.э. Керамика Киликдага как по трактовке, так и по сюжету продолжает эту традицию.

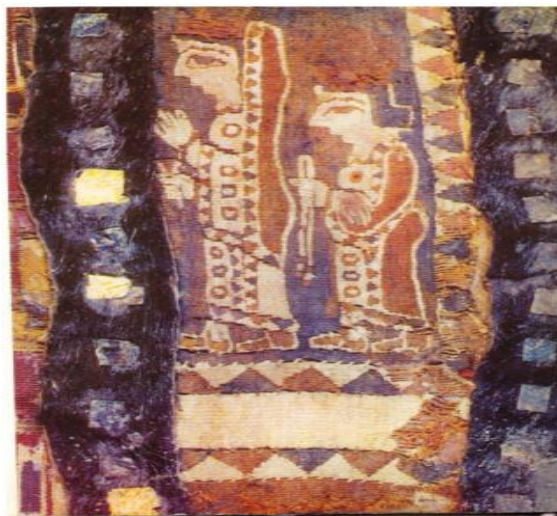
Профессор Я.И. Гуммель, затрагивая в своих статьях сюжет интересующей нас керамики, выдвигает мысль о том, что он отражает сцену охоты [8, 39]. Azerbaijanский ученый-исследователь М.А. Гусейнова в своей монографии также считает, что эти сюжеты являются отражением сцены охоты [9, 77].

Сюжет керамических сосудов следующий: стилизованный рисунок человека, стоящего в фас с раскрытыми руками, тело составлено из двух треугольников, а голова в виде круглого светящегося элемента. В левой руке он держит специальный космический инструмент в виде лука, направленный на стилизованного рогатого барана; над инструментом изображено солнце. Изображение человеческих фигур на сосудах практически не меняется, меняется только головная часть, где изображаются либо круглый элемент, с восходящими от него спиралями, выполненный точечными линиями, либо свастика. В композиции также участвует элемент древо жизни, треугольники, ромбы. На наш взгляд, эти сюжеты далеки от сцены охоты, они носят сугубо астральный характер и связаны

с древними представлениями наших предков. Человеческая фигура отражает астролога, который специальным инструментом указывает на фигуру горного барана. То, что инструмент является астрономическим, доказывает изображение стилизованного солнца, отраженного над инструментом. Горный баран также является небесным. То есть, его трактовка наводит на мысль, что он не земной, а космический, т.к. точечная спиральная линия над головой и под ногами является его основным признаком. Другими словами, эти сосуды являются религиозными — магическими, которые использовались в весенних церемониях Новруз нашими древними предками. Как известно, предки древних азербайджанцев, как и кочевники Центральной Азии, хорошо разбирались в астрономии и наблюдали за движением небесных светил, а прежде всего — видимым движением солнца по небесной сфере. Как и астрономы различных стран древнего мира, древние азербайджанцы звездное небо делили на четыре части, в каждой из которых насчитывалось по семь созвездий, имеющих свою символику, изображаемых определенным животным, цветом, временем года. Один раз в году солнце, пересекая небесный экватор, входило в точку небесного равноденствия, т.е. в созвездие Овна. Этот момент пересечения солнцем небесного экватора совпадал с 20 или 21 марта. Как известно, этот день был первым днем праздника Новруз. Именно сюжеты и изображения на этих сосудах отражают начало праздника Новруз [10, 168-171].

Не случайно, что у древних греков имя Зороастр ассоциировалось с понятием Астрон, т.е. звезда, в связи с чем, в античных источниках он изображается как мудрец — астролог и звездочет [6, 4]. Не исключено, что на керамике из Киликдага изображение астролога могло бы ассоциироваться с образом Зороастра.

Таким образом, можно сделать вывод, что Азербайджан является родиной зороастризма, а не огнепоклонничества. Зороастризм связан именно с небесными светилами. А маги, которые являлись жреческой кастой, являлись основными носителями зороастрийских обычаев и церемоний. Что касается текста Авесты, то он был написан на коже животного во времена ахеменидских династий с устной речи Мидийских магов и пополнен индийскими ведами из религии огня и мало что было отражено из подлинного зороастризма. Геродот, касаясь праздничных религиозных церемоний древних магов, отмечает, что они, маги, во время жертвоприношений, религиозных церемоний и празднеств и когда правители приносили присягу трону, входили в торжественное собрание с пением «теогоний», благословляющих правителей [11, 174].

М. Бойс говоря о древний части Авесты пишет что, «Гаты — песни пророка, и примыкающие к ним по времени и языку разделы Авесты сохранялись (в устном виде К. А.), сначала в степных областях Иранского нагорья в течении тысячи лет и более, до начала

исторического периода и создания более устойчивых и сильных держав — Мидийской и Ахеменидской» [7, 289].

Другими словами, подлинная Авеста состоит из гимнов и маги — жрецы священны и богослужебные тексты знали наизусть с детства и произносили всегда по памяти. О том, что богослужители и люди, которые принимали зороастрийское мировоззрение, пели гимны и можно судить по ковру, который был найден из горного Алтая.

Как известно, в 1947-1949 гг. при раскопках курганов Горного Алтая экспедиция Ленинградского Археологического института под руководством профессора С. Руденко обнаружила несколько безворсовых и один уникальный, почти квадратной формы ворсовый ковер, хорошо сохранившийся в атмосфере вечной мерзлоты.

Превосходная композиция, ясность цвета, реалистическая трактовка изображений на коврах, найденных во 2-м, 4-м и 5-м Пазырыкских курганах, свидетельствуют о высоком уровне искусства древних мастеров, владевших техникой «сложного продевания» и «узловязания». В сущности, эти технические методы веками применялись в ковровом искусстве во многих странах Востока, в том числе и в Азербайджане. Наше исследование показало, что безворсовые ковры, особенно килимы с сюжетным изображением были сотканы именно на территории Древней Манны или Мидии, как и предполагает С. Руденко [12, 75-76].

Но мы не можем согласиться с профессором С. Руденко с его трактовкой сюжетов килима. Так, например, говоря о мидийском килиме (рис. 1), на котором изображены в профиль две стилизованные женщины, он утверждает, что эти женщины в молитвенных позах поклоняются огню, и в своей книге он демонстрирует рисунок реконструкции с курильницей в центре. Он также предполагает, что стоящая впереди женщина держит в руке цветы, но неизвестно по какому поводу. Однако, надо учесть и то, что захватив Мидию (V век до нашей эры) Ахемениды, а далее и Сасаниды, хотя и приняли религию мидян, наряду с их обычаями и одеждой, но толковали они эту религию по-своему, придавая ей новое содержание. Так Авестийский пророк Ахура Мазда стал «богом огня». Многие исследователи, в том числе А.О. Маковельский, совершенно верно отмечают, что: «Правоверные последователи учения Спитама Заратустры не были огнепоклонниками, в отличие, как от сторонников старой веры, так и от приверженцев последующей маздаисмы, которые чтили божество огня» [13, 143].

По нашему мнению, сюжет этого килима никак не связан с культом огня и вообще с огнепоклонничеством, являющейся государственной религией Ахеменидов и Сасанидов, и не имело никакого отношения к подлинному содержанию зороастризма. Посвятив всю свою жизнь созданию истории иранских племен, Фирдоуси в «Шахнаме» как бы косвенно утверждает их религиозное мировоззрение. Например, описывает мужество Х. Хушенга, внука великого создателя Ахеменидской династии Кеумарса, который, убивая дикого змея камнем, промахнулся, а камень, брошенный им, ударился о скалу и воспламенился. Шах сказал:

*Сильный удар получила скала и разбилась,
Соприкоснувшись с камнем, искру породила,
Змея уцелела, но тайна эта раскрылась,
Что источник огня в природе — камень,
Преклонив колени, руки простер к небу правитель,
Сказал: слава тебе, о, великий творец,
Ты даровал мне этот свет.
Отныне алтарем народу он послужит,
Сказал: этот свет — народа пламень,
В мире пусть все поклоняются огню.*

Говоря о нравах и обычаях персов, Геродот писал: «Ставить кумиры, сооружать храмы и алтари у них не дозволяется; тех, кто поступают противно их установлениям, они обзывают глупцами» [4, 71, Геродота Клийо 131]. Согласно зороастрийским преданиям, сам Зороастр в тридцать лет получил откровение от излучающих светил, когда по случаю весеннего празднества (Новруз) отправился к реке, чтобы взять воду для приготовления хаомы (səməni) [7, 28]. Именно мидийские маги глубоко занимались этим учением. На основе этого учения была создана в устном народном творчестве святая книга «Авеста». Содержание Авесты заключается в борьбе между злом и добром: между Ахура Маздой и Ангра Манью. «Ахура Мазда» повелевает мыслить, говорить и делать благое». В Авесте помещены избранные гимны (песнопения), сочиненные самим пророком. Повторение всех семнадцати Гат входит в ритуал Зороастрийского богослужения [6, 6].

Таким образом, можно сказать, что женщины на мидийском килиме держат в руках не цветы, как предполагает профессор Руденко, а сосуд со священным напитком «хаома», что зороастрийцы приготавливают перед наступлением праздника весны из «səməni» (проросшей пшеницы) [15, 74-90]. Одна из женщин, что стоит впереди, явно принадлежит к знатному роду, на голове у неё что-то вроде короны, из-под которой спускается шлейф из ткани. Обе они поют гимн «магам» 1 Ахурамазде, а не молятся огню.

Вот откуда берутся истоки нашего мугама, который и есть песня Магов. О том, что они поют, а не молятся, свидетельствуют их широко раскрытые рты. У стоящей позади и просто одетой женщины, явно прислужница, в руках пояс, который она собирается надеть на свою госпожу. Это также один из атрибутов акта принятия зороастризма. Не исключено, что обычай завязывания невестам красного пояса, который сохраняется веками в свадебных традициях азербайджанцев, также связан с зороастризмом. Таким поясом пользовались, и мужчины до конца XIX и начала XX века, то есть подобные пояса, особенно «куршаки», были основным элементом традиционного национального костюма азербайджанца.

И так, вышеуказанные археологические материалы доказывает, что наши древние предки — Зороастрийцы поклонялись семи светилам и не исключено, что религиозные гимны, которые пели маги, были посвящены каждой отдельной светиле. И не случайно, что в Азербайджане имеется 7 мугамов, о чем когда-то было написано самим У. Гаджибековым. Фактически, знаменитая поэма Низами «Семь звезд» (фарс — Хефти — Пейкер) посвящена семи божественным светилам. Вот как это описывает Низами:

«Семь дворцов Бахрам увидел, словно семь планет,
В соответствии планетам у дворцов был цвет...
Первый купол, что Кейвану зодчий посвятил,
Камнем черным, словно мускус, облицован был. (Са-турн)
Тот, который был отмечен знаком Муштари,
Весь сандаловым снаружи был изнутри. (Юпитер)
А дворец, что был Бахрамом красным озарен,

Розовел порфиром, красен был в основе он. (Марс)
Тот, в котором зодчий знаки Солнца усмотрел
Ярко-желтым был как солнце, золотом горел. (Солн- це)
Ну а купол, чьим уделом был венец Зухры
Мрамором лучился белым, как венец Зухры. (Венера)
Тот же, чьею был защитой в небе Утарид,
Бирюзой горел, как в небе Утарид горит. (Меркурий)
А построенный под знаком молодой Луны, Зелен
Зелен был, как счастье шаха, как наряд весны... (Лу-на)
...Каждая царевна замок выбрала себе
По ее происхождению, цвету и судьбе.
Внутреннее все убранство в каждом из дворцов
Свойственных ему оттенков было и цветов...»

К сожалению, Н. Гянджеви эту поэму посвятил не подлинным владельцам Зороастризма — Мидийцам, а Сасанидской династии, которые были огнепоклонниками. Тогда как Сасанидские цари из Мадаина пешочком ходили в Южный Азербайджан, что бы поклонятся богу огню. Вот что пишет об этом Шамседдин Сами: «В Азербайджане между Марагой и Зянджаном был древний городок, величественный и благоустроенный. Он был знаменит своим храмом огнепоклонников и многочисленными рудниками в окрестностях» [2, 111].

В период Сасанидов Зороастрийские храмы превратились в храмы огнепоклонников, хотя частично сохраняя древнее звание с символом на куполах храма. Планета Сатурн переименовалась на «Азермехр», храм Юпитера — на «Азербяхрам», храм Марса — на «Азенуш», храм Солнца — на «Азераин», храм Венеры — на «Азерхазин», храм Меркурия — на «Азербарзин», храм Луны — на «Азерзердушт» [2, 111].

В период Ислама эти храмы, в основном Шейх Сафи, стали храмами поклонения Суфиев [2, 111].

Индийский огнепоклонникю Бомбей, храм огня. М. Бойс

То есть, термин мугам переводится как песня мугов — огнепоклонников. Хотя персидские огнепоклонники — зороастрийцы никогда не пели, так как они полностью закрывает рот, чтобы не осквернить святой огонь.

Примечания

1. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994.
2. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Том 2. Баку, Гянджлик. 1983.

3. Афанасьева В. К. Искусства Двуречья 5-2 тысячелетий до н.э. В книге «Искусства Древнего Востока». Изд. «Искусства» М., 1968.
4. Геродот. История в девяти книгах. Перевод с греческого Ф. Г. Мищенко, Том 1, издание 2, Москва, 1988.
5. Диоген Лаэртский. О жизни ученых и изречениях знаменитых философов. Изд-во Мысль, М. 1979.
6. Авеста. Избранные гимны. Перевод с авестийского и комментарии профессор И. М. Стеблин-Каменского. Душанбе «Адиб», 1990.
7. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М. 1998, стр.
8. Гуммель Я. И. Памятники древности в окрестностях Киликдага. / «Известия Азербайджанского Филиала АН СССР», № 2, 1941.
9. Гусейнова М. А. «Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV-IX вв. до н.э.».
10. Алиева К. «Новая интерпретация сюжетов некоторых керамических сосудов эпохи ранней бронзы из Киликдага». Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi. Bakı, 2010. səh. 168-171.
11. Elməddin Əlibəyzadə. Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixi. Bakı. Gənclik 1998.
12. Руденко С. И. Древнейшие в мире художественные ковры и ткани. Изд. «Искусство», М., 1968.
13. Маковелски А. О. Авеста. Академия наук Азербайджанской ССР Сектор философии. Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР. Баку, 1960.
14. Фирдоуси. Шахнаме.
15. Алиева К. К изучению коврового искусства Ю. Азербайджана. «Азербайджан и Азербайджанцы». Баку, №7-8, 2002, стр. 74-90.

Рəуғи:

Rusiya Elmlər Akademiyası Təsviri incəsənətin tarixi
nəzəriyyəsi institutunun xarici incəsənət şöbəsi
sənət.e.d., prof. Tatyana Starodub

УДК 72.016.4

ТАИНСТВЕННЫЙ МИР ОРНАМЕНТОВ В САМАРКАНДА

Саидахбор Булатов

Доктор педагогических наук, профессор

Академик Российской международной академии педагогических наук

Ташкентский Государственный Педагогический Университет им. Низами

Ташкент, Узбекистан

bsaidaxbor@mail.ru

Orcid: 0009-0004-2750-5989

Резюме

В Самарканде обнаружено еще одно открытие, которое удивит мировых ученых. Своего решения оно ждала 500 лет. Научная гипотеза, направленная на раскрытие загадочного мира декоративных украшений медресе Шердар, построенного на самаркандском Регистане в XVII веке, посвященного событиям. Автор смог раскрыть и раскрыть смысл и суть этой тайны после тщательного изучения и долгих исследований. Если вы подробно ознакомитесь со статьей, то убедитесь, что эти загадочные украшения – это полированная земля Самарканда, родина, где пролилась пупочная кровь Налангтоша Бахадира. В статье говорится, что сюжет декоративной композиции состоит из трех слоев: в первом слое подчеркивается, что совершенные люди прекрасны не только в себе, религии, языке, характере, но и в своем внутреннем мире. К этой красоте в своей жизни должен стремиться каждый, а духовная чистота достигается верой и мудростью, для этого каждый, кто стремится к совершенству, должен учиться и посещать медресе, говорит второй слой; на третьем слое посредством символических изображений написаны год, месяц и день рождения Ялангтоша Бахадира, построившего это медресе, и его характер. Таким образом, в данной статье описывается научное исследование, пропагандирующее добро в прямом смысле слова, продукт глубокого философского интеллекта и уникальное открытие, направленное на раскрытие тайн загадочного мира на научной основе.

Ключевые слова: Афросиаб, Варахша, Болаликетепа, памятники, сюжет, проявления, цвет, значение, форма, содержание, репрезентация, национальность, духовность, астрономия, искусство, идентичность, традиция, интеграция, история, украшение, храм, гармония.

SƏMƏRQƏND ORNAMENTLƏRİNİN SİRLİ DÜNYASI

Səidəkbər Bulatov

Pedaqogika elmləri doktoru, professor,

Rusiya Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının akademiki

Nizami ad. Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universiteti

Daşkənd, Özbəkistan

Xülasə

Səmərqənddə dünya alimlərini təəccübləndirəcək 500 ildir ki, öz həllini gözləyən daha bir kəşf aşkar edilib. Elmi fərziyyə 17-ci əsrdə Səmərqənd Registanında tikilmiş Şerdar mədrəsəsinin naxışlı bəzək əşyalarının sirli dünyasını açmağa yönəlib. Müəllif bu sirrin mənasını və mahiyyətini diqqətlə öyrəndikdən və uzun sürən araşdırmalardan sonra açıb kəşf edə bilmişdir. Məqalə ilə tanış olsanız əmin olarsınız ki, bu əsrarəngiz ornamentlərdə Yalanqtoş Bahadırın göbək qanının töküldüyü vətəni olan Səmərqənd cilalanmış torpaqdır. Məqalədə dekorativ kompozisiya süjetinin üç qatdan ibarət olduğu bildirilir: birinci qatda kamil insanların təkcə özü, dini, dili, xarakteri ilə deyil, daxili aləmində də gözəl olduğu vurğulanır. Hər kəs öz həyatında bu gözəlliyə can atmalıdır, mənəvi saflıq isə iman və ağılla əldə edilir, bunun üçün kamilliyə can atan hər kəs oxuyub mədrəsə görməlidir, deyir ikinci qat; üçüncü təbəqədə bu mədrəsənin tikintisini həyata keçirən Yalanqtoş Bahadırın doğum ili, ayı və günü, onun xarakteri simvolik obrazlar vasitəsilə yazılıb. Beləliklə, bu məqalədə hərfi mənada yaxşılıqı təbliğ edən, dərin fəlsəfi zəkanın məhsulu olan elmi araşdırma və sirli kainatın sirlərini elmi cəhətdən açmağa yönəlmiş unikal kəşfdən bəhs edilir.

Açar sözlər: Əfrosiyab, Şərdar mədrəsəsi, , fəlsəfə, ezoterik rəmzlər, abidələr, süjet, təzahür, rəng, məntiq, dəyər, forma, məzmun, təsvir, millilik, mənəviyyat, astronomiya, sənət, bənzərsizlik, ənənə, integrasiya, tarix, bəzək, harmoniya.

THE MYSTERIOUS WORLD OF ORNAMENTS IN SAMARKAND

Saidakhbor Bulatov

Doctor of Pedagogical Sciences, professor,
Academician of the Russian International Academy of Pedagogical Sciences
Tashkent State Pedagogical University named after Nizami
Tashkent, Uzbekistan

Summary

Another discovery was discovered in Samarkand, that will surprise world scientists. It has been waiting for its solution for 500 years. The scientific hypothesis aimed at revealing the mysterious world of the ornate decorations of the Sherdar Madrasa, built in the XVII century in the Samarkand Registan. The author was able to reveal and discover the meaning and essence of this secret after careful study and long research. If you familiarize yourself with the article, you will be sure that the motherland Samarkand, where the navel blood of Yalangtosh Bahadir was spilled in these mysterious ornaments, is the polished ground. The was shown, that the plot of decorative composition consists of three layers: in the first layer, it is emphasized that perfect people are beautiful not only in themselves, religion, language, character, but also in their inner world in the article. Everyone should strive for this beauty in their life, and spiritual purity is achieved through faith and intelligence, for this, everyone who strives for perfection should study and see a madrasah, says the second layer; on the third layer, the birth year, month and day of Yalangtosh Bahadir, who built this madrasa, and his character are written through symbolic images. Thus, this article describes a scientific research that promotes goodness in the literal sense, a product of profound philosophical intelligence, and a unique discovery aimed at scientifically revealing the secrets of the mysterious universe

Key words: Afrosiyob, Sherdar Madrasa, , philosophy, esoteric symbols, monuments, plot, manifestation, color, logic, value, form, content, depiction, nationality, spirituality, astronomical, art, uniqueness, tradition, integration, history, decoration, harmony.

«Зодчий, который строил этот дворец,
Создал его такой прекрасный вид».
*Алишер Навай.*¹

Актуальность. Как приводится в древних греческих мифах, имя дочери богини красоты было Гармония. Слово «Гармония» в своем подлинном смысле является символом красоты. В течение прошедших веков это слово приобрело в себе такие значения, как: её имя соответствует её сущности, её имя созвучно с её сущностью, соразмерно по форме, сообразный, совершенный, всестороннее развитый. Гармонию мы приписываем в отношении подлинных произведений искусства, истинных образцов архитектурных памятников с очень сообразно разработанными формой и украшениями.

Аннотация. Искусство архитектуры имеет очень древнюю историю. Созданные гением зодчих прекрасные дворцы, медресе, башни, пирамиды и другие монументальные сооружения являются редкими и бесценными сокровищами, свидетельствующими о разных периодах развития человечества. В искусстве архитектуры одним из важных вопросов является определение порядка (закономерности) геометрической сообразности форм. В соответствии с этим Авиценна своему энциклопедическому труду по медицине не зря давал название «Ал-Қонун» («Законы медицины»). А Абу Райхан Беруни свое крупное произведение по астрономии и плоской и сферической тригонометрии называл «Қонуни Масъудий» «Законы Масъуда». Великий философ Абу Наср Фарабий вел исследование о научной сущности мира мышления, законов общества и природы. Поэт и художник

¹ Зоҳидов П. Зеб ичра зийнат. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, Б. 73.

Содиғибек Афшор написал книгу об изобразительном искусстве «Қонун ас-сувар»² «Законы рисования».

Методы. Сравнительно-сопоставительный, исторический, описательный.

Введение. Точно также и в сфере архитектуры имелись своеобразные «законы» каждого времени. В этом ряду еще много не полностью раскрытых загадок архитектурного наследия. Имеет важное значение определение философских идей в архитектурных украшениях посредством изучения языка их символических знаков.

Издревле предки в местах своих стоянок, жилищ на стенах, камнях, посудах, одежде рисовали изображения сцен охоты, битв, пиров, торжеств, церемоний также различных животных, птиц, растений и орнаментов (Рис. 6,7,8). Вместе с тем, для еще большего повышения силы влияния украшений, в них выражали различными символами содержания народных мудростей, наставления великих мыслителей. Они любили прекрасное. Поэтому посредством прекрасного могли скорее довести действительность людям³.

Кроме этого, известно из истории, что письменность появилась в результате введения в обиход в качестве средства обмена мнениями символических изображений, определенных фигур и знаков

Наши каждый из национальных символов, изобразительных образов, фигур служат повышению национальной гордости. Каждый из них является большим учебником.

Что такое символ? Слово «символ» означает «указание; знак, жест; сигнал; намёк» и выражает природу, события, радости и горести в жизни, друга и врага, благодетелей и злодеев посредством линий, цвета и фигур.

Как говорят наши старые мастера, раньше искусство росписи было настолько развито, что посредством них мастера могли безгласно разговаривать друг с другом. В искусстве росписи чтобы знать язык украшений, требуется хорошо изучать азбуку чтения языка росписей.

До настоящего времени не составлено на должном уровне азбука чтения языка символов и орнаментальных росписей. Создает определённые трудности то, что в Узбекистане не составлено и не издано «Словарь символов» также «Энциклопедия символов». Во многих странах это почти осуществлено.

Известные на весь мир наши ученые и мастера росписи в своих книгах призывали украшать здания с росписями, созвучными с прекрасными видами природы, привлекающие к себе внимания людей.

В произведениях великого мыслителя Алишера Навоий тоже много встречаем строки, полные удовольствия и страсти, сказанные характеризуют художников и искусства росписи.

В произведениях великого мыслителя Алишера Навоий также много встречаем строки, сказанные с полным удовольствием и страстностью, характеризуют художников и искусство росписи.

Современник Алишера Наваий, историк Зайниддин Восифий в своем произведении «Бадое-ул вақое» повествует об одном интересном событии. Известный художник Камалиддин Бехзад принёс новую работу в собрание Эмира Алишера. «В картине изображен приятный вид зелёного сада, овеянного прохладой журчащего арыка, над которым склонились нежные бутоны и лепестки цветущих роз и голубых цветков. Различные деревья. Щебечущие красивые птицы. На переднем плане приятная фигура Эмира (Алишера) опирающегося на посох. Рядом с ним изображено расстиланное полотно ткани, на котором чаши с золотыми монетами.

² Там же. Стр. 163.

³ Нозилов, Д. “Ўрта Осиё меъморчилигида одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар” 2011 йил. Б.3.

Хазрет Эмир рассмотрел картину, поразмыслил о ней: эта тонкая лист бумаги наполнена изящными и радостными цветками в саду и доставляющие удовольствие деревьями ...

После Навоий посмотрев на собравшиеся сказал:

- Что пришло в память дорогих друзей, чтобы разъяснить и истолковать эту важную страницу?

Мавлоно Фасхиддин, мой учитель и человек известный во всем Хорасане, сказал:

- Уважаемые! Так хочется протянуть руку этим прекрасно раскрывшимся розам перед моими глазами и одну из них воткнуть на свою чалму.

Его восторг подхватил приятель и близкий друг Навои Сохиб Доро:

- И я испытываю то же самое желание. Я бы протянул руку и, возможно, прикоснулся бы к этим нежным лепесткам, если бы не боязнь спугнуть щебечущих птиц.

Мавлоно Бурхон, который был одним из любезных людей и предводителей Хорасана, часто рассказывающий шуточные слова Эмиру, сказал:

- Я подумав решил убрать свою руку и беречь язык, если я скажу слово, Хазрет Эмир обидится и нахмурит лицо и брови.

Мавлоно Бадахший, с тонким вкусом, льстец Хорасана, которому Эмир давал прозвище «творец анекдотов», сказал:

- Эй мавлоно Бурхон, если не было бы невежливо и не бестактно, я взял бы посох из руки Эмира на рисунке и дал бы по вашей голове.

Хазрет Эмир сказал:

- Дорогие сказали хорошие слова и приятно рассыпали жемчужины мыслей. Если бы мавлоно Бурхон не допустил бы того «неподобающего дела» и не делал бы грубость, я хотел бы осыпать на головы друзей золото в этих чашах⁴.

Другая легенда приписывает Бехзоду натюрморт с изображением грозди винограда. Сила изображения была столь притягательна, что к ней слетались птицы, пытаясь безуспешно отведать сочную ягоду.

Творчество Бехзода и его современников, по мнению нашего соотечественника, замечательного художника Алишера Мирзо, оказало огромное влияние на французскую школу художественной живописи.

Бурлившая в Герате творческая жизнь стимулировала издательское дело, которое в XV веке вышло на новый, более высокий уровень. Напомним, что книги, в те далекие времена не печатались, а переписывались. Профессия каллиграфа приравнивалась к редкому искусству. Иллюстрировали книги живописцы, чьи старания завершал переплетчик. Таким образом, книга в прямом и переносном смысле становилась драгоценностью.

Успехом пользовались книги в исполнении знаменитого каллиграфа, Мир Али Тебризий (1330-1404) – автора письма известного под названием «настаылик».

Выдающимися творческими мастерами арабской каллиграфии были созданы множество стилей арабского письма, которые продолжали совершенствоваться в ходе своего исторического развития. Искусство каллиграфии переплеталось с художественной росписью больше всего в архитектуре и в украшениях разных предметов, также переплеталось с искусством миниатюры в художественном оформлении книг. Результатом такого переплетения было появление своеобразных направлений по стилям работы как каллиграфов - художников так и художников-каллиграфов.

Каллиграфическую манеру Тебризий приумножил гератец Султон Али Машхадий (1432-1520), иллюстрировавший книги А. Навои, Саъдий, Джами, Низами, Хофиза, Хусейна Байкара и др. Более того, Машхадий, будучи одновременно прекрасным художником и гравером, создал новый образец письма, известный под названием «хатти хиротий».

⁴ Норкулов Н. Камолиддин Бехзод. – Т., 1964. Б. 15–16.

Пользовались успехом каллиграфические творения Абдурахмана Хоразмий, Султон Али Хандона, Мирали Килкалама, Хавлоний, Рафикий и др.

Как сказано выше, художественная роспись является древнейшим видом искусства. В нашей стране мастерами художниками в разных регионах созданы своеобразные школы художественной росписи, которые одна лучше другой. Все они в совокупности образует нашу национальную школу искусства со своеобразными чертами. У нашего орнамента своя азбука, свой язык и стиль повествования. Ниже в виде таблиц приводим некоторые сведения об азбуке этого искусства.

Как видно из вышеприведенных таблиц, языковая палитра орнаментальной росписи сочетает в себе геометрический, растительный узор, окрашенный в ту или иную цветовую гамму, реже, вкрапления, которыми оперирует традиционная живопись.

Великий сахибкиран Эмир Тимур тоже стремился сделать города всестороннее красивым и величественным, строил широкие и ровные улицы из камня и кирпича. На улицах соорудил торговые ряды, мастерские разных ремесленников: ювелиров, чеканщиков по меди, кузнецов, мастеров по изготовлению ножей, тюбетеек, колыбелей, плетенных из прутьев изделий, камышовой плетенок, циновок, ковров. Тимур строил селения, называемые Париж, Багдад, Дамаск, Широ, Султания, Каир, сады, парки, называемые Боги Нав, Боги Беҳишт, Боги Баланд, Давлатобод, Сарой боги (Дворцовый сад), Боги Чинар и прекрасные, величественные дворцы

Творческий труд и опыт приведенных из завоеванных краев множества архитекторов-инженеров, каменщиков, мастеров искусства резьбы по дереву, росписи, резьбы по ганчу украсил столицу Тимура очень роскошными, красивыми, величественными зданиями.

«Красота и изящество Самарканда настолько знаменит, что нет нужды вести спор об этом», – сказал Хафиз Аbru⁵.

Руи Гонсалес де Клавихо в своих воспоминаниях, названное «Путешествие в Самарканд – во дворец Эмира Тимура»⁶, увидев архитектурные украшения Аксарая в Шахрисабзе, с изумлением писал: «Стены приемного зала украшены золотом и лазурными красками. Отсюда послов провели на верхний этаж. На этом этаже показали так много позолоченные от начала до конца изящных разделов и комнат, рассказать о них можно очень долго. Залы и комнаты украшены золотом, голубыми и другими красками так мастерски, что даже Париж, имеющий великолепных мастеров, от этих росписей пришёл бы в восторг. После этого показали залы и помещения, предназначенные для проживания падишаха и царевен. Стены, потолки и полы этих залов и помещений украшены слишком изящно. Наверху дворца все еще работали различные мастера ремесленники. После этого послов привели в очень большой и роскошный зал, предназначенный для падишаха и царевен и проведению пиршеств. Возле него росли фруктовые и тенистые деревья, были пруды и созданные со вкусом лужайки, большой сад в полном расцвете. У входа в сад была довольно большая площадь, где люди в летние месяцы могли сидеть наслаждаясь на берегу водоёма в тени деревьев. Дворец был построен до того роскошным, чтобы описать его, нужно не торопясь осмотреть каждое помещение в нём. Этот дворец и мечеть одни из числа самых величественных зданий, построенные падишахом до этого времени. Их падишах построил в честь своего отца, похороненного в этом городе. Сам он тоже родился в этом городе».

О том, что изображение льва в солнечных лучах было в зданиях с древних времен, говорится в дневнике, написанном Руи Гонсалес де Клавихо – посла великого и могущественного короля Кастилии и Леона во времена Сахибкирана Эмира Тимура: «В Шахрисабзе на стене дворца Аксарай вверху двери на средней части имеется изображение

⁵ Самарқанд. Кириш сузи муаллифлари В.А. Булатова, Г.В. Шишкина. – Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. Б.19.

⁶ Руи Гонсалес де Кловихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат (1403–1406 йиллар). –Т.: Ўзбекистон, 2010. Б. 148–149.

льва в солнечных лучах. По бокам двери также нарисованы точно такие изображения. Это символический знак считается официальным гербом Самарканского падишаха.

Хотя говорили, что строительство этого дворца было начато по приказу Тимурбека, но по моему мнению, строительство дворца может было начато прежним падишахом Самарканда. Потому что выше нами увиденное изображение льва и солнца было гербом прежнего падишаха Самарканда. А герб Тимурбека состоит из изображения трех круглых колец.

Этот герб означает, что Тимурбек является падишахом трех частей света. По приказу падишаха этот герб был чеканен на монетах и других государственных предметах. Поэтому думаю, что дворец начал строить предшествующий Тимурбека падишах»⁷.

Переводчик профессор Ачил Тагаев в примечании к книге Руи Гонсалес де Клавихо «Дневник путешествия в Самарканд – во дворец Эмира Тимура» (1403–1406 годы) об этом символе пишет:

«Думаю, что дворец начал строить предшествующий Тимурбека падишах» – такое мнение Клавихо спорное. Потому что все крупные архитектурные сооружения в Шахрисабзе построены во время Эмира Тимура, под его руководством. В том числе Аксарай тоже. На его портале не зря были написаны такие слова: «Если хотите увидеть нашу силу и могущество, посмотрите на построенные нами сооружения». Правильно, что Клавихо говорит так исходя из того, что вверху двери дворца изображение льва в солнечных лучах, было и раньше периода Эмира Тимура. Это символическое изображение имеется с древних времен. В особенности в XIII веке после того, когда султан сельджукидов Гиясиддин Кайхусрав (1237–1246) чеканил это изображение в монетах, оно становилось еще больше популярным в мусульманском мире. Впоследствии его изображали в своих монетах Казанхан (1295–1304), Улжойтухан (1304–1317), Абу Саид (1317–1335) и ряд другие ханы Золотой Орды. Также это изображение в XV–XVII веках было изображено в государственном гербе Ирана. Может Эмир Тимур тоже ценил это свойственное востоку символическое изображение»⁸.

Когда произносят общеизвестное «Самарканд «блеск» на лице Земли», ставшее крылатым выражением среди народа, прежде всего приходит в память площадь Регистан в центре этого города со своим величественным архитектурным ансамблем, главными жемчужинами которой являются медресы Улугбека, Шердор и Тиллякари.

Таким образом, XV–XVI века оставили в истории Центральной Азии неизгладимый след, как эпоха взлета науки и искусства. В этой связи медресе Шердор воспринимается, как аккорд, как щемящая нота, прозвучавшая на закате тюркского ренессанса.

Медресе Шердор величественный, сверкающий. На его фасаде блуждает и бесхитростная детская улыбка, и искрометный взгляд опытного старца. Ослепительное буйство красок очаровывает и приковывает взор к замысловатому узору, что постепенно перерастает в желание прочесть содержание таинственного орнамента [Рис. 1].

⁷ Руи Гонсалес де Кловихо. Самаркандга – Амир Темур саройига саёхат (1403–1406 йиллар). -Т.: Ўзбекистон, 2010. Б.147–148.

⁸ Руи Гонсалес де Кловихо. Самаркандга – Амир Темур саройига саёхат (1403–1406 йиллар). -Т.: Ўзбекистон, 2010. Б. 253–254.

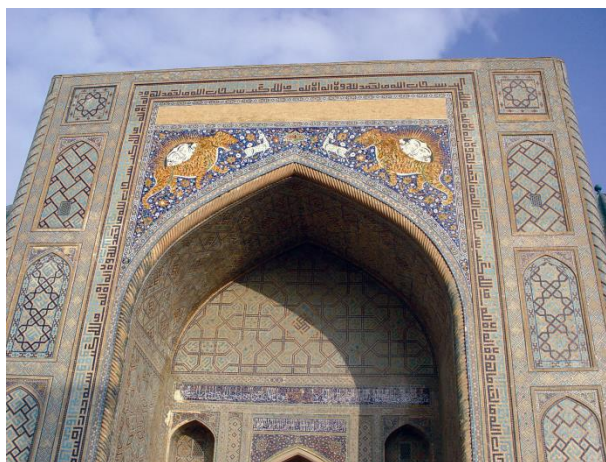

Рис. 1. Самарканд. Украшения на портале медресе Шердор.

Орнамент Шердора составлен из простых и сложных геометрических фигур. Контуры простых и правильных геометрических фигур (квадрат, прямоугольник, шестигранник и восьмигранник) обведены белыми и темно-синими глазурованными кирпичами. Сложные геометрические фигуры появляются в местах пересечения простых фигур.

В цветовой гамме орнамента доминируют цвета изумрудный (зеленый), темно-синий, голубой, подчиненное положение занимают цвета белый, золотистый (желтый) и красный. В цветовой гамме Шердора доминирует голубой цвет, символизирующий приверженность мусульмов исламу.

Портал разделен геральдическим знаком и намоён (намоён – панно с художественной росписью на определенную тему) на две симметричные половины. Левая и правая половины портала состоят из одних и тех же архитектурных элементов. Элементы не отличаются друг от друга не только формой, но и росписью.

Минареты Шердора, сужающиеся кверху, подобны минаретам, которые украшают медресе Мирзо Улугбека, гробницу Амира Темура (Гур-Эмир) и др. Увенчаны минареты зубчатыми куполами, называемые гулдаста (букет из цветов).

Минарет опоясан шестью неполными рядами ромбовидных фигур. В каждом ряду – те же шесть фигур с длинной вертикальной и короткой горизонтальной осью. В основании минарета мастер, используя темно-синие изразцы, поместил словом «аллах» выполненная арабским письмом куфий в виде эпиграфического знака. Забегая вперед, отметим, что этот главный символ встречается в орнаменте медресе повсеместно. Исключение составляет тимпан с присущим только ему сюжетным рисунком.

Украшение лицевой стены фасада. В орнаменте стены, разделяющей минарет и портал, присутствуют те же, религиозные мотивы. Компоновка орнамента двухъярусная . [Рис. 2.]

Каждый ярус орнамента состоит из четырех колонок. Основу узора первой и второй колонок нижнего яруса, прилегающих к минарету, составляет главный символ, исполненный каллиграфическим почерком мухаккак. Третья колонка узора размещена в нише. Узоры верхнего яруса повторяют рисунок нижележащего яруса. Из общего фона выбиваются вторая и третья колонки.

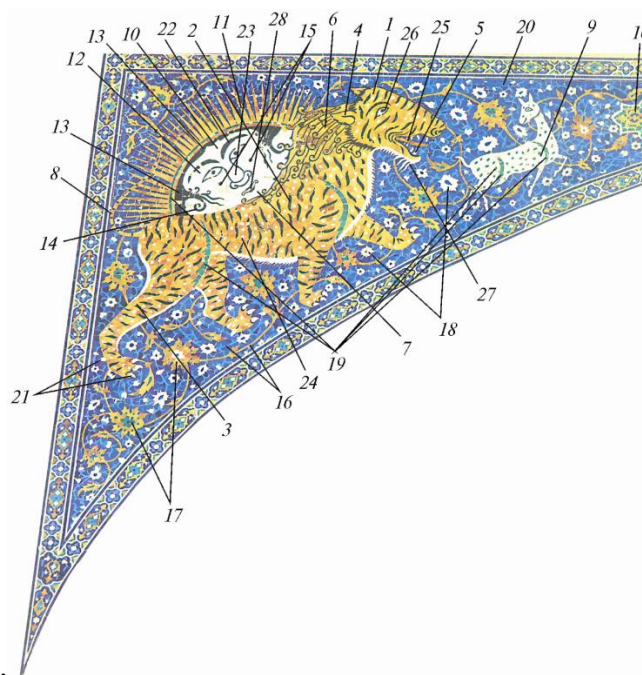

Рис. 2. Анализ намоён на портале медресе Шердор:

1 – голова льва самца; 2 – черные фигуры в виде пиявок; 3 – нога льва; 4 – ухо льва; 5 – зубы льва; 6 – волосы льва; 7 – живот льва; 8 – хвост льва; 9 – лань; 10 – лоб человека; 11 – лучи солнца; 12 – веки бровей; 13 – черный волос; 14 – кудри волоса; 15 – родинки на щеке человека; 16 – намоён; 17 – золотистые растительные орнаменты; 18 – белый цвет; 19 – зеленый цвет; 20 – голубой цвет; 21 – ноготь льва; 22 – брови человека; 23 – нос человека; 24 – белые точки; 25 – язык льва; 26 – глаз льва; 27 – борода льва; 28 – губы человека.

Портал. На боковых стенах портала размещены три декоративные вставки. Каждая из вставок ограничена внешним и внутренним контуром **Нижняя вставка.** Основу узора нижней вставки составляют парные ромбические фигуры, размещенные в три неполных ряда. В центре ромбических фигур размещен главный знак или символ.

Средняя вставка. Главный элемент в узоре средней вставки – восьмиконечная звезда. Подчиненное положение занимают все те же символические знаки, заполняющие «свободное» пространство.

Верхняя вставка. Главный элемент верхней вставки – два скрещенных под прямым углом прямоугольника, смежные стороны которого так и хочется уподобить заглавной букве в слове «аллах».

Венчает боковины портала восьмиконечная звезда, обрамленная квадратом.

Центральная часть портала обведена темно-синими изразцами. Внутри прямоугольного контура помещен текст, выполненный арабской вязью.

Убранство арки, с точки зрения художественного оформления мало чем отличается от общего орнамента. Доминируют узоры, выполненные в стиле «гирих». Дугообразная (верхняя) часть арки с тыльной стороны разрисована геометрическим узором, в центре которого красуется символический знак, представляющий собой четырехкратное перекрещивание слова «аллах». Главный символ с четырех сторон окружает слово «Мухаммад». По краям восьмигранника выведены слова: «Аллах велик», «Хвала Аллаху, Он вечен».

Арка украшена трехслойным узором. Простенький нижний узор огибает арку в виде волнистой или спиралеобразной линии синего цвета. Средний узор состоит из шестигранников расположенных в шахматном порядке. Третий слой огибает не только арку,

но и тимпан. От двух нижележащих он отличается более насыщенным и сложным узором.[
Рис. 3.]

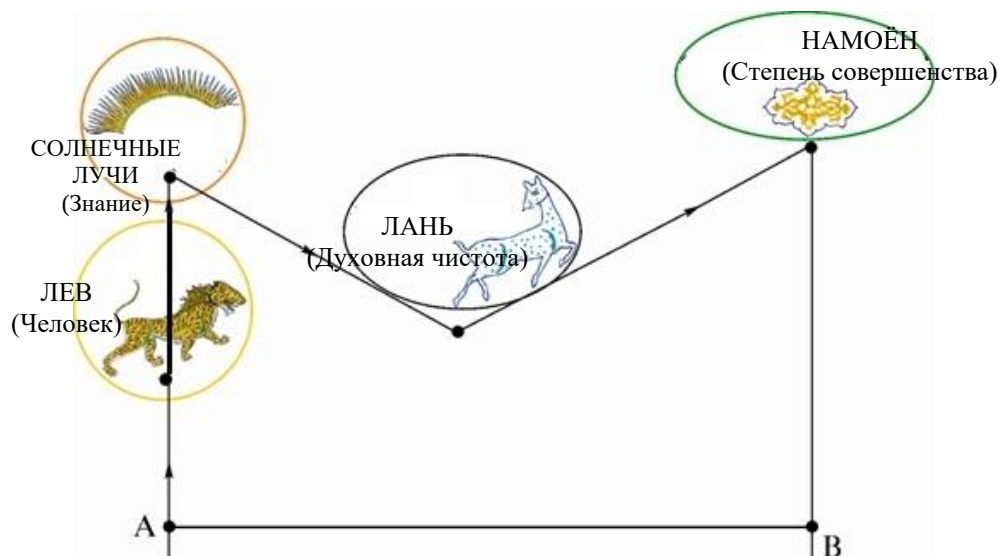

Рис. 3. Отражение в виде чертежа воспитательного значения росписей на портале медресе Шердор. При прочтении украшений языком художественной росписи, в них выдвигается философская идея: «Человек в продолжение своей жизни посредством света достигнет духовную чистоту, после он доходит до уровня совершенства».

Заключение. Беглый обзор не оставляет сомнений в том, что весь орнамент Шердора, как впрочем и его отдельные элементы проникнуты поклонением Аллаху.

Аллах, в сознании мусульман, ассоциирует с представлением об абсолютной справедливости. Представление о справедливости подводит к понятию о совершенстве, образцом чему служит окружающий нас мир, в котором верховенствует гармония. Совершенство творений Аллаха верующий не оспаривает, ибо творение, принадлежащее воле Всевышнего, не может быть не совершенным.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зоҳидов П. Зеб ичра зийнат. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, Б. 73.
2. Норқулов Н. Камолитдин Беҳзод. – Т., 1964. Б. 15–16.
3. Нозилов.Д. “Ўрта Осиё меъморчилигида одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар” 2011 йил. Б.3.
4. Самарқанд. Кириш сузи муаллифлари В.А. Булатова, Г.В. Шишкина. – Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. Б.19.
5. Руи Гонсалес де Кловихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат (1403–1406 йиллар). –Т.: Ўзбекистон, 2010. Б. 148–149.

Рәуғи:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
sənət.e.d., prof. Kübra Əliyeva
Əməkdar incəsənət xadimi

**“DEVONU LUG‘OT IT TURK” ASARI NASHRI VA
UNDAGI KITOBATCHILIKKA OID TERMINLAR XUSUSIDA**

Ibrohim Yo‘ldoshev
O‘zbekistan davlat san’at va madaniyat instituti
filologiya fanlari doktori, professor
Toshkent,
ibrokhimyuldashev1957@mail.com
Orcid:0009-0002-7982-2324

Hulosa

Maqolada Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarining nashr etilishi bilan bog‘liq qimmatli ma’lumotlar berilgan. Shuningdek, turkiy kitobatchilik terminologiyasining shakllanishida Mahmud Koshg‘ariyning ushbu asari bebaho ahamiyatga egaligi izohlangan. “Devonu lug‘otit turk” asari bilan tanishganimizda asarda X-XI asrlarga qadar turkiy tillarda qo‘llangan turli sohalarga oid so‘zlar haqida qimmatli ma’lumotlarni olamiz. Maqolada qadimiy madaniyat namunasi sifatida kitobatchilikka tegishli terminlardan bahs yuritiladi. Birgina bitik termini va uning etimologiyasi borasida ham tahlillar berilgan. Bitik termini etimologiyasi haqida olimlar turlicha fikr bildirgan bo‘lsa, maqolada bitik terminining sof turkiy so‘z ekanligi ilmiy jihatdan asoslanadi. “Devon”da izohlangan yana bir nechta terminlar haqida tahlillar berilgan. Mazkur terminlarning o‘tmishda mavjudligi bu hududlarda madaniy hayotning mevasi bo‘lgan kitobatchilik ishining qadimgi sohalaridan biri bo‘lganligini isbotlaydi. Zaruriy holatlarda “Devon”da qo‘llangan kitobatchilikka oid ayrim terminlarning Yusuf Xos Hojib, Burxonuddin Rabg‘uziy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk mutafakkirlar asarlarida qo‘llanishiga oid muqoyasaviy tahlillar berilgan. Olib borilgan ilmiy izlanishlardan xulosa shuki, Mahmud Koshg‘ariy qalamiga mansub “Devonu lug‘otit turk” asarining qiymati bugun ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Kalit so‘zlar: nashr, kitobatchilik, termin, bitik, etimologiya, asar, qadimgi turkiy til.

**PUBLICATION OF THE WORK "CODES OF TURKISH WORDS" AND
ABOUT THE BOOK BUSINESS TERMS**

Ibrahim Yoldoshev
Doctor of philological sciences, professor
Uzbekistan State Institute of Art and Culture
Tashkent, Uzbekistan

Summary

The was written provides valuable information about the publication of Mahmud Koshgari's work "Devonu lugotit turk" in Uzbekistan. Also, the invaluable importance of this work of Mahmud Koshgari in the formation of the Turkish literature terminology is explained. When we get acquainted with the work "Devonu lugotit turk", we get valuable information about the words used in the Turkish languages in X-XI centuries. The article searches the terms, which related to literature as an example of ancient culture. Analyzes of the term single script and its etymology are also given. Scholars have expressed different opinions about the etymology of the term “ bitik”, but the article scientifically supports the fact, that the term “bitik” is a purely Turkic word. Several other terms explained in "Devon" are analyzed. The existence of these terms in the past proves that bookmaking, which is the fruit of cultural life in these regions, was one of the ancient areas of development. In necessary cases, comparative analyzes of the use of some literary terms used in "Devon" in the works of great thinkers such as Yusuf Khos Hajib, Burkhanuddin Rabguzi, Alisher Navoi, Zahiriddin Muhammad Babur are given. The conclusion of the conducted scientific research is that the value of the work "Devonu lughotit turk" written by Mahmud Koshgari has not lost its importance even today.

Key words: publication, bibliography, term, script, etymology, work, ancient Turkic language.

ОБ ИЗДАНИИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «СВОД ТЮРКСКИХ СЛОВ» И О ТЕРМИНАХ, ОТНОСЯЩИХСЯ К КНИЖНОМУ ДЕЛУ

Иброхим Юлдашев

Доктор филологических наук, профессор

Государственный институт искусств и культуры Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

Резюме

В данной статье даны ценные сведения, связанные с изданием в Узбекистане произведения “Свод тюркских слов” Махмуда Кошгари. Отмечено, что данное произведение Махмуда Кошгари имело важное значение в формировании терминологии тюркского книгоиздания. При ознакомлении с произведением “Свод тюркских слов” можно получить ценные сведения о словах, относящихся к различным отраслям и применению в произведении, в тюркских языках до X-XI веков. В статье ведется речь о терминах, относящихся к книгоизданию как уникальный образец древней культуры. Также сделан анализ термина битик и этимологии этого слова. Этимология термина битик были высказаны учеными различные мнения, но в данной статье научно доказан тот факт, что этот термин является подлинным тюркским словом. В статье также проводятся сведения о нескольких терминах, разъясняемые в “Свод тюркских слов”. Наличие подобных терминов в древности доказывает, что книжное дело было плодом культурной жизни и одним из отраслей древней цивилизации в данных регионах. В необходимых случаях в статье даются сопоставительные анализы об употреблении в произведениях великих мыслителей Юсуф Хос Ходжиб, Бурханиддин Рабгузи, Алишер Навои, Захриддин Мухаммад Бобур данных терминов, относящиеся к книгоизданию и приводимые в “Свод тюркских слов”. Как итог проведенного научного изыскания необходимо отметить, что и на сегодняшний день не потерял своего значения и является ценным источником произведения Махмуда Кошгари “Свод тюркских слов”.

Ключевые слова: издание, книгоиздание, термин, письмена, этимология, произведение, древнетюркский язык, битик.

Dolzarblik. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarining chop etilish tarixi hamda asarda qo'llangan kitobatchilikka oid terminlarning tahlili turkiy kitobatchilik madaniyati ildizlari uzoq tarixga egaligini asoslaydi va bu turkologiyada o'ta dolzarbdir.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asari asosiy tadqiqot ob'yekti sifatida tanlab olingan. Unda ushbu asarning O'zbekistonda nashr etilishi bilan bog'liq faktlar, shuningdek, asarda keltirilgan va X-XI asrlarda O'rta Osiyo hududlarida yashagan turkiy xalqlar tilida muomalada bo'lgan kitobatchilikka oid terminlar tahlilga tortilgan.

Metod. Maqale tarixiy, tavsifiy metodlar esasında yozilmishtir.

Kirish. Turkiy xalqlar tarixini o'rganishda Mahmud Koshg'ariyning 950 yil avval yaratilgan “Devonu lug'otit turk” asarining o'rni beqiyosdir. Ushbu asarning dunyoga kelganiga ming yilga yaqin davr o'tsa-da, hanuz dunyo miqyosida keng o'rganilmoqda. Qardosh Ozarbayjonda Mahmud Koshg'ariy nomidagi baynalmilal ilmiy jurnalning tashkil etilishini bu insonga bo'lgan hurmat va e'tirofning namunasi sifatida ko'rsatish mumkin.

Ma'lumki, “Devonu lug'otit turk” XI asrning ikkinchi yarmida yozilgan. Asarni adib Koshg'ariy butun O'rta Osiyoni kezib, bu hududda yashovchi xalqlar hayotini, ularning tilini mukammal o'rgangan, tahlil qilgan. O'z tadqiqotlari, tahlillari natijasida “Devonu lug'otit turk” asari dunyoga keldi. Ushbu ilmiy-tahliliy asarni jahon miqyosida ilk bor yaratilgan tilshunoslikning qiyosiy-tahliliy sohasidagi manba deb atash mumkin. Koshg'ariy o'z asarini arab tilida yozadi, turkiy til grammatikasini arab tilida tushuntiradi.

O'zbekistonda “Devonu lug'otit turk”ning dastlabki namuna nashri professor Abdurauf Fitrat tomonidan 1927-1928-yillarda chop etilgan (1,10-11). Uning o'zbek tilidagi mukammal nashri uch jildidan iborat bo'lgan holda 1960-1964-yillarda nash etilgan. Asarning tarjimoni va nashrga tayyorlovchisi filologiya fanlari doktori, professor Solih Mutallibov bo'lgan. Tahrir hay'ati filologiya fanlari doktorlari, professorlar: A.K.Borovkov, O.Usmonov, G'.Abdurahmonov,

U.Karimov, A.M.Shcherbaklardan iborat bo‘lgan. Professor S.Mutallibov birinchi jild uchun yozilgan kirish so‘zida asar muallifi va asar haqida juda qimmatli ma’lumotlarni keltirib o‘tadi. U yozadi: “O‘rta Osiyo xalqlarining atoqli farzandi Mahmud Koshg‘ariy XI asrda yashab ijod etdi. Uning bebaho “Devonu lug‘otit turk” asari u davr madaniy hayotida va tilshunoslik tarixida alohida sahifa ochdi. Uning asari o‘z davri uchun benihoya katta voqelik bo‘lgani kabi, turkologiya fani sohasida ham birihchi namuna bo‘ldi. Mahmud Koshg‘ariy turkologiya fanining dastlabki ustodi bo‘ldi, turkologiyaning maxsus fan sifatida rivojlanishiga asos soldi. Shuning uchun ham u allaqachon jahon miqyosida buyuk olim sifatida tanildi. Turkologlar, tarixchilar, adabiyotshunoslar, arxeologlar hanuz unga ulug‘ usroz sifatida chuqur hurmat bilan qarab yondashadilar, unga asoslanadilar.

Mahmud Koshg‘ariyning to‘liq ismi: Mahmud Ibnulhusayn ibn Muhammadil Koshg‘ariydir. Uning bobosi Koshg‘arda tug‘ilgan bo‘lsa ham, asosan Balasog‘unda hayot keshirdi. Uning tug‘ilgan yili aniq bo‘lmasa ham, devon yozilgan vaqtlarda ancha yoshlarga borgani aniqdir. Chunki devon ustida u uzoq yillar ishladi, dastlab u ko‘p yillar yurtma-yurt kezib material to‘pladi, Yuqori Chindan boshlab butun Movarounnahr, Xorazm, Farg‘ona, Buxoroga qadar cho‘zilgan keng va katta territoriyani birma-bir kezib chiqdi va bu katta territoriyada yashagan urug‘lar, qabilalar, xalqlarning o‘zini, ularning kasb-korlarini, turar joylarini, nufuzlarini aniqladi va ularning tillarini sinchiklab o‘rgandi. Natijada u shuncha katta territoriyada yashagan barcha qabilalarni va ularning tillarini juda puxta va mukammal aniqlashga muvaffaq bo‘ldi. Hatto u har bir so‘zning qaysi qabilaga tegishli ekanini, so‘zlarning qadimgi va hozirgi variantlarini, so‘zlarning ma’no va shakllariga doir xususiyatlarini, so‘zlarning ma’no va shakllariga moslik va farqlarni har tomonlama aniqlab chiqdi va nihoyat tartibga soldi” [2, 16].

Asar rus tiliga ikki marta tarjima qilingan. Birinchi marta akademik Alibek Rustamov tomonidan XX asrning 70-yillarida “Devonu lug‘otit turk”ning faksimile nusxasi asosida rus tiliga tarjima qilingan va Moskvaga yo‘llangan. Moskvadagi Sharq adabiyoti (Vostochnaya literatura) nashriyotida akademik A.N.Kononov rahbarligida professorlar: N.A.Baskakov, V.V.Reshetov va U.A.Potseluyevskiylardan iborat tahrir hay‘ati a‘zolari tashkil etiladi. 1980-yilda asar chop etishga tayyor holatga keltiriladi, lekin noma’lum sabablar bilan chop etilmaydi. Nihoyat, akademik A.Rustamovning rus tilidagi tarjimasi 1-jildi 2010-yilda Moskvada bosmadan chiqadi.

Mustaqil O‘zbekistonda uning rus tilidagi ikkinchi tarjima nashri 2017-2018-yillarda hozirlandi. Ushbu tarjima ham akademik, filologiya fanlari doktori, professor, til tarixi bilimdoni Alibek Rustamov tomonidan amalga oshirildi. Loyiha rahbari sifatida akademik, filologiya fanlari doktori, professor, qomusiy olim Azizxon Qayumov faoliyat ko‘rsatdi. Mas‘ul muharrir - filologiya fanlari doktori, professor Hamidillo Boltaboyev. Uch jilddan iborat ushbu asarni nashrga tayyorlashda filologiya fanlari doktorlari S.Hasanov, Sh.Hasanova; filologiya fanlari nomzodlari M.Rustamov, J.Jo‘rayev, S.Rustami, ilmiy xodim sifatida S.Mansurovlar ishtirok etishgan.

“Devonu lug‘otit turk” asari bilan ishlashni yanada qulaylashtirish maqsadida asarning indeks-lug‘ati 1967-yilda nashr etildi. Ushbu lug‘at S.Mutallibov tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan va 1960-1963-yillarda Toshkentda nashr etilgan “Devonu lug‘otit turk” hamda ushbu asarning Rifat tomonidan 1915-1917-yillarda Istanbulda nashr etilgan arabcha nusxalari asosida tuzildi. Uni nashrga tayyorlashda akademik G‘ani Abdurahmonov, professor Shamsiddin Shukurov, professor Qozoqboy Mahmudov, professor G‘ulom Karimov, ilmiy xodimlardan O‘.Mirzakarimova, M.Turobovalar faol ishtirok etishgan.

Shu o‘rinda “Devonu lug‘otit turk” asarining topilishi bilan bog‘liq ayrim fikrlarni berib o‘tmoqchimiz. Yosh o‘zbek olimi, O‘zbekiston xalq shoiri, yangi tashkil etilgan “Jadid” gazetasining bosh muharriri Iqbol Mirzo bu haqda shunday yozadi: “Manbaga ko‘ra, bir kuni Diyorbakirda yashovchi Ali Amiriy ismli tolei yorug‘ turk birodarimiz eski kitoblar sotiladigan sahhoflar bozoriga borib, o‘ziga ma’qul hech vaqo topmaganidan so‘ng do‘kondor Burhonbeydan biror yangi narsa bormi, deb so‘raydi. Sotuvchi bir kitob bor-u, biroq qimmat ekanini, hatto maorif vazirligining ham qo‘li kaltalik qilganini aytib, bitigni unga ko‘rsatadi. Ali Amiriy kitobni qo‘liga olishi bilan bu asar yagona qadimiy nusxa ekanini, asarning jahonshumul ahamiyatini darhol

tushunib yetadi. Hayajonini Burhonbeyga sezdirmasdan u bilan savdolashib, kitobni 33 liraga sotib oladi. Ali Amiriy shundan keyingi taassurotini maslakdoshlariga bunday hikoya qilgan edi: “Kitobni olib uyga keldim. Yeb-ichishni ham unutib, bir necha soat uning mutolaasi bilan mashg‘ul bo‘ldim. Do‘stlar, sizga bildiriyapman. Bu kitob emas, Turkiston o‘lkasidir! Turkiston emas, jumlai jahondur! Turk tili bu kitob soyasida chinakam ravnaq topadi! Arab tili uchun Sebavayhiyning kitobi qanchalik muhim bo‘lsa, bu ham turk tili uchun shunchalik ahamiyatlidir. Hozirga qadar turk tilida buning kabi kitob yozilgani yo‘q. Bu kitobning haqiqiy bahosi aniqlanmoqchi bo‘lsa, jahonning xazinalari bunga teng kelolmas. Bu kitob bilan hazrati Yusuf orasida bir o‘xshashlik bor. Yusufning akalari uni arzimasi aqchaga sotdilar. Biroq uni Misrda o‘zining vaznicha keladigan javohirga pulladilar. Burhonbey bu kitobni menga 33 liraga sotdi. Men esa buni behisob olmoslarga, zumradlarga bermayman” [3, 147].

“Devon”ning topilishi katta shov-shuvlarga sabab bo‘ldi. Hatto uni Mojariston Fanlar akademiyasi o‘n ming oltin pulga sotib olishni taklif etdi. Fransuzlar “Devon”ni qo‘lga kiritish uchun quyuq va‘dalar berib ko‘rdi. Biroq millat manfaatini har qanday moddiy boylikdan ustun qo‘yadigan Ali Amiriy barcha takliflarni rad etdi. Shu tariqa “Devon” 1915–1917-yillari Istanbulda chop etildi. Keyinchalik ingliz, nemis, rus, turk, ozarbayjon, uyg‘ur va o‘zbek tillariga tarjima qilindi. Turkiyshunoslikda asar haqida ko‘plab tadqiqotlar yaratildi. Bu asarni ilmiy o‘rganish va ommalashtirishda o‘zbek olimlarining ham xizmati beqiyosdir.

Nemis sharqshunosi K. Brokkelman asarni 1928-yilda nemis tiliga tarjima qildi. “Devon” qo‘lyozmasining fotonusxasi Istanbulda Kilisli Rifat (3 jildli; 1915–1917), keyinchalik Besim Atalay tomonidan (3 jildli; 1939–1941) turk tiliga tarjima qilinib, chop etilgan. Turk tilidagi keyingi qayta nashri 1957-yil amalga oshirildi” (3, 147). 2018-yil turk dunyosi madaniy hayotida katta bir voqelik bo‘ldi. Shu yili Prof. Dr. Ahmet B. Erjilasun hamda Prof. Dr. Ziyat Akkoyunlular tarafidan hozirlangan “Divanu Lugati’t-Türk”ning turk tilidagi nashri e‘lon etildi. Unda bildirilgan quyidagi so‘zlar diqqatga molikdir: “Köktürk bengu taşlar, Divanu Lugati’t-Türk ve Dede Korkut Kitabı Türk dilinin en önemli üç eseridir. Kendisini Türk bilen insan bu eserler hakkında asgari bilgiye sahip olmalıdır. Türklük bilimi üzerinde çalışan yerli ve yabancı bilim adamları da en çok bu kaynaklara başvururlar. Tartışılmaz önemleri dolayısıyla üç eser de Türklük bilimi dünyasında gereken ilgiyi görmüş, çeşitli dil ve lehçelerde defalarca yayımlanmış, üzerlerinde sayısız çalışma yapılmıştır” [27, 4].

Ko‘rib o‘tganimizdek, Mahmud Koshg‘ariyning mazkur asari har doim ham o‘zining bebaholigi bilan qimmatli bo‘lib kelgan. Bugun ham ushbu asar dunyo ilm-fani ko‘lamida keng o‘rganilmoqda. Kitobda keltirilgan ma‘lumotlar ajdodlarimizning X-XI asrlarga oid turmush tarzi, madaniy hayotini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, asar turkiy tillarning tarixiy fonetikasi, grammatikasi va leksikasiga oid qimmatli ma‘lumotlarni o‘zida saqlab kelgan nodir manbadir. To‘g‘ri, turkiy tillar, xususan, o‘zbek tili o‘z tarixiy taraqqiyoti davomida ko‘p sinoatlardan muvaffaqiyatli o‘ta oldi. U dunyo tillari ummoniga kelib quyilgunga qadar qayerdadir shovullab shiddat bilan oqdi, qayerdadir tarix yo‘lidagi dambaga duch kelib, shiddatini sekinlatdi, yana dambani oshib o‘tib, o‘z o‘zanida til ummoni sari intildi. Tilimizning bugunga qadar omon-esson kelishi va taraqqiy etishining asosiy boisi, birinchidan, xalqimizning o‘z ona tilini jonidan sevishi, asrab avaylashi, ardoqlashidadir. Zero, bu haqda bundan ming yil avval buyuk bobokalonimiz Mahmud Koshg‘ariy aytgan edilar: “Xudo davlat quyoshini turklar burjida yaratdi. Falakni ham shular mulkiga moslab aylantirdi. Ularni turk deb atadi, mulkka ega qildi, ularni zamonamizning hoqonlari qilib ko‘tardi. Zamon ahlining ixtiyor jilovini shular qo‘liga topshirdi, xalqqa bosh qildi, ularni to‘g‘ri yo‘lda yurishga qodir qildi. Bularga qarashli kishilarni g‘olib qildi. Ularga qarashli kishilar maqsadlariga yetib, beboshlar halokatidan qutuldi. Ularning o‘qlaridan saqlanmoq uchun ularning xatti harakatlarini mahkam tutmoq har aqlli kishiga loyiq va munosibdir. Bularga yaqin bo‘lish uchun eng asosiy yo‘l – ularning tillarida so‘zlashishdir, chunki ular bu tilda so‘zlashuvchilarga yaxshi quloq soladilar, o‘zlarini yaqin tutadilar, ularga zarar bermaydilar. Hatto ular til tufayli o‘z panohida turgan boshqalarning gunohini ham kechib yuboradilar” [2, 43]. Mahmud Koshg‘ariy tomonidan bundan ming yil avval aytilgan mazkur fikrlardan ko‘rinib

turibdiki, xalqimiz azal-azaldan ona tilimizning muhibi, uni muqaddas bilib, ardoqlab kelgan. Xalqimizning ana shu xususiyatlari tufayli tilimiz tarixning barcha sinovlaridan eson-omon o‘tib, bugungi yorug‘ kunlarga yetib keldi. Millatimiz tabiatidagi ko‘p ming yillik til sevgisi, til e‘zozini bugun ham to‘liq kuzatishimiz mumkin.

Umuman, tarix haqidagi ma‘lumotlarni avloddan-avlodga yetkazuvchi eng asosiy manba bu kitobdir. Har qanday kitob bu tarix haqidagi ma‘lumotlarni avloddan-avlodga yetkazuvchi, moziy haqiqatlarini kelajakka eltuvchi, jamiyatdagi voqeliklar, ilm-fandagi yangilik va kashfiyotlarni o‘zida qayd etib boruvchi, makon va zamon bilmaydigan inson zakosining bebaho mahsullaridan biridir. Xalqimiz azal-azaldan kitob o‘qishga, u bilan oshno bo‘lishga intilib yashab kelgan. O‘zbek kitobi va uning yaratilishi, ya‘ni kitobatchilik tarixi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Bu yo‘nalishda qilingan ilmiy tadqiqotlar buni to‘laligicha asoslaydi. Kitobatchilik o‘tmishini o‘rganish aynan shu sohaga oid terminlar tarixini tadqiq etish bilan hamohanglik kasb etadi. Chunki har qaysi sohaning tarixi yoki uning rivojlanish bosqichlari in‘ikosi uning so‘zlarida, terminlarida namoyon bo‘ladi. Albatta, bunday ijtimoiy hodisalarning asosiy manbalari o‘sha davrga oid yozma manbalar sanaladi. Shu bois o‘zbek kitobatchilik terminologiyasining shakllanish bosqichidagi yetakchi manbalardan biri sifatida “Devonu lug‘otit turk” asarining dunyoga kelishi muhim voqelik sanaladi. Asarni sahifalar ekanmiz, unda kitobatchilik bilan bog‘liq bir qancha terminlarni uchratamiz. Asarda so‘zlarga berilgan tahliliy izohlar terminlar etimologiyasi bilan bog‘liq ayrim bahsli munozaralarga yechim topib berishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ana shunday terminlardan biri *bitik* (بیتیک) terminidir.

Shu o‘rinda asli turkiy so‘z bo‘lgan *bitik* terminining etimologiyasi xususida qisqa to‘xtab o‘tishni lozim topdik. *Bitik* terminining kelib chiqishi haqida tadqiqotchi olimlar tomonidan turlicha fikrlar bildirilgan. Eski o‘zbekchada faol, hozirda kam bo‘lsa-da, iste‘molda bo‘lgan “yozuv”, “kitob”, “xat” ma‘nolarini ifodalovchi *bitik* terminining bitmoq fe‘lidan yasalganligi hammamizga yaxshi ma‘lum. Bu haqda turkshunos olim E.V.Sevortyan o‘zining «Etimologicheskii slovar tyurkskix yazikov» nomli kitobida atroflicha to‘xtalib o‘tgan [4, 156]. Unda *bit*/*biti* fe‘llarining etimologiyasiga oid turli ko‘rinishdagi fikr va farazlar berilgan. Lug‘atda *biti* fe‘lining quyidagi ma‘nolari bayon qilinadi:

- 1) yozmoq; yozuvni kesib olmoq; yozib olmoq;
- 2) yozib olmoq, ko‘chirib olmoq; nusxa ko‘chirmoq;
- 3) chizmoq, rasm solmoq;
- 4) tuzmoq;
- 5) taqdirni aniqlamoq.

Bizningcha, yozmoq, yozuvni kesib olmoq, yozib olmoq kabilar *biti* so‘zining eng dastlabki ma‘nolari bo‘lishi kerak [4, 156]. Bu haqda “Drevnetyurkskiy slovar”da ham aytib o‘tilgan [5, 103]. XIII-XIV asrlarga oid “Attuhfatuz zakiyatu fillug‘atit turkiya”da ham *bitik* leksemasi “kitob” va “o‘simlik” ma‘nolarini ifodalashi ko‘rsatib o‘tilgan [6, 185]. Shuningdek, “Devonu lug‘otit turk”da *biti* bilan bo‘liq yana bir ma‘nosi berilgan: “*biti* - osmondan nozil bo‘lgan kitoblar: tavrot, injil, zabur, qur‘onlardan birisi” [7, 236]. Matnda keltirilgan to‘rtinchi va beshinchi ma‘nolar *bitik* terminining diniy ahamiyatdagi “tumor” ma‘nosiga yaqindir. Ba‘zi olimlarga ko‘ra turkiy *biti* xitoycha “pi < piet” – mo‘yqalam (tush bilan yozishga mo‘ljallangan mo‘yqalam) so‘zidan yasalgan. Ayni shunday fikr “Drevnetyurkskiy slovar”da ham aytilgan [5, 103]. Ushbu lug‘atda V. Bang tomonidan berilgan *bitining* quyidagi ko‘rinishdagi morfologik tarkibi ko‘rsatib o‘tiladi: “*biti* = *bit* + *i*”; bu yerda “*i*” fe‘l yasovchi qo‘shimchadir” [4, 156]. V.Bangning bu fikri, albatta, munozarali. Chunki “*bit*” fe‘lining “*bi*” (keskir qurol, pichoq) ot shaklidan yasalganligi haqidagi fikrlar ham bor. Keyinchalik *bitining* xitoy tilidan o‘zlashganligiga oid taxminlarni M.Resenen hamda J.Klosnlar ham ma‘qullaydilar. E.Sevortyaning ta’kidlashicha, taklif qilingan ushbu etimologik fikrlar kamchiliklardan xoli emas. Chunki qadimgi turkiy manbalarda ot ko‘rinishidagi *pi* – *piet* qayd etilmagan. Shu bois bo‘lsa kerak, M. Resenen, ayni zamonda, xitoycha *piet* aynan *biti* uchun asos ekanligiga shubha bilan qaraydi. Ba‘zi olimlar turkcha *biti* toxarcha *pide* (u yozdi) va *pidaka* (hujjat, yorliq) bilan o‘xshashligi borligi haqida fikr bildiradilar [4, 156]. G.fon

der Gabelens turkcha *biti* soʻzini hind-yevropa manbalariga oid boʻlgan yunoncha *pittahioy* bilan ham bogʻlaydi [4, 156]. Bu fikrni keyinchalik Ye.Polivanov ham qoʻllab-quvvatlaydi, lekin uning fikricha, *bičik* < *bitik* xitoy tilidan dastlab moʻgʻulchaga, soʻngra esa, moʻgʻul tili vositasida turkiy tilga oʻzlashgan [4, 156; 23, 118]. Ye.Polivanov oʻz tadqiqotida turkiy tillarga xos boʻlgan *bitmoq* hamda *yozmoq* feʼllari haqida soʻz yuritib, *bitmoq* feʼli, asosan, sharqiy hududlarda yashovchi turkiy xalqlarga, xususan, oʻzbeklarga, *yozmoq* feʼli esa, koʻproq gʻarbiydagilarga - usmonli turklari va tatarlarga xosligini aytadi [23, 118]. Ye.Polivanov fikrining tasdigʻi sifatida turk tilidagi *bitmek* feʼlining tarixda hamda hozirgi kunimizdagi maʼno anglatishi bilan qiziqib koʻrdik. «Turk tilining etimologik lugʻati»da *bitgi* soʻziga quyidagicha izoh berilgan: «Turkcha *bitimek* (yazmak) soʻzidan *bit-gi* → *bitgi* (yozma boʻlgan, yozilgan, arabcha kitap). Bu yerda til nuqtayi nazaridan ahamiyat berilishi kerak boʻlgan muhim bir jihat bor: *biti*, *bitig* soʻzlari Osiyo turkchasida kitob, maktub maʼnolarini ifodalaydi. Holbuki, Anadoʻli xalq tilida esa, «oʻsib (koʻpayib) ketmoq, urchimoq, tarqalmoq, yetishmoq, mahsulot holiga kelmoq» maʼnolarini ifodalovchi *bitmek* feʼli qadimgi turk tilida «yazmak» maʼnosida qoʻllangan *bitimek* bilan maʼnodosh boʻlgan va undan *bitg(k)i* (kitap) soʻzi yasalgan. *Bitki* (arabcha nebat) xalq tilida (shevada) *bitgi* shaklida ham talaffuz qilinadi, ammo bu yerda *bitgi* butunlay boshqa maʼno – kitap maʼnosini anglatmoqda» [24, 93]. *Bitgi* leksemasi hozirgi turk tilida qadimgi turk tilida anglatgan maʼnolaridan birontasini ham ifodalamaydi. Uning hozirgi shakli *bitki* boʻlib, quyidagi maʼnoda ishlatiladi: «(Botanikaga oid) Tushgan yerida ildiz otib, hosil beruvchi, soʻngra esa, qurib ado boʻluvchi oʻt-maysa yoki daraxt kabi oʻsimliklarning umumiy nomi, nabotot. «Bitki bitleri» - oʻcimlik (bitki)larda yashovchi daraxt biti kabi oʻsimlik hasharotlarining umumiy nomi va hokazo» [25, 201]. Ushbu izohdan koʻrinadiki, qadimgi turk tilida faol qoʻllanishda boʻlgan *bitgi/bitki* soʻzi hozirgi turkchada butunlay boshqa maʼno ifodalaydi. Uning qadimgi *bitgi* (kitob) maʼnosini bugungi turk tilida arab tilidan oʻzlashgan *kitap* leksemasi ifodalamoqda. «Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü»da *bitik/bitig* termini umuman uchramaydi. Uni faqat hozirgi turk tilining izohli lugʻatidagina uchratishimiz mumkin. Lekin bu lugʻatda ham uning butunlay boshqa maʼnolarni ifodalab kelishini koʻramiz: «Bitik: 1. Charchoq yoki ogʻir kasallikdan keyingi holsizlik, majolsizlik. 2. Holati yomon, rohatsizlik» [25, 200].

Turk tilida *bitmek* (bitmoq) feʼli anglatgan maʼnolarning baʼzilari oʻzbekchadagi *bitmoq* feʼli ifodalagan maʼnolarga ancha yaqin. Masalan: «bitmek:

1. Tamom boʻlmoq, soʻnggiga, oxiriga yetmoq.
2. Barham topmoq, yoʻq boʻlmoq.
3. Oʻsib unmoq, hosil bermoq, yetishmoq» [25, 201].

Ushbu holatlar turk tilidagi *bitmek* feʼlining *yozmoq* maʼnosida umuman qoʻllanmaganligini, bu esa, Ye.Polivanov fikrining toʻgʻri ekanligini asoslaydi.

Oʻylash mumkinki, balki, oltoycha *bichi* moʻgʻul tilidan dastlabki turkiy *bitini* siqib chiqargan boʻlishi ham mumkin» [4, 157]. Shuningdek, *bit//biti* feʼlidani ish-harakatning natijasini ifodalovchi umumiturkiy *bitik* ~ *bitig* ot shakli yasalgan boʻlib, u quyidagi maʼnolarni anglatgan:

- 1) xat, maktub;
- 2) kitob;
- 3) hujjat;
- 4) nimadir yozilgan manba yoki narsa);
- 5) tumor;
- 6) harflar va hokazo [8, 22-33].

Professor A.K.Borovkov ham *bitik* leksemasining «yozuv, xat» maʼnolarida kelishini va uni uygʻurcha arxaik soʻz sifatida izohlaydi [26, 101].

Demak, *bitik* ~ *bitig* termini etimologiyasi haqida turlicha qarashlar mavjud. Shu oʻrinda yana bir taxmin ham tugʻiladi: qadimda, xususan, oʻrxun-yenisey bitiklari toshlarga keskir qurollar yordamida oʻyib yozilgani maʼlum. Shunga koʻra asli turkiy soʻz boʻlgan *bi* ot shaklining qadimgi turkiy tilda pichoq, tigʻ, keskir asbob, qurol maʼnolarini anglatganini inobatga olgan holda *bit* feʼlining asli turkiy *bi* otiga *t* - otdan feʼl yasovchi affiks qoʻshilishi natijasida yasalgan soʻz sifatida qabul qilishimiz mumkin. Turkiy tillarda feʼl asosga – q| - k || - gʻ| - g affiksi qoʻshilishi natijasida

ish-harakatning natijasini yoki fe‘ldan anglashilgan harakat jarayoni bilan bog‘liq bo‘lgan narsa, predmetlarning nomini anglatuvchi ot yasalihi mavjud holat. Bunda ushbu affiks «undosha bilan tugagan fe‘llarga qo‘shilganda affiks oldidan unli orttiriladi: *bich+aq, qorq+ug‘, sat+iq (sat+ig‘)* kabi» yoki *qaymoq → qayiq, bo‘g‘moq → bo‘g‘iq, to‘shamoq → to‘shak, elamoq → elak* va h.z.. Bu esa, o‘z navbatida, *bitik ~ bitig* leksemasining, *pichoq // bichaq* so‘zi singari, asli turkiy *bi* so‘zi bilan bog‘lagan holda, qadimgi turkiy tilda *bi+t+(i)k* shaklida yasalgan, degan xulosaga kelishimizga asos bo‘la oladi.

“Devonu lug‘otit turk”da *bitik* so‘zining uch ma‘nosi qayd qilingan:

1. Kitob.

2. Yozuv (xat): “aniñ bitigi belgylük – uning yozuvi ma‘lum, belgilik”;

3. Tumor (o‘g‘uzcha) [9, 365-366]: “ol bitik juldı – u kitobni ko‘chirib yozdi” [7, 71]; “ol bitik juzsadi – u xatni o‘chirmoq istadi” [7, 319]; “ol bitik tamg‘aladı – u xatga, kitobga xon tamg‘asini urdi” [7, 364]; “Men añar bitik jutturdum – men unga xatni o‘chirtirdim” [7, 103]. O‘rta asrlarda tumor termini “buklab o‘ralgan noma; o‘rama qog‘oz; xat; yirik yozilgan har qanday yozuv; duo yozilgan qog‘oz” kabi ma‘nolarni ifodalab kelgan [10, 616; 11, 119].

“Devonu lug‘atit turk”da *bitmoq* fe‘ldan yasalgan yana boshqa terminlarni ham ko‘rishimiz mumkin: “*bitigu* - turklar va boshqalarning siyohdoni” [7, 189]; “*bitiklik er* – yozuv egasi (yozuvni biladigan kishi) ma‘nosida” [9, 468]; “*bitiklik neñ* – bitishga mo‘ljallangan, ustiga yoziladigan narsa” [9, 468]; “*bitik bititguchi* - xat bituvchi. O‘g‘uz va qipchoqlarda bu shakl *bititdächi* shaklida qo‘llanadi” [9, 369], *aj bitigi* – askarlarning nomi va ozig‘i yozilgan daftar [9, 76].

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida ham *bitig* termini ko‘p miqdorda uchraydi. U ko‘proq “maktub” ma‘nosida kelgan: “3803. Elig ma yana bir bitig bersyni, Oqisun bitigni mena bytsyni. Ya‘ni: Elig ham yana bir maktub bersin, (U) maktubni o‘qisin, menga ishonsin” [12, 590].

Bulardan tashqari, “Qutadg‘u bilig”da “vasiyatnoma, pandnoma va nasihatnoma” ma‘nolarida birikma shaklidagi *qumaru bitig* termini ishlatilgan: “Aytoldi eligkä qumaru bitig qodmishin ayur. Ya‘ni: Oyto‘ldi eligga nasihatnoma yozib qoldirishini aytadi” [12, 248]. Ushbu termin tarkibidagi *qumaru* so‘zi qadimgi turkiy tilda “vasiyat; pand-nasihat, o‘git” ma‘nolarini ifodalagan [5, 465]. Asarda Yusuf Xos Hojib birikma shaklidagi *qag‘az bitig* terminidan ham foydalanadi. Bu termin “yozuv qog‘ozini” ifodalaydi: “1327. Bitigynlä aldi bu qag‘az bitig, Bayat ati birlä bitidi bitig. Ya‘ni: Siyohdon bilan yozuv qog‘ozini oldi, Xudo nomi bilan (ya‘ni bismillo deb) xat yozishga kirishdi” [2, 248-249].

Bitig terminining “xat, maktub, noma” ma‘nolarida qo‘llanilishini Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarida ham ko‘ramiz: “...Bag‘dod xalifasi Xorun ar-Rashid bir yil Bag‘dod bo‘zunig‘a oshliq berib jumlasin sotqun oldi, qulluq bitigin berdi” [13, 165].

XII-XIV asrlarga oid qo‘lyozma manbalarda *bitig* termini “hujjat” ma‘nosini ham anglatib keladi: “torqu janut bitig bertimiz – – в замен шелка мы дали документ” [5, 233]; “son bitig ucrasar vucun bolup jorimasun – если затем (снова) найдется документ, пусть не будет в обращении знаменительная квитанция” [5, 604]. Alisher Navoiy asarlarida bitik termini ko‘proq “maktub”, “xat”, “yozuv” ma‘nolarida kelgan: “...humoyun bitikkim, inoyat qilib, falondin yiborib erdingiz– yetishti” [14, 111]; “...axtachidin inoyat qilib yiborgan og‘zi muhrluq bitikni o‘qub, javob olguncha, axtachi oshuqub ketgan ermish” [14, 113]. “Badoi ul-lug‘at”da ham bitik so‘zining, asosan, “maktub”, shuningdek, “umuman, yozilgan narsalar”ga nisbatan qo‘llangani ta‘kidlanadi [15, 144].

Tahlillarga ko‘ra, taxminan XVI-XVII asrlardan e‘tiboran *bitik* mustaqil termin sifatida iste‘moldan chiqib, uning “noma”, “maktub”, “yozuv” ma‘nolari o‘rnida arab va fors-tojik tillaridan o‘zlashgan *xat, kitobat, kitob, noma* kabi terminlar manbalarda faol qo‘llana boshlandi.

Mahmud Koshg‘ariy “shoh maktublarini turk xati bilan yozuvchi kotib”ni *alimg‘a* (اغملّا) deb atalganligini yozadi [9, 161]. “Ushbu so‘z “Qutadg‘u bilig”ning Hirot nusxasida *alimg‘a*,

Namangan nusxasida esa, *iling'a* shaklida uchraydi» [16, 18]. “Qayusi su bashi qayusi hajib, Qayusi ilimg'a bolur sez achib. Ya'ni: Ba'zisi lashkar boshi, ba'zisi hojib, Ba'zisi so'z (ma'nisini) ochib sarkotib (bo'ladi)” [12, 612]. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asarida *iling'a* termini, asosan, “kotib” ma'nosida uchraydi: “θgdulmish eligkā bitikchi ilimg'a neky-teg kerākin aytur. Ya'ni: O'gdulmish eligga xat yozuvchi kotib qanday (bo'lishi) kerakligini aytadi” [12, 428]. Ushbu matnda Yusuf Xos Hojib “xat yozuvchi kotib” ma'nosida ikki komponentdan iborat birikma shaklidagi *bitikchi ilimg'a* terminini qo'llaganini ham ko'ramiz. Asarda Yusuf Xos Hojib kotibni *bitikchi* deb ham ataydi.

Qadimgi ko'pgina yozma manbalarda *juzvdon* (جزودان) termini “qog'oz va yozuvlar, hali muqovaga olinmagan qo'lyozma varaqlari solinadigan charmdan ishlangan papka” ma'nosida ishlatilgan. Mahmud Koshg'ariyda esa ayni shu ma'noda *kysyppgā* (اكرسك) so'zi qo'llangan [9, 452].

“Yozish uchun siyoh solinadigan idish” ma'nosida arabcha *davot* (تادو) termini qo'llangani ko'pchiligimizga yaxshi ma'lum. Qadimgi turkiy tilda *davot* termini o'rnida asli turkiy til negizida yasalgan *bitigu* termini qo'llanadi [5, 104]. *Bitigu* termini haqida Mahmud Qoshg'ariy “Devon”da quyidagicha ma'lumot beradi: “*Bitigu* – turklar va boshqalarning siyohdoni” [9, 189]. Yusuf Xos Hojib “Qutadg'u bilig” asarida arabcha *davot* bilan birga turkiy *bitigu* terminlarini aralash qo'llaydi: “Bitigunlā aldi bu kag'az bitig, Bayat ati birlā bitidi bitig. Ya'ni: Siyohdon bilan yozuv qog'ozi oldi, Xudo nomi bilan (ya'ni bismillo deb) xat yozishga kirishdi” [12, 248].

Bitigu termini Alisher Navoiy yoki Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida deyarli uchramaydi. Uning o'rnida, asosan, arabcha *davot* termini qo'llangan: “Layli tilabon davotu xoma, Filhol muharrar etti noma” [17, 22]; “Chun qildim adoyi farzi bori, Qo'l bordi davotu xoma sori” [17, 22]; “Chu raxshi ikinchiga urdi g'adam, Atoridg'a sindi davotu qalam” [18, 27]; “Hajr dudidin qaro bo'lg'on ko'ngul ichra o'qung, Sharhi holim yozg'ali bo'lmish qalam birla davot” [19, 47]; “Mullo Bihishtiydin Hindolg'a murassa' kamar va xanjar va murassa' davot va sadafkorlik sandali va kiygan nimcha va tagband va “Boburiy xat”ning mufradotini yiborildi” [20, 328]. Demak, bu tarixiy manbalarga suyanagan holda, taxminan, XV-XVI asrlardan e'tiboran “siyohdon” ma'nosida iste'molda bo'lib kelgan turkiy *bitigu* o'rnini arab tilidan o'zlashgan *davot* termini egallay boshlagan, degan xulosaga kelishimiz mumkin bo'ladi.

Ma'lumki, turkiy xalqlar yozuvi tarixida uyg'ur yozuvining o'ziga xos o'ri bor. Asosini sug'd xatidan va suryoniy yozuvining ta'siri ostida paydo bo'lgan *turkiy yozuv*, hozirda *uyg'ur yozuvi* deb atalayotgan xat o'tmishda *uyg'ur xati*, *mo'g'ul xati* kabi nomlar bilan yuritilgan. “Uyg'urlar dastlab Mo'g'ulistonda yashaganlar va shamanizm dinida bo'lganlar. Keyinroq esa (762 yilda) uyg'urlar o'rtasida moniylik dini keng tarqaladi. Undan keyin ular musulmonlikni qabul qiladilar. Shuning uchun ham uyg'ur yozuvidagi yodgorliklarning aksariyati (ko'proq tarjima asarlar) diniy xarakterda bo'lib, buddizm, moniylik va islom aqidalarini aks ettiradi. Uyg'ur yozuvidagi eng qadimgi yodgorliklar VII–IX asrlarga oid deb taxmin qilinadi. Qadimgi uyg'ur alfaviti XVIII asrning boshlarigacha ham qo'llanishda davom etgan, hatto “sariq uyg'urlar” deb ataluvchi etnik gruppasi XIX asrda ham shu yozuvdan foydalanilgan” [21, 47]. Shu o'rinda aytish lozimki, bu yozuv turi, asosan, vertikal holatda yozishga mo'ljallangan va u yuqoridan pastga qarab yozilgan. Ushbu yozuv turini “Mahmud Koshg'ariy o'zining “Devonu lug'atit turk” asarida *turkcha yozuv* deb tilga oladi. Alisher Navoiy o'z maktublarining birida uni *turkcha xat* deb ataydi. XIII asr fors she'riyatining namoyandasi Puri Bahoi Jomiy o'z she'rlaridan birida uni *uyg'ur xati* (*xatt-i uyg'uri*), mashhur tarixchi Ibn Arabshoh “Ajoibu-l-maqdur fi navoibi Taymur” nomli asarida *uyg'ur xati*, “Fokihatu-l-xulafo” asarida esa *mo'g'ul xati* deb ataydi. Ushbu yozuv “Hibatu-l-haqoyiq”ning 1480 yili Istanbulda Abdulrazzoq baxshi ko'chirgan qo'lyozmasida *mo'g'ul xati* deyilgan” [22, 117].

Buyuk alloma Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asari shaxsan mening hayotimdagi bir muammoga ham yechim topib berdi. Men ulg'aygunga qadar yoki maktabni bitirib, Toshkentga o'qishga kelgunga qadar “cho'milmoq” fe'lini so'zlashuv tilimizda ishlatmaganmiz. Uning o'rnida har doim “ho'pitmoq” so'zini qo'llaganmiz. Bolalik davrimizda ham biz “ho'pitishga borar edik. Soatlab ho'pitar edik, to badanimiz rangi o'zgarguncha ...” Yaqin-yaqingacha, nega

ho‘pitmoq degan ekanmiz, deb ko‘p o‘yladim. Bu so‘zning cho‘milishga qanday aloqasi bo‘lgan ekanki, biz tomonlarda (Qo‘qon atrofida) ho‘pitmoq qo‘llangan, deb o‘zimga o‘zim ko‘p marta savol berdim. O‘zbek tili bo‘yicha yaratilgan har ikki izohli lug‘atni ham, imlo lug‘atlarini ham qaradim, afsuski, bu so‘zning o‘zi ham, izohi ham lug‘atlarda uchramaydi. Hamma joyda “cho‘milmoq”. Yaqinda bu savolga javob topdim, javobni Mahmud Koshg‘ariy hazratlari berishdi. Men mehnat faoliyatimda Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asariga ko‘p marotaba murojaat qilganman. (Ushbu kitobning uch jildi hamda “Indeksi”ni ustozim, pedagogika fanlari doktori, professor Munavvar Xodjayevna To‘xtaxodjayeva hadya qilgan edilar. Opadan bir umr minnatdorman). Ilgarilari yaxshi e‘tibor bermagan ekanmanmi, yaqinda juda katta boylik topib olgandek sevinib ketdim. Sababi – “Devonu lug‘otit turk”ning 1-jildiga tarjimon va nashrga tayyorlovchi sifatida filologiya fanlari doktori S.Mutallibov tomonidan “XI asrning buyuk filologlari va ularning noyob asarlari” deb nomlangan kirish so‘zida ho‘pitmoq so‘zi haqidagi ma‘lumotni o‘qib qoldim. Unda shunday so‘zlar bitilgan: “Mahmud Koshg‘ariy til faktlari ustida uzoq va chidamli tekshirish natijasida tilda harf tushish, almashinish, singish kabi qoida borligini birinchi marta aniqladi, bu masalalarda qoidalar tuzdi va o‘z asarida, o‘rni kelganda, bu xususiyatlarni ko‘rsata bordi. Tilda fonetik qoidalar til taraqqiyoti qoidasiga muvofiq turli o‘zgarishlarga uchragan so‘zlar tarixini o‘rganish, so‘z etimologiyasini aniqlashda benihoya muhimdir. Masalan, *ho‘plab ichmoq* ma‘nosidagi so‘zning Qo‘qon shevasidagina *ho‘pitmoq* – *cho‘milmoq* so‘zida qolganini ko‘ramiz, xolos. Shu holda bu so‘zning etimologiyasini tovush o‘zgarish qoidasi asosidagina aniqlash mumkin. “Devonu lug‘otit turk”da o‘pmoq so‘zining ikki ma‘nosi bo‘lgani izohlangan:

1 – o‘pmoq (III t., 143-b.).

2 – ichmoq (III t., 87-b.)

Lekin bu so‘zning ikkinchi ma‘nosi iste‘moldan chiqqan. Ko‘pdan bizda faqat birinchi ma‘nodagina qo‘llanadi. Bu so‘zning ikkinchi ma‘nosi faqat *ho‘plamoq*, *ho‘pitmoq* so‘zlaridagina saqlanib qolgan, demak, *ho‘plamoq* so‘zining asli *o‘plamoqdir*. Bizgacha so‘z oldiga bir harf orttirilgan formada o‘zgarib yetib kelgan. Mahmud Koshg‘ariy yozganidek, “... h tovushi hind xalqi bilan aralashish natijasida tilga kirgan tovushdir” [2, 22]. Shunda men ikkinchi savolga ham javob oldim: bu ma‘lumotlar o‘zbek tilidagi *hovuch*, *hovli*, *ho‘kiz* kabi so‘zlar nega turk tilida “h” tovushsiz, ya‘ni *avuc*, *avlu*, *okuz* kabi shakllarda yoziladi va talaffuz qilinadi, degan masalaga oydinlik kiritdi.

Demak, Mahmud Koshg‘ariydan turkiy xalqlarga ilmiy meros bo‘lib qolgan “Devonu lug‘otit turk” asari nafaqat tarixan, balki zamonaviy nuqtayi nazardan ham muhim manba sifatida o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Kunlar, yillar, asrlar o‘tgan sayin ushbu asarning qiymati ortib boraveradi. Dunyo xalqlari undan doimo bahramand bo‘lib, Koshg‘ariydek buyuk alolomalar merosi oldida ta‘zimda bo‘ladilar.

ADABIYOT

1. Махмуд Кошғари. Девону луғоти-т-турк. Свод тюркских слов. В трех томах. Т.1. – Ташкент: “Mumtoz so‘z” nashriyoti, 2017. –429 с.
2. Муталлибов С. XI асрнинг буюк филологлари ва уларнинг ноёб асарлари// Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1960. –Б.7-39.
3. Иқбол Мирзо. “Девону луғотит турк” асарининг халқаро миқёсда ўрганилиши// Шарқ юлдузи, 2018. –№8. – Б. 147-149.
4. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, 1978. – 350 с.
5. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
6. Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия. – Тошкент: Фан, 1968. – 280 с.
7. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч жилдли. 3-ж. – Тошкент: Фан, 1963. – 463 б.

8. Йўлдошев И. Ўзбек китобат санъати ва терминологияси. – Тошкент: TURON-IQBOL, 2018. – 287 б.
9. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. Уч жилдли. 1-ж. – Тошкент: Фан, 1960. – 499 с.
10. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 784 б.
11. Казиев А.Ю. Художественно-технические материалы и терминология средневековой книжной живописи, каллиграфии и переплётного искусства. - Баку, 1966. – 132 с.
12. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – 964 б.
13. Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 240 б.
14. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдли. 13-ж. Муншаот. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1966. – 243 б.
15. Боровков А.К. Бадаи ал-лугат: Словарь Тали Имани Гератского. – Москва: Изд-во Восточной литературы, 1961. – 265 с.
16. Содиқов Қ.Уйғур ёзуви тарихи. –Тошкент: Маънавият, 1997. – 96 б.
17. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдли. 8-ж. Лайли ва Мажнун. –Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965.– 264 б.
18. Алишер Навоий. Асарлар. Йигирма жилдли. 11-ж. Садди Искандарий. -Т.: Фан, 1993. – 640 б.
19. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдли. 2-ж. Наводируш-шабоб. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1963. – 426 б.
20. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002. –336 б.
21. Маҳмудов Н. Ёзув тарихидан қисқача луғат-маълумотнома. –Тошкент: Фан, 1990. –56 б.
22. Содиқов Қ. Туркий матннавислик тарихидан // Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ёзувчи, 2000. – Б. 117-202.
23. Поливанов Е. Далневосточные термины орудий письма//Сб.Туркестанского восточного института в честь проф.А.Э.Шмидта. – Ташкент, 1922. – С.116-119.
24. Ismet Zeki Eyuboğlu. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. – Istanbul: Sosyal Yayınlar, 1995. – 782 s.
25. Türkçe Sözlük. 1.C. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988. – 745 s.
26. Боровков А.К. Алишер Навоий как основоположник узбекского литературного языка//Алишер Навои. - М., - Л., 1946. – С. 92-120.
27. Kaşgarlı Mahmud. Divanu Lugati't-Türk. Hazırlayanlar: Ahmet B. Erjilasun – Ziyat Akkoyunlu. 3.Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2018. – 996 s.

Рәуҗи:

Ә.Нәvai ad. Daşkənd özbək dili və ədəbiyyatı universiteti
f.e.d., prof. Saodat Muhammedova

UOT: 372.8:008

ENHANCING LANGUAGE-CULTURE INTEGRATION IN TURKISH EDUCATION:
AN ANALYSIS OF THE YENİ HITİT BEGINNER TEXTBOOK

Soo Hyun, Park

Doctor of Arts with Speciality in Socio-Humanities
Adjunt professor of Hankuk University of Foreign studies
Department of Turkish-Azerbaijani Studies
Seol, Korea
aysu1031@gmail.com
Orcid: 0000-0002-0175-2373

Summary

This exploring conducted a cultural text analysis on beginner Turkish textbooks to investigate the implementation of integrated language-cultural education, which is a recent focus in second language education, within Turkish language education. The findings are summarized as follows: Firstly, a predominant emphasis on daily culture was noted, with daily culture accounting for 62% and achievement culture for 38%. Secondly, within daily culture, the focus was mainly on living culture(38%) and play culture(23.8%), while the domain of value culture received no coverage. Thirdly, upon exploring subcultures within achievement culture, the study found that artistic culture (19%), symbolic culture(14.2%), and institutional culture(4.7%) were addressed in descending order, with no inclusion of language culture. Lastly, the study underscored the inadequate representation of cultural tasks, totaling only two, indicating a significant deficiency.

Key Words: Turkish language education, Language and culture integrated education, Second and foreign language education, Turkey, Yeni textbooks Anlysis

TÜRK EĞİTİMİNDE DİL-KÜLTÜR BÜTÜNLEŞMESİNİ GELİŞTİRMEK:
YENİ HİTİT BAŞLANGIÇ DERS KİTABININ ANALİZİ

Soo Hyun, Park

Sosyal Beşeri Bilimler alanında uzmanlaşan Sanat Doktoru,
Ass. Prof.
Hankuk Yabancı Diller Üniversitesi
Türkçe ve Azerbaycan Türkçesi Bölümü
Yarı zamanlı öğretim üyesi
Seol, Güney Kore Cumhuriyeti

Özet

Bu çalışma, Türkçe ders kitaplarında bütünleşik dil-kültür eğitiminin nasıl uygulandığını araştırmak amacıyla kültürel metin analizi gerçekleştirdi. Bu, ikinci dil eğitimindeki son dönem odaklarından biridir. Bulgular şu şekildedir: İlk olarak, günlük kültür üzerinde baskın bir vurgu olduğu belirlendi. Günlük kültür %62 ve başarı kültürü %38 oranında yer aldı. İkinci olarak, günlük kültür içinde, ana vurgu genellikle yaşam kültürüne(%38) ve oyun kültürüne(%23.8) olmuştur, değer kültürü ise hiç ele alınmamıştır. Üçüncü olarak, başarı kültürü içinde alt kültürler incelendiğinde, sanatsal kültür(%19), sembolik kültür(%14.2) ve kurumsal kültür(%4.7) sırasıyla ele alınmıştır; dil kültürü ise hiçbir şekilde dikkate alınmamıştır. Son olarak, çalışma kültürel görevlerin yetersiz temsiliyetini vurgulamıştır; toplamda sadece iki görevin bulunması, önemli bir eksikliği göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe dil eğitimi, dil ve kültür entegre edilmiş eğitim, ikinci ve yabancı dil eğitimi, Türkiye, Yeni Hitit ders kitapları analizi

TÜRK TƏHSİLİNDƏ DİL-MƏDƏNİYYƏT İNTEQRASIYASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ:
YENİ HİTİT BAŞLANGIÇ DƏRSLİYİNİN TƏHLİLİ

Soo Hyun, Park

Sosial - Humanitar Elmlər üzrə Sənətsünaslıq Doktoru, professor
Hankuk Xarici Dillər Universiteti

Xülasə

Bu araşdırmada türk dərsləklərinə inteqrasiya olunmuş dil-mədəniyyət təhsilinin necə həyata keçirildiyini araşdırmaq məqsədilə mədəni mətn təhlili aparılmışdır. Bu, ikinci dil təhsilində son vaxtlar diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biridir. Nəticələr belədir: Birincisi, məişət mədəniyyətinin üstünlük təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir. Təsadüfi mədəniyyət 62%-ə, nailiyyət mədəniyyəti isə 38%-ə daxil edilib. İkincisi, məişət mədəniyyəti daxilində əsas diqqət, ümumiyyətlə, həyat mədəniyyətinə (38%) və oyun mədəniyyətinə (23,8%) yönəldilib, dəyər mədəniyyətinə isə, ümumiyyətlə, toxunulmayıb. Üçüncüsü, uğur mədəniyyəti daxilindəki subkulturalar araşdırıldığında müvafiq olaraq bədii mədəniyyət (19%), simvolik mədəniyyət (14,2%) və korporativ mədəniyyət (4,7%); Dil mədəniyyəti heç bir şəkildə nəzərə alınmırdı. Nəhayət, tədqiqat mədəni vəzifələrin kifayət qədər təqdim edilməməsini vurğuladı. Ümumilikdə cəmi iki tapşırığın olması əhəmiyyətli çatışmazlıqdan xəbər verir.

Açar sözlər: Türk dili təhsili, dil və mədəniyyət inteqrasiyalı təhsil, ikinci və xarici dil təhsili, Türkiyə, Neo-Hetit dərsləklərinin təhlili

Actuality. This study is academically significant as it emphasizes the integration of language and culture education, a topic of considerable discussion in recent second language education. Its aim is to assess whether Turkish textbooks in Turkish education are aligning with the current trend in cultural education.

Annotation. This study aims to enhance learner-centered communication skills by integrating Turkish language and culture education. This approach underscores the importance of cultural understanding alongside the traditional focus on reading, writing, listening, and speaking. Ultimately, our aim is to facilitate seamless communication with Turkish speakers.

Methods. This paper focuses on examining the Turkish textbook 'Yeni Hitit' to evaluate the current state and future prospects of integrated language and culture education [1]. It conducts a thorough analysis of the cultural elements portrayed in the textbook, aligning them with the CEFR (Common European Framework of Reference) for Languages standards [2].

Introduction. The language of a nation represents a unique symbolic framework that mirrors its culture. Each country's language encapsulates distinct modes of thought, collective experiences, and cultural nuances cultivated by its populace. Essentially, language acts as a conduit for cultural expression and offers a reflective lens through which a nation's cultural identity is revealed. As an illustration, there's a commonly used expression among Turks known as 'İnşallah'. This phrase is frequently employed as a response to inquiries regarding the future, and comprehending its meaning fully without a basic understanding of Islam can pose a challenge. Originating from Islamic determinism, it translates to "God willing." For instance, when asked, "Shall we meet tomorrow?" typically, one would anticipate a specific answer reflecting the other person's intention, such as "Yes" or "No". However, for many Turkish speakers, who are predominantly Muslim, they believe that only Allah knows the future. Therefore, rather than providing a specific answer based on their own will, they often use expressions like 'İnşallah', leaving it to the will of God. Such cultural disparities can impede smooth communication among individuals from diverse cultural backgrounds [3,4]. This example underscores the significance of understanding a country's culture for effective communication [5,6].

Consequently, learning a language entails delving into the culture it embodies [7,8,9]. Nevertheless, there are instances when the cultural nuances embedded within language remain elusive, resulting in challenges in communication with native speakers. In contemporary foreign language education, the incorporation of cultural elements to enhance communicative proficiency has transitioned from being optional to imperative [10,11,12]. This study endeavors to apply this paradigm shift to Turkish language instruction. The rationale for prioritizing Turkish education stems from the escalating global demand for proficiency in the Turkish language. This demand is on a steady incline and is anticipated to surge further in the foreseeable future. Consequently,

research pertaining to the integration of language and culture in Turkish education has never been more pressing.

Many scholars abroad assert the inseparability of language and culture. The renowned scholar Whorf, for instance, perceived language and culture as deeply intertwined, mutually shaping each other's development [13]. Kramsch shared a similar perspective, viewing language as a vessel for embodying cultural realities [14]. She suggested that humans intertwine with culture through language in various communicative contexts, recognizing language as a conduit for cultural expression. Brooks also emphasized the centrality of language within any culture, asserting that language and culture are inherently interconnected [15]. Rivers echoed this sentiment by highlighting the inseparable bond between language and culture, arguing against the complete separation of language from its cultural context [16].

Considering the inherent embedding of culture within language due to this inseparable relationship, it becomes crucial for foreign language learners to grasp the cultural background of the target language [17]. Turkish, for example, serves as a reflection of Turkish culture. Consequently, it is imperative not to segregate language and culture education for Turkish learners but to integrate them, facilitating more effective communication with Turkish speakers.

The global demand for learning Turkish is steadily increasing, with expectations of further growth in the future. Therefore, research on Turkish language and culture integrated education becomes increasingly imperative. Hence, this study aims to analyze the cultural elements present in current Turkish textbooks, aiming to comprehend the practices of cultural education within Turkish language instruction and pinpoint areas requiring enhancement.

The rationale for employing textbook analysis as the research method in this study is the pivotal role textbooks hold in foreign language education [18,19]. Serving as the cornerstone educational tool, textbooks bridge the connection between teachers and learners within the educational environment [20]. They are widely regarded as the quintessential and emblematic medium of instruction. Thus, this paper chose Yeni Hitit as its research subject and conducted an analysis of the Yeni Hitit Temel textbook, designed for beginners.

The reason for choosing the featured textbook is its publication by TÖMER (Turkish Language Institution), affiliated with Ankara University, a leading institution in foreign language education in Turkey. Additionally, it has obtained official certification from the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). Moreover, given that beginners constitute the primary target audience for Turkish education, the analysis was centered on textbooks tailored to this level.

Upon reviewing the structural framework of the analyzed textbook, it becomes apparent that it is organized into language functional elements such as vocabulary and grammar, as well as communication skills areas encompassing listening, reading, speaking, and writing. This study specifically narrowed its focus to cultural references embedded within the reading or listening texts of the textbook. Accordingly, the research questions were formulated as follows:

[Research Question 1] Which cultural subjects and content are addressed in beginner Turkish textbook, and what areas require improvement for future editions?

[Research Question 2] How effectively are cultural learning activities integrated into text assignments within the textbook?

For Research Question 1, although this study initially intended to rely on the CEFR for reference, it became evident that the social and cultural knowledge provided by the CEFR alone has limitations in classifying cultural types and analyzing content. This is due to the CEFR's limited description of cultural topics. Therefore, in addition to the cultural items outlined in the CEFR, Kim Hae-young's cultural classification chart was consulted and adapted to suit Turkish cultural items [21].

The analyzed textbook, designed according to European Common Standards, was assessed to determine how well it reflects the direction of cultural education at the beginner level. Cultural items

were categorized into daily culture and achievement culture as the primary classifications, with subcategories (such as living culture, play culture, value culture, artistic culture, language culture, institutional culture, symbolic culture) provided for each. Items under each subcategory, such as clothing, food, housing, family relations, behavior patterns, and lifestyle under living culture, were further examined and analyzed.

Moving on to Research Question 2, the study will investigate whether the assignments in the textbook are integrated with cultural activities and, if so, what form these activities take. The inclusion of cultural activities in textbook exercises is crucial for language-cultural integration education. Therefore, the study will focus on analyzing the types and specific content of assignments to assess their effectiveness in promoting cultural engagement. The analysis of cultural items in the textbook revealed several findings and areas for improvement

1) Findings from the analysis of cultural items

After reviewing the findings regarding cultural types in the analysis of the beginner textbook, it's clear, as depicted in Figure 1 below, that daily culture constitutes 62%, whereas achievement culture comprises 38%, suggesting a stronger emphasis on daily culture. Following this, the breakdown of cultural items by topic is detailed in the table below.

Upon closer examination of the cultural subcategories covered within daily culture and achievement culture, the following specific findings emerged:

Daily Culture:

- Living Culture(38%): This category received the highest emphasis within daily culture. It included topics such as family relations and modern Turkish eating habits, featuring popular beverages like Çay(tea) and foods like Döner.
- Play Culture(23.8%): This subcategory covered hobbies, travel destinations, and New Year's customs. It introduced activities like bead crafting as a hobby and prominent tourist spots in Turkey such as Kapadokya and Fethiye.

Achievement Culture:

- Artistic Culture(19%): Artistic culture was the most prominently featured subcategory. It included introductions to prominent figures like 'Yıldız Kenter' in theater and literary works by Cahit Kulebi.
- Symbolic Culture(14.2%): This category included texts related to symbolic landmarks in Turkey, particularly focusing on Istanbul's iconic features.
- Institutional Culture(4.7%): Institutional culture covered aspects like media, introducing TRT(Turkish Radio and Television Corporation) as a representative television channel.

Additionally, the analysis revealed that certain areas, such as value culture and language culture within daily culture, were not addressed. Furthermore, while some topics related to language culture were included under living culture, no specific text addressing language culture was provided. Similarly, texts discussing historical aspects like the Hittites were also included, indicating a diverse range of cultural content covered in the textbook.

Table. 1

Culture types	Culture items		Specific cultural content	Total			
Daily culture	Living culture	Clothing	-	-	38%	62%	
		Food	-	-			
		House	-	-			
		Family relationships Ritual ceremony	Family: Grandma's album	1			
		Behavior patterns	The eating habits of Turks	1			
		Life habits	Occupation: Turkish female taxi driver, Turkish male nanny	2			
			Shopping: How do Turks shop?	2			
			Life in the city and countryside	1			
			Facility usage: Using a travel agency	1			
	Play culture	Play/Sports/Leisure/ Travel/Etiquette	Hobby: Bead crafting, Tourist destination: Cappadocia, Balıkesir, New Year's customs, Travel aerial activities: Paragliding in Fethiye	5	23.8%		
	Value culture	Philosophy/ Values /Religion	-	-			
Daily culture items within the Turkish culture section of the beginner textbook			13				
Achievement culture	Art culture	Traditional arts Literature/ Pop culture	Artist: The story of Turkish actress ‘Yıldız Kenter’ Mythology: The story of Tamara from Lake Van Literature: Introduction to the poetry of ‘Cahit Kulebi’ Fashion: Fashion trends in Turkey in the 1920s, 1950s, and 1970s	4	19%	38%	
		Buildings/ Artworks	-	-			
	Language culture	Language(Turkish)	-	-			
	Institutional culture	Social institutions/ Transportation/ Education	Media: Introduction to various TV channels in Turkey	1	4.7%		
	Symbolic culture	Symbols/Figures/ History of Turkey	Symbols: Introduction to major attractions in Istanbul Radio: "Good Morning Istanbul" History: Hittites	3	14.2%		
	Achievement culture items within the Turkish culture section of the beginner textbook			8			
	Total			21			

2) The analysis of assignment activities in the textbook

Next, an analysis was conducted to assess the level of integration of cultural learning activities with text assignments in the beginner-level textbook, in accordance with Research Question 2. The results are outlined in the table below.

Table 2. Tasks Related to Texts in Beginner-level Textbooks

Cultural material	Assignment status	Assignment type	Assignment details	Cultural integration status
Grandma's album	X	-	-	X
The eating habits of Turks	X	-	-	X
Turkish female taxi driver	O	Writing	Answering questions	X
Turkish male nanny	O	conversation	Discussing the correlation between occupation and gender	X
How do Turks shop?	O	conversation	Discussing shopping trends in your country	O
How would you like to pay?	X	-	-	X
Life in the city and countryside	O	Writing	Answering questions	X
Using a travel agency	X	'yes or no'	Say 'yes or no'	X
Bead crafting	X	-	-	X
Cappadocia	O	'yes or no'	Say 'yes or no'	X
Balikesir	X	-	-	X
New Year's customs	O	Writing	Answering questions	O
Paragliding in Fethiye	O	'yes or no'	Say 'yes or no'	X
The story of Turkish actress 'Yıldız Kenter'	X	-	-	X
The story of Tamara from Lake Van	O	Writing	summarizing the content	X
Introduction to the poetry of 'Cahit Kulebi'	X	X	-	X
Fashion: Fashion trends in Turkey in the 1920s, 1950s, and 1970s	O	Writing	summarizing the content	X
Introduction to various TV channels in Turkey	O	Writing	summarizing the content	X
Introduction to major attractions in Istanbul	O	Writing	summarizing the content	X
Radio: "Good Morning Istanbul"	X	-	-	X
Hittites	O	Writing	summarizing the content	X

Upon thorough analysis of the cultural subcategories presented in the beginner-level textbook, several areas for improvement have been identified. Firstly, in the domain of daily culture,

fundamental aspects like clothing, food, and housing were not sufficiently covered through textual content. While Unit 5 briefly touched upon food culture, it primarily relied on visuals such as photos or menus, lacking detailed textual descriptions. Additionally, topics concerning facility usage were limited to travel agencies, neglecting other essential public institutions and facilities like banks, hospitals, post offices, and libraries crucial for daily life. Hence, there is a pressing need to enrich the textbook with a broader range of textual content providing information on these common facilities and their usage.

In the realm of play culture, it is crucial to place greater emphasis on prominent tourist cities and attractions in Turkey. Given Turkey's significance as a tourist destination, providing information on Turkish travel destinations is paramount, especially considering the European Common Standards, which stress the importance of acquiring basic travel-related information at the beginner level. Furthermore, the textbook should introduce a diverse array of cultural customs beyond New Year's traditions. While major holidays in Turkey were not introduced in the textbook, they were merely presented through photos without detailed explanations. Therefore, additional content on various Turkish holidays is necessary.

The analysis of achievement culture also identified several areas requiring enhancement. Firstly, textual content related to architecture and artworks was notably absent, indicating the necessity to incorporate such topics in future editions. Additionally, textual content addressing language culture should be included, as there was a lack of text covering this aspect. Currently, texts introduce expressions like "Allah Allah" and "İnşallah" without providing cultural background explanations. For instance, expressions related to Allah require a deeper understanding of their cultural significance, which can enhance learners' comprehension. Hence, providing explanations of frequently used expressions and their cultural contexts would be an effective teaching strategy.

Moreover, there is a need to expand the coverage of institutional culture beyond the media sector. Introducing additional topics relevant to daily life, such as basic transportation methods commonly used in Turkey, would be beneficial. Furthermore, it is crucial to significantly increase the number of culturally integrated assignments. Upon analyzing Table 2, it is evident that out of a total of 12 assignments provided for 21 texts, only 2 assignments were culturally integrated. Therefore, future assignments should offer a more diverse range of cultural learning activities to enable learners to effectively integrate language and culture.

Conclusion. This study aimed to investigate the potential direction of development by analyzing cultural texts in Turkish textbooks, operating under the assumption that integrated language and culture education could enhance Turkish language learning. The analysis revealed the following insights:

Firstly, there was a notable emphasis on daily culture, constituting 62% of the content, compared to 38% for achievement culture. Within daily culture, topics such as living culture (38%) and play culture (23.8%) were addressed, while value culture was entirely absent. Similarly, within achievement culture, artistic culture (19%), symbolic culture (14.2%), and institutional culture (4.7%) were covered, with no attention given to language culture.

The analysis of beginner-level textbooks highlighted several areas requiring improvement. Notably, there was a lack of both diversity and quantity of cultural content within each subcategory. Some subtopics were entirely overlooked, and the cultural content presented was limited in both scope and variety. Moreover, there was an inadequate number of culturally integrated assignments, with only two out of 21 cultural texts featuring such assignments. Therefore, there is a pressing need to increase the inclusion of assignments that promote cultural engagement among learners. Drawing from these findings, the following recommendations are proposed to advance language and culture integration in Turkish education:

Increase the quantity and diversity of cultural content within each subcategory.

Ensure comprehensive coverage of all subtopics without any omissions.

Undertake further research to develop a more specialized and detailed classification of Turkish cultural topics.

Enhance the proportion of learner-centered cultural activities in assignments.

Conduct research on cultural education content tailored to various proficiency levels, beyond just beginner-level textbooks.

This study holds academic significance as it addresses the underexplored field of Turkish language and culture education in Korea. By advocating for integrated language and culture education, it aims to deepen Turkish learners' understanding of Turkish culture, ultimately facilitating smoother communication with native Turkish speakers.

References:

1. Engin Uzun, N. Yeni Hitit Temel, Ankara, Ankara Üniversitesi Tömer. 2010.
2. Common European Framework of Reference for Languages. Council of Europe, Cambridge University Press. 2001.
3. Chomsky, N. Syntactic Structures.(The Hague: Mouton), 1957.
4. Hymes, D. On Communicative Competence, (Harmondsworth:Penguin). 1972.
5. Yüce, K. "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Hedef Kültür", Pegem Akademi. 2011.
6. Seelye, H.N. Teaching Culture Strategies for Intercultural Communication. 1984.
7. Tylor, E. B. The concept of culture, Minneapolis: Burgess Publishing Company. 1974.
8. Fantini, A. E. Exploring and Assessing Intercultural Competence, St. Louis: Center for Social Development, Washington University. 2007.
9. Janes, M. Interculturalism: Theory and policy: London: The Baring Foundation. 2008.
10. Dervin, F. Interculturality in education: A theoretical and methodological toolbox. London,
11. England: Palgrave Macmillan. 2016.
12. Hinkel, E. Building awareness and practical skills to facilitate crosscultural communication. In
13. M. Celce-Murcia(ed.), Teaching English as a second or Foreign language(3rd). Boston: Heinle & Heinle. 2001.
14. Bennett, J. M. Intercultural competence: Vital perspectives for diversity and inclusion. In Ferdman, B. M. & B. Deane (eds), Diversity at work: The Practice of inclusion, New York, NY: John Wiley & Sons. 2014.
15. Whorf, Benjamin L. Language, thought, and Reality, Cambridge, Mass, MIT Press. 1956.
16. Kramsch, Claire. Language and Culture, New York, Oxford University Press. 1998.
17. Brooks, N. Language and Language Learning, New York, Harcourt Brace & World Inc. 1964.
18. Rivers, Wilga M. Teaching Foreign Language Skills, Chicago, The University of Chicago. 1981.
19. Sarkmaz, Ö. "Yabancı Dil Türkçe Ders Kitaplarında Kültürel Öğelerin Yeri", Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 2012.
20. Brown, H. D. Principle of language learning and teaching, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall. 2000.
21. Chastain, K. Developing Second Language Skills, Chicago: Rand-McNally College Publishing Co. 1976.
22. Utley, D. Intercultural Resource Pack. Cambridge: Cambridge University Press. 2008.
23. Kim H. Y. A study on the contents of culture education through analysis of reading texts of korean teaching materials. Master's degree, Hakuk University of Foreign studies. 2007.

Rəyçi:

Hankuk Xarici Araşdırmalar Universiteti
Prof. Dr. Chong Jin, OH
Seul, Koreya

UOT-811.512.162

ЭТНИЧЕСКАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ – ЗЕРКАЛО ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ

Венера Акматова
Доктор филологических наук, профессор
Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына
Бишкек, Кыргызстан
venerakg@mail.ru
Orcid:0009-0004-2489-6187

Резюме

У каждого народа есть свои танцы для повторения слов. Альби уникальным образом передают глубину, красоту и уникальность этого народа. Народные танцы показывают движения, ритмы и одежду людей, живущих на определенной территории. На самом деле народные танцы – это самые распространенные, привлекательные, захватывающие и интересные танцы в танцевальном искусстве. Танцы и песни связаны с бытом и бытом каждого народа. Их происхождение напрямую связано с народными играми, видами труда, религиозными обрядами и различными праздниками. Этнические танцы каждого народа мира содержат очень глубокий философский смысл. В танце также отражаются судьба этого народа, пережитая им история, мир мыслей, радости и печали, счастья и стремлений, желаний и желаний. Этот многогранный, интересный мир выражается молча, через движения, иногда через жесты и мимику.

Ключевые слова: танец, этно, культура, этнобиография, вороной конь, искусство, национальное, духовное.

ЭТНИКАЛЫК БИЙ ЭЛДИН РУХИЙ МАДАНИЯТЫНЫН КҮЗГҮСҮ

Венера Акматова
Филология илимдеринин доктору, профессор
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети
Бишкек, Кыргызстан

Xulase

Макалада улуттук бийлердин келип чыгышы, алардын табияты тууралуу айтылат. Кыргыз элинин этникалык бийи “Кара жорго”, “Беш ыргай” деген бийлердин келип чыгышы иликтенет. Аталган бийлердин мазмунундагы камтылган символдор чечмеленет. Этникалык бийлердин дүйнөлүк маданияттагы орду белгиленет. Ар бир элдин кайталангы сөзүнө ганатаандык бийлерибар. Албийлер ошол элдинтерендигин, сулуулугун жана башкаларга окшобогон өзгөчөлүгүнча гылдырып турат. Элдик бийлер белгилүү бир аймакта жашаган элдин кыймылын, кыймылынын ыргагын, кийимдерин да көрсөтүп берет. Чынында элдик бийлер бий искусствосунун ичиндеги эң кеңири тараган, жагымдуу, көрүүчүлөрдүн бүйүрүн кызытып, кызыктырган бий болуп саналат. Бийлер жана ыр ар бир улуттун жашоо образы, тиричилик кылган эмгектин түрлөрүнө байланыштуу болот. Алардын келип чыгышы элдик оюндар, эмгектин түрлөрү, диний ырым-жырымдар жана ар кандай майрамдарга түздөн түз байланыштуу. Дүйнөдөгү ар бир улуттун этникалык бийлери абдан терең философиялык маани камтып турат. Бийде ошол элдин тагдыры, башынан өткөргөн тарыхы, ой дүйнөсү, кубанычы жана кайгысы, бактысы жана умтулуусу, тилеги жана каалоолору кошо чагылдырылат. Мына ушул ар тараптуу, кызыктуу дүйнө үнсүз, кыймылдар аркылуу, айрым учурда жест жана мимикалар аркылуу туюндурулат.

Ачкыч сөздөр: бий, этно, маданият, этнобий, кара жорго, искусство, улуттук, рухий

ETHNICITY IS A MIRROR OF SPIRITUAL CULTURE

Venera Akmatova

Doctor of philological sciences, professor

Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn

Bishkek, Kyrgyzstan

Summary

It was spowen about the origin of national dances and their nature. The origin of the Kyrgyz ethnic dance "Kara zhorgo", "Besh irlgai" is investigated. The symbols contained in the content of these dances are interpreted. The place of ethnic is marked dances in world culture. Every nation has its own dances to repeat words. Albies capture the depth, beauty and uniqueness of that people in a unique way. Folk dances show the movements, rhythms, and clothes of the people living in a certain area. In fact, folk dances are the most widespread, attractive, exciting and interesting dances in the art of dance. Dances and songs are related to the way of life and livelihood of each nation. Their origin is directly related to folk games, types of work, religious rituals and various holidays. Ethnic dances of every nation in the world contain a very deep philosophical meaning. In the dance, the fate of that people, the history they have experienced, the world of thoughts, joy and sorrow, happiness and aspirations, wishes and desires are also reflected in the dance. This versatile, interesting world is expressed silently, through movements, sometimes through gestures and facial expressions.

Key words: dance, ethno, culture, ethnodance, Kara jorgo (blackhorse), art, national, spiritual

Актуалдуулугу. Ар бир элдин кайталангыс өзүнө гана таандык бийлери бар. Ал бийлер ошол элдин тереңдигин, сулуулугун жана башкаларга окшобогон өзгөчөлүгүн чагылдырып турат. Элдик бийлер белгилүү бир аймакта жашаган элдин кыймылын, кыймылынын ыргагын, кийимдерин да көрсөтүп берет. Чынында элдик бийлер бий искусствосунун ичиндеги эң кеңири тараган, жагымдуу, көрүүчүлөрдүн бүйүрүн кызытып, кызыктырган бий болуп саналат. Бийлер жана ыр ар бир улуттун жашоо образы, тиричилик кылган эмгектин түрлөрүнө байланыштуу болот. Алардын келип чыгышы элдик оюндар, эмгектин түрлөрү, диний ырым-жырымдар жана ар кандай майрамдарга түздөн түз байланыштуу.

Аннотация. Дүйнөдөгү ар бир улуттун этникалык бийлери абдан терең философиялык маани камтып турат. Бийде ошол элдин тагдыры, башынан өткөргөн тарыхы, ой дүйнөсү, кубанычы жана кайгысы, бактысы жана умтулуусу, тилеги жана каалоолору кошо чагылдырылат. Мына ушул ар тараптуу, кызыктуу дүйнө үнсүз, кыймылдар аркылуу, айрым учурда жест жана мимикалар аркылуу туюндурулат. Көпчүлүк учурда элдик музыкалык аспаптардын коштоосунда аткарылат. Дүйнөдөгү ар бир элдин элдик бийи жалпы адамзаттын маданиятына барып куят, чогулуп келип дүйнөлүк бий искусствосун түзөт. Ар бир элдин элдик бийлерин иликтөө менен бирге ошол элдин тарыхын, маданиятын, искусствосун, жашоо образын, дүйнөгө болгон көз карашын, дүйнө кабылдоосун да таанып биле алабыз. Элдик бийлерди ажыратууда кызыктуу бир түшүнүккө кабылабыз. Бий искусствосундагы элдик бий менен этникалык бийдин ортосундагы айырма барбы? Эгер бар болсо кандай? Эгер жок болсо, анда эмне үчүн эки башкача аталышка ээ деген ойлор жаралат. Бардык эле элдик бийлер этникалык бийлерге киреби? Же бардык эле этникалык бийлер элдик бийге киреби?

Методы. Салыштырма-сыпаттама ыкмасы колдонулду.

Киришүү. Этникалык бийлерге мүнөздүү белгилер: кыймылдын кооздугу, эмоцияны импровизациялоо, кыймылдагы ыргак, музыкага ылайык кыймылдоо, рухий дүйнө менен айкалышуу, кадыресе кыймыл-аракеттин чегинен чыккан кыймылдын орун алышы. Мына ушундай критерийлер аркылуу этникалык бийлерге мүнөздөмө берүүгө болот.

Дүйнө элдеринин бийлери улуттук, маданий жана диний өзгөчөлүктөргө ээ. Алардын көпчүлүгү турмуш-тиричилик процесстердин, сезимдердин, ойтуйгулардын,

таасирлердин ассоциациясы болуп саналат. Бардык эле элдик бийлердин тамыры тээ байыркы мезгилдерге барып такалат. Адатта адамзатка жаратылыштын көп сырлары белгисиз болгон учурда адам жашап турган ааламдын ар кандай кубулуштарына карата табынуу, коркуу жана гармонияда болуу сыяктуу туюмдарын кыймылдар аркылуу туюнтушкан. Кудайларга табынуу, сыйынуу, табияттын сырлары менен алышуу, ар андай жаныбарлардын кыймылдарын тууроо аркылуу ички ой-туюмдарын, каалоосун кыймыл менен билдиришкен. Маселен мергенчиликке чыгаар алдында жаныбарлардын кыймылын тууроо, салгылашуунун алдында жоокерлерге кайрат-күч берип шердентүү максатындагы кыймылдар элдик бийлердин келип чыгышын шарттаган. Этникалык бийлер этникалык маданияттын ажырагыс бир бөлүгү, ал эстетикалык мааниге ээ. Этникалык бийлерди коштоодо этникалык ыр-күүлөр аткарылган. Экөө айкалышып адамга ырахат эле тартуулабастан адамды бул дүйнөнүн ар кандай көйгөйлөрүнөн алыстатып, ырахатка батырып, ал тургай дарылаган. Этникалык бий жана этникалык музыка искусствосу көтөрүнкү рухий тереңдикти алып жүрөт, ошондуктан айрым учурда сыйкырдуу, касиеттүү, кандайдыр бир сырды камтып тургандай туюлат.

Түрк элдеринде, айрыкча алтайлыктардын элдик маданиятында азыркы күнгө чейин сакталып калган бакшылардын дарылоо, арбоо кыймылы – бакырып-кыйкырып, аса таягын шартылдатып, башына, белине жиптерди байлап алып колдорун арбаңдатып, же айланып чуркап, секирип жиндер менен алышып, же жиндерди чакыруу имитациясы аркылуу аткарылган бакшылардын “бийи” адамды дарылоо үчүн аткарылган. Бакшы мына ушул кыймылдары аркылуу оору-сыркоону, жин-шайтанды кубалагандай түр жасаган. Бакшы ушул кыймылын улантып отуруп транс абалына чейин жеткен. Анын жүзүндөгү ар кандай жесттер, мимикалар, акылга сыйгыс кыймылдары курчап турган адамдарга коркунуч жараткан. Үрөйлөрү учуу менен бирге анын сыйкырына арбалып кетишкен. Бакшынын бул “бийи” ритуалдык бий болуп саналат. Ал жаратылыш менен тыгыз байланышта, өзүнө анимисттик, фетиштик, тотемдик түшүнүктөрдү да камтып турат. Ал эми диний түшүнүктөр менен байланышкан бийге мевлана агымындагы суфийлердин бийин атоого болот эле. Бул бий азыркы күндө Түркия түрктөрүнүн арасында аткарылып жүрөт, ал тургай бул өлкөнүн маданиятынын бир өзгөчөлүгү болуп саналат. Суфий-дербиштер тарабынан аткарылат. Алардын өздөрүнө ылайык кийим-кечелери бар. Алар бир колун түшүрүп, бир колун жогору көтөрүп, этектерин делбиретип айланып, ылдамдыгын уламдан улам жогорулатып отуруп, транска кирип жыгылып калганча бийлешет. Бул кыймыл аркылуу медитация жасашат. Медитация аркылуу жарык дүйнөдөгү бардык ойлордон, көйгөйлөрдөн алыстап Кудайга жакын болууга далалат жасашат.

Салттуу улуттук бий – бул ар бир элдин этномаданиятынын ажырагыс бир бөлүгү. Ырым жырым бийлери, элдик бийлер ошол элдин тарых, маданият, жашоосун чагылдырган бийлер экендигин белгилеп кетмекчибиз. Кыргыз жана казак элинде бүгүнкү күндө абдан кенен тарап, бийленген популярдуу бийлердин бири «Кара жорго» бийи (казакча кара жорға) – тарыхы боюнча тоолук кыргыздардын канындагы бий, алардын жашоо шартын, курч мүнөзүн чагылдырган бий деп айтылат. Кара жорго бийи жорго таптап, куш салып, эл бейпилчиликте жашап турган кезде пайда болгон жана алардын жашоо шартын, мүнөзүн чагылдырган бий деп айтып келишет. Жаралуу тарыхына үңүлсөк, аталган бийди Кытайдагы кыргыздар бийлешчү экен. Ал жакта кыргыздарга караганда казактар көп жашашкан. Кытайлык казактардан казакстандык казактарга өтүп, алар кенен жайылтканга жетишкен. Ал эми башкырттар «Кара юрга» аталыштагы ырын элдик ыр катары ырдап жүрүшөт. «Кара жорго» – этнобий болуп саналат. Кыргыз элинде мурдатан кенен тараган элдик бийлердин бири «Беш ыргай» деп аталат. Бул экөөнүн айрымасы бар. «Беш ыргайда» атайын жатталган бирдиктүү кыймылдар болсо, ал эми этнобийде адам эркин бийлейт.

Эркин бий да татаал жана жөнөкөй болуп экиге бөлүнөт. Татаал бийлер: жинди бий, кара бий, талма бий. Бул бийлерди миң кишинин бири, манасчылык сыяктуу Кудайдан берилген талантка ээ кишилер транска кирип бийлешет. Татаал бийлер менен психологиялык

жактан жабыркаган адамдарды дарылашкан. Ал эми жөнөкөй бий дарылоочу бийге кирет. Ал бий менен адам өзүн-өзү дарылайт. Мисалы, ийин бийи, муун бийи, сынма бийлери бар. Жулкунуп бийлегенде денеге кадимкидей массаж жасалат, бул өзүнчө гимнастика. «Кара жорго» бийи дал ушул жөнөкөй бийлердин катарында. Кара жоргодон тышкары «Куштардын бийи» да орун алган. Бул элдик бийге кирет. Кыргыздын «Кара жоргосу» казактардыкынан башкачараак, казактар ийини менен эле бийлешсе, кыргыздарда бут, кол, моюн, ийин, айтор, денесинин баары кыймылда болот. Бийлегенде тердеп, туздуу заттын баарын чыгарат. Эмне үчүн «Кара жорго»? Анткени кыргыздар той-топурга жорго минип барышчу. Ат үстүндө солкулдап бийлеп келген, ушундан улам бий «Кара жорго» аталып калган. Ал эми Борбордук Азияда кеңири тараган бийлердин эң популярдуусу- «Анжиян полькасы», «Наманган бийи» болуп саналат. Бул бий да майрамдык бий болуп саналат. Ар кандай майрамдарда, шаан-шөкөттөрдө, мааракелерде бийленет. Бий да, бийди коштогон музыка да абдан шандуу келет, ошол эле учурда бул бий абдан кызыктуу, кооз кыймылдардан турат. Бул бийдин дагы бир өзгөчөлүгү аялдар, карылар, жаштар, балдар баары бийлей берсе болот. Жогорудагы белгиленген бийлерге көз жүгүртсөк «Кара жорго» казак менен кыргыздын мал жандуу эл келе турганын, анын ичинде жылкы баласына өзгөчө мамиледе экендигин жаземдебей байкоого болот. Ал эми алтайлыктардын «бакшы бийи» табияттын сырдуу кубулуштарына кызыгуудан улам, табият менен айкалышкан мамиледен улам жаралганын көрүүгө болот. Ал эми эртерээк отрукташкан, аба ырайы жылуу келген элдерде эл көп топтолуп, шаан-шөкөттүн өзгөчө маанайын чагылдырган «Анжиян полькасын» белгилөөгө болот.

Этникалык бийлер өзгөчө кыймылдары, ыргагы менен айырмаланып экзотикалык мүнөздө болот. Ал өзүнө абдан бай маданиятты камтып, муундан муунга өтүп сакталып келе жатат. Бийдеги этникалык стилдин өзүн экиге бөлүп кароого болот: коммунал жана перфоманс. Мунун биринчиси көтөрүңкү рухта келип, рухий дүйнөгө жакын келет. Буга көбүнчө грек, еврей, армян, сириялыктардын бийин кошууга болот. Бул бий шаан-шөкөт, оюн-зоокто, жолугушууларда аткарылат. Мыда техника, кыймылдын ишенимдүүлүгү эмес, бийлеген адамдын абалы, ошол бийге жаноту менен берилүүсү манилүү. Ал эми перфоманс болсо этникалык топтордун жана бийчилердин аткаруусунда ишке ашат. Бул жерде маданиятк ажалгашуу эмес, көңүл ачуу, маанайды көтөрүү алдыңкы орунга чыгат. Этникалык бийди аткарууда жарышуу, дене тарбиялык аракетке караганда эмоция, сезимдерди туюнтуу, ачыка чыгаруу маанилүү. Анткени бий, бийлөө абдан чоң искусство, сезимдерди кыймылга айландыруучу кооздук, чеберчилик.

Корутунду. Дүйнө элдеринин бийлерин көңүл ачуучу, тууроочу, культтук жана жоокердик деп да бөлүүгө болот. Ал эми катышуучулардын санына жараша топтук, жамааттык жана индивидуалдуу деп да бөлүп кароого болот. Эң балшыкы элдик бийлер адамзаттын маданиятынын ажырагыс бир бөлүгү. Адамдын турмушун коштоп турган кооз искусство. Ар бир элдин бийи уникалдуу, феноменалдуу деп айтсак болот. Аны сактап, улантып улам кийинки муундарга жеткирүү, алып жүрүү да чоң маданият, рухий казына болуп саналат.

Колдонулган булактар:

1. Чукчалардын (кыргыз туусу астындагы) элдик бийи//<https://www.azattyk.org>.
2. Бий балдарды маданиятка калыптандырат// <https://kutilim.kg>
3. Жумасеитова Г. Народные танцы в аспекте их сохранения и развития казахской диаспорой Китая и Монголии // <https://rusnauka.co>

Рәүҗи:

Y.Balasaqun ad. Qırğızıstan Milli Universiteti
t.e.d., prof. Tıñtıkbek Çorotegin

UOT-5704.01

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞƏT-İT-TÜRK” ƏSƏRİ
XALİD SƏİD XOCAYEVİN TƏRCÜMƏSİNDƏ

Yeganə İsmayılova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Azərbaycan
yegane-n@mail.ru
Orcid: 0000-0003-3836-2229

Xülasə

XI yüzillikdə yaşamış Mahmud Kaşğari (1029-1126) elm aləmində “Divanü lüğət-it türk” əsəri ilə məşhurdur. O, türk dillərinin ilk sözlüyü sayılan bu əsərini 1077-ci ildə yazıb bitirmişdir. Əsər yalnız lüğət deyil, türk tayfalarının dil-ləhcə fərqlərini, yayılma areallarını, həyat tərzini, tarixini, mifologiyasını, folklorunu, mədəniyyətini öyrənməyə imkan verir. M.Kaşğari lüğəti ərəb dili qrammatikası üslubunda hazırlasa da, məqsədi müsəlmanlara, əsasən də ərəblərə türk dilini öyrətmək olmuşdur. M.Kaşğari qaraxanlılar sülaləsinə məxsus bir şahzadə olmuşdur. Azərbaycanda “Divanü lüğət-it türk”ün ilk tərcüməçisi Xalid Səid Xocayev olmuşdur. «Divanü lüğət-it-türk»ün Sovetlər dövründə, xüsusilə də stalinizm dövründə tərcüməsinə icazə verilsə də nəşrinə icazə verilməmişdir. Belə ki, 1935-37-ci illərdə SSRİ-də “Divan”ı ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edən Xalid Səid Xocayev həbs edilərək güllələnir və tərcümənin nəşri dayandırılır. Araşdırmalar göstərir ki, Xalid Səid «Divanü lüğət-it-türk»ün nəinki ilk tərcüməçisi, hətta ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. “Divanü lüğət-it-türk” (“Türk dillərinin divanı”) əsəri türk millətinin şanlı, şərəfli bir abidəsidir. Ərəblərin türk dilini öyrənməsi məqsədilə yazılmış bu əsər türk dili və ədəbiyyatının ilk ana qaynağı və özülüdür. “Divan” Qaraxanlılar mühitində dövlət və idarə dili sayılan türk dilini öyrənmək zərurəti və ehtiyacından yaranmışdır.

Açar sözlər: “Divanü lüğət-it-türk”, tərcüməçi, Xalid Səid Xocayev, stalinizm, Azərbaycan dili, Türk dili, tədqiqatçı

TRANSLATION OF MAHMUD KASHGARI'S WORK “DİVANÜ-LÜĞƏT-İT-TURK”
BY KHALİD SƏİD KHOCAYEV

Yegana Ismailova
Doctor of philological sciences, professor
Baku State University
Baku, Azerbaijan

Summary

Khalid Said Khocayev was the first translator of “Divanü-lüğət-it-turk”. During the Soviet period, especially during Stalinism “Divanü-lüğət-it-turk” was allowed to be translated, but not published. Thus, in 1935-1937, Khalid Said Khojayevev, who translated “Divan” into Azerbaijani for the first time in the USSR, was arrested and shot, and the publication of the translation was stopped. All explores show, that Khalid Said wasn't only the first translator of the “Divanü lüğət-it-turk” but also one of the first researchers. The work “Divanü lüğət-it-türk” (“Divan of Turkish languages”) is a glorious and honorable monument of Turkish languages. This work, written for Arabs exploring Turkish, is the first source and basis of Turkish language and literature. “Divan” was arrived from the necessity and need to learn the Turkish language, which is considered the language of state and administration in the environment of the Karakhanids.

Keywords: “Divanü lüğət-it-turk”, translator, Khalid Said Khocayev, Stalinism, Azerbaijani language, Turkish language, researcher.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ ТУРК» В
ПЕРЕВОДЕ ХАЛИДА САИДА ХОДЖАЕВА

Егяна Исмаилова
Доктор филологических наук, профессор
Бакинский Государственный Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Первым переводчиком «Дивани-лугат-ит-турк» является Халид Саид Ходжаев. Перевод «Дивани-лугат-ит турк» был разрешен в советский период, особенно во времена сталинизма, но не был опубликован. Так, в 1935-1937 годах Халид Саид Ходжаев, впервые в СССР переведший «Диван» на азербайджанский язык, был арестован и расстрелян, а издание перевода прекращено. Исследования показывают, что Халид Саид был не только первым переводчиком «Дивани-лугат-ит турк», но и одним из первых исследователей. Произведение «Дивани-лугат-ит турк» является славным и почетным памятником тюркского языка. Эта работа, написанная для арабов, изучающих тюркский язык, является первым источником и для исследования тюркского языка и литературы. «Диван» возник из необходимости и изучения тюркского языка, который в среде Караханидов считался государственным языком.

Ключевые слова: «Дивани-лугат-ит турк», переводчик, Халид Саид Ходжаев, сталинизм, азербайджанский язык, тюркский язык, исследователь.

Aktuallıq. XI əsrdə Mahmud Kaşğarının ərəb dilində yazdığı «Divanü lüğət-it-türk» («Türk dillərinin qamusu») türk dilini, türk mədəniyyətini, türk folklorunu, türk adət-ənənələrini, türk etnoqrafiyasını, türkün milli-mənəvi dəyərlərini, coğrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, psixologiyasını, sosial münasibətlərini və nəhayət, türkün milli kimliyini ərəblər arasında yaymağa və türkü tanıtmaya xidmət edirdi.

Annotasiya. “Divan” ərəblərin türk dilini öyrənməsi arzusu ilə yazıldığına görə, burada şərh və izahlar ərəbcə, söz, ifadə və bədii örnəklər isə türk dilindədir. Türkcə kəlmələr də ərəb lüğətçiliyi ənənələri əsasında düzülmüş, tərtib edilmişdir. Bununla belə “Divan” adi bir lüğət kitabı deyil. Bu sözlük XI yüzilliyə qədər keçib gələn türk dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası və s. elmlərinin ensiklopediyasıdır. Məhz buna görədir ki, M.Kaşğari “türkologiyanın babası” sayılmış, onun tarixi xidməti yüksək qiymətləndirilmişdir. Türkologiya tarixində bu möhtəşəm ensiklopedik əsərin ərəb dilində latın qrafikası ilə ilk tərcüməsi məhz Xəlid Səid Xocayevə məxsusdur. Xəlid Səidin əqidəsi və məfkurəsi türkcülük idi.

Metod. Müqayisəli-məntiqi, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Ümumislam dünyasının ən müqəddəs, ən kutsal və səmavi kitabı “Qurani-Kərim”, ümumtürk dünyasının yazılı ədəbiyyatının ən dəyərli, ən əzəmətli və ən əhatəli bilgi kitabı isə “Divanü lüğət-it türk”dür. “Divanü lüğət-it türk” Mahmud Kaşğariyə qədərki və Kaşğari dövrünün türk xalqlarının milli kimliyi və milli pasportudur.

prof.Cəlal Qasımov

Giriş. XI yüzillikdə yaşamış Mahmud Kaşğari (1029-1126) elm aləmində “Divanü lüğət-it türk” əsəri ilə məşhurdur. O, türk dillərinin ilk sözlüyü sayılan bu əsərini 1077-ci ildə yazıb bitirmişdir. Əsər yalnız lüğət deyil, türk tayfalarının dil-ləhcə fərqlərini, yayılma areallarını, həyat tərzini, tarixini, mifologiyasını, folklorunu, mədəniyyətini öyrənməyə imkan verir. M. Kaşğarının türklərin qarşısında ən böyük xidməti odur ki, onların varlığını təxminən min il əvvəl mövcud olan türk icmalarının nümunələri fonunda nümayiş etdirir. M.Kaşğari lüğəti ərəb dili qrammatikası

üslubunda hazırlasa da, məqsədi müsəlmanlara, əsasən də ərəblərə türk dilini öyrətmək olmuşdur [1, 2]. M.Kaşğari qaraxanlılar sülaləsinə məxsus bir şahzadə olmuşdur. O, Buğra xanın altıncı nəslindəndir.

“Divanü lügət-it türk” (“Türk dillərinin divanı”) əsəri türk millətinin şanlı, şərəfli bir abidəsidir. Ərəblərin türk dilini öyrənməsi məqsədilə yazılmış bu əsər türk dili və ədəbiyyatının ilk ana qaynağı və özlüdür. “Divan” Qaraxanlılar mühitində dövlət və idarə dili sayılan türk dilini öyrənmək zərurəti və ehtiyacından yaranmışdır.

M.Kaşğariyə görə, tanrı türkləri üstün yaratmış, xaqanları onlardan çıxarmış, onları yer üzünə hakim etmiş, özlərinə də gözəllik, igidlik dəyərləri vermişdir. Türklərlə yanaşı çalışan, türkləri sevib uca tutanı Allah öz istəyinə, diləyinə qovuşdurur.

XI əsrdə Mahmud Kaşğarının ərəb dilində yazdığı «Divanü lügət-it-türk» («Türk dillərinin qamusu») türk dilini, türk mədəniyyətini, türk folklorunu, türk adət-ənənələrini, türk etnoqrafiyasını, türkün milli-mənəvi dəyərlərini, coğrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, psixologiyasını, sosial münasibətlərini və nəhayət, türkün milli kimliyini ərəblər arasında yaymağa və türkü tanıtmaya xidmət edirdi.

“Divan” ərəblərin türk dilini öyrənməsi arzusu ilə yazıldığına görə, burada şərh və izahlar ərəbcə, söz, ifadə və bədii örnəklər isə türk dilindədir. Türkcə kəlmələr də ərəb lügətçiliyi ənənələri əsasında düzülmüş, tərtib edilmişdir. Bununla belə “Divan” adı bir lügət kitabı deyil. Bu sözlük XI yüzilliyə qədər keçib gələn türk dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası və s. elmlərinin ensiklopediyasıdır. Məhz bunun üçündür ki, M.Kaşğari “türkologiyanın babası” sayılmış, onun tarixi xidməti yüksək qiymətləndirilmişdir.

M.Kaşğari “Türk dilinin nəhvi” adlı ayrı bir əsər də yazmış, amma çox təəssüf ki, bu əsər əldə yoxdur. Hər iki əsər təsdiq edir ki, M.Kaşğari eyni zamanda, türk dili qrammatikasının ilk müəllifidir, ilk dialektoloq və xalq ədəbiyyatı nümunələrini yazıya alan ilk folklorçu olmuşdur. “Divan”dan türk boyları, türk adət-ənənəsi, türk dastan və əfsanələri, ilkin türk şeir inciləri, atalar sözləri və məsəllər barəsində zəngin məlumat alırıq. “Türk dilini öyrənin, çünki onların uzun sürəcək səltənətləri olacaqdır, mənim bir ordum vardır, ona türk adı verdim”,—deyən Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) bu mənalı kəlamları M.Kaşğariyə öz sözlüyünü yaratmaqda ilham vermişdir: «Allah türkləri Yer üzünün ən yüksək yerində havası təmiz ölkələrdə oturtmuşdur. Onlara “öz ordum” demişdir. Bundan başqa türklərdə gözəllik, ərđəm, böyüklərə sayğı, sözündə durma, sadəlik, öyünmək, qəhrəmanlıq, mərdlik kimi öyünməyə layiq dəyərlər, saysız gözəlliklər vardır”.

M.Kaşğari türkün və onun dilinin gələcəyinə inanırdı. Bu dilin ərəb dili ilə yarışa biləcək dərəcədə zəngin və gözəl olduğunu inamla bəyan edirdi. “Divan”da 7500-dən artıq sözün izah və şərhini verən müəllif belə yazırdı: “Həmən bütün türk boylarının dillərini, qafiyələrini əldə etdim, yalnız unudulmuş kəlmələri bu kitaba aldım. Türk dilinə sonradan girmiş sözləri yazmadım”. Yabancı sözləri yox, ancaq təmiz türk sözlərini lügətə daxil edən M.Kaşğari doğru bir elmi yol tutmuşdur. Bununla belə o, kəlmələri sözdə işlənən hərflərin sayına görə bölürdü, üç, dörd və beş hərflili sözləri ayrıca başlıqlar altında vermişdir.

“Divan”dan görünür ki, XI yüzillikdə türk dillərində on mindən artıq söz işlənmişdi... Əlbəttə ki, bu sözlər alınma deyil, türk dilinin özünəməxsus sözlərdir. Böyük bir imperiyanın dövlət dili olan türk dilində alınma sözlər də yox deyildi. Müəllifin belə sözlərə üz tutmaması “Divan”ın ərəblərin türk dilini, məhz türkün ana sözlərini öyrənmək arzusu ilə yazıldığından irəli gəlirdi.

“Divan” iki bölmədən ibarətdir: giriş və sözlük bölmələri.

Girişdə sözlüyün yazılması səbəbi, müəllifin iş üsulu və topladığı örnəklər barəsində bəhs açılır. Habelə türk boyları, onların dilində olan sözlərin qurulması və düzülüşü haqqında məlumat verilir. M. Kaşğarının “Divan”ı ədəbi-tarixi baxımından da əvəzsiz bir abidədir.

“Divanü lügət-it türk”ün Azərbaycan nəşrinə yazdığı ön sözdə kitabın tərcüməçisi və tərtibçisi prof. Ramiz Əsgər qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari Qərbi Avropa maarifçiləri - ensiklopedistlərini - Russonu, Didronu, Volteri, Monteskyönü 7 əsr qabaqlamışdır. “Divanın digər ən mühüm özəlliyi dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratması və zəngin türk dilini köklü ərəb dili ilə qarşılaşdırmaq surətilə bu iki dilin müqayisəsini aparmasıdır. Dillərin müqayisəsi sahəsində Mahmud Kaşğari öz böyük xələfi

“Mühakimət ül-lügəteyn” əsərində türk dilinin fars dili ilə müqayisəsini verən dahi mütəfəkkir və şair Əlişir Nəvəini 4 əsr, F.Ğrap, Ü.Qrim, V.Humbolt, R.Rask kimi məşhur dilçiləri isə təqribən 8 əsr qabaqlamışdır”. Kononov, Malov, Kraçkov, Juze və başqaları lüğətin tərcüməçiləri deyil, tədqiqatçıları olmuşdur.

Türkologiya tarixində bu möhtəşəm ensiklopedik əsərin ərəb dilində latın qrafikası ilə ilk tərcüməsi məhz Xalid Səid Xocayevə məxsusdur. Xalid Səidin əqidəsi və məfkurəsi türkçülük idi.

Belə güman edilirdi ki, Xalid Səid həbs olunan gecə NKVD əməkdaşları tərəfindən “Divanü lüğat-it türk”ün tərcüməsinin bir nüsxəsi müsadirə edilərək götürülmüş və alimin bir çox əsərləri kimi, “Divan” da məhv edilmişdir. Xoşbəxtlikdən “Divanü lüğat-it türk” əsərinin tərcüməsi Dilçilik İnstitutunun arxivində qorunub saxlanılmışdır. 2021-ci ildə Dilçilik İnstitutuna direktor təyin olunmuş professor Nadir Məmmədli ilk vaxtdan akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə kitabın axtarışına çıxır və bu axtarış uğurla nəticələnir. Düz 86 ildən sonra kəmtaleli kitabın bəxti açıldı, “şəhid bir alimin sahipsiz qalmış elmi mirası”nın tapılma tarixi məhz o gündən başladı – 19 yanvar 2022-ci ildən [1, 2].

“Divan”ın türk dilinə tərcüməsi XX əsrin birinci rübünün əvvəllərinə təsadüf edir (2,228). «Divanü lüğat-it türk”ün Sovetlər dövründə, xüsusilə də stalinizm dövründə tərcüməsinə icazə verilsə də nəşrinə icazə verilməmişdir. Belə ki, 1935-37-ci illərdə SSRİ-də “Divan”ı ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edən Xalid Səid Xocayev həbs edilərək güllələndi və tərcümənin nəşri dayandırıldı. Araşdırmalar göstərir ki, Xalid Səid «Divanü lüğat-it türk”ün nəinki ilk tərcüməçisi, hətta ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. Onun 1936-cı ildə rus dilində yazdığı “«Ходжаев Халид Саид. Дивани лугати тюрк Махмуда Кашгарского. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, № 31, серия лингвистическая, Баку, 1936, с.105-112» məqalə Azərbaycanda Divana həsr olunmuş ilk elmi məqalələrdən idi [2, 234-235].

Sovet totalitar idarə sistemində türk xalqlarının milli kimliyini, milli qüdrət və əzəmətini ifadə edən belə bir ensiklopediyanın nəşr edilməməsi bir çox amillərlə bağlı idi.

Birincisi, bu kitab türk xalqının genetik kodunu, şəcərəsini, tarixi inkişaf mərhələlərini və milli kimliyini özündə ehtiva edir. Qəhrəmanlıq və cəngavərliklərlə dolu olan türk xalqlarının milli kimliyinin SSRİ xalqlarına çatdırılması, onların qüdrət və əzəmətinin böyüklüyünün görünməsi arzuolunan deyildi. Böyük tarixi keçmiş olan türklərin klassik ədəbi-mədəni irsinə nihilis münasibət Sovet imperiyasının xislətindən doğurdu. Çünki «Divan»da türkün geniş məşabətdə bütün tərəfləri ilə görünən və böyük ərəziləri əhatə edən coğrafiyası, türk xalqlarının yaşam tərz, onların müstəqil idarəçilik qabiliyyətləri, hər b sənətinə dərin dən yiyələn mələri və dövlətçilik ənənələri öz əksini tapmışdı. Bütün bunların geniş oxucu kütlələrinin istifadəsinə verilməsi Sovet imperiyasının maraqlarına tamamilə zidd idi.

İkincisi, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında verilmiş dünya xəritəsi ilk türk xəritəsi hesab olunur. Mahmud Kaşğarının “Divanda”da təqdim etdiyi dünya xəritəsində Xorasan, Kirman, Dərbənd, Azərbaycan öz əksini tapsa da, həmin bölgədə Ermənistan yoxdur. Həmin xəritədə səhralar, hətta vəhşi heyvanların yaşadığı bölgələr göstərilib, lakin nə səhrada, nə vəhşi heyvanlar, nə də insanlar arasında ermənilər yoxdur. M.Kaşğarının təqdim etdiyi dünya xəritəsində Rusiya böyük güc və qüdrət sahibi olmadığı kimi, belə geniş ərəzilərə də malik deyil, adi və gücsüz dövlətlərdən biri idi.

Buradan və mövcud olan digər ən qədim xəritələrdən çıxış edərək cəsarətlə deyə bilərik ki, bu coğrafi ərəzilərdə Ermənistan nəinki Qafqazda, ümumiyyətlə, dünya xəritəsində yoxdur. X I əsrin ədəbi abidəsi olan belə bir əsər türklərin ermənilərdən fərqli olaraq, bu ərəzilərdə aborigen olduğunu faktlı və predmetli şəkildə ifadə edirdi. Eyni hal «Kitabi-Dədə Qorqud»un coğrafiyasında da müşahidə olunur. Nəzərə alsaq ki, bu abidələrdəki coğrafi ərəzilər göstərilərkən erməni və Azərbaycan münəqişəsi yox idi, onda həmin sənədlərin obyektivliyinə şübhə yeri qalmır. Bu, o deməkdir ki, ermənilər indi yaşadıkları ərəzilərə çox-çox sonralar - XIX əsrdən təcridən köçürülmüşlər. «Divan»ın nəşrinə mane olan amillərdən biri də bu idi [2, 237-238].

Üçüncüsü, bu kitab hər şeydən öncə türklərin zəngin və qədim tarixə, eləcə də misilsiz mədəniyyətə malik olduqlarına şahidlik edirdi. Sovet imperiyası isə onun əyalətlərinin, xüsusilə də türklərin ruslardan daha qədim tarixə və mədəniyyətə malik olduğuna qışqançılıqla yanaşır və buna olan imperiya xislətini gizlətmirdi. Daha doğrusu, türkü-türkə və türkü dünyaya tanıdan belə bir qədim və möhtəşəm kitabın müxtəlif dillərə

tərcümə olunaraq işıq üzünə çıxması imperiyanın müstəmləkəçilik maraqlarına uyğun deyildi. Bu tərcümələrin nəşrinə icazə vermək türkün özünütanımasına, türkün özünüdərkinə şərait yaratmaq idi [2, 238-239].

Xalid Səidin tərcümə etdiyi “Divanü lüğat-it-türk” əsəri sovet ideologiyasının tələblərinə cavab vermədiyindən onun nəşrinə düşünülmüş surətdə şərait yaradılmamışdır. Daha doğrusu, bolşevizm ideoloqları təkmilləşdirmə adı ilə onun elmi-ədəbi ictimaiyyətə çatdırılmasının qarşısını almışlar. Bunun əsas səbəblərindən biri də belə bir ədəbi abidənin qədimliyi ilə bağlı idi. Müəyyən qüvvələr, xüsusilə də ruslar və ermənilər türkün zəngin və qədim mədəniyyət abidələrinə qışqançılıqla yanaşır və onların geniş yayılmasına (ən azı SSRİ məkanında) hər vəchlə mane olurdular.

“Divanü lüğat-it türk» əsəri böyük türkoloq alim Xalid Səid Xocayevin tərcümə yaradıcılığının zirvəsidir. Bu zirvədən baxanda alimin ərəb dilinin incəliklərinə necə dərinlən bələd olduğunun şahidi olursan.

Xalid Səid bir alim kimi Birinci Türkoloji Qurultayın (Bakı, 1926) keçirilməsində olduqca maraqlı idi. Burada ali məqsəd, yalnız yeni əlifbaya keçidlə məhdudlaşmırdı. Ən böyük amallardan biri də türkdilli xalqların kimliyini ortaya qoymaq, onları biri- birinə tanıtmək, onların vahid əlifbasını və ortaq dilini yaratmaq idi. Qurultayda qaldırılan problemlər türkü özünüdərk müstəvisinə gətirdi, lakin Sovet imperiyası türkün özünüdərkinə imkan vermədi.

Nəticə. Xalid Səid Xocayev böyük bir elmi-nəzəri, ədəbi-mədəni irs qoymuşdur. Bu irsin böyük əksəriyyəti məhv edilsə də, günümüzə qədər gəlib çıxanlar da vardır. Bu əsərlərin adlarından da görünür ki, onlar türkün tarixi və taleyi üçün olduqca gərəkli əsərlərdir. Bu gün əlimizdə olan “Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi” (1926), “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” (1929), Abdulla Tağızadə ilə birgə yazdığı “Müxtəsər üslubiyyət” (1933) kitabları bu gün də elmi aktuallığını qoruyan, etibarlı mənbələrdir.

Düşüncəmizi yad təsirlərdən qorumağın yeganə yolu milli kimliyin formalaşması və onun tanınmasıdır. Bu səbəbdən də milli kimliyimizin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan türkoloqların həyatının və yaradıcılıqlarının öyrənilməsi və tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Nadir Məmmədli. Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğat-it-türk” əsəri . Ədəbiyyat qəz., 10 fevral 2024-cü il
2. Cəlal Qasımov. Xalid Səid Xocayev. Bakı, Şirvanəşr, 2021, 320 səh.
3. Əsgər R. Türkologiyanın bahadırı. Kaşğari M. Divani lüğət-it türk. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
4. Kaşğari M. Divani lüğət-it türk. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.

Rəyçi:

Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası
f.e.d., prof. Almaz Məmmədova

UOT: 811.512.1

**MAHMUD KAŞĞARININ "DİVANÜ- LUĞAT-İT TÜRK" ƏSƏRİNDƏ XI ƏSR
TÜRK XALQLARININ ETNOQRAFİK LEKSİKASI**

Şəbnəm Həsənlı-Qəribova
Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA-nın Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu
Bakı, Azərbaycan
shabnam.hasanli@yahoo.com
[Orcid: 0000-0003-0912-4504](https://orcid.org/0000-0003-0912-4504)

Xülasə

Türk xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyəti tarix boyunca həm zənginləşmiş, həm də bəzən yad təsirlər altında unudulmuşdur. Bu prosesin bir parçası kimi milli mədəniyyətin aynası olan etnoqrafik lüğət tərkibi konkret tarixi şəraiti, həmin mühitdə yaşayan xalqın məişətini, milli mentalitetini aydın şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan etnoqrafik leksikanın toplanması və sistemləşdirilməsi struktur-semantik əlamətlərinin ayırd edilməsi, yayılma areallarının dəqiqləşdirilməsi kimi bir çox etnolinqvistik məsələlərin həllinə də imkan yaradır. Qədim qaynaqlar, leksikoqrafik tədqiqatlar isə tarixən türkün təfəkkürünün, məişət tərzinin, milli dəyərlərinin, etnokulturoloji xəzinəsinin zəngin olduğunu müəyyənəlmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Türk-islam mədəniyyətinin formalaşmış inkişaf etdiyi 11. əsrə işıq tutan ən dəyərli qaynaqlardan biri də "Divanü-luğat-it türk" əsəridir. Etnoqrafik, etno-linqvistik və etno-kulturoloji xəzinə rolunu oynayan əsərin etnoqrafik leksikası məqalənin tədqiqat obyektidir. Divanü- luğat- it türk" əsərində verilən türk xalqlarının etnoqrafik leksikasının təhlili nəticəsində məlum olur ki, türk xalqları qədim etnoqrafik mədəniyyətə malik olmuş və həmin mədəniyyəti özündə əks etdirən sözlərin əksəriyyəti qədim formalarını qoruyub saxlamışdır. Dövrümüə qədər gəlib çıxmış bu dil vahidlərinin müxtəlif fonomorfoloji variantları türk dillərinin dialekt və şivələrində mühafizə olunmuşdur.

Açar sözlər: M.Kaşğari, etnoqrafik sözlər, lüğət tərkibi, şamanizm, etno-mədəni

**ETHNOGRAPHIC VOCABULARY OF THE TURKIC PEOPLE OF THE XI CENTURY IN
"DIVANU-LUGAT-IT TURK" BY MAHMUD KASHGARI**

Shabnam Hasanli-Caribova
Doctor of philological sciences, Ass. Professor
ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi
Baku, Azerbaijan

Symmary

The material and spiritual culture of the Turkic peoples has been enriched throughout history and sometimes forgotten under foreign influences. As a part of this process, the composition of the ethnographic vocabulary, which is a mirror of the national culture, clearly reflects the specific historical conditions, the lifestyle of the people living in that environment, and the national mentality. In this regard, the collection and systematization of the ethnographic lexicon provides an opportunity to solve many ethnolinguistic issues, such as the distinction of structural-semantic features and the specification of distribution areas. Ancient sources and lexicographic studies are very important in terms of determining the richness of the Turk's thinking, lifestyle, national values, and ethnocultural treasure. One of the most valuable sources that sheds light on the 11th century, when Turkish-Islamic culture was formed and developed, is "Divanü-luğat-it Türk" is a work. The ethnographic lexicon of the work, which plays the role of an ethnographic, ethno-linguistic and ethno-cultural treasure, is the research object of the article. As a result of the analysis of the ethnographic lexicon of the Turkic peoples given in the work "Divanüluğat-it-türk", it is known that the Turkic peoples had an ancient ethnographic culture and most of the words reflecting that culture have preserved their ancient forms. Various phonomorphological variants of these language units that have come down to our time have been preserved in the dialects and dialects of Turkic languages.

Key words: M.Kashgari, ethnographism, lexicon, shamanism, ethnocultural

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ЛЕКСИКА ТЮРКСКОГО НАРОДА XI ВЕКА В «ДИВАНУ-ЛУГАТ-ИТ ТЮРК» МАХМУДА КАШГАРИ

Шабнам Гасанлы-Гарибова
Доктор филологических наук, доцент
Институт Языкознания им. Насими, НАНА
Баку, Азербайджан

Резюме

Материальная и духовная культура тюркских народов на протяжении всей истории обогащалась и порой забывалась под иностранным влиянием. В рамках этого процесса состав этнографической лексики, являющейся зеркалом национальной культуры, ярко отражает конкретные исторические условия, образ жизни людей, живущих в этой среде, национальный менталитет. В связи с этим сбор и систематизация этнографической лексики дает возможность решить многие этнолингвистические вопросы, такие как выделение структурно-семантических признаков и уточнение ареалов распространения. Древние источники и лексикографические исследования имеют большое значение для определения богатства мышления, образа жизни, национальных ценностей и этнокультурного богатства тюрков. Одним из ценнейших источников, проливающих свет на XI век, когда формировалась и развивалась тюрко-исламская культура, является произведение «Диваню-лугат-ит тюрк». Объектом исследования статьи является этнографическая лексика произведения, играющая роль этнографического, этнолингвистического и этнокультурного достояния. В результате анализа этнографической лексики тюркских народов, приведенного в работе «Диваню-лугат-ит тюрк», известно, что тюркские народы имели древнюю этнографическую культуру и большинство слов, отражающих эту культуру, сохранили свою древнюю формы. Различные фonomорфологические варианты этих языковых единиц, дошедшие до нашего времени, сохранились в диалектах и говорах тюркских языков.

Ключевые слова: М.Кашгари, этнографизмы, лексикон, шаманизм, этнокультурный

Aktuallıq. Dilin inkişaf səviyyəsi qrammatik quruluşun sabitliyi ilə yanaşı, leksik qatın zənginliyi, milliliyi ilə ölçülür. Hər bir dilin leksik tərkibi bu dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu, əldə etdiyi elmi-mədəni tərəqqi səviyyəsini, eləcə də qurduğu əlaqələrin dinamikasını və yayılma coğrafiyasını müəyyənləşdirmək üçün geniş və zəngin material verir. Belə ki, dilin leksik qatı başqa dil səviyyələrindən fərqli olaraq, daim inkişafdadır. Bu səbəbdən də xalqın müəyyən zaman müddətində keçdiyi tarixi inkişaf yolunda dilə təsir edən amillər, habelə cəmiyyət həyatında gerçəkləşən qlobal və ya lokal xarakterli dəyişikliklər dilin leksikasında daha tez öz əksini tapır.

Annotasiya. Dilin xalqın tarixilə bilavasitə bağlılığını göstərən əsas göstəricilərdən biri də etnoqrafik söz varlığıdır. Xalqın maddi yaşam tərzı və bununla bağlı yaranan etnoqrafik söz və ifadələr dildə uzun əsrlər boyu yaşadığı üçün dilin tarixiliyini özündə əks etdirir. Bu mənada etnoqrafik leksikanın istər qohum dil mühitində, istərsə də geneoloji bağlılığı olmayan dillərlə əlaqə kontekstində tarixi aspektdən öyrənilməsi dil sistemində semantik və fonomorfoloji xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsində olduqca əhəmiyyətlidir. Ortaq tarixi keçmiş və dillərdəki etnoleksik paralellizm faktları bu dil elementlərinin meydana gəlməsinə səbəb olan mühit və şəraitin öyrənilməsinə də aktuallaşdırır. Bu mənada mühit və şəraitin nəticəsi kimi meydana çıxan etnoqrafik leksikanın tarixi türk xalqları aspektində tədqiqi türk dillərinin yaranmasını daha qədimlərə aparmaqla yanaşı, onların formalaşma mərhələlərini də müəyyənləşdirməyə zəngin faktlar verir.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Milli adət-ənənə, məişət tərzı, geyim, kulinariya, ümumilikdə etnoqrafik leksika qədim türk xalqlarının mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmaqla onun tarixi varlığının da mühüm göstəricisidir. Çünki lüğət tərkibinin milli dəyərlər və milli mədəniyyət ilə bağlı bu sferası nəsil-dən-nəsilə ötürülərək bugünümüə gəlib çatmışdır. Bununla əlaqədar olaraq türk xalqlarının etnik tarixini, onların miqrasiya proseslərini, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini öyrənmək üçün əvəzsiz

qaynaq olan etnoqrafik leksikanın mənşəyini, yayılma arealını, etimologiyasını, etnofiloloji cəhətlərini müəyyənləşdirmək türkologiyanın aktual problemlərindəndir. Etnoqrafizmlərin leksikoloji səpkidə həm omosioloji (əşya-söz), həm də semasioloji istiqamətlərdə tədqiqi coğrafi-dialektoloji, tarixi-müqayisəli və linqvotipoloji araşdırmalar üçün zəngin faktlar verir.

Etnoqrafik leksika xalqın əmək fəaliyyətinin, zəngin maddi və mədəni irsinin, dünyagörüşünün öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Etnoqrafik leksika əsasında müqayisəli tədqiqat apararaq və tarixi ardıcılığı izləyərək dillərin qohumluğu məsələsində düzgün nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu çoxşaxəli zəngin dil xəzinəsini hərtərəfli araşdırmadan bir xalqın nə özünün, nə də dilinin tarixini öyrənmək imkansızdır. Ümumiyyətlə, özündə tarixi, ədəbiyyatı, folkloru, incəsənəti, iqtisadiyyatı - bir sözlə xalqı əks etdirən etnoqrafik leksikanın tədqiqi xalqın mədəniyyətinin, onun adət-ənənələrinin, etnogenezinin araşdırılmasına xidmət edir.

“Etnoqrafiya tarix elminin xalqları /etnosları/, onların məişəti, adət-ənənələrini, etnik birliklərin yaranması və inkişafı prosesini, xalqın etnogenezisini və etnik tarixini, ən qədim ictimai həyat və mədəniyyət formalarını, mədəni sərvətlər və xalq yaradıcılığı sahəsindəki mütərəqqi ənənələri öyrənən bölməsidir” [1.8]. Bu baxımdan etnoqrafik leksikanın diaxron və sinxron, etnik-mədəni, tarixi aspektdən, o cümlədən tematik struktur-semantik, funksional-üslubi qruplar şəklində tədqiqi türk xalqlarının tarixi və müasir lüğət tərkibinin öyrənilməsində, qohumluq əlaqələrinin sübut olunmasında, xalqların qədim və zəngin tarixi, mədəni irsinin aşkarlanmasında yeni cığır açır. Etnoqrafik leksikanın ən qiymətli mənbələri isə şifahi xalq yaradıcılığı materialları, qayaüstü rəsmlər, qəbirüstü yazılar, elmi, ədəbi-bədii mənbələr, dialektoloji materiallar, arxeoloji qazıntılar sayılır. Qədim etnik milli cəhətləri özündə əks etdirən dilin etnoqrafik təbəqəsi tarixi və çağdaş türk dünyasının dil, tarixi, coğrafi, mədəni, mənəvi birliyinin güzgüsüdür. Xüsusilə, XI-XII əsrlər bu baxımdan diqqət cəlb edir. X əsrdən başlanan mənəvi və mədəni həyatdakı dəyişikliklər türk dünyası üçün yeniliklər qapısını açdı. Ancaq mənəvi həyatdakı belə dəyişikliklər keçmişin əsasında formalaşdığı üçün qədim örf və ənənələr unudulmadı, əsrlər boyunca atadan oğula, anadan qız-gəlinlərə ötürülərək, bir mədəni kult şəklində günümüze qədər yaşamağa davam etdi. Bütün bu inkişaf, həyat tərzindəki yeniliklər, dövlətçilik ənənələrinin və yazı mədəniyyətinin sayəsində həm də yazılı mənbələrdə öz əksini tapdı. Bu mərhələnin ictimai- siyasi, iqtisadi- mədəni, elmi- bədii mənzərəsini isə biz Mahmud Kaşğarının “Divanü- luğat-it türk” əsərində görə bilərik. Türk xalqlarının dili, tarixi, dini inancları, mərasim və adət-ənənələri, yaşayış tərzini haqqında məlumatları əks etdirən “Divanü luğat-it türk” XI-XII əsr türklərinin etnoqrafiyasının və etnoqrafik leksikasının öyrənilməsində tükənməz mənbədir. Belə ki, “M.Kaşğari “Divanü-luğat-it türk” əsəri ilə ilk türk dilçiliyini müstəqilləşdirdi və türk dilçiliyini dünyanın Çin, ərəb, yunan dilçilik məktəbləri ilə bir sıraya qoydu.” [2.8]. Bu əsər türkün böyüklüyünü, qəhrəmanlığını, yüksək elmini, mədəniyyətini, dövlətçilik ənənələrini, iqtisadi inkişafını, həyat tərzini mühüm faktlarla üzə çıxarır. N. Cəfərovun fikrincə desək, “....orta türkcənin (artıq müxtəlif türk dialektlərindən ibarət olan türkcənin) perspektivlərini nümayiş etdirən M.Kaşğari “Divan”ı umumi türkcənin yalnız ifadə imkanlarının genişliyini, yüksək normativlik səviyyəsini deyil, həm də müsəlman dünyasında get-gedə artan mədəni, siyasi nüfuzunu təsdiq edir, “türk dili ilə ərəb dilinin atbaşı bərabər yürüdüklərini göstərir” [3,112]. XI əsrdə yaşayan türk xalqlarının demək olar ki, hamısı barədə, onların dili, tarixi, dini inancları, mərasim və adət-ənənələri, yaşayış tərzini haqqında məlumatları əks etdirən yeganə əsər olması “Divanü-luğat it-türk”-ü XI-XII əsr türklərinin etnoqrafiyasının və etnoqrafik leksikasının öyrənilməsində də dəyişməz mənbəyə çevirir. Z.Qorxmazın bu barədə söylədiyi fikirlər əsərin türkoloji dilçilikdəki rolunu açıq-aşkar üzə çıxarır: “Ensiklopedik bir lüğət olan “Divanü-luğat-it türk” mədəniyyət tariximiz qədər türk dili tarixi üçün də əhəmiyyətli bir mənbədir. Biz bugün türk dilinin mətnlərlə açıqlanması mümkün olmayan bəzi qaranlıq məqamlarının aydınlaşdırılmasında və müqayisəli dil tədqiqatlarında “Divanü-luğat-it türk”dəki faktlara əsaslanır və ondan geniş şəkildə yararlanırıq” [4]. Çünki, “Divan”ın əks etdirdiyi söz sistemi türklərin ailə-məişət vəziyyətini, qohumluq əlaqələrini, qədim və yeni inanclarını, sənət-peşə tərzini, cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərini, hərbi-siyasi idarəetməni və s. əhatə edir. Necə deyirlər, “Divanü-luğat-it türk” bilavasitə türk dillərinin nüfuzuna, əhatə dairəsinə, söz və ifadə zənginliyinə, onların

qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin, qayda-qanunlarının izahına, elmi şərhinə və s. həsr olunmuş kapital tədqiqatdır” [5]. Həqiqətən də, qeyd olunan əsər Nizamiyə qədərki və Nizami dövrünün, yəni qədim dövrlərdən başlayaraq XI əsrə qədərki türk dillərinin ümumi mənzərəsi barədə tam geniş məlumat verir. “10 ilə yaxın müddətdə Çin səddindən Bizans torpaqlarına qədər olan əraziləri, Türkünstan, Sibir, Volqa boyu əraziləri gəzmiş M.Kaşğari müxtəlif türk boylarına aid şeir parçaları, folklor nümunələri toplamış, bu boyların dilini tədqiq etmiş, onların fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini qeydə almış və bu xüsusiyyətləri öz əsərində həmin dillərə aid söz və söz birləşmələrini misal gətirməklə çox mükəmməl şəkildə tədqiq etmişdir” [6]. Əsl etnoqraf kimi gəzdiyi yerlərin xəritəsini də tərtib edən M.Kaşğari əsərin giriş hissəsində gəzdiyi 20 böyük və digər kiçik türk qövmələri və onların dili haqqında geniş məlumat vermişdir.

XI əsr türk tarixinin yeni inkişaf mərhələsi, sivilizasiyanın türk torpaqlarında intişar etdiyi bir dövr olmuşdur. İslam-türk mədəni birliyinin fonunda yenidən çiçəklənən dövlətçilik ənənələri, iqtisadi inkişaf maddi-mənəvi mədəniyyətin yeni istiqamətdə formalaşmasını da təmin etdi. Tarixin bilinməyən çağlarından öz adət-ənənəsi, yaşam tərzı, mədəniyyətilə qonşu xalqlar üçün güclü təsiredici qüvvə olan türk boyları, qədim Tenriçilikdən özlərinə heç də yad olmayan monoteist İslam dininə keçid zamanı da qısa müddət ərzində böyük bir maddi-mənəvi dünya yaratdı. Türklərin heç bir təzyiqlə qarşılaşmadan islamı qəbul etmələri, üç ana səbəbə söykənməkdədir. Birincisi, Türklərin inanc və yaşayışlarının islama çox yaxın olmasıdır. Tək bir yaradıcıya iman, axirətə və ruhun ölməzliyinə inanma və yaradıcıya qurban təqdim etmə kimi təməl inanışlar islamda da vardı. Zina, oğurluq, qəsb, adam öldürmə, yalan və intriqa kimi pis xasiyyətlər, islamda da şiddətlə qadağan edilirdi. Nəhayət, islamdakı cihad əmri, Türkün alplıq və fəth fikrinə uyğun düşürdü. Bu kimi səbəblərlə əvvəlcə Mavərünnəhr (Türkünstan) ərazilərində yaşayan Göytürklər arasında islam dini yayılmağa başladı. Türklərin islamı qəbulunun ikinci mərhələsi də bu sırada reallaşmağa başladı. Bir qədər şimalda və qərbdə məskunlaşan Müsəlman olmayan Türklər, xüsusilə Türkünstanla ticarət əsnasında, öz dillərində danışan qardaş tayfalarının dinini daha tez və asanlıqla qəbul edirdilər.

Türkünstan türkləri arasında islamın yayılmasıyla digər Türklərin başqa dinləri qəbulu demək olar ki, eyni dövrə təsadüf edir. Şərqdə uyğurlar Manixəizm, şimalda Xəzərlər Yəhudi və qərbdə Dunay bulqarları Xristianlıq dinini qəbul edərkən Mavərünnəhrdəki Türklər arasında da islam, 8. əsrin əvvəllərindən etibarən yayılmağa başladı. “İslam-türk mədəniyyəti” məfhumu ilə dünya tarixində əks olunan bu mərhələ Türk xalqlarının yeni inkişaf mərhələsi üçün başlanğıc oldu. Qaraxanilər zamanında türk xalqlarının yaşayış tərzini araşdıran Z.V.Toğana görə “30 il yaşayan və zaman-zaman qüvvətlənən Qaraxanilər dövlətinin özünəməxsus mədəniyyəti, adət-ənənəsi var idi. Mədəniyyəti təmsil edən boylar arasında karluqlar, cigillər, yağmalar, argular, tuxsilər və digərləri başlıca yer tuturdular. Fərqli dinlər, mədəniyyətə, adət-ənənəyə təsir göstərirdi” [7.43]. Bu dövrün mədəni-elmi mərkəzləri eyni zamanda iqtisadi və ticari inkişafına görə şəhərlər arasında seçilən Kaşğar və Balasaqun idi. Ancaq təkcə bu şəhərlərdə yaşayanlar deyil, həm də Bizans sərhədlərindən Çin səddinədək ərazilərə səpələnən türklər arasında dil, ədəbiyyat, mədəniyyət, tibb, fəh sahəsində islam dünyasına böyük əsərlər verən mütəfəkkirlər yaşamışlar. Belə geniş bir arealı əhatə edən türk boyları, tayfaları isə vahid türkcəyə sahib deyildi. Bizansla sərhəddə olan qıpçaq və oğuzlar Çin sərhəddində yaşayan uyğurlarla Orta Asiyadakı Qaraxani türkləri arasında hiss ediləcək dərəcədə dil fərqləri yaranmışdı. Bunu dilin leksik, qrammatik səviyyəsində izləmək mümkündür. Xüsusilə, bu dillərin digər dillərlə qarşılıqlı əlaqəsi leksik fərqliliklərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu dövr türk dillərinin leksikası üçün xarakterik olan əlamət isə ortaq türk dillərilə yanaşı, qıpçaq, oğuz və digər tayfa dillərinin özünəməxsus leksik qatı formalaşmağa başladı. Məsələn, digər türk dillərində “**ayr**” *Adig* [8.132], deyə adlandırıldığı halda, qıpçaqlarda o “*Apa*” [8.145], oğuz və yağma dillərində isə *Ayırq* [8.162] kimi tanınır.

Ümumi türk leksikasında **Aşlıq** “mətbəx, yeməxana” mənasında işlənsə də, oğuzlar bu sözü “buğda”nı adlandırmaq üçün istifadə edirlər. Qab-qacaq mənasında işlənən **Ayaq** sözü –Kaşğariyə görə “oğuzlar bu sözcüğü bilmezler, onlar bu gibi şeylere *Çanaq* der [8.162]. “**Bal**” sözü isə yalnız “Suvar, Qıpçaq ve Oğuz lehçelerinde kullanılır. Diğer Türklər buna *arı yag der*” [8.168]. Yəhərlərə,

kəmərlə başına, toqqalara işlənən qızıl, gümüş instruksiya أستم (Üstəm) oğuzlar tərəfindən saxt adlanır [9.169]. Türklər tərəfindən “darı” mənasında işlənən “Ügür” sözü də oğuzlara tanış deyil [8.634].

“Divanü- lüğət-it türk” əsərinin tarixi dəyəri həm də onun dövrün etnoqrafiyasının demək olar ki, bütün sahələrinə aid sözləri özündə əks etdirməsidir. Bu sözlərin həm Xaqaniyyə türkcəsindəki, həm də digər türk dillərində işlənmə variantları və izahı çox mükəmməl şəkildə verilmişdir. M.Kaşğarının topladığı söz- anlayışların bəziləri müasir dilimizdə olduğu kimi işlənir, bəziləri isə dialektlərdə işlənsə də elmi üslubda işlək deyildir. Elə anlayışlar da var ki, hazırda dildə dəyişikliklərə uğrayaraq işlənir, bəziləri isə dildən tamamilə çıxmış yeni sözlərlə əvəzlənmişdi. Məsələn, qızılca, çiçək xəstəliyinin adı “Çeçək” şəklində işlənilmişdir, yaxud da “Qarı” sözü “önqol, qolun dirsək ilə əl arasındakı hissəsi” deyərə aydınlaşdırılır ki, müasir dildə qolun bu hissəsi “said” tibbi anlayışı ilə ifadə olunur. “Sinir” termini isə “Divan”da “singir” olaraq işlənir. Yalnız “sağırnun” hərfi ilə işlənən termin indi “nun” hərfilə (n) işlənir. Bəzi dialektlərdə isə dilimizdə əvvəllər olduğu mənada işlənilir. Ancaq xörək adı olan “tutmac” müasir dövrdə Azərbaycanın yalnız bəzi regionlarında, dialektlərində işlənilir. Türkiyədə isə Cənub Şərqi Anadolu və Frakiyadan başqa demək olar ki hər yerdə, 34 vilayətdə bilinən bu yemək xəmirin kiçik kublar şəklində kəsilərək qaynayan suya tökərək bişirilməsidir. Bəzi yerlərdə içində qatıq, yarma, noxud, mərcimək kimi ləvazimatların əlavə edildiyi bu tarixi yemək Türkiyədə Fide, Kesme, Hamur, Tutmaç, Tutma kimi adlarla da tanınır [10].

Ümumiyyətlə, “Divanü- lüğət-it türk” əsərinin lüğət tərkibi XI əsr etnoqrafik leksikanın kənd təsərrüfatı, məişət, təbabət, peşə-sənət sahələrinə aid çox sayda sözləri əhatə edir ki, bu da tarixi etnoqrafik dil tədqiqatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat zamanı toplanan və həmin dövrə aid edə biləcəyimiz sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdıraraq öyrənmək mümkündür:

I. Xalqın məişəti ilə bağlı etnoqrafik leksika. Buraya aşağıdakı yarımqruplar daxildir:

- 1.1. məişət avadanlıqları ilə bağlı etnoqrafizmlər.
- 1.2. geyim və bəzək əşyaları ilə bağlı etnoqrafizmlər.
- 1.3. kulinariya ilə bağlı etnoqrafizmlər.
- 1.4 xalqın əyləncə və oyunları ilə bağlı etnoqrafizmlər.

II. Xalqın adət-ənənəsi və dünyagörüşü ilə bağlı etnoqrafik leksika. Buraya aşağıdakı yarımqruplar daxildir:

- 2.1. türk adət-ənənə və mərasimləri ilə etnoqrafik dil vahidləri.
- 2.2. dini dünyagörüşü və inancları ilə bağlı etnoqrafizmlər.

Hər bir xalqın mədəniyyətinin mühüm bir hissəsini onun məişəti təşkil edir. Məişət xalqın maddi və mənəvi dünyasının əsasında formalaşan, eyni zamanda, maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişafına təsir edən amil kimi etnoqrafik leksikanın əsas formalaşma mənbələrindəndir. Xalqın fərdi milli xüsusiyyətlərini, çoxəsrlik empirik təcrübə, bilik və vərdişlərini özündə əks etdirən məişət həyatı etnoqrafik baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir. Bir etnosu digərindən fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən olan məişət həyatının hər bir sferasının dildə daşıyıcısı olan etnoqrafik dil vahidləri xalqın istehsal fəaliyyətinin onun dil-təfəkkür münasibətlərinə təsirini əks etdirir. Məişət etnoqrafizmləri adı altında öyrənilən belə dil vahidləri ev əşyalarını, məişətdə istifadə olunan alətləri, məskunlaşma və tikinti ilə əlaqədar ləvazimatları və s. əhatə edir. Bu qəbildən olan sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Məişətlə bağlı türklərin istifadə etdiyi sözlər, ifadələr- **tünlük** (pəncərə, baca), **tünqşü** (şamdan), **tülfir** (qumaşdan ya da ipəkdən tikilən pərdə və ya örtü), **toy eşiç** (gildən düzəldilmiş tava), **awus** (şam).

2. Geyim adları ilə bağlı **artıq** (qadın mintənəsi, korset), **bağırdəq** (qadın geyiminin üst hissəsi), **başəq/ başmaq** (çarıq), **bertü** (jaket), **büküm etük** (qadınların geyindiği çəkmə), **didim** (gərdək gecəsi gəlinin geydiyi tac), **çekrek qapa** (tək qat yundan hazırlanan nazik qaftan. Kəllələr geyinir), **bürünçük** (yaşmaq, qadın örtüyü), **tonug** (geyim), **çirgüy** (qaftanın hər iki tərəfində olan və içindən qurşağın keçirildiyi ilməklər) kimi sözlər türklərin geyim mədəniyyətinin necə yüksək olduğunu göstərir.

3. Mərasimlərlə bağlı məlumatlar verən müxtəlif sözlər isə türklərin inanclarını, müqəddəs dəyərlərini, qonaqpərvərliklərini özündə əks etdirir. Məsələn: **arquçi** (2 nəfər arasında vasitəçi olan, evliliklərdə qudalar arasında gedip gələn, xəbər gətirən kimsə), **badram** (bütün xalqın birlikdə yaşadığı sevinc və əyləncə. Oğuzlar şənlik, şölən gününə bayram deyər.), **bar yığde** (mərasimlərdə istifadə olunan geniş bir ağac). **biçiş** (toy-düyünlərdə və ya varlıların keçirdiyi şölənlərdə qonaqlara verilən işləməli ipək parça), **egət/ egətlik qarəbaş** (toy gecəsi gəlinlə birlikdə gedən və ona qulluq edən gənc qız), **eşük** (bir bəy və ya xaqan öldüyü zaman, ona hörmət əlaməti olaraq, onun məzarının üstünə örtülməsi üçün göndərilən işləməli parçanın adı. Bu parça daha sonra kasıblar arasında paylanırdı.), **yāt** (yağış və ya külək gətirmək üçün daşlarla həyata keçirilən şaman ayini), **kenç liyü** (xaqanların şölənlərində və ya bayramlarda qurulan, hər kəsin ürəkdən yağmalarcasına yemək yediyi süfrə) və s.

Qədim tarixə məxsus türk xalqlarının qədim adət-ənənələri, özünəməxsus mərasimləri və bu mərasimlərlə bağlı qayda-qanunları mövcuddur. Bu ənənələr özündə şamanizmi, Tenriçiliyi, İslamı, zərdüştlüklə yanaşı, türk xalqlarının tarixini də əks etdirir. Abdülkadir İnanın sözlərilə desək, M.Kaşğari “müsəlman türklərin qədim şamanizm qalıntıları olan sözləri və ifadələri izah edərkən əsl şamanist Türk kimi danışır” ([11]. Bəzən də verilən izahlardan sonra “türklər buna inanır”,

"türklər arasında geniş yayılmışdır" kimi cümlələrdən istifadə XI əsr türklərinin hər nə qədər islamı qəbul etsələr də tenriçilik və şamanizmdən uzaqlaşmadığını, inanclarını itirmədiklərini göstərir. **Kam** (kahin, şaman), **çuvi/çıvı** (bir cin dəstəsi), **ırk** (falçılıq, kahinlik, birinin ürəyindən keçənləri bilmək), **ısrık** (uşaqları pərilərdən və göz dəyməsindən qorumaq üçün edilən əfsun zamanı deyilən söz), **kovuz/ kovuç** (cinlərdən qorunmaq üçün əfsun), **üngüjin** (çöldə insanı öldürən qulyabani, qarabasma), **yəl** (cin), **yelpik** (cin vurmağı), **yelwiçi** (falçı) şamanizmin izlərini əks etdirən sözlərdən bir neçəsidir.

İslamla bağlı işlənən **çomaq** (Müsəlman Uygur və qeyri-müsəlmanlar tərəfindən işlənən söz), **biti** (vəhylə gələn səmavi kitablardan biri), **nöm** (din), **yalawaç** (peyğəmbər), **yükünç** (namaz) kimi sözlər də islamın qısa müddət ərzində türklər arasında necə yayıldığına bariz nümunəsidir.

Dövrün məişət tərzini, türklərin gündəlik yaşayışını, məşğuliyyətini bilmək üçün müxtəlif vaxtlarda, mərasimlərdə oynadıqları oyunları, yarışları ilə tanış olmaq vacibdir. Əksəriyyəti hələ də türk xalqları arasında bilinən və oynanılan həmin oyunlarla bağlı işlədilən **ötüş**, **oxşagu** (oyuncaq), **tepük**, **qaraguni** (uşaqların axşam oynadığı bir oyunun adı), **büdhüştü**, **müngüz** **müngüz** (bir uşaq oyunu), **çanlı manglı** (uşaq oyunu), **kudhurçuk**, **çalış** (güləş), **bedhütti**, **çögn** (çovkan oyununda istifadə olunan dəyənək), **etiç** (uşaqların "ceviz" oyununda hədəf kimi istifadə olunan çuxur), **kudruşdı**, **yalngu** (qızların oynadığı bir oyun, yelləncək), **kutruşdı** kimi sözlər XI əsr türklərinin idman və əyləncə tərzini özündə əks etdirir.

Türklər tarixən sənətkarlıq və müxtəlif peşə sahələrinin tətbiqi baxımından digər dünya xalqlarından seçilmişdir. Təbiəti və onun verdiklərini müqəddəs hesab edən türklər Tanrının onlara bəxş etdiklərini lazımınca dəyərləndirməyə çalışmışlar. Tarixən metalçıxarma və metalışləmənin mahir ustaları hesab olunan türklər həm də daşışləmə, dulusçuluq, ağacışləmə, misgərlik, zərgərlik, dəriçilik, xalçaçılıq, tikmə və toxuma kimi müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olmuşlar. XI əsr etnoqrafik leksikasını araşdırarkən bütün bu sahələrə aid çoxsaylı faktlar əldə etmək mümkündür. Bu dövr mənbələrində adı keçən **bazgān** (dəmirçi çəkici), **bezenç** (ipək ya da toxuma ipi yumağı), **bistek** (daranmış və ayrılmağa hazır pambıq), **bogmaq** (qızıldan və ya başqa bir qiymətli metaldan hazırlanan, qiymətli daş-qaş və incilərlə bəzənmiş, gəlinin taxdığı bir boyunbağı), **botar** (bir həsirin toxunmasında arğaç olaraq istifadə olunan ip), **çaruqluk** (çarıq hazırlamaq üçün hazırlanmış dəri), **çıgırı** (ipək əyirmək üçün istifadə olunan alət), **çoqubarı** (metal əritmədə istifadə olunan qələbin düzəltdiyi gil), **tülüg yadhım** (tüklü yayğı, xalı) kimi sözlər türk sənətkarlığının tikmə və işləmə, xalçaçılıq, dəri işləmə, zərgərlik, misgərlik, dəmirçilik kimi bəzi sahələrini əhatə edir.

Nəticə. Yuxarıda sadalanan söz qrupları və onlara aid verilən nümunələr göstərir ki, etnoqrafiyanın istənilən sahəsilə bağlı mənbəşünaslıqda mühüm rol oynayan lüğət türk xalqlarının müqayisəli-tarixi leksikasını, etimoloji, etno-mədəni və etnolinqvistik xüsusiyyətlərini öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı- "Elm və Təhsil"- 2009, 272 s, s.8
2. Hacıyev T. Mahmud Kaşğariyə layiq əsər.//Y.Quliyeva.Mahmud Kaşğarının oğuz dünyası, Bakı, 2010.
3. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, AzAtaM, 2002, 598 s.
4. Korkmaz Z. Oğuz türkçesinin tarihi gelişim süreçleri ve "Divanu-lüğat-it-türk"// [http: www.tdk.gov.tr/oguz1html](http://www.tdk.gov.tr/oguz1html)
5. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. I cild, Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007, 660 s.
6. Həsənlı Ş. Türk dünyasının ilk ensiklopediyası.//Tədqiqatlar №1, Bakı-2006, s.6-12..s
7. Togan Z.V. Karahanlılar (840-1212). İstanbul., 1967., 145 s.

8. Kaşğari M. Divanu-luğat-it-türk. Çeviren: Serap Tuğba Yurteser, Seçkin Erdi. Kbalcı yayınevi,
9. Kaşğari M. Divanu-lugat-it-türk” Tərcümə edən R.Əsgər. 4 cildə., I cild
10. www.turkish-cuisine.org/TARİFLER/RECETELER
11. İnan A. Divanü-lugat-it-türk`te şamanizme ait kelimeler. Türk kültürü . sayı: 100, Şubat-1971.

Rəyçi:

Nizami ad. Daşkənd Dövlət Pedaqoji Umıversiteti
p.e.d., prof. Səidəkbər Bulatov
Rusiya Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının akademiki

UOT -811.512.162

MAHMUD KAŞĞARLININ "DİVANÜ LUGAT-İT TÜRK" ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ GEYİM ADLARI

Yeganə Qəhrəmanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
yegane.qehremanova.1976@mail.ru
[Orcid:0000-0003-3730-7674](https://orcid.org/0000-0003-3730-7674)

Xülasə

Məqalədə M.Kaşğarlı'nın "Divanü-lüğat-it türk" əsərində işlənən geyim adlarından bəhs edilmişdir. Burada göstərilir ki, Mahmud Kaşğarlı "Divan"ındakı etnoqrafik leksikanın tədqiqi baxımından topladığı folklor materialları, eləcə də bədii nümunələrin hər birinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Əgər M.Kaşğarlı'nın "Divanü-lüğat-it türk" əsərindəki etnoqrafik sözləri sahələr üzrə seçib qruplaşdırsaq, yemək adları, meyvə-tərəvəzlə bağlı sözlər, hərbi və idman sözləri, titul bildirən sözlər, təsərrüfat leksikası, peşə-sənət sözləri, məişətlə leksikası, geyim adları, bəzək əşyalarının adları və s. növlərə bölə bilərik. Əsərdə çörəkçilik, meyvəçilik, üzümçülük, tərəvəzçilik, balıqçılıq, dərziçilik, baramaçılıq, atçılıq, musiqi, əkinçilik, toxuculuq, maldarlıq və digər peşə sözləri türk dillərinin həmin dövrdə lüğət tərkibinin nə qədər zəngin olduğunu təsdiq edir. Tədqiqatçılar düzgün qənaətə gəlmişlər ki, geyim mədəniyyətinin formalaşması bir yandan təbii-coğrafi şəraitlə, digər tərəfdən xalqın psixoloji-ideoloji baxışları, mənəvi-əxlaqi, dünyagörüşü, sosial-iqtisadi və mənəvi həyatı ilə əhəmiyyətli dərəcədə bağlı olmuşdur. "Divan"da əksini tapan etnoqrafik leksikaya aid söz qruplarından biri də geyim adlarıdır. Burada xeyli geyim adı haqqında məlumatlar rast gəlinir ki, məqalədə yığış, yaku, yalma, yarağlıq, yığışlıq, taş ton və digər sözlərin etimoloji izahı verilmişdir.

Açar sözlər: etnoqrafiya, geyim, bəzək, türk, leksika

USING OF SOME CLOTHES NAMES IN MAHMUD KASHGARLI'S "DIVANO LUGAT-IT TURKS"

Yegana Kahramanova
Doktor of Philosophy on Philology, Ass. professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

It was spoken about the some names of clothes, which used in M. Kashgarli's "Divanü-lüğat-it Türk" work. According to the significance of each folklore materials and artistic examples, which collected by Mahmud Kashgarli's "Divan" in terms of researching of ethnographic lexicon is very great. If we choose and divide according to the groups, the ethnographic words from M. Kashgarli's "Divanü-lüğat-it Türk" by fields, we will find food names, words related to fruits and vegetables, military and sports words, title words, economic lexicon, professional-art words, household lexicon, clothing names, names of ornaments, etc. All given words of baking, fruit growing, viticulture, vegetable growing, fishing, tailoring, cocooning, horse breeding, music, farming, weaving, cattle breeding and other professions confirm, how rich was the vocabulary of Turkish languages at that time. The researchers came to the correct results, that the formation of clothing culture was significantly related to the natural-geographical conditions on the one hand, and by the other hand- the psychological-ideological views, spiritual-moral, outlook, socio-economic and spiritual life of the people. One of the words groups belonging to the ethnographic lexicon reflected in "Divan" are clothing names. Here, we can get a lot of information about the name of clothing, and it was provided an etymological explanation of the words, such as: kiğış, yaku, yalma, yarağlıq, kiğışlıq, taş ton and etc.

Key words: ethnography, clothing, decoration, Turkish, vocabulary

НЕКОТОРЫЕ НАЗВАНИЯ ОДЕЖДЫ, ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАХМУДА КАШГАРЛИ «ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ ТЮРК»

Егана Кахраманова
Доктор философии по филологии, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

В статье упоминаются названия одежды, использованной в произведении М. Кашгарли «Дивани-люгат-ит Тюрк». Здесь показано, что значение каждого из фольклорных материалов и художественных примеров, собранных Махмудом Кашгарли «Диван», с точки зрения исследования этнографической лексики очень велико. Если выделить и сгруппировать этнографические слова из «Дивани-люгат-ит Тюрк» М. Кашгарли по полям, то мы обнаружим названия продуктов питания, слова, связанные с фруктами и овощами, военные и спортивные слова, заглавные слова, экономическую лексику, профессионально-художественную лексику. слова, бытовая лексика, названия одежды, названия украшений и т. д. мы можем разделить на типы. В произведении слова хлебопечения, плодоводства, виноградарства, овощеводства, рыболовства, портняжного дела, коноводства, коневодства, музыки, земледелия, ткачества, скотоводства и других профессий подтверждают, насколько богат был в то время словарный запас тюркских языков. время. Исследователи пришли к правильному выводу, что формирование культуры одежды было в значительной степени связано с природно-географическими условиями, с одной стороны, и психолого-идеологическими воззрениями, духовно-нравственными, мировоззренческими, социально-экономическими и духовными условиями жизни народа - с другой. Одной из групп слов этнографического лексикона, отраженного в «Диване», являются названия одежды. Здесь мы находим много информации о названии одежды, в статье дано этимологическое объяснение слов кигиг, яку, ялма, яраглыг, кигиглыг, таш тон и других слов.

Ключевые слова: этнография, одежда, украшения, тюркский язык, лексика.

Aktuallıq. Məlimdur ki, etnoqrafik leksika hər bir xalqın həyat tərzinin, məişətinin və dünyagörüşünün güzgüsü kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də etnoqrafik leksika dil materialı olmaqla kifayətlənmir, tarix və məişətimizə aid dəyərli faktlar verir. Bu baxımdan M.Kaşğarlı “Divanın”da etnoqrafik leksikanın tərkib hissəsi olan geyim adlarının öyrənilməsi türklərin qədim həyat təzi, dünyagörüşü, məişəti və s. barədə məlumatlar əldə edilməsinə kömək edir.

Annotasiya. M.Kaşğarlının “Divanü-lüğat-it türk” əsəri türk dillərinin ən etibarlı lüğəti kimi özündə dəyərli etnoqrafik, tarixi, dilçilik faktlarını qoruyur. Məqalədə “Divan”da etnoqrafik leksikanın bir növü olan geyim adlarının bir qisminin izahı verilmiş, etimoloji təhlili aparılmışdır. Göstərilmişdir ki, lüğətdəki etnoqrafik sözləri yemək adları, meyvə-tərəvəzlə bağlı sözlər, hərbi və idman sözləri, titul bildirən sözlər, təsərrüfat leksikası, peşə-sənət sözləri, məişət leksikası, geyim adları, bəzək əşyalarının adları və s. növlərə bölə bilərik ki, bunların içərisində geyim adlarını əks etdirən leksikanın da xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri linqvistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. XI yüzilliyin görkəmli alimi, dilçi-türkoloq Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğat-it” əsəri türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti, həyat təzi, ümumiyyətlə, türk dünyagörüşü, etnoqrafiyası və digər əhəmiyyətli məsələlər barədə dolğun ensiklopedik bilgi verən ən dəyərli mənbələrdən biri kimi diqqəti cəlb edir. 20-dən artıq oğuz boyunu bir-bir gəzib “Divan”ı üçün məlumat toplayan Mahmud Kaşğarlı öz əsərində türklərin yayıldığı ərazilərdən, onların həyat tərzindən, məişətindən geniş bəhs etmişdir. N.Məmmədli “Divan”ın dəyərini və türk dünyası üçün əhəmiyyətini çox dəqiqliklə ifadə edərək yazır: “Əsər XI əsrin əvvəllərində türk tayfalarının ləhcələri haqqında məlumat verən dialektoloji-etnoloji əsər olmaqla yanaşı, bir çox şəhər, qəsəbə, kənd, dərə, göl və dağların adlarını, toponimlərini

xəritədə göstərən, haqqında qısa məlumatlar verən türkün coğrafiyası, insanların adlarını da əhatə edən onomastik bir araşdırma, bəzi türk əfsanələrini, köhnə və yeni inancları, əyləncə, oyunlar, adətləri əhatə edən folklorşünaslıq mənbəyi, dövrün peşə-sənətkarlıq, ovçuluq, geyim, zərgərlik əşyaları və silahlar, atlar, müxtəlif ərzaq, qida məhsulları və içkilər, xəstəliklər, müalicəvi otlar və dərmanlar haqqında məlumat verən etibarlı və yeganə mənbə, əcdadlarımızın bədii-estetik, poetik antologiyasıdır" [6].

Əsər üzərində xeyli araşdırmalar aparılsa da, "Divan"-ın ən qiymətli mənbə kimi hərtərəfli tədqiq edilib öyrənilməsinə hələ də ehtiyac vardır. Tədqiqinə ehtiyac olan mövzulardan biri də "Divanü-lüğat-it-türk" əsərində etnoqrafik leksikaya daxil olan sözlərin ayrı-ayrı sahələr üzrə qruplaşdırılması və öyrənilməsidir. Nemət İbayev "Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it türk" əsərində etnoqrafik leksika" adlı dissertasiya işində haqlı olaraq yazır ki, "Məhz bu lüğətin dəyərini artıran cəhətlərdən biri də orada toplanmış etnoqrafik leksikanın zəngin olmasıdır. Bu baxımdan lüğətdəki etnoqrafik leksikanın tədqiqi geniş mənada mədəniyyət tariximiz üçün, dar mənada etnoqrafiyamız və onun tarixi üçün dəyərli bilgiler verir" (1). Həqiqətən də, etnoqrafik leksika hər bir xalqın həyat tərzinin, məişətinin və dünyagörüşünün güzgüsü kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan alimlərindən Ə.Abid, H.Zeynallı, Ə.Dəmirçizadədən başlayaraq M.Şirəliyev, F.Zeynalov, V.Aslanov, T.Hacıyev, E.Əzizov, R.Əsgər, A.Xəlil, B.Xəlilov, A.Rəhimov, Ə.Cahangir, M.Hüseynova, N.İbayev və digərləri "Divan"-la bağlı müxtəlif səpkili araşdırmalar aparsalar da, bu məsələ hələ ki nə türkologiyada, nə də dilçiliyimizdə tam şəkildə tədqiq edilib araşdırılmamışdır. N.İbayev bu sahədə görülən işlərə diqqəti cəlb edərək göstərir ki, "C.Kazımovun tədqiqatlarında "Divanü lüğat-it-türk" əsərindəki onomastik leksika, onomastik terminlər, oğuz boyları qruplaşdırılmış və təhlil olunmuşdur; R.Eyvazova M.Kaşğarının lüğətindəki bir neçə etnonim və toponimlərin areallarını tədqiqata cəlb etmiş, maraqlı müqayisələr aparmışdır; B.Xəlilov M.Kaşğarının lüğətindəki Oğuz boylarını, onların damğalarını, türk ulusunun digər boylarını tədqiq etmişdir; H.Bayramov lüğətdəki frazeoloji vahidləri, Ə.Cahangir bədii nümunələri türk mədəniyyətinin böyük xəzinəsi kimi tədqiqata cəlb etmişdi. Göründüyü kimi, bu araşdırmalarda M.Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsərindəki etnoqrafik leksika tədqiqat obyektı olmamışdır". Tədqiqatçı doğru qeyd edir ki, "etnoqrafiyaya aid tədqiqatlar aparılsa da, bu sahəyə aid internet saytlarında, monoqrafiyalarda, dərs vəsaitlərində məlumat olsa da, bunların heç biri birbaşa Mahmud Kaşğarının lüğətindəki etnoqrafik leksika ilə bağlı olmamış, adıçəkilən lüğət bu tədqiqatların mənbəyinə çevrilməmişdir" [1,5].

Mahmud Kaşğarlı "Divan"-ındakı etnoqrafik leksikanın tədqiqi topladığı folklor materialları, eləcə də bədii nümunələrin hər birinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Başqa sözlə bu mənbələr etnoqrafik leksika üçün daha çox əhəmiyyətlidir.

Əgər M.Kaşğarlının "Divanü lüğat-it türk" əsərindəki etnoqrafik sözləri sahələr üzrə seçib qruplaşdırsaq, yemək adları, meyvə-tərəvəzlə bağlı sözlər, hər b və idman sözləri, titul bildirən sözlər, təsərrüfat leksikası, peşə-sənət sözləri, məişət leksikası, geyim adları, bəzək əşyalarının adları və s. növlərə bölə bilərik. Əsərdə çörəkçilik, meyvəçilik, üzümçülük, tərəvəzçilik, balıqçılıq, tikişçilik, baramaçılıq, atçılıq, musiqi, əkinçilik, toxuculuq, maldarlıq və digər peşə sözləri türk dillərinin həmin dövrdə lüğət tərkibinin nə qədər zəngin olduğunu təsdiq edir. N.İbayev "Divan"-dan 558 söz seçib sahələr üzrə qruplaşdırmış, lüğətdə rast gəlinən etnoqrafik sözlərin bir qisminin müasir dilimizdə qorunmasına baxmayaraq, digər qisminin ədəbi dilimiz üçün arxaikləşdiyini göstərmişdir. Tədqiqatçılar düzgün qənaətə gəlmişlər ki, geyim mədəniyyətinin formalaşması bir yandan təbii-coğrafi şəraitlə, digər tərəfdən xalqın psixoloji-ideoloji baxışları, mənəvi-əxlaqi, dünyagörüşü, sosial iqtisadi və mənəvi həyatı ilə əhəmiyyətli dərəcədə bağlı olmuşdur [1,4].

Qeyd edək ki, "geyim" sözü müxtəlif türk dillərində təxminən uyğun fonetik tərkibdə səslənir: qaraçay –balkar dilində "kiyim", qumuk dilində "qiyim", türkməncə "qeyim", qazaxca "kiim", tatarca "kiem", qırğızca "kiyim" və s.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti geyim adları sırasında bəzək əşyalarının adlarını da tədqiq edib araşdırırlar. M.Kaşğarlı “Divan”ında etnoqrafik leksikanın tərkibində adı çəkilən söz qruplarının – geyim və bəzək əşyalarının xüsusi rolu vardır. Lüğətdən götürdüyümüz bəzi geyim əşyalarına aid sözlərə diqqət yetirək:

Arxaluk – qədim geyim növlərindən biridir. Yaxası düyməli, beli büzməli, ya büzməsiz üst paltarıdır, arxa (dal) sözündən əmələ gəlib. “Arxaya geyilən” (çiyinə salınan) mənasını verir.

Yışığ – M.Kaşğarlı “Divan”ında rast gəlinən geyim adlarından biridir. “Türk dilləri sözlüyü”ndə yışığ sözü qayışdan hörülmüş olan bağ, boyunduruq qayıışı kimi təqdim və izah olunmuşdur [4].

Yaku – yağmurluq pləş. Əsli “yağkü”dür, ixtisar olunmuşdur; Göründüyü kimi, M.Kaşğarlı “yaku” sözünü geyim adlarından biri kimi təqdim etmiş, yağmaq sözü ilə bağlılığını göstərmişdir. Sözdə ğ səsdüşümü hadisəsinə təsadüf olunur ki, bugünkü türk ədəbi dili üçün eyni hadisə xarakterikdir.

Yalma – kaftan, qalın kaftan, yağmurluq yapıncı; Bu söz lüğətdə üst geyim növü kimi təqdim olunmuş, yaku sözü kimi bu sözün də yağışdan qorunmaq üçün istifadə olunduğu göstərilmişdir.

Yaptaç – yağışda, qarda çobanların geydikləri kiçik bir yapıncı; Maraqlıdır ki, qədim abidələrimizdə bu sözün yapıncı variantı daha geniş işlənmişdir. A.Bayramov folklor nümunələrimizdə, o cümlədən bayatılarımızda bu günümüzdə yaylaq həyatı üçün daha cox xarakterik olan, bürüncək mənasında işlənən *yapıncı* adının geniş işləndiyini göstərmiş və aşağıdakı nümunələri təqdim etmişdir:

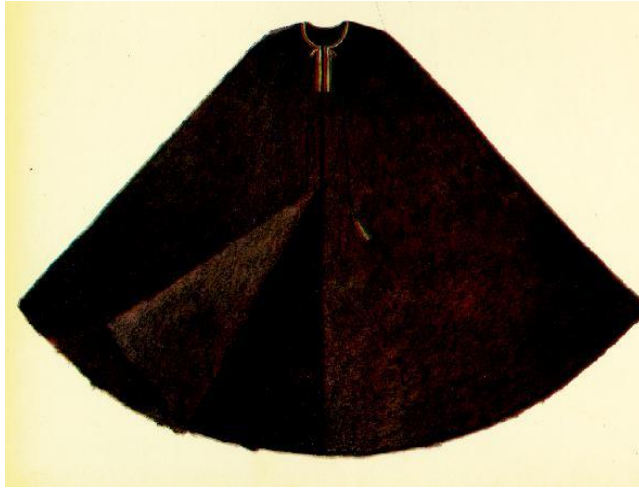
Yapıncı bürünürsən,
Dəmhadəm görünürsən,
İyidlik haram olsun,
Baxmağa əriniesən?

Yapıncın götdü yar,
Gör haraya getdi yar?
Oba tünlük, boy alçax,
Aralıxdə itdi yar.

Alim sözün izahını “keçə yunundan hazırlanan qolsuz, uzun üst geyim növü” kimi təqdim etmiş və göstərmişdir ki, “yapıncını keçmişdə yundan keçə hazırlayan sənətkarlar, həllaclar hazırlayırdılar. Müasir dövrdə sənaye üsulu ilə də hazırlanır” [4]. Bəşir Əhmədov bu sözün yapı sözü ilə kökdəş olduğunu, bir vaxtlar yaptaç kimi işləndiyini qeyd edir. Onun

fikrincə, yapmaq, yapışdırmaq sözləri ilə yapıncı, yapaq sözləri bir kökdən olub "örtmək" anlamı ilə bağlıdır.

Qeyd edək ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında yapıncı mənasında "kəpənək" sözü işlənmişdir.

Yarındak – türk qayışı. Keçi dərisindən hazırlanır. Hələlik bu sözlə bağlı geniş məlumata rast gəlməsək də, gələcəkdə bu qədim türk sözünün izahı ilə bağlı maraqlı məlumatlar əldə edəcəyik.

Yarağlığ – zirehli. "Yarağlığ ər" – zirehli adam; Bu söz müasir dilimizdə silah mənasını verən "yaraq" sözündən əmələ gəlmişdir. İ.Məmmədov bu sözü miladın ilk əsrlərində ərəb dilində poeziyaya daxil olan türk sözü kimi təqdim etmişdir. Alim M.Mahmudova əsaslanaraq göstərir ki, "VI əsr şairi Meymun ibn Qeys Ə'sa öz yaradıcılığında bir çox əcnəbi sözlərlə yanaşı, Azərbaycan sözü "yaraq"ı aşiqanə şeirlərindən birində Mirsəm adlı gözəlin bəzəyini təsvir edərkən işlədib. Əşanın divanına yazılan şərhdə o "bilərzik", "qolbaq" kimi izah olunub, həm də "enli geniş qolbaq" mənası daşdığı göstərilib" [3,15]. Maraqlı məqam bundan ibarətdir ki, M.Mahmudov yaraq sözünün bu gün bəzək əşyası mənasında yeganə fakt olaraq "Düzəlib hər yarağı, qalıb saqqal darağı" atalar sözündə işləndiyini qeyd edir. Eyni zamanda həmin sözün silah, hazırlıq, dəskah, mərasim mənalının da olduğunu göstərir [3,15].

Yışıklığ – dəbilqəli. "Yışıklığ ər" – başına dəmir dəbilqə qoymuş adam. Göründüyü kimi, müasir ədəbi dilimizdə və dialektlərimizdə təsadüf olunmayan yışıklıq sözü M.Kaşğarlı lüğətində dəbilqəli adam mənasında işlənmişdir.

Taş ton – dış paltar, üstdən geyinilən paltar; Don/ton sözü qədim türk dillərində ilk vaxtlar, ümumən, paltar anlamını bildirmişdir. Bu söz türk dillərinin qədim abidələrində qorunub saxlanmışdır. Türkün əvəzsiz abidələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında don sözünə hər iki variantda rast gəlinir. Məsələn; Sarı donlu Selcan xatun eşqinə. İ.Məmmədov yazır ki, «Drevnetürkskiy slovar» da ton sözü /DTS, 574/ ton - paltar, geyim mənasında verilir və kədim sözü ilə qoşa işlənir - paltar ton opraq, ton tolum, iç ton, kədim ton, qulaq ton ifadələri də var [DTS, 574].

Alim ayrı-ayrı türk dillərində üst paltarı, əsasən kişi paltarı kimi başa düşülən bu sözün işlənməsini aşağıdakı kimi göstərir: Türk - don, qumuq - ton, noğay - ton, tatar - tun, yağ - son /kürk/ qırğız - ton «kürk», qazax - ton [2, 89].

Say yarık – bədənə geyinilən zireh sözü qədim türkcədə geniş işlənmiş, bugünkü dilimizdə geyim adı kimi işlənməsə də, əlamət bildirən söz kimi qalmışdır.

Saçu – paltarın və yaylığın saçağı kimi izah olunan bu sözdə “u” feildən isim düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir [1, 6].

Çəpkən - qədim türkcədə geniş işlənən “çəpkən” sözü müasir türk dillərinin əksəriyyətində “çepken” formasında qalmaqdadır. “Çəpkən” sözünün etimoloji izahı haqqında müxtəlif fikirlər vardır: H.Vamberinin fikrincə, “çepken” sözünü “çapan jabınlak” formasında çapmaq sözü ilə, İ. Otarov isə çek «çəkmək», «vurmaq», «doğramaq, yarmaq» mənalarında izah etmişdir. Xabiçev də eyni qənaətdə olmuşdur. İ.Məmmədli də çəpkən sözünü “çek” feli ilə bağlamışdır [2, 105].

V.V.Radlov öz lüğətində “çepken” sözünü plaş, şalvar, kaftan, paltar kimi mənalarda çoxmənalı söz kimi təqdim etmişdir: çepken /çekmen, çekpen/ «mahud», «plaş», «enli şalvar», «mahuddan kaftan», «astarlı paltar» [5].

Yaqlıq sözü “Divan”da üçkünc, və ya dördkünc parçadan hazırlanan qadın baş örtüsü kimi işlənir. Müasir dilimizdə qadın baş örtüyü mənasını bildirən yaylıq sözünün həmin sözün fonetik variantı olduğu düşünülür. Hazırda bir sıra türk dillərində bu sözün fonetik variantlarına rast gəlinir. Məsələn, türkmən dilində yaqlıq, uyğur dilində yaqlıq, Krım –tatar dilində yaqlıq, qaraçay-balkar dilində jauluk, qırqızcada maylıq, tatar dilində yaulıq, qazaxcada maylıq, noqaycada əvlik və s. fonetik variantlarında işlənən bu sözün etimologiyası müxtəlif cür izah edilir: M.Asamutdinova yaqlıq sözünün kökünü yap sözü ilə əlaqələndirib «örtmək, üstünə salmaq» mənasında izah edir. R. Axmetyanova görə, buradakı yaq “yağ”, «piy» sözünün fonetik variantıdır. Tədqiqatçılardan V.Aslanov, V.Qukasyan, B.R.Məmmədovanın da fikri təxminən eynidir. İ.Məmmədli bu barədə yazır: “Çox güman ki, qədim azərbaycanlılar yaylıqdan yalnız tər silmək üçün istifadə etmişlər. Tər isə yağlı olduğundan onu yağlaq adlandırmışlar. Bu söz XVII əsrə qədərki Azərbaycan dili abidələrində də təsadüf olunmuş, XVIII əsrdən sonra yaylıq formasında işlənməyə başlamışdır” [3, 85].

Alim yaylıq sözünün təkcə əl, üz, burun, tər silmək üçün işlənmədiyini, ondan baş örtüyü olaraq da istifadə olunduğunu bildirərək həmin sözün “yay-lıq, yəni yayda başa örtülən örpək” məzmununda açıqlamış, fikrini arxa-lıq, diz-lik, döş-lük, önlük, can-lıq, baş-lıq və s. sözlər əsasında izah etmişdir.

Maraqlıdır ki, rus soyadları arasında türk mənşəli geyim adlarının iştirakı ilə yaranan xeyli söz vardır. İ.Məmmədli həmin sözləri aşağıdakı kimi təqdim etmişdir: Başmakov, Epança, Epançin, Erlikov, Kaablukov, Kolpakov, Çarikov, Kolçak, Konçak, Kurşakov, Çulkov, Şarapov.

Nəticə. Göründüyü kimi, M.Kaşğarının “Divani-luğat-it türk” əsərində kifayət qədər geyim adları işlənmişdir ki, onların bəziləri bugünkü türk dillərində müəyyən fonetik tərkibdə işlənsə də, bəziləri qorunmamışdır. Təbii ki, bir məqalədə M.Kaşğarlı xəzinəsindən bütün geyim adlarının təqdimi və izahı qeyri-mümkündür. Bu məqalədə bir neçə sözlə kifayətlənsək də, gələcəkdə bu istiqamətdə araşdırmalarımızı davam etdirmək fikrindəyik.

Ədəbiyyat

1. İbayev N. Mahmud Kaşğarının “Divanü luğat-it türk” əsərində etnoqrafik leksika. 5706.01 – Azərbaycan dili Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı– 2015
2. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı – “Elm” - 2008
3. Məmmədli İ. Azərbaycanın geyim adları. Xalq Cəbhəsi.- 2017.- 10 iyun.- s.15.
4. <https://turklehceleri.org/en/dictionary/all/define/y%C4%B1%C5%9F%C4%B1g>
5. <https://archive.org/details/dtslovar>
6. <https://edebiyatqazeti.az/news/science/11357-mahmud-kasgarinin-divanu-lugat-it-turk-eseri>

Rəyçi:

Cusup Balasaqın ad. Qırğız Milli Universiteti

Türkologiya və Tərcüməçilik Bölümü

f.e.d., prof. Farizat Kuramaeva

UOT: 811.12

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞƏT-İT TÜRK” ƏSƏRİNDƏ ƏXLAQ VƏ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Mənsurə İsmayılova
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
m.ismayilova2022@gmail.com
Orcid: 0000-0002-4229-2078

Xülasə

Türk xalqları ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, bütövlükdə ədəbi-mədəni düşüncəsinin tarixində əvəzsiz rol oynayan, özünəqədərki və özündən sonrakı dövrlər üçün əvəzsiz təsəvvür formalaşdıran Mahmud Kaşğari müxtəlif istiqamətlərdə təhlillərin obyektinə çevrilmişdir. Dilçilər, etnoqraflar, tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar, folklorşünaslar və b. apardığı araşdırmaları ilə böyük türkoloqun yaratdığı mədəniyyət abidəsindən bir qaynaq olaraq geniş şəkildə bəhrələnmişlər. Müxtəlif elm sahələri üzrə təhlillər aparan elmi-nəzəri fikir nümayəndələri bu qaynaqdan imkanları daxilində bəhrələnməyə çalışmışlar. Folklorşünaslar “Divanü lügət-it türk”ü folklor abidəsi, dilçilər dil tarixi üçün ən mükəmməl qaynaq, etnoqraflar mənəvi zənginlik örnəyi, tarixçilər türk xalqının canlı tarix əsəri olaraq qiymətləndirmişlər. Bütün bunlar M.Kaşğarının gördüyü böyük işlərin məzmunu və mahiyyətinə, başladığı işin ensiklopedik təsəvvürdə sərgilədiyi unikalığa və açdığı yolun polifoniyasına bağlanır. Təsədüfi deyil ki, böyük türkoloq B.Çobanzadə bir istiqamətdə onu folklorçu, etnoqraf kimi təhlilə cəlb edir və “Divanü lügət-it türk”ü ilk folklor toplusu olaraq səciyyələndirir.

Açar sözlər. Mahmud Kaşğari, “Divanü lügət-it türk”, folklor, etnoqrafiya, əxlaq və mədəniyyət.

ПРАВСТВЕННО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ В «ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ ТУРК» МАХМУДА КАШГАРИ

Мансура Исмаилова
Кандидат педагогических наук, доцент
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Махмуд Кашгари, сыгравший неоценимую роль в истории литературы, культуры, литературно-культурной мысли тюркских народов и сформировавший неоценимый образ для периодов до и после него, стал проблемой анализа в различных направлениях. Лингвисты, этнографы, историки, литературоведы, фольклористы и др. они широко использовали в качестве ресурса памятник культуры, созданный великим тюркологом в ходе его исследований. Представители научно-теоретического мнения, проводя анализ в различных областях науки, старались в меру своих возможностей извлечь пользу из этого ресурса. Фольклористы оценили «Дивани-лугат-ит турк» как памятник фольклора, лингвисты - как наиболее совершенный источник по истории языка, этнографы - как образец духовного богатства, а историки - как живую историю тюркского народа. Все это связано с содержанием и сущностью великого творчества М. Кашгари, своеобразием начатого им труда в энциклопедическом воображении и полифонией открытого им пути. Не случайно великий тюрколог Б.Чобанзаде привлекает его к анализу как фольклориста и этнографа и характеризует «Дивани лугат-ит турк» как первый сборник фольклора.

Ключевые слова. Махмуд Кашгари, «Дивани лугат-ит турк», фольклор, этнография, мораль и культура.

MORAL AND EDUCATIONAL PROBLEMS IN MAHMUD KASHAGZRI'S "DIVANI LUGAT-IT TURK"

Mansura Ismailova
Ph.D. in pedagogy, ass. Professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

Mahmud Kashgari, who played an invaluable role in the history of literature, culture, literary and cultural thought of the Turkic peoples, and formed an invaluable image for the periods before and after him, has become the problem of analyzes in various directions. Linguists, ethnographers, historians, literary critics, folklorists, etc. they have widely benefited as a resource from the cultural monument created by the great Turkologist with his researches. The representatives of the scientific-theoretical opinion, conducting analyzes in various fields of science, tried to benefit from this resource to the best of their ability. Folklorists have evaluated "Divani-lüğat-it-türkü" as a folklore monument, linguists as the most perfect source for language history, ethnographers as an example of spiritual richness, and historians as a living history of the Turkish people. All this is related to the content and essence of M. Kashgari's great work, the uniqueness of the work he started in the encyclopedic imagination and the polyphony of the path he opened. It is no coincidence that the great Turkologist B. Chobanzade involves him in the analysis as a folklorist and ethnographer and characterizes the "Divani diktariit-Türk" as the first collection of folklore.

Key words. Mahmud Kashgari, "Divani -lüğat-it Türk", folklore, ethnography, morality and culture.

Aktuallıq. M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsəri təkcə dil tarixi, ədəbiyyat, folklorşünaslıq baxımından deyil, həm də bir tərbiyə, mədəni dəyərlər zənginliyi baxımından da ciddi təsəvvür formalaşdırır. Abidənin bu istiqamətdə araşdırılması mahiyyət zənginliyini və toplumun mədəniyyət təsəvvürlərini, davranış normativlərini aydınlaşdırmaq kontekstində əsaslı qaynaq funksiyasını yerinə yetirir. Bütün bunlar problemin əxlaq və tərbiyə müstəvisində açımını aktuallaşdırır.

Annotasiya. Türk xalqlarının mədəniyyət tarixində əvəzsizliklə səciyyələnən "Divanü lüğət-it türk"ün sərgilədiyi təsəvvür əxlaq, tərbiyə normativlərinin funksional səciyyəsi ilə də diqqətçəkən təsəvvür formalaşdırır. Ayırı-ayrı nümunələr və epizodlar timsalında müşahidə olunan bu zənginlik sistemli təhlilləri gərəkli edir və bunların açımını məqsədə çevirir.

Metod. Məqələdə tarixi-müqayisəli, nəzəri-tipoloji, struktural metodun imkanlarından yararlanılmışdır.

Giriş. Əvəzsiz mədəniyyət abidəsi olaraq diqqət önünə gələn "Divanü lüğət -it türk" ehtiva etdiyi məzmunla və verdiyi faktura ilə bir istiqamətdə əxlaq və mədəniyyət toplusu olması onu diqqət önünə gətirir. Bütünlükdə türklüyün mədəniyyət etalonu olaraq səciyyələnən "Divanü lüğət -it türk" (1072-1074) öz məzmununda və ayırı-ayrı səhifələrində sərgilədiyi faktura ilə türk toplumunun mifoloji təsəvvüründən orta əsrlərə qədərki mədəniyyətini, düşüncəsini, davranış və münasibətlərini, tarixi-mədəni coğrafiyasını əhatələmək gücü və simpatiyası ilə səciyyələnir.

Onuncu əsrdə çinli səyyah Van Yanqte uyğur elində bir çox kitabların olduğu haqqında məlumat verir və türklərin öz tarixlərini miladdan min il öncə yazdıqlarını söyləyir. Təəssüf doğuran odur ki, bunlar haqqında əlimizdə yazılı heç bir əsər yoxdur və gəlib çatmamışdır. Orxon kitabələri, "Kutadku bilik", "Divanü lüğət-it türk" abidələri üzərində aparılan təhlil və müşahidələr həmin dövrlər və özünəqədərki mədəniyyət haqqında müfəssəl informasiya verə bilmək gücü ilə spesifikasişir. B.Çobanzadə Orxon kitabələri, "Kutadku bilik" və "Divanü lüğət-it türk" ətrafında tipoloji təhlillər apararaq kifayət qədər maraqlı qənaət və mülahizələrdə görünür. Dilçi alim yazır: "Orxon kitabələri ibtidai bir dil deyil, bəlkə artıq bütün ədəbi ənənələri, üslubi şəkilləri ilə işlənmiş dildir. "Kutadku bilik"ə gələcək olarsa, bunun da islami tərzdə yazılmış birinci olduğunu zənn etmək gücdür. "Kutadku bilik"dəki üslubi tərkiblərin və şəkillərin on yeddinci əsrə qədər bir çox əsərlərdə, məsələn, Kırım xanlarının on yeddinci əsrə aid bəzi yarlıqlarında təkrar edildiyini görürük.

Bütün bu əsərlər yalnız ədəbi mahiyyətdə olub, ədəbiyyat tarixinə təməl təşkil edə biləcək yalnız Mahmud Kaşğarının "Divanü lügət-it türk" əsəridir. Bu əsər yalnız lügət və sərf kitabından ibarət olmayıb, məlum olduğu üzrə bir çox xalq ədəbiyyatı nümunələrini də ehtiva etməkdədir" [2, 222]. Göründüyü kimi, M.Kaşğarının əsərinin ensiklopedik səciyyəsi təkcə dil faktlarının zənginliyi ilə məhdudlaşmır, burada həm də ədəbiyyat hadisəsi olma baxımından da ayrıca bir istiqamət özünə yer alır. Xalqın zəngin mədəniyyət örnəyi, əxlaqi, tərbiyəvi dəyərlərlə dolu olan bu şedevr toplum təfəkkürünün ehtiva etdiyi bütün aspektləri özündə əhatələyə bilmək gücü və imkanı ilə səciyyələnir.

Türk şeir ənənəsinin tarixi axarını və qəlibləşmələrin normativlər səviyyəsində nizamını öyrənmək baxımından hansı ucalığı sərgiləyirsə, atalar sözü, məsəl, epos məfkurəsi, mərasim folkloru səviyyəsində olanlarla da eyni ucalığa dayanır. "Mahmud Kaşğarlı (Mahmud ibn Hüseyin əl-Kaşğari) türk dilinin ilk sözlüyünü ("Divanü lügət-it türk", ilk dil bilgisi kitabını ("Kitabi-Cəvahirin nəhv fi lügət-it türk") yazmaqla türk dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, dünya xalqları arasında mövqeyi və s. barəsində müfəssəl fikir formalaşdıran və bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayan XI əsrin görkəmli şəxsiyyətidir" [7, 22]. Zəngin fakturası ilə diqqət önünə gələn bu möhtəşəm abidə bir tərbiyə, mədəniyyət abidəsi olaraq həm də müəllifin özünəqədərki zənginliyi mənimsəməsini və olanlardan yüksək ustalıqla istifadə etmə bacarığını işarələyir.

Tərbiyə aldığı mühit, əsilzadə əhatəsində (həm də ailəsində) formalaşması onun şəxsiyyət imkanlarını səciyyələndirən istiqamətlərdir. Zəngin xalq pedaqogikasıdan çıxış edən mütəxəssislər vurğulayırlar ki, ideya-mənəvi tərbiyənin əsasını elmi dünyagörüş təşkil edir və bu da özlüyündə mənəvi əqidənin formalaşdırılmasının güşə daşığıdır. "Şəxsiyyətin ahəngdar və azad inkişafı optimal şəkildə o vaxt həyata keçirilir ki, həmin inkişaf cəmiyyətin xarakterinə, ictimai yaşayış qaydalarına uyğun gəlir. Adamların həyat və fəaliyyətini nizama salan qaydaların hər bir cəmiyyətdə olması zəruridir. Hüquqi mədəniyyət inkişafa təsir edən qanunların və yaşayış qaydalarının möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Yeni insanın tərbiyəsində hüquq qanunları, qaydaları və kateqoriyalarından məqsədyönlü istifadə etmək zəruridir" [8, 219]. Göründüyü kimi, məqsədyönlü tərbiyə və məqsədyönlü şəxsiyyət formalaşdırma təsəvvürü bütün paradigması ilə təkcə bu abidənin yaradıcısı haqqında deyil, həm də onun sərgilədiyi etnoqrafik zənginlik müstəvisində özünü nümayiş etdirir.

M.Kaşğarının "Divanü lügət-it türk" kitabı bütün parametrlərdə zənginliyə, əxlaq və mədəniyyət işarələnməsinə, bilgi verməyə köklənir. Ayrı-ayrı sözlərin izahı baxımından yaradılan təsəvvür bunun örnəyidir. "Yığac uzun kəs, təmür qısğa kəs" [6, 40]. Uyğurların dilindən götürülmüş bu ifadə mahiyyət baxımından nəsihətamiz məzmunu ilə spesifikləşir. Əlavəsində vurğulanır ki, "ey uyğur, ağacı uzun, dəmiri qısa kəs", çünki lazım olanda ağacı qısalda bilərsən, dəmiri isə qısa kəs ki, döyməklə uzatmaq mümkündür. Mətnə bu məsələnin izahında bir qeyd də var və deyilir ki, uyğurların bir carçısı var, hər gün car çəkib bu hökmü onlara edir" [6, 40]. Ayrı-ayrı sözlər baxımından verilən izahlar bütün aspektləri ilə şərhlərə və mahiyyət anlamında verilən istinadgahlara əsas olmaqla zənginliyi, etnik yaddaşdakı qəlibləşmələrin gedişini, normativ səviyyəsində müəyyənləşən mədəniyyət təsəvvürünü faktlaşdırır.

İtim tutub kudhi çaldı,
Anınq tüsin kira yoldı,
Başın alıb kudhi saldı,
Boğız alıb tükəl boğdı.

Azərbaycan ləhcəsində mətnin əks etdirdiyi məzmun:

(İtim onu tutub yerə saldı,
Tüklərini tamam yoldu.
Başından tutub aşağı basdı,

Boğazından yapışıb tamam boğdu) [6, 51].

M.Kaşğarının verdiyi hər bir nümunə türk xalqlarının həyat tərzini, etnoqrafik zənginliyini, məişət çeşidliliyini, təsəvvürlərini əks etdirmək səviyyəsində əsaslı funksiya yerinə yetirir. Sözlük müstəvisində aparılan izahlar öz semantik qatı, etnoqrafik zənginliyin ifadə forması ilə həm də ədəbiyyatşünaslıq təsəvvürünü, xalq şeiri baxımından inkişafın dinamik mənzərəsini sərgiləyir. Yuxarıdakı poetik nümunə on birinci yüzillik insanının bədii məfkurəsində olanlar baxımından həyat tərzini, dünyagörüşünü, müşahidələrini və sözün ifadəliliyi anlamında bədii-estetik imkanlarını sərgiləyir.

“Divanü lüğət-it türk”də zənginliyin arqumentləri sırasında ən mühüm məsələlərdən biri bütünlükdə türk toplumlarındakı nümunələr əsasında öz fikir və mülahizələri aydınlaşdırmağa üstünlük verilməsinə bağlanır. Oğuz və qıpçaqlarda olan “bar” və “barıq” deyiminin işləkliyi ilə əlaqədar şərhlər də öz dil zənginliyi, fikri ifadəliliyin mexanizmləri baxımından da spesifikləşir. “Bir adama acımaq və ya əzizləmək istədikləri zaman “z” əlavə edirlər. Oğuz dilində bu cəmin cəmi olur, fəqət tək adam üçün söylənir. Bu şeir parçasında da işlənmişdir.

Avlap məni qoymanqız,
Ayık ayıp kaymanqız,
Akar közüm uş tənqiz,
Təgrə yürə quş uçar” [6, 67].

Azərbaycan ləhcəsində mətnin əks etdirdiyi məzmun:

Ova məni buraxma,
Söz verib sözdən qaçma.
Gözüm dəniz tək axar,
Ətrafda quşlar uçar.

Sevgiyə xitabən deyilmiş bu sözlər bir neçə istiqaməti, dil zənginliyini, bədii təfəkkürün imkanlarını, etnoqrafik çeşidliliyi sıralamaq imkanları ilə fəlakətləşir və bu kontekstdə yanaşmaları zəruriləşdirir. Hətta böyük türkoloqun izahında məni ovladıqdan sonra tək buraxma, verdiyin sözlərə əməl elə, gözümdən dəniz suyu axır və s. söyləməsi ilə aydın, səlis izahlara həssaslıq nümayiş etdirməklə bir nümunəyə çevrilir. Burada göz yaşı ilə dəniz suyunun müqayisəyə gətirilməsi təsadüfi deyildir, hər ikisində olan duzluluq müstəvisində müqayisələrin aparılması tipikləşdirmə səciyyəlidir. “Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsəri türkologiya elminin və türklüyün ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəridir. Türk xalqlarının dili və ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan bu abidənin, gec də olsa, milli filologiyamızın dövriliyinə daxil edilməsi elmimiz qarşısında yeni-yeni üfqlər açacaq, elmi türkçülüyn banisi Mahmud Kaşğarının böyüklüyü və onun ölməz əsəri, türk dünyasının ensiklopediyası və türklüyün aynası olan “Divanü lüğət-it türk”ün əzəməti onda daha yaxşı anlaşıcaqdır” [5, 396]. M.Kaşğarının gördüyü böyük, həm də əvəzsiz işlər bütün parametrlərdə nümunə olmanı, tarix, mədəniyyət, ədəbiyyat, etnoqrafik zənginlik, mədəni tərbiyə kontekstində möhtəşəmliyi əhatələyir.

Türk şeir ənənəsinin gəldiyi yolu işıqlandırmaq baxımından folklorşünasların bir qaynaq olaraq istinadları və təhlil-şərhləri, mədəniyyət təsəvvürünün diaxroniyası anlamında söylədikləri də “Divanü lüğət-it türk”ü ilk olanlar sırasında diqqət önünə gətirir. “Heca vəznli şeirin türkdilli xalqlar içərisində inkişafının öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Bizə gəlib çatan qədim abidələr üzərində aparılan müşahidələri buna misal göstərmək olar. Orxon-Yenisey abidələri (VI-VIII), Mahmud Kaşğarının «Divanü Lüğət-it-türk» (XI), Yusif Balasaqunlunun «Qutadqu bilik» (XI), «Das

tani-Əhməd Hərami» (XIII), şair Əlinin «Qisseyi-Yusif» (XIII) poeması və s. kimi yazılı abidə və əsərlərdə hecə vəznli şeirin qədim nümunələri saxlanmışdır. Bu abidələrdən və təxminən bu əsrlərdə yaşayan sənətkarların şeirlərindən bir neçə nümunə verməyi lazım bilirik.

«Divanü Lüğət-it-türk»də Alp əl Tonqanın ölümünə ağı:

Alp ər Tonga öldimü,
İsiz acun qaldımu,
Özlök öcin aldım
İmdi yürek yırtılır

Özlek yaraq gözetti,
Oğru tuzaq uzattı
Bəklər bəkin azıttı,
Qaçsa qamu qurtılır" [4, 239].

Ümumiyyətlə, türk şeir tarixini, epos ənənəsinin möhtəşəmliyini əks etdirmək baxımından kitabda verilən nümunələr böyük türkoloqun məqsədyönlü fəaliyyətini, işlərinin etnokulturoloji sistemi gələcəyə ötürməyə hesablandığını aydınlaşdırır. Eradan əvvəl yeddinci yüzillikdə yaşamış Alp-ər Tonqa haqqında olan bilgiler və dastan informasiyası, onunla bağlı söylənilən ağılar bütün tərəfləri ilə etnoqrafik yaddaşa, xalqın dövlətçilik təsəvvürünə bağlanır. İran-Turan savaşları təmsalında olan qəhrəmanlığın tarixini bir istiqamətdə yaddaşlarda, xalq arasında dolayan əhvalat və hadisələrdə olanlardan çıxış edərək öyrəniriksə, M.Kaşğarının verdiyi bilgi yazılı qaynağa bağlanır və qəhrəmana xalq sevgisinin nümayişi olaraq diqqət önünə gəlir.

M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk"ü özünün zənginliyi, əhatələdiyi təsəvvürlə həm də bir əxlaq, mənəviyyat toplusu olaraq tərbiyənin modellərini öz içində sərgiləmək səciyyəsi daşıyır. Atalar sözü, məsəl, inam, etiqadlar, əhvalatlar, mərasim folkloru, xalq şeiri, eposdan epizodlar səviyyəsində verilən nümunələr məzmun xətləri ilə etnosun əxlaq və davranış normalarını topluma təqdim etmək və bir potensiya olaraq gələcəyə ötürmək məqsədi daşıyır. Ümumiyyətlə, "davranış qaydaları insanın cəmiyyət, kollektiv və ayrı-ayrı adamlarla münasibətini müəyyənləşdirir. Əxlaqi ideallar insanların daha çox can atdıqları, gözəl saydığı davranış nümunələridir.

Beləliklə, insanlar müəyyən normalar, prinsiplər və ideallar əsasında davranmışlar. Onlar bir-biriləri ilə münasibətlərdə bulunur, davranış normalarında nəzarət edir, bir-birlərinin hərəkətlərini tənzimləyir və qiymətləndirirlər" [8, 231]. M.Kaşğarının kitab boyu verdiyi nümunələr və apardığı izahlar bütün aspektləri ilə türk toplumlarının əxlaq, mənəviyyat, davranış, şəxsiyyət təsəvvürlərini əks etdirmək funksiyası ilə diqqət önünə gəlir. Məsələn, "ol manqa əv suvaşdı" (o mənə ev suvamaqda kömək etdi), "ərək tışıka kovuşdu" (kişi qadına qovuşdu, nigah etdi), "kadaş kadaşka kovuşdu" (qohum qohuma qovuşdu) və s. kimi nümunələr bütünlükdə münasibətlər, təsəvvürlər sistemini, normativləri və yaşam tərzini aydınlaşdırır. Və yaxud da bir başqa nümunəyə diqqət yetirək:

Küçi tənqi tokıştı,
Oğuş konim okıştı.
Çəriq taba yakıştı,
Bizgə kəlib öş utar [6, 133].

Azərbaycan dilində mətnin əks etdirdiyi məzmun:

Gücü yetən qədər vuruşdu,
Bütün oymağı çağırıdı.
Qoşuna lap yaxınlaşdı,
Bizə gəlib öc almaq istəyir.

Qəhrəmanlığın, igidliyin tərənnümü və təbliği formasında diqqəti cəlb edən bu nümunə türk düşüncə tərzindəki dəyərləri, alplıq, cəsurluq, ərənlilik baxımından diqqət önünə gələn nə varsa hamısını sərgiləmək stixiyası ilə fəlakətləşir. M.Kaşğari bütün bunların miqyasında məsələyə tək cəmlilik aspektindən yanaşmır, həm də etnosun təsəvvürünə oturuşmuş tərbiyəvi elementlər, əxlaq

və davranış normaları əsasında olan nümunələrə üstünlük verməklə onun təbliğatçısı və etnopotensiyanın gələcəyə ötürücüsü funksiyasından çıxış edir.

Nəticə. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsəri özünün fakturası, ensiklopedik məzmun daşıma funksiyası ilə ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət, etnoqrafik bilgi verə bilmək səciyyəsi və xarakteri baxımından əvəzsizlik sərgiləyir. Kitab boyu verilən nümunələr bütünlükdə türk toplumlarının coğrafi və etnoqrafik atlasını əks etdirmək imkanları ilə müxtəlif aspektli yanaşmaları zəruriləşdirir. Lüğətin mətn informasiyası, sözün məna yaddaşı, əhatələdiyi məzmun bütün səviyyələrdə etnik mükəmməliyin göstəricisi təsəvvürü formalaşdırır. Xalqın zəngin atalar sözü, məsəlləri, mərasimləri, deyim və tərbiyə özgürlüyü bütün tərəfləri ilə alt atda arxaik yaddaşı və etnik kimliyin ifadə kodu olaraq əxlaq, tərbiyə, davranış və mədəniyyət mükəmməliyini əhatələmək məramını ortaya qoyur. Bütün bunlar M.Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it türk” əsəri səviyyəsində etnopotensiyanın yaranış və ötürülməsi mexanizmlərinin bir əxlaq normativi olaraq kutsallığına dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Altaylı S., Hüseynova N. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 356 s.
2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 344 s.
3. Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. I c., Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 320 s.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
5. Əsgər R. Türkologiyanın bahadırı. Kaşğari M. Divanı lüğət-it türk. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
7. Kaşğari M. Divanı lüğət-it türk. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
8. Quliyev E.H. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 632 s.
9. Talıbov Y.R., Ağayev Ə.A., İsayev İ.N., Eminov A.İ. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1993, 292 s.

Rəyçi:

Bakı Dövlət Universiteti
p.e.d., prof. Ləzifə Qasımova

PERSONALİA
Kübra Əliyeva - 80

PROFESSOR KÜBRA XANIM ƏLİYEVANIN ÇOXŞAXƏLİ YARADICILIĞI
(sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar incəsənət xadimi
Kübra Muxtar qızı Əliyevanın 80 illik yubileyinə həsr olunur)

Lətafət Tahir qızı Əliyeva
Bakı Slavyan Universiteti Yüksək təhsil mərkəzinin
Elmi nəşrlər və tədbirlər üzrə rəhbəri
letafeteliyeva@mail.ru
Bakı, Azərbaycan

Azərbaycan xalqının qədim tarixini özündə yaşadan və gələcək nəsillərə ötürən göstəricilərdən biri də xalçalardır. Xalça üzərindəki naxışların hər birinin dərin tarixi mənası, əhəmiyyəti və özəlliyi vardır. Hər bir xalqın naxış sənəti müəyyən etnik xüsusiyyətlərə malikdir və digər xalqların naxış sənəti ilə ümumi cəhətdən səsləşir.

Azərbaycanın ərazisi qədim dövrdən sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmuş, onun mədəniyyəti, incəsənəti Manna, Midiya, Aratta, Atropatena, Qafqaz Albaniyasında istifadə edilmişdir.

Kübra Əliyeva bütün həyatı boyu xalçalar üzərində olan təsvirlərin Azərbaycanda yaşayan hansı topluma aid olduğunu və nə ifadə etməsini özünün yazdığı kitablarda sübuta yetirmişdir. Beləliklə, onun fikrinə görə, xalçalar üzərində olan bütün naxışlar – işarə, simvol və yazı xarakteri daşıyıb əsrlərlə bir-birinə ötürülərək bu günə qədər gəlib çatmışdır. Onun fikrinə görə, həndəsi formalı (üçbucaq, dördbucaq, beşbucaq, çoxbucaqlı, kvadrat və s.) elementlər yalnız qoyunçuluqla məşğul olan tərəkmələr arasında xalçalarda əks edilməklə, söz-yazı və mətn xarakteri daşıyır.

Kübra Əliyeva bütün həyatını xalça və xalçaçılıqla bağlı elmi araşdırma və tədqiqatlara həsr etmişdir.

Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi Kübra Əliyeva nəinki Azərbaycanda, onun sərhədlərindən kənarda da Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin ən yaxşı mütəxəssislərindən biri kimi tanınır.

Professor Kübra Əliyeva XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xüsusən də Bakıda nəşriyyat və poliqrafiya sahəsində görkəmli yer tutmuş “Elektrik” nəşriyyatının sahibləri olan Orucov qardaşlarından birinin Abuzər Orucovun nəvəsidir. O dövrün ən görkəmli sənətkarlarının əsərləri, o cümlədən Ü.Hacıbəylinin bütün əsərlərinin partituraları, M.Ə.Sabirin şeirləri, M.S.Ordubadinin romanları həmin nəşriyyatda çap edilmişdir [1, s.5].

Kübra Əliyeva Bakıda İncəsənət İnstitutunu bitirdikdən sonra Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru N.V.Vasilenkonun rəhbərliyi altında ixtisaslaşma keçmiş və “Azərbaycanın xovsuz xalçaları” mövzusunda SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində olan Təsviri sənətin tarixi və nəzəriyyəsi Elmi-Tədqiqat İnstitutunda sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 2004-cü ildə o “Təbriz xalı məktəbi XVI–XVII əsrlər

və onun Yaxın və Orta Şərqi xalçaçılıq sənəti ilə əlaqəsi” mövzusunda elmlər doktorluğu dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

Dəyərli alimimiz Azərbaycanın tanınmış xalçaçı alimi Lətif Kərimovun tələbəsi olub. Kübra Əliyeva uzun illər ərzində Azərbaycanın bölgələrini gəzmiş və dekorativ-tətbiqi sənətin bütün növləri, o cümlədən xalça sənətinə aid zəngin faktiki materiallar toplamışdır. Kübra Əliyeva geniş erudisiyaya malik bir tədqiqatçıdır. O təkcə xalça və xalçaçılıq sahəsində apardığı tədqiqatlarla kifayətlənmir, son illərdə, Qafqaz Albaniyası incəsənəti ilə də dərinlən məşğul olur.

O, hələ L.Kərimovun sağlığında Londonda, Tiflisdə və Bakıda böyük sənətkarın əsərlərindən ibarət sərgilərin əsas təşkilatçısı olaraq, onlara sambalı kataloqlar hazırlamışdır [1, s.8].

Görkəmli sənətsünas alim Azərbaycanın hər bir bölgəsini, kəndini qarış-qarış gəzərək daim tədqiqat işləri ilə məşğul olmuş, çoxsaylı dərslik, kitab və məqalələr müəllifidir. Dəyərli sənətsünas uzun illər bir çox gənc rəssam və sənətkarların sərgilərini təşkil etmiş və onlara dəstək olmuşdur [3, elektron resurs].

Bundan əlavə, görkəmli sənətsünas alim pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. Uzun illər Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində, Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universitetində, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasında Azərbaycan xalça sənəti, dizayn və dekorativ-tətbiqi sənət sahəsinə aid dərin bilik və təcrübəsini tələbələrə öyrətməmişdir.

Uzun illər mühazirələr oxumuş, Şərq ornamentinin layihələndirmə və modelləşdirməsi, bədii metal, keramika, zərgərlik sənətinin texnologiyası üzrə praktiki məşğələlər aparmışdır. O, on il (1991–2001) Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Quba filialında dərs deyib. Son 20 ildə rəssamlara və memarlara dizayn, tarixi və ergonomikanın sirlərini öyrədib.

Kübra Əliyeva 50 ilə yaxındır ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda çalışır.

Onun hazırladığı materiallar əsasında işıq üzü görən kitablar yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil edir: “Azərbaycanın xovsuz xalçaları”, “Azərbaycanın xalı və xalçılıq terminləri lüğəti” (akademik R.Əfəndiyevlə birgə – Azərbaycan dilində), “Təbriz xalı məktəbi XVI–XVII əsrlər”, “Lətif Kərimovun həyat və yaradıcılığı”, “Ornament tarixi”, “Azərbaycan xalıları” (polyak dilində), “Lətif Kərimov”, “Azərbaycanın xovsuz məişət əşyaları”, “Azərbaycan xalq rəssamı K.Əliyevin yaradıcılığı”, “Azərbaycanın Qarabağ xalçaçılıq məktəbi”, həmçinin iki dildə (Azərbaycan və rus) “XVI–XVII əsr Təbriz xalçaçılıq məktəbi”, “Azərbaycanın xalq rəssamı L.Kərimovun həyat və yaradıcılığı” əsərlərində Azərbaycan sənətsünaslıq elminə çox dəyərli töhfədir.

Professor K.Əliyevanın çoxsaylı məqalələri İngiltərə, Fransa, Avstriya, İsrail, Polşa, Almaniya, Türkiyə, İran, Amerika, İspaniya, Gürcüstan, Rusiya, Türkmənistan respublikalarında keçirilən elmi konfrans və simpoziumlarda dinlənilmiş və çap edilmişdir. K.Əliyeva tarix, mifologiya, folklor, din, etnoqrafiya, arxeologiya və etnologiya kimi elmlərə əsaslanan 200-dən artıq elmi məqalənin müəllifidir. Onun Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi incəsənətinə aid məqalələri Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası və Böyük Sovet Ensiklopediyasında (xüsusi “İncəsənət” cildində) dərc olunmuşdur. O, bir çox beynəlxalq konfransların iştirakçısı olmuşdur.

Bütün bu illər ərzində Kübra Əliyeva yüzlərlə yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlamışdır. Dizayn, sənətsünaslıq və memarlıq üzrə onlarla magistr yetişdirib, eləcə də onun rəhbərliyi altında neçə-neçə fəlsəfə doktoru dissertasiyası müdafiə edilərək, alimlik dərəcəsi alınmışdır. Onların arasında Azərbaycandan olan tədqiqatçılarla yanaşı, Misir, İran, Türkiyə, Almaniya, Ərəbistandan olan gənc alimlər də var.

Rəssamlar İttifaqının üzvü Kübra Əliyeva tez-tez gənc rəssam-modelyer və tətbiqi rəssamların sərgilərini təşkil edib. O bu sərgilərin 50-dən artıq kataloqunu hazırlayıb və çap edib. Görkəmli sənətsünas 20 ildən artıq müddət ərzində akademik Azad Mirzəcanzadənin sədrliyi dövründə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında Musiqi, memarlıq və incəsənət üzrə ekspert olub, gəncliyindən bu günə kimi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspertidir.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə K.Əliyevaya “Əməkdar incəsənət xadimi” fəxri adı verilib.

Kubra xanım həm zəmanəmizin “canlı ensiklopediyası”, həm də “Azərbaycan xalçasının danışan dilidir” [3, elektron resurs]. O həmçinin 2017-ci ildən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının sülh səfiri seçilmişdir. Onun fəaliyyəti, kitabları, dərslikləri və s. haqqında daha geniş şəkildə yazmaqla bitib-tükənməz.

Azərbaycan Respublikasının Xalq rəssamı, xalçaçılıq işinin görkəmli ustadı, Şərq ornamentinin bilicisi, Azərbaycanda xalçaçılıq nəzəriyyəsinin banisi Lətif Kərimov “Gənc (bilikdə qocaman) xalçaşünas Kübra Əliyeva” kimi fikri ilə onun xalçaşünas alim kimi fəaliyyətinin əvəzolunmaz dəyərini ifadə etmişdir (K.Əliyevanın şəxsi kolleksiyasından).

Eyni zamanda Azərbaycan tarixçisi, tarix elmləri doktoru, hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunda Albansünaslıq Mərkəzinin arxeoloqu Qafar Cəbiyev görkəmli alimimiz haqqında “Azərbaycanda sənətsünaslıq elminin sonuncu magikanı olan professor Kübra xanım” ifadəsiylə daim öz üzərində işləyərək, hər zaman tədqiqat sahəsinə yeni-yeni töhfələrini bəxş edən Kübra xanımın yaradıcılığına ehtiram və sayğısını bildirmişdir (K.Əliyevanın şəxsi kolleksiyasından).

Görkəmli sənətsünas hal-hazırda Azərbaycan xalça sənətinə, sənətsünaslıq elminə öz töhfəsini verməkdə davam edir. Bir çox kitab və tədqiqatlar üzərində çalışan Kubra xanım “Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif sahələrinə aid seçilmiş məqalələr toplusu” (2 cild), “Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif sahələrinə aid seçilmiş məqalələr toplusu” (3 cild), “Qax rayonunun abidələri (2011-ci il ekspedisiyalarının materialları əsasında)” (Aytən Səlimova ilə birgə, rus dilində), “Azərbaycanın Səfəvi dövrü və Türkiyənin Osmanlı dövrünün keramika sənəti” (rus və ingilis dilində) və digər monoqrafiyalarla elmə, mədəniyyətə, incəsənətə layiqli töhfələrini verməkdə davam edir.

Beləliklə, sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar incəsənət xadimi Kübra Muxtar qızı Əliyevanın həyat yolundan və yaradıcılıq axtarışlarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, sənətsünas alimimizin elmə verdiyi töhfələr, onun yetirmələri illər keçdikcə Azərbaycan xalqına, mədəniyyətinə, incəsənətinə layiqli xidmət göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, K.M. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif sahələrinə aid seçilmiş məqalələr toplusu (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunur). – Cild 1. – Bakı, – 2019, – 550 səh.
2. Əliyeva, K.M. Ornament tarixi (I hissə). – Bakı, – 2012. – 184 səh.
3. Əliyeva, L.T. Naxışa dönən ömür [Elektron resurs] // <https://olke.az/kse/338494/naxisa-dnen-mur/>
4. Xatun Azəri-Türk Qadınlar Birliyinin dərgisi. – Bakı, – 1998. № 2, – səh.15-16.

АЛЕКСАНДР ГЕННАДЬЕВИЧ НЕСТЕРОВ
(к 70-летию ученого)

Ирина Третьяк
Ассистент кафедры зарубежного регионоведения
Уральского гуманитарного института
Уральского федерального университета
им. первого Президента России Б.Н. Ельцина
Екатеринбург, Россия

Александр Геннадьевич Нестеров родился 5 ноября 1954 г. в г. Нижнем Тагиле Свердловской области России. В 1977 г. он окончил исторический факультет Уральского государственного университета им. А.М. Горького по специальности «история». После окончания университета работал преподавателем истории и обществоведения в средней школе, затем в региональном краеведческом музее, где занимал должности научного сотрудника, позднее старшего научного сотрудника, затем заведующего отделом. В 1989 г. в совете Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова А.Г. Нестеров защитил диссертацию по теме «Государства Шейбанидов и Тайбугидов в Западной Сибири в XIV – XVI вв.: археология и история» и ему была присуждена ученая степень кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – «Археология». В 1997 г. А.Г. Нестеров по совместительству начал работать в Уральском государственном университете им. А.М. Горького в должности зам. директора Центра документации Европейского Союза (до 2008); в феврале 1998 г. перешел на основную работу на должность доцента кафедры теории и истории международных отношений Уральского государственного университета. В 2004 г. А.Г. Нестеров в совете Уральского государственного университета им. А.М. Горького защитил диссертацию по теме «История Итальянской Социальной Республики» по специальности «Всеобщая история» и ему была присуждена ученая степень доктора исторических наук.

В 2007 г. А.Г. Нестеров основал кафедру европейских исследований и до 2024 г. работал в должности заведующего этой кафедрой (переименованной в 2014 г. в кафедру зарубежного регионоведения). С 2024 г. – профессор кафедры зарубежного регионоведения.

По совместительству в 1997 – 2024 гг. являлся директором Центра документации ЕС, который в 2007 г. был преобразован в Информационный центр ЕС, а в 2016 г. – в Центр изучения ЕС. В 2003 – 2012 гг. исполнял обязанности Национального координатора сети Информационных центров ЕС в России.

В 2005 г. А.Г. Нестеров впервые побывал в Азербайджане в составе делегации Уральского государственного университета им. А.М. Горького. С этого времени важнейшим направлением его научной работы стало азербайджановедение. С 2013 г. А.Г. Нестеров стал директором Центра Азербайджановедения Уральского гуманитарного института Уральского федерального университета; с 2015 г. - руководителем Екатеринбургского представительства

Бакинского международного центра мультикультурализма. Одним из результатов сотрудничества стал выпуск в 2012 г. совместного научного сборника Бакинского Славянского университета и Уральского федерального университета.

А.Г. Нестеров на высоком профессиональном уровне читает студентам общие и специальные курсы по истории международных отношений и внешней политики, истории, социально-политическим системам, истории международных отношений и внешней политики стран Европы, Китая, новой и новейшей истории стран Европы и Америки, новой истории Китая, политическим системам и режимам XX века, «Мультикультурализм: теория и практика» и др.

А.Г. Нестеров успешно руководит подготовкой выпускных квалификационных работ бакалавров, магистерских диссертаций студентов направления подготовки «Регионоведение» («Зарубежное регионоведение»); под его руководством защищено более 150 выпускных квалификационных работ специалистов, бакалавров и магистров. Студенты и магистранты, работавшие под научным руководством А.Г. Нестерова, участвовали в научных конференциях различного уровня в России и за рубежом. Результаты студенческих научных работ, выполненных под руководством А.Г. Нестерова, опубликованы в ряде сборников. Как научный руководитель А.Г. Нестеров подготовил двух кандидатов исторических наук (Е.Б. Михайленко, Д.Е. Желобов). Ряд выпускников (специалистов, бакалавров, магистров), подготовленных А.Г. Нестеровым, продолжили обучение на уровне магистратуры и аспирантуры / докторантуры в высших учебных заведениях Москвы, а также Италии, Франции, Швейцарии, Венгрии, Китая. На протяжении многих лет А.Г. Нестеров руководит сотрудничеством Уральского федерального университета в рамках сетевого Университета Шанхайской Организации Сотрудничества по направлению «Регионоведение». В рамках данного сетевого университета происходит регулярный обмен студентами с университетами Китая, Казахстана, Киргизии, Таджикистана; открыта возможность для студенческого обмена с Индией и Пакистаном. Основными партнерами кафедры в рамках сетевого университета ШОС являются Даляньский университет иностранных языков (г. Далянь, Китай); Северо-Восточный педагогический университет (г. Чанчунь, Китай), Хэйлунцзянский университет (г. Харбин, Китай), Синьцзянский университет (г. Урумчи, Китай), университет «Нархоз» (г. Алматы, Казахстан), а также ряд университетов Кыргызстана и Таджикистана. В последние годы А.Г. Нестеров руководит подготовкой аспирантов из Китайской Народной Республики по различным научным специальностям, в основном в рамках политических наук.

А.Г. Нестеров многие годы был членом редакционной коллегии и составителем серийных изданий факультета международных отношений – серий «Библиотека международных отношений», «Тоталитаризм в XX веке», альманаха «Уральский вестник международных исследований», под его редакцией опубликовано более 100 монографий и сборников научных статей. В настоящее время А.Г. Нестеров является членом редакционного совета, заместителем главного редактора журнала «Научный диалог», входящего в список ВАК России и международные базы данных Scopus и Web of Science. А.Г. Нестеров также – член редакционного совета журнала «Vedecky Obzor – Scientific Horizon» (Среднеевропейский университет в г. Скалице, Словакия); член международного научного совета журнала «Тюркология» (“Türkolojiya”, Национальная Академия наук Азербайджана), член международного редакционного совета журнала «Русский язык и литература в Азербайджане» (Azərbaycanda rus dili və ədəbiyyatı, Бакинский Славянский университет, Баку, Азербайджан), член научного совета международного журнала «Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky» (Академическое общество Михала Балудянского, Кошице, Словакия), член международного редакционного совета журнала «Турецкий журнал российских исследований» (“Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi”), член международного научного совета журнала «Махмуд Кашгарлы» («Mahmud Kaşgarlı», Азербайджанский государственный педагогический университет, Баку, Азербайджан, сайт).

В 2013 – 2018 гг. входил в состав международного научного совета журнала «Summa Iuris – Revista de derejo» (Католический университет Луис Амиго, Медельин, Колумбия.).

А.Г. Нестеров постоянно ведет научно-исследовательскую и учебно-методическую работу в области изучения и преподавания истории международных отношений и регионоведения. Вплоть до расформирования учебно-методических объединений был членом Совета УМО по международным отношениям и регионоведению при МГИМО (У) МИД РФ и членом Совета УМС по востоковедению и африканистике при Институте стран Азии и Африки МГУ им. М.В. Ломоносова. Член диссертационных советов по историческим и политическим наукам в Уральском федеральном университете.

Сфера научных интересов А.Г. Нестерова – история, культура, внешняя политика стран Китая и стран Европы, тюркских государств Кавказа и Центральной Азии. А.Г. Нестеров имеет свыше 250 опубликованных в России, Азербайджане, Беларуси, Великобритании, Венгрии, Испании, Италии, Казахстане, Польше, Словакии, Турции, Украине научных и учебно-методических работ, в том числе входящих в базы данных Scopus и Web of Science, является соавтором ряда монографий и других научных изданий, таких, как «Большой атлас истории и культуры Казахстана» (2008), «История татар» (т. 4, 2012), «Золотая Орда в мировой истории» (2015), «Ислам на краю света» (т. 2, 2019), соавтором учебного пособия «Экономика Италии» (2014), ряда других учебных пособий. Среди основных исследовательских направлений, разрабатываемых А.Г. Нестеровым – история Сибирского ханства как одного из наследников Джучидского государства, история Азербайджана эпохи Сефевидов, история тюрок шато в Китае в VIII – XI веках и история Италии первой половины XX века. Ряд работ А.Г. Нестерова связаны с историей Кипра, Турции, Греции, Европейского Союза.

А.Г. Нестеров участвовал в значительном числе научных, в том числе международных конференций в России, Италии, Испании, Германии, Азербайджане, Китае, Словакии, Венгрии, Украине, тезисы докладов которых опубликованы, в том числе в нескольких Бакинских международных гуманитарных форумах и в VII глобальной сессии Альянса Цивилизаций ООН. А.Г. Нестеров участвовал в подготовке и проведении ряда международных школ, посвященных различным аспектам теории и истории международных отношений, активно участвовал в подготовке и проведении ряда международных и региональных научных конференций в 1991 – 2024 гг., является бессменным председателем оргкомитета международной конференции «Глобальные и региональные проблемы современности: истоки и перспективы. Восток и Запад» (в 2024 г. проведена XVI конференция), а также постоянным членом оргкомитета конференции «Актуальные проблемы азербайджановедения» (проводится в Баку, Азербайджан, с 2010 г.) и «Гейдар Алиев и проблемы толерантности и мультикультурализма» (проводится в Баку, Азербайджан, с 2017 г.).

По теме своих исследований А.Г. Нестеров прошел длительные стажировки во Флорентийском университете (Италия, 1998) и в историческом архиве Фонда Уго Спирито (Италия, 2001). Им был собран большой материал по истории итальянской Социальной Республики. В рамках участия в реализации международных образовательных программ А.Г. Нестеров посещал с деловыми визитами Бельгию (1997, 2019), Италию (2001), Китай (2015 – 2019), Азербайджан (2005, 2010 – 2019, 2024).

А.Г. Нестеров является членом различных научных обществ, в том числе Российского общества интеллектуальной истории, Российской ассоциации содействия ООН, Ассоциации европейских исследований, Академического общества Михала Балуданского (Словакия), Общества Данте Алигьери (Италия).

За успешную многолетнюю работу А.Г. Нестерова неоднократно награждалась почетными грамотами; в том числе почетными грамотами Уральского государственного университета и Уральского федерального университета, почетной грамотой Министерства международных и внешнеэкономических связей Свердловской области, почетной грамотой

Министерства образования и науки Российской Федерации, почетной грамотой Главы Администрации г. Екатеринбурга, почетной грамотой Главы Екатеринбурга – Председателя Екатеринбургской Городской Думы, почетной грамотой Губернатора Свердловской области. Награжден памятной медалью к 100-летию Уральского федерального университета. В 2017 г. был удостоен почетного звания «Лучший преподаватель УрФУ» в номинации «профессор года». В 2016 г. удостоен Почетного диплома Президента Азербайджанской Республики за особые успехи в деле изучения мультикультурализма. Профессор-визитер Азербайджанского университета языков (Баку, Азербайджан, 2017).

В 2022 г. А.Г. Нестерову присвоено почетное звание «Почетный работник сферы образования Российской Федерации».

Литература:

1. Нестеров А.Г. // Кто есть кто в России. 2009. М., 2009.
2. Нестеров А.Г. // Российские ученые-европеисты. М., 2010а.
3. Нестеров А.Г. // Ученые Уральского университета. Екатеринбург, 2010б.
4. Азаров В.Н., Баранова Л.Я. Регионоведческие исследования в Уральском университете: 10 лет кафедре зарубежного регионоведения УрФУ // Научный диалог. 2016. № 12.

Bakı Slavyan Universiteti Elmi əsərlər. İctimai-siyasi elmlər seriyası. Bakı, 2012 (специальный выпуск).

NƏŞRƏ DAİR TƏLƏBLƏR:

“Mahmud Kaşğarlı” jurnalı türk xalqlarının dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, etimologiya, mədəniyyət, memarlıq sahələri üzrə məqalələr dərc edir.

Məqalələr Azərbaycan, türk, ingilis və ya rus dillərindən birində jurnalın mahmudkashgarli@gmail.com elektron ünvanına göndərməlidir.

1. Məqalələr Microsoft Word programında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
2. Başlıq ortada tünd və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
3. Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölmələrdən ibarət olmalı və ardıcılıq gözlənilməlidir: Məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, elmi adı, ORCID kod, elektron poçt ünvanı, əlaqə nömrəsi və açar sözlər (4-5 söz), xülasə (150-200 sözədən ibarət, 12 şrift ilə), annotasiya, aktualıq, metod, giriş, nəticə, ədəbiyyat siyahısı.
4. Məqalələrdə verilən şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altından yazılmalıdır.
5. Məqalələrin müxtəlif dillərdə yazılan xülasələrinin məzmunu eyni olmalıdır. Xarici müəlliflər üçün xülasə türk, ingilis, rus, dillərində, yerli müəlliflər üçün xülasə Azərbaycan, rus, ingilis dillərində yazılmalıdır.
6. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif və ya müəlliflərin tam adı göstərilməlidir. Məqalələrdə müəllif və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, elmi işin yeniliyi, tətbiqi, əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.
7. İstinadlar mətn içərisində dairəvi mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda rast gəlmə, yəni verilmə ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn (1, 8).
8. Verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalənin adı göstərilməlidir.
9. Məqalənin həcmi ən az 7-8 səhifə olmaqla 12 səhifəni keçməməlidir.
10. Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
11. Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
12. Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.
13. Xaricdən göndərilən məqalələr pulsuz dərc olunacaqdır.

YAYIN KURALLARI:

“Mahmud Kaşğarlı” dergisi, Türk halklarının dili, edebiyatı, tarihi, arkeolojisi, etnografyası, etimolojisi, kultürü və mimarisi hakkında makaleler yayınlamaktadır.

Makaleler derginin e-posta adresine Azerice, Türkçe, İngilizce ve ya Rusça dillerinden birinde mahmudkashgarli@gmail.com e posta adresine gönderilmelidir.

1. Makaleler Microsoft Word programında Times New Roman yazı tipinde 12 punto. 1.0 aralıqla yazılmalıdır. Sayfa boyutları: Sağdan ve soldan 2.0 cm, üstten 2.5 cm, alttan 2.2 cm.
2. Başlık koyu ve büyük harflerle ortadan yazılmalıdır.
3. Makale yapısı aşağıdaki bölümlerden oluşmalı ve sıra beklenmelidir: Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı, ünvanı, ORCID numarası, e-posta adresi ve anahtar kelime (4-5 kelime), özet (12 punto ile 150-200 kelimedenden oluşan), giriş, sonuç, kaynakça.
4. Makalelerde verilen resim, çizim, grafik ve tablolar doğru, anlaşılır ve metin içinde olmalı ve bunlarla ilgili yazılar dipnot olarak verilmelidir.
5. Diğer dillerde verilen özetler bir-birine uygun şekilde verilmelidir. Yabancı yazarlar için özet: Türkçe, İngilizce, Rusça, ilave edilmelidir. Yerel yazarlar için özet: Azerice, İngilizce, Rusça olarak verilmelidir.
6. Her bir özetde makalenin adı, yazarı ve ya yazarlarının ismi tam verilmelidir. Makalelerde yazar ve ya yazarların ulaştığı bilimsel sonuç, bilimsel çalışmanın yeniliği, uygulaması, önemi vb. özetle kısaca yansıtılmalıdır.
7. Kaynaklar, makalede parantez içinde, makalenin sonundaki sırasına göre, yani alıntılarının verildiği sıraya göre numaralandırılmalıdır. Örneğin (1, 8)].
8. Kaynakçada verilen her kaynakla ilgili bilgiler tam ve doğru olmalıdır. Atıf yapılan kaynağın bibliyografik açıklaması, türüne göre (monografi, ders kitabı, bilimsel makale vb.) verilmelidir. Sempozyum, konferans bildirileri ve ya özetlere atıf yapılırken makalenin başlığı verilmelidir.
9. Makale hacmi en az 7 - 8 sayfa olmak üzere 12 sayfayı geçmemelidir.
10. Makaleler, uzman görüşü alınarak (gizli olarak) dergi yayın kurulu kararı ile yayınlanır. Editör, düzeltmeler için makaleyi yazara iade edebilir.
11. Makalede yer alan herhangi bir bilimsel yenilik, tez vb. yazar şahsen sorumludur.
12. Dergide yayımlanmayan yazılar iade edilmez.
13. Yurt dışından gönderilen makaleler ücretsiz yayımlanacaktır.

PUBLICATION REQUIREMENTS:

The journal "Mahmud Kashgarli" publishes articles on linguistics, literature, history, archeology, ethnography, etymology, culture and architecture of the Turkic peoples.

Articles (manuscripts) should be written and sent in one of Azerbaijani, Turkish, English or Russian languages to the journal's email address - mahmudkashgarli@gmail.com.

1. Articles should be typed in Microsoft Word Program, Times New Roman font - 12 pt., line spacing - 1.0 cm. Page sizes: right and left - 2.0 cm, top -2.5 cm, bottom -2, 2 cm.
2. The title of the article should be centered and written in bold and capital letters.
3. The structure of the article should consist of the following sections in the specified sequence: title of the article, author's name, patronymic, surname, scientific degree, academic title, ORCID code, email address, contact number and keywords (4-5 words), summary (150 - 200 words, 12 font), abstract, relevance, method, introduction, conclusion, bibliography.
4. Figures, pictures, illustrations, graphs and tables given in the article must be clear, correct, legible and given within the text, and the text relating to them should be written below.
5. The content of the summary, made in different languages, must be the same. For foreign authors, the annotation must be written in Turkish, English, Russian, but for local authors - in Azerbaijani, Russian and English.
6. Each summary should include the title of the article and the name of the author or co-authors. Depending on the nature of the scientific field, the articles should present conclusions, scientific novelty, practical significance, etc., made by the author or co-authors, and should be briefly reflected in the summary.
7. Footnotes should be indicated in parentheses inside the text and numbered in order of mentioning at the end of the article, indicating in parentheses of the text. For example (1,8).
8. Any reference information about each provided footnote must be complete and accurate. A bibliographic description of the cited source should be given depending on its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to the materials of the symposium, conference or thesis, the title of the article should be indicated.
9. The volume of the article should not exceed 12 pages, within at least 7 - 8 pages.
10. Articles are published on the basis of an expert opinion (confidentially) by decision of the editorial board of the journal. The editors reserve the right to return the article to the author for correction.
11. The author is personally responsible for scientific novelty, abstracts, any materials presented in the article.
12. Articles not published in the journal are not returned.
13. Articles sent from abroad are published free of charge.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИИ:

Журнал «Махмуд Кашгарли» публикует статьи по языкознанию (лингвистике), литературоведению, истории, археологии, этнографии, этимологии, культуре и архитектуре тюркских народов.

Статьи следует присылать на азербайджанском, турецком, английском или русском языках на электронный адрес журнала - mahmudkashgarli@gmail.com.

1. Статьи должны быть набраны в программе Microsoft Word шрифтом Times New Roman - 12 pt., межстрочным интервалом - 1,0 см. Размеры отступа на странице: справа и слева - 2,0 см, сверху -2,5 см, снизу -2,2 см.
2. Название статьи должно быть написано посередине страницы жирным шрифтом и прописными буквами.
3. Структура статьи должна состоять из следующих разделов в указанной последовательности: название статьи, имя автора, фамилия, научная степень, ученое звание, код ORCID, адрес электронной почты, контактный номер и ключевые слова (4 – 5 слов), резюме (150 - 200 слов, 12 шрифт), аннотация, актуальность, метод, введение, заключение, список литературы.
4. Рисунки, иллюстрации, графики и таблицы, приведенные в статье, должны быть четкими, ясными и даны внутри текста, а текст, относящийся к ним, должен быть написан ниже.
5. Содержание резюме, выполненное на разных языках, должно быть одинаковым. Для зарубежных авторов аннотация должна быть написана на турецком, английском, русском языках, а для местных авторов – на азербайджанском, русском и английском языках.
6. В каждом резюме должны быть указаны название статьи и ФИО автора или соавторов. В зависимости от характера научной отрасли в статьях должны быть представлены выводы, научная новизна, практическая значимость и т.д., сделанные автором или соавторами, и должны быть кратко отражены в резюме.
7. Сноски следует указать в круглых скобках внутри текста и нумеровать в порядке упоминания в конце статьи, например (1,8).
8. Информация о каждой предоставленной ссылке должна быть полной и точной. Библиографическое описание цитируемого источника следует давать в зависимости от его вида (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на материалы симпозиума, конференции или тезиса следует указывать название статьи.

9. Объем статьи не должен превышать 12 страниц, при этом не менее 7-8 страниц.
10. Статьи публикуются на основании экспертного заключения (конфиденциально) по решению редколлегии журнала. Редакция оставляет за собой право вернуть статью автору для исправления.
11. Автор несет личную ответственность за научную новизну, тезисы, любые представленные материалы в статье.
12. Статьи, не опубликованные в журнале, не возвращаются.
13. Статьи, присланные из-за рубежа, публикуются бесплатно.

*Çapa imzalanmış 16.10.2024-cü il
Kağız formatı 60x84^{1/16}, çap vərəqi 36
Sifariş 293, sayı 100*

*ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+99412) 493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru*